

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

НАУКОВИЙ ВІСНИК

ЛЬВІВСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Серія юридична

Випуск 1 (2)

Львів
2011

ББК Х 9 (4 УК) 311. 163 я 52+
Х 9 (4 УК) я 43

Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.
Серія юридична. Збірник наукових праць / Головний редактор О.К. Марін. – Львів:
ЛьвДУВС, 2011. – Вип. 1 (2). – 384 с.

Виходить чотири рази на рік.

Засновник – Львівський державний університет внутрішніх справ.

Включено до переліку наукових фахових видань України з юридичних наук
(постанова президії ВАК України № 1-05/4 від 14 жовтня 2009 р.).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

О.К. Марін, кандидат юридичних наук, доцент (*головний редактор*); **В.К. Гришук**,
доктор юридичних наук, професор (*заступник головного редактора*); **О.М. Балінська**,
кандидат юридичних наук (*відповідальний секретар*).

Члени редколегії: **Т.З. Гараснів**, доктор юридичних наук, доцент;
В.С. Макаруч, доктор юридичних наук, професор; **В.О. Навроцький**, доктор
юридичних наук, професор; **В.Л. Оргинський**, доктор юридичних наук, професор;
О.І. Остапенко, доктор юридичних наук, професор; **С.С. Сливка**, доктор юридич-
них наук, професор; **Н.П. Тиндик**, доктор юридичних наук, доцент; **О.В. Авраменко**,
кандидат юридичних наук; **Р.Б. Бедрій**, кандидат юридичних наук, доцент;
Р.І. Благута, кандидат юридичних наук, доцент; **В.П. Кіселічник**, кандидат юриди-
чних наук, доцент; **В.О. Кучер**, кандидат юридичних наук, доцент; **Г.Б. Яновицька**,
кандидат юридичних наук, доцент; **І.Ю. Сковронська**, кандидат філологічних наук,
доцент; **М.М. Цимбалюк**, доктор юридичних наук, доцент (за згодою); **Б.В. Щур**,
кандидат юридичних наук, доцент (за згодою).

Рекомендовано до друку Вченою радою Львівського державного університету внутрішніх
справ (протокол № 7 від 25 лютого 2011 р.).

Свідectво про державну реєстрацію серія КВ № 11429-302Р від 4 липня 2006 р.

*Свідectво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виго-
товників і розповсюджувачів видавничої продукції серія ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.*

Адреса редакції: Україна, 79007 м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Тел.: (032) 258-65-72, (032) 233-61-95.

У публікаціях висловлено позицію авторів, яка не завжди поділяється редак-
ційною колегією. Відповідальність за достовірність фактів, статистичних даних, точність
викладеного матеріалу покладається на авторів та рецензентів.

При передруку матеріалів посилання на Науковий вісник обов'язкове. Рукописи
не повертаються.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО ТА АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС. ФІНАНСОВЕ ПРАВО. ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.9(477)

С.С. Гнатюк

ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ ПОРЯДОК ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРИМУСУ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

На підставі аналізу сучасного стану дослідження особливостей адміністративного примусу, його класифікації виокремлюється проблема відсутності наукових розробок із проблем процесуального аспекту його застосування.

Ключові слова: адміністративний примус, відповідальність, попередження, припинення, стягнення, адміністративно-деліктний процес, провадження.

На оснований анализа современного состояния исследования особенностей административного принуждения, его классификации выделяется проблема отсутствия научных разработок из проблем процессуального аспекта его приложения.

Ключевые слова: административное принуждение, ответственность, предупреждение, прекращение, взыскание, административно-деликтный процесс, производство.

The problem of absence of scientific developments is selected from the problems of judicial aspect of his application on the basis of analysis of the modern state of research of features of administrative compulsion, his classification.

Key words: administrative compulsion, responsibility, warning, stopping, penalty, administrative-delict process, procedure.

Постановка проблеми. Заходи адміністративного примусу, що можуть застосовуватися у сфері публічно-правових відносин, належать до сфери регулювання адміністративного права. Нині науковий доро-

бок щодо класифікації, особливостей, ознак адміністративного примусу є доволі сталим та теоретично обґрунтованим. Пропонуємо на підставі аналізу стану дослідження проблеми адміністративного примусу актуалізувати питання нагальної необхідності дослідження процесуального, процедурного порядку його застосування, реалізації.

Стан дослідження. Формуванням вітчизняної доктрини інституту адміністративного примусу є поява у 1991–1999 роках робіт О.М. Бандурки, Є.О. Безсмертного, Ю.П. Битяка, В.В. Зуй, Д.П. Калаянова, О.С. Фролова, В.К. Шкарупи [1; 2; 3], а, починаючи з 2000 року – Ю.Я. Кінаш, Р.С. Мельника, О.Ю. Салманової, В.П. Чабана, А.В. Головача [4; 5; 6; 7; 8; 9], присвячених специфіці застосування адміністративного примусу в діяльності окремих державних органів. І, безперечно, фундаментальними є роботи А.Т. Комзюка, у яких сформульовано теорію адміністративного примусу в правоохоронній діяльності міліції [10], та Т.О. Коломоєць, яка окреслила теоретичні засади нормативної основи та процедури застосування адміністративного примусу у публічному праві України [11]. Ці дослідження ознаменували появу нових пріоритетів у науковому вивченні адміністративного примусу.

Виклад основних положень. Великий внесок у вдосконалення поняття адміністративного примусу зробили вітчизняні вчені-адміністративісти. Так, В.К. Колпаков та О.В. Кузьменко визначають його як владне, здійснюване в односторонньому порядку та передбачених правовими нормами випадках застосування від імені держави до суб'єктів правовідносин, по-перше, заходів попередження, по-друге, заходів припинення правопорушень, по-третє, заходів відповідальності за порушення нормативно-правових установлень [12, с. 190]. На думку З.С. Гладун, це особливий вид державного примусу, який полягає у застосуванні суб'єктами державного управління (правомочними державними органами чи посадовими особами) передбаченої нормами адміністративного права системи примусових заходів (психологічного чи фізичного характеру) щодо підконтрольних їм об'єктів у зв'язку з вчиненням неправомірних дій (адміністративних проступків) останніми [13, с. 92]. Майже ідентичне визначення пропонують Л.Р. Біла [14, с. 209], Г.Г. Забарний, Р.А. Калюжний, В.О. Терещук, В.К. Шкарупа [15, с. 90–91].

С.Т. Гончарук рекомендує розглядати адміністративний примус як один із основних методів державного управління, що полягає в за-

стосувани уповноваженими на те органами виконавчої влади та іншими компетентними суб'єктами у передбачених законом випадках комплексу примусових заходів морального, матеріального та фізичного впливу на волю і поведінку учасників управлінських відносин з метою забезпечення громадського порядку та громадської безпеки, попередження та припинення правопорушень, а також покарання правопорушників [16, с. 87].

Р.С. Мельник, критично оцінюючи запропоновані вченими поняття, пропонує власне: застосування передбачених адміністративно-правовими нормами заходів впливу до правозобов'язаних суб'єктів, які піддаються дії негативних наслідків морального, особистісного, майнового, організаційного чи іншого характеру з метою попередження чи припинення протиправних дій, подолання їх шкідливих наслідків, покарання за вчинення правопорушень, а також забезпечення громадського порядку і громадської безпеки [17, с. 5].

Узагальнювальним щодо вищенаведених варіантів визначень, на нашу думку, є варіант дефініції адміністративного примусу, сформульований Т.О. Коломоєць та доповнений А.Т. Комзюком. У першому випадку це особливий, комплексний, поліструктурний, об'єктивно-необхідний та обумовлений різновид державно-правового примусу; визначені нормами публічного права України способи офіційного фізичного або психічного (психологічного) впливу уповноважених державних органів (виконавчої влади, в деяких випадках суддів), їх посадових осіб, а при делегуванні відповідних повноважень і громадських об'єднань, на свідомість та поведінку фізичних та юридичних осіб навіть всупереч їх волі та бажанню у вигляді особистих, майнових, організаційних обмежень їх прав, свобод, інтересів у випадках вчинення цими особами протиправних діянь (адміністративних правопорушень) або в умовах надзвичайних обставин в межах окремого, економічного, спрощеного, оперативного адміністративного провадження задля досягнення багатогранної ретроспективної мети (превенції, припинення адміністративних правопорушень, забезпечення провадження в справах про адміністративні правопорушення, притягнення винних осіб до адміністративної відповідальності, попередження та локалізації наслідків надзвичайних подій) [18, с. 19]. У другому варіанті адміністративний примус пропонується розглядати як застосування відповідними суб'єктами до осіб, які не перебувають в їх підпорядкуванні, незалежно від волі і бажання останніх, передбачених адміністративно-правовими нормами заходів впливу морального, майнового, особисті-

сного (фізичного) та іншого характеру з метою охорони відповідних суспільних відносин шляхом попередження і припинення правопорушень, а також покарання за їх вчинення [19, с. 414].

Останнім часом у науці адміністративного права питання адміністративного примусу порушуються у контексті його зв'язку із адміністративною відповідальністю (співвідношення, реформування, пошук нових напрямків дослідження), що не може не знайти свого втілення й у вирішенні питання класифікації адміністративного примусу. Так, наприклад, Р.С. Мельник пропонує виділяти заходи адміністративного примусу, пов'язані із адміністративною відповідальністю, і заходи адміністративного примусу, не пов'язані із такою [17]. До першої групи він цілком слушно відносить і аналізує заходи адміністративного попередження, адміністративного припинення, а до другої – адміністративні стягнення.

На нашу думку, наведений підхід до класифікації заходів адміністративного примусу можна визнати виправданим, бо адміністративні стягнення суттєво відрізняються від усіх інших примусових заходів, в науці адміністративного права змістовно досліджувались, а заходи адміністративного попередження та припинення, кількість яких набагато більша, ніж адміністративних стягнень, правові основи застосування яких закріплені у багатьох нормативно-правових актах, потребують наукового дослідження

Заходи адміністративного примусу, не пов'язані із відповідальністю, становлять більшу частину всього обсягу адміністративного примусу.

Особливе місце в системі заходів адміністративного примусу посідають заходи адміністративного попередження, сама назва яких вже дає вказівку на їх профілактичну спрямованість, яка полягає: по-перше, у тому, щоб не допустити протиправну поведінку; по-друге, в усуненні причин та умов, які сприяють вчиненню правопорушень, і створенню умов, які б виключали можливу протиправну поведінку [17, с. 8–9].

До заходів адміністративного попередження, на підставі аналізу численних нормативно-правових актів, які визначають засади діяльності різних уповноважених державних органів та посадових осіб, яким надано повноваження про застосування примусових заходів цього виду, можна віднести: перевірку документів; огляд і переогляд (транспортних засобів, речей, вантажів, ручної поклажі, особистий огляд пасажирів цивільних повітряних суден, морських і річкових суден та докуме-

нтів, осіб, які працюють на об'єктах з особливим режимом); проведення обстежень як різновиду огляду (виробничих, складських, торговельних та інших приміщень підприємств, установ, організацій, житла громадян тощо); відвідування підприємств, установ та організацій, входження на земельні ділянки, у житлові та інші приміщення громадян тощо). Залежно від специфіки діяльності того чи іншого органу держави, він наділений повноваженнями щодо застосування певних заходів адміністративного попередження.

Іншу групу заходів адміністративного примусу формують заходи адміністративного припинення, аналізу яких в адміністративно-правовій літературі присвячено найбільше уваги як в цілому (роботи О.М. Бандурки, Л.Т. Комзюка, Ю.П. Битяк та ін.) [1, с. 147; 10], так і окремим заходам (О.С. Фролов, В.К. Колпаков, Д.М. Бахрах) [20]. При цьому, як слушно зазначають О.М. Бандурка, М.М. Тищенко, Р.С. Мельник, основні ідеї, які висловлювались у адміністративно-правовій літературі з приводу сутності заходів адміністративного припинення, полягають у тому, що в примусовій діяльності органів виконавчої влади найважливіше значення має саме припинення [17, с. 10]. Маючи попереджувальну спрямованість, заходи адміністративного припинення виконують важливу роль в охороні режиму законності, у захисті прав громадян, суспільства, держави.

До таких заходів варто віднести: вимогу припинити проти-правну поведінку; доставлення порушника; привід осіб, які ухиляються від явки за викликом до державного органу, установи (суду, прокуратури, охорони здоров'я, внутрішніх справ, військових комісаріатів тощо); адміністративне затримання, не пов'язане зі здійсненням провадження в справах про адміністративні правопорушення, і адміністративне затримання, пов'язане із таким провадженням; особистий огляд; взяття на облік та офіційне застереження про неприпустимість протиправної поведінки; огляд і переогляд речей, багажу, транспортних засобів; вилучення речей та документів; зупинка транспортних засобів тощо

Щодо процесуального порядку застосування заходів адміністративного примусу, то науковці лише наголошують на його обов'язковості.

Висновки. На нашу думку, процесуальний аспект застосування заходів адміністративного примусу, непов'язаних із адміністративною відповідальністю, слід розглядати як окреме провадження адміністративно-деліктного процесу, а саме провадження про застосування захо-

дів адміністративного примусу, непов'язаних із адміністративною відповідальністю. Це провадження визначить, об'єднає загальні закономірності, порядок, строки, компетенцію, стадії тощо, на яких базуватиметься процесуальний порядок застосування окремих із них. Порядок реалізації провадження про застосування заходів адміністративного примусу, непов'язаного з адміністративною відповідальністю, можна поділити на два види. Перший – на підставі спеціально прийнятого правозастосовного акта, коли ступінь примусу тягне за собою важливі правообмеження особистості. Другий – коли захід адміністративного примусу застосовується безпосередньо при виникненні підстав без винесення спеціального акта.

Це провадження набагато менше деталізовано правовими нормами в порівнянні з іншими адміністративно-деліктними провадженнями: відсутній перелік суб'єктів, наділених юрисдикційними повноваженнями їх застосовувати; недостатньо розроблена процедура застосування; відсутні процесуальні права громадян у цьому провадженні. Зауважимо, що це єдиний випадок, коли можна застосовувати примус до осіб, що не вчиняли правопорушення.

1. Бандурка О.М. Заходи адміністративного припинення в діяльності міліції: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / О.М. Бандурка. – Харків: Укр. юрид. академія, 1994. – 16 с.

2. Безсмертний Є.О. Адміністративно-запобіжні заходи, що застосовуються органами внутрішніх справ: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / Є.О. Безсмертний. – Харків: Ун-т внутр. справ, 1997. – 19 с.

3. Шкарупа В.К. Діяльність працівників ОВС по припиненню правопорушень: дис. ... д-ра юрид. наук / В.К. Шкарупа. – Одеса, 1996. – 327 с.

4. Кінаш Ю.Я. Засоби адміністративного примусу у сфері забезпечення безпеки у вугільних шахтах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / Ю.Я. Кінаш. – Ірпінь, Національна академія державної податкової служби України, 2003. – 19 с.

5. Комзюк В.Т. Адміністративно-правові засоби здійснення митної справи: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / В.Т. Комзюк. – Харків: Національний університет внутрішніх справ, 2003. – 20 с.

6. Салманова О.Ю. Адміністративно-правові засоби забезпечення міліцією безпеки дорожнього руху: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / О.Ю. Салманова. – Харків: Національний університет внутрішніх справ, 2002. – 19 с.

7. Чабан В.П. Акти адміністративного примусу в діяльності міліції України: навч. посібник / В.П. Чабан. – К.: Атіка, 2002. – 19 с.

8. Головач А.В. Заходи адміністративного примусу, не пов'язані з відповідальністю, в діяльності органів державної податкової служби України: питання теорії та практики: дис. ... канд. юрид. наук / А.В. Головач. – Запоріжжя, 2004. – 173 с.

9. Назар Ю.С. Взаємодія територіальних органів внутрішніх справ із місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування у профілактиці адміністративних правопорушень: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / Ю.С. Назар. – Львів, 2007. – 20 с.

10. Комзюк А.Т. Заходи адміністративного примусу в правоохоронній діяльності міліції: поняття, види та організаційно-правові питання реалізації: монографія / за заг. ред. проф. О.М. Бандурки. – Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. – 336 с.

11. Коломієць Т.О. Адміністративний примус у публічному праві України: теорія, досвід та практика: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / Т.О. Коломієць. – Харків, 2005. – 44 с.

12. Колпаков В.К. Адміністративне право України: підручник / В.К. Колпаков, О.В. Кузьменко. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 544 с.

13. Гладун З.С. Адміністративне право України: навч. посібник / З.С. Гладун. – Тернопіль: Карт-бланш, 2004. – 579 с.

14. Административное право Украины: учебник / под общ. ред. С.В. Кивалова. – Х.: Одиссей, 2004. – 880 с.

15. Забарний Г.Г. Адміністративне право України: навч. посібник / Г.Г. Забарний, Р.А. Калюжний, В.К. Шкарупа. – К.: Вид. Паливода А.В., 2003. – 212 с.

16. Гончарук С.Т. Адміністративне право України: навч. посібник / С.Т. Гончарук. – К.: Національна академія внутрішніх справ України, Національна академія управління, 2000. – 240 с.

17. Мельник Р.С. Забезпечення законності застосування заходів адміністративного примусу, не пов'язаних з відповідальністю: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / Р.С. Мельник. – Харків: Національний університет внутрішніх справ, 2002. – 19 с.

18. Коломоєць Т.О. Щодо питання визначення адміністративно-правового примусу / Т.О. Коломоєць // Держава і права: збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 19. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. – С. 258–265.

19. Адміністративне право України. Академічний курс: підручник: у 2 т. / ред. колегія: В.Б. Авер'янов (голова). – К.: Видавництво «Юридична думка», 2004. – Т. 1. Загальна частина. – 584 с.

20. Фролов О.С. Принципи застосування сили і вогнепальної зброї / О.С. Фролов // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 1997. – № 1. – С. 93–100.

Стаття надійшла 29 жовтня 2010 р.

М.М. Добкін

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ОГЛЯД СТВОРЕННЯ ТА РОЗВИТКУ МІСЦЕВИХ ДЕРЖАВНИХ АДМІНІСТРАЦІЙ В УКРАЇНІ

Аналізується визначення вихідних теоретичних положень щодо історичного розвитку, сутності та юридичної природи місцевих державних адміністрацій.

Ключові слова: державні адміністрації, управління, органи держави, партійна влада.

Анализируется определение основополагающих теоретических положений исторического развития, сущности и юридической природы местных государственных администраций.

Ключевые слова: государственные администрации, управление, органы государства, партийная власть.

The article analyses the determination of fundamental theoretical positions of historical development, essence and legal nature of local state administrations.

Key words: state administration, administration, state organ, party power.

Постановка проблеми. Повторення помилок, незасвоєння уроків своєї історії для сучасної України небезпечно новими іспитами. Саме тому досить гострим є питання про якість організації державної влади, що реалізується системою виконавчої влади. Розвиток влади як керуючої системи потребує постійної адаптації до процесів, що відбуваються у суспільстві. Актуальним це є також для організації місцевої влади на місцях.

Стан дослідження. Особливості державного управління на місцевому рівні були предметом досліджень В.Б. Авер'янова, Г.В. Атаманчука, В.Г. Афанасьєва, О.М. Бандурки, Д.М. Бахраха, Ю.М. Козлова, А.Т. Комзюка, І.Б. Коліушка, В.Я. Малиновського, Ю.М. Тодики, В.В. Цветкова, В.М. Шаповала та інших. Аналіз системи, принципів, організації державного управління на місцевому рівні в тому чи іншому аспектах представлений в працях В.А. Величка, І.П. Голосніченка, В.В. Копейчікова, Т.В. Кучеренко, А.А. Манжули, О.В. Петришина, М.В. Цвіка та ін. Водночас історія виникнення та розвитку

місцевих державних адміністрацій в Україні ще не отримала належного висвітлення, без чого неможливо усвідомити їх сучасні завдання, функції, структуру, компетенцію та інші питання організації діяльності. У зв'язку з цим **метою** цієї статті є з'ясування закономірностей виникнення та особливостей розвитку місцевих державних адміністрацій, без чого неможливо забезпечити їх сучасний розвиток, підвищення ефективності публічної влади на місцевому рівні в умовах демократизації суспільно-політичного й економічного життя України.

Виклад основних положень. Характер державного управління в конкретний історичний час визначається конституційними основами (принципами) розвитку держави. Так, спочатку склалася система суспільних відносин, які виникли в результаті охоронної діяльності держави, спрямованої на забезпечення громадського порядку, а також охорону особистих і майнових прав громадян. Для цього залучалися спеціальні органи державної виконавчої влади – поліція (у формі нагляду за законністю, попередження вчинення правопорушень) [1, с. 12].

Кожен етап розвитку нашої держави, як правило, супроводжувався відповідними змінами в управлінській структурі, спрямованими на поліпшення діяльності апарату виконавчої влади на всіх рівнях.

Місцеве управління за будь-яких часів перебувало під пильною увагою центральної влади. Без існування місцевого управління не було б можливості впроваджувати в життя загальнодержавну політику. Яскравим прикладом державного управління на місцевому рівні було існування інституту намісництва. За часів царської Росії генерал-губернатор був головою місцевої адміністрації кількох губерній, які очолювали відповідні губернатори. В руках губернаторів зосереджувалася вся влада на місцях.

Що ж стосується України як незалежної країни, то в політико-правових актах Української Народної Республіки – незалежної Української держави, що була проголошена в листопаді 1917 року, – містяться перші відомості про загальні принципи «державної адміністрації», місцевого управління і місцевого самоврядування. Більш конкретно про це йдеться в роботах голови Центральної Ради М.С. Грушевського. В Українській Народній Республіці ставка була зроблена на місцеве самоврядування, а про управління з боку державних органів вченими не сказано ані слова, хоча саме через його недосконалість Центральна Рада так і не змогла відстояти і зміцнити незалежність Української Народної Республіки.

У проєкті Конституції Української Народної Республіки відзначалося: «Не порушуючи єдиної своєї власті, Українська Народна Республіка надає своїм землям, волостям і громадянам право широкого самоврядування, додержуючи принципу децентралізації» [2, с. 96].

До того ж, у Конституції було ще дві статті, які розкривають зміст місцевого управління. Так, радам і управам громад, волостей і земель «належить єдина безпосередня місцева влада: міністри Української Народної Республіки тільки контролюють і координують їх діяльність, безпосередньо і через визначених ними урядовців, не втручаючись до справ, тим Радам і Управам призначених, а всякі спори в цих справах вирішує Суд Української Народної Республіки» [2, с. 96]. Проте, українська держава УНР незабаром припинила своє існування, а тому й не вдалося перевірити на практиці таку модель взаємовідносин інститутів державної влади і місцевого самоврядування.

Реформування системи органів державної адміністрації та місцевого самоврядування за Гетьмана Скоропадського було пов'язане з об'єктивними передумовами, головною з яких став повний занепад місцевого апарату навесні 1918 року. Невдалі державотворчі та соціально-економічні експерименти, що тривали впродовж березня 1917 – квітня 1918 року, зумовили невідповідність матеріального, нормативно-правового та кадрового забезпечення органів управління та самоврядування покладеним на них завданням та функціям. Гетьманський уряд, що прийшов до влади шляхом державного перевороту та проголосив курс на відновлення консервативно-авторитарних засад державного будівництва, постійно прагнув до утворення власних інститутів місцевого управління, які б склалися з представників лояльних до нього громадсько-політичних угруповань та могли стати надійним гарантом реалізації внутрішньополітичного курсу. За гетьманської доби чітко простежувалась тенденція утворення сильної вертикалі державних адміністрацій, які мали спрямовувати функціонування усього місцевого апарату.

В історії українського радянського державного будівництва з жовтня 1917 року почали реалізовуватися декілька форм організації державної влади, які мали своє наукове обґрунтування, а ще більше – коментарів. Це доктрина рад та доктрина розподілу функцій державної влади у межах радянської системи [3, с. 24].

Для всього радянського періоду історії української державності характерна незавершеність поділу законодавчої і виконавчої влади. Законодавчо це питання також оформлювалося по-різному.

Конституція СРСР 1936 р. і відповідно Конституція УРСР 1937 р. вперше використовували термін «законодавча влада» стосовно Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР (як і інших республік, що входили до складу Радянського Союзу). Більш загальна формула «органи державної влади» охоплювала як законодавчі органи, так і виконавчі. Останні були представлені Радою Міністрів УРСР – Урядом УРСР – вищим виконавчим і розпорядницьким органом державної влади. По суті був намічений шлях до реалізації моделі поділу влади на законодавчу і виконавчу на рівні вищих органів влади. Подвійною залишалася природа Президії Верховної Ради, яка могла виконувати і законодавчу, і розпорядницьку діяльність. Місцеві органи державної влади цього періоду були представлені радами депутатів трудящих усіх рівнів від обласних до селищних рад. Система виконкомів була прив'язана до рад. Виконкоми називалися виконавчими і розпорядницькими органами місцевих рад депутатів трудящих.

Досить розгалуженою мережею в апараті управління місцевих рад були відділи і управління виконкомів, створення яких належало до компетенції самих рад. Відділи і управління створювалися місцевими радами, за винятком сільських, селищних і районних у містах. У своїй діяльності вони підпорядковувалися раді, її виконкому і вищому органу державного управління.

Отже, у період існування України як радянської республіки в складі СРСР на кожному рівні адміністративно-територіального поділу діяли відповідні ради і їх виконавчі комітети. Ради обирали голову виконкому, і саме він формально був головною посадовою особою тієї або іншої адміністративно-територіальної одиниці. Реальна ж влада належала структурі партійної влади, що існувала паралельно, на чолі з відповідним першим секретарем. При цьому місцеві Ради визнавалися нижньою ланкою єдиної державної організації й уособлювали всю повноту влади на своїй території. Проте в епоху перебудови влада й авторитет партії стали неухильно знижуватися, почалися пошуки більш оптимальної моделі організації влади.

Набуття Україною статусу суверенної держави на початку 90-их років і визнання концепції розподілу гілок влади призвело до суттєвої зміни статусу органів місцевої влади. Першим документом, у якому було зроблено спробу розподілу повноважень гілок влади, у тому числі і розмежування місцевого самоврядування і державного управління, була Декларація про державний суверенітет України, прийнята 1990 року [4]. Закон УРСР від 7 грудня 1990 р. «Про місцеві

Ради народних депутатів Української РСР і місцеве самоврядування» [5] визнавав місцеві ради одночасно й органами місцевого самоврядування, й органами держави. Однак реальне втілення принципу поділу влади в політико-правову практику України стало можливим лише після заснування 5 липня 1991 р. посади Президента України та прийняття 24 серпня того ж року Акта проголошення незалежності України [6].

Закон України «Про Представника Президента України» від 5 березня 1992 року [7] визначив правовий статус місцевих органів виконавчої влади і встановив виконавчу вертикаль від Президента України до обласних і районних державних адміністрацій. Головна мета визначалась так. Представники Президента України в областях, містах Києві і Севастополі призначаються і звільняються з посади безпосередньо Президентом і йому ж підконтрольні; Представники Президента в районах, районах міст Києва і Севастополя призначаються і звільняються також Президентом, але за поданням Представника Президента вищого рівня. На них покладаються загальне керівництво місцевою державною адміністрацією, координація діяльності органів, підлеглих міністерствам і центральним органам державної виконавчої влади, захист державних інтересів України і забезпечення законності, прав і свобод громадян, а також контроль за виконанням місцевих бюджетів.

Головним недоліком такої структури влади стало те, що представники Президента в областях і районах фактично не мали прямого виходу на Кабінет Міністрів України. Вплив Уряду на їх призначення і керівництво діяльністю був занадто слабким, а Адміністрація Президента не могла забезпечити тісної взаємодії між місцевими державними адміністраціями й Урядом України.

1994 року Верховною Радою України було прийнято новий Закон «Про формування місцевих органів влади в Україні» [8], згідно з яким інститут Представників Президента було ліквідовано. Було запроваджено єдину систему рад, вищою ланкою якої стала Верховна Рада, виконавчі органи знову підпорядковувались радам. До того ж Закон було прийнято напередодні президентських виборів, і нова система була покликана стати одним із найбільш важливих знарядь передвиборної боротьби [9, с. 28].

Однак і ця модель організації публічної влади на місцях проіснувала недовго: Закон від 28 червня 1994 р. «Про внесення змін і доповнень у Закон України «Про формування місцевих органів влади і самоврядування» [10] знову надав місцевим радам статус органів місцевого самоврядування, а функції державної виконавчої влади на

місцях делегував головам відповідних рад і очолюваним ними виконавчим комітетам. Подібна організація публічної влади уособлювала гібрид радянської системи з принципом поділу влади і виявилася ще більш нежиттєздатною.

У проектах Конституції активно проводився пошук вирішення проблеми в напрямку найбільш раціонального розподілу повноважень між центром і регіонами з наданням їм широких повноважень. Але варіант, що було прийнято, виявився найбільш централізованим із запропонованих.

Новий період у становленні інституту місцевої державної адміністрації відкрила прийнята 28 червня 1996 року Конституція України [11], яка фактично замінила поняття «органи державного управління» поняттями «виконавча влада» і «органи виконавчої влади». Останні стали самостійними від представницьких органів у структурно-функціональному аспекті. Але послабилися відносини по вертикалі – замість подвійного підпорядкування виникли лише деякі функціональні зв'язки. Конституційна формула єдиної системи виконавчої влади не була наповнена реальним змістом.

Важливим кроком на шляху подальшого становлення інституту місцевої державної адміністрації стало прийняття Верховною Радою України 9 квітня 1999 р. Закону України «Про місцеві державні адміністрації» [12], у якому відповідно до Конституції України детально регламентовані організація, повноваження і порядок діяльності місцевих державних адміністрацій.

Відповідно до ст. 1 зазначеного Закону виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації; місцева державна адміністрація є місцевим органом виконавчої влади і входить до системи органів виконавчої влади; місцева державна адміністрація в межах своїх повноважень здійснює виконавчу владу на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці, а також реалізує повноваження, делеговані їй відповідною радою.

Цим Законом визначено основні завдання місцевих державних адміністрацій, відповідно до якої вони в межах відповідної адміністративно-територіальної одиниці забезпечують: 1) виконання Конституції, законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади вищого рівня; 2) законність і правопорядок, додержання прав і свобод громадян; 3) виконання державних і регіональних програм соціально-еконо-

мічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин – також програм їх національно-культурного розвитку; 4) підготовку та виконання відповідних бюджетів; 5) звіт про виконання відповідних бюджетів та програм; 6) взаємодію з органами місцевого самоврядування; 7) реалізацію інших наданих державою, а також делегованих відповідними радами повноважень.

Характер завдань, які вирішуються у процесі місцевого управління, обумовлює динамічність форм управлінської діяльності. Кожен новий етап розвитку нашої держави, як правило, супроводжується відповідними змінами в управлінській структурі, спрямованими на поліпшення діяльності апарату управління. Динамічність управлінської діяльності забезпечує оптимальне задоволення потреб суспільства.

Висновки. В Україні був здійснений перехід влади на місцях від партійних структур і контрольованих ними державних рад до місцевих державних адміністрацій і органів місцевого самоврядування. Статус місцевих органів виконавчої влади істотно змінювався разом зі змінами в політичному і громадському житті всієї держави. Сьогоднішнє положення місцевих державних адміністрацій, а також розподіл повноважень між ними й органами місцевого самоврядування ґрунтується на вітчизняному та закордонному (насамперед французькому) досвіді і має сприяти підвищенню ефективності публічної влади на місцевому рівні в умовах демократизації суспільно-політичного й економічного життя України.

---

1. Манжула А.А. Державне управління на регіональному рівні: адміністративно-правовий аспект: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 / Андрій Анатолійович Манжула. – Х., 2003. – 189 с.

2. Історія Української Конституції / упорядник А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко. – К.: Право, 1997. – 464 с.

3. Величко В.О. Організаційно-правові питання діяльності місцевої державної адміністрації.: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 / Валерій Олександрович Величко. – Харків, 2001. – 209 с.

4. Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – № 30. – Ст. 429.

5. Про місцеві ради народних депутатів УРСР та місцеве самоврядування: Закон УРСР від 07.12.90 // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 2. – Ст. 5.

6. Акт проголошення незалежності України від 24.08.91 // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 38. – Ст. 502.

7. Про Представника Президента України: Закон України від 5 березня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 23. – Ст. 387.

8. Про формування місцевих органів влади і самоврядування: Закон України від 03.02.94 // Відомості Верховної Ради. – 1994. – № 22. – Ст. 144.

9. Петришин О.В. Нормативно-правова база регіональної влади в Україні: шляхи удосконалення / О.В. Петришин, Т.В. Кучеренко // Державне будівництво та місцеве самоврядування: збірник наукових праць. Вип. 2. – С. 23–33.

10. Про внесення змін і доповнень у Закон України «Про формування місцевих органів влади і самоврядування»: Закон України від 28.06.94 // Голос України. – 1994. – 2 липня.

11. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

12. Про місцеві державні адміністрації: Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 20. – Ст. 190.

Стаття надійшла 10 січня 2011 р.

УДК 342.6

**О.В. Кривенко,
А.О. Кривенко**

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СЛУЖБОВОГО ЧАСУ І ЧАСУ ВІДПОЧИНКУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

Розглянуто нормативно-правове регулювання службового часу і часу відпочинку військовослужбовців, визначено прогалини регулювання та запропоновано авторське бачення вирішення існуючих проблем.

Ключові слова: *службовий час, час відпочинку, військовослужбовці, регулювання.*

Рассмотрена нормативно-правовое регулирование служебного времени и часа отдыха военнослужащих, определены пробелы регулирования и предложено авторское решения существующих проблем.

Ключевые слова: *служебное время, час отдыха, военнослужащие, регулирование.*

The normatively-legal regulation of office hours and leisure time of servicemen are considered in the article. Some errors of this regulation are determined and the author's view in solving existing problems is offered.

Key words: *office hours, leisure time, servicemen, regulation.*

Постановка проблеми. Україна утвердила себе як суверенна європейська держава, повноправний суб'єкт міжнародного права, взявши курс на системне реформування економіки, забезпечення високого рівня життя людей. Її політика у сфері воєнної безпеки є відкритою, прозорою, прогнозованою. Водночас стрімке розширення процесів глобалізації, інтенсивне наростання загроз у багатьох сферах життєдіяльності людини, суспільства й держави обумовлює необхідність активного формування й динамічного розвитку теорії та практики національної безпеки. Значущою складовою національної безпеки є військова безпека (сектор безпеки і оборони держави), яка також потребує невідкладних заходів із реформування.

Невтішні результати попередніх етапів реформування сектору безпеки і оборони держави свідчать про те, що, окрім ресурсних обмежень, реформування Збройних Сил та інших військових формувань гальмується недостатнім науковим супроводом, не належним науково-практичним опрацюванням існуючих проблем.

Особливе місце в процесі реформування сектору безпеки і оборони держави посідає «громадянин-військовослужбовець» та виконання ним своїх службових обов'язків – несення військової служби. Визначення сутності та особливостей військової служби потребує наукового опрацювання, чіткого законодавчого закріплення її обсягів, врегулювання понять «службовий час», «нормативне службове навантаження» та нормативне закріплення відповідної грошової винагороди за її виконання, в тому числі й понаднормове.

Заявлені керівництвом держави напрямки «професіоналізації» Збройних Сил та інших військових формувань, перехід до їх комплектування винятково на контрактній основі, потребують перегляду раніше встановлених підходів до визначення обсягів службового навантаження на військовослужбовців, регламентації їх службового часу та часу відпочинку. На жаль, у різних Законах [1, ст. 10, 2, ст. 199–203], що унормовують діяльність військовослужбовців, не має чіткого визначення понять «службовий час», «робочий час» військовослужбовців. Часто ці поняття отожднюються, що, на наш погляд, є неправильно.

Стан дослідження. Останнім часом українська юриспруденція демонструє певну увагу щодо військово-правових проблем. Окремі питання правового регулювання прав і свобод військовослужбовців, дотримання законності у військових формуваннях в своїх роботах висвітлювали П.П. Богуцький, В.В. Бондарев, С.І. Дячук, М.І. Карпенко, В.Й. Пашинський, М.М. Прохоренко, М.С. Туркот. Разом з тим, нау-

кові дослідження стосовно природи військової служби як публічної державної служби, її особливостей, проблем правового регулювання службового часу та службового навантаження відсутні.

Мета статті – розгляд нормативно-правового регулювання понять службовий час і час відпочинку військовослужбовців, їх грошової винагороди та опрацювання шляхів вирішення існуючих проблем.

Виклад основних положень. На наш погляд, опрацьовуючи визначення поняття «службовий час військовослужбовців», доцільно скористатись принципом аналогії з нормами трудового права, що стосуються поняття «робочий час працівників». Хоча в законодавстві відсутнє пряме визначення робочого часу, вважаємо доцільним застосувати аналогію до норм трудового права та їх тлумачення [3, гл. IV; 4, с. 336] та можливим сформулювати визначення службового часу військовослужбовців. З нашої точки зору, вищезазначену дефініцію можливо сформулювати так: *службовий час військовослужбовців* – це час, упродовж якого військовослужбовці зобов'язані виконувати службові обов'язки.

Відповідно до Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України [2, с. 9] на військовослужбовців покладаються обов'язки, що визначаються статутами та порадиниками Збройних Сил України.

Загальні обов'язки посадових осіб, рядових та матросів також визначено Статутом внутрішньої служби Збройних Сил України [2, розд. 3]. Обов'язки посадових осіб щодо підтримання військової дисципліни визначено Дисциплінарним статутом Збройних Сил України [5, розд. 3]. Обов'язки військових службових осіб гарнізону визначено Статутом гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України [6, с. 9–30]. Права та обов'язки осіб варті визначено Статутом гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України [6, розд. 7]. Обов'язки військовослужбовців перед шиккуванням і в строю визначено Стройовим статутом Збройних Сил України [7, с. 25–26]. Обов'язки військовослужбовців у внутрішніх добових нарядах визначено Статутом внутрішньої служби Збройних Сил України [2, с. 291–325]. Службові обов'язки військовослужбовців, які знаходяться на посадах, що не визначені Статутом внутрішньої служби, визначаються, виходячи із загальних обов'язків військовослужбовців за аналогічними посадами, з урахуванням існуючої специфіки та затверджуються старшими командирами.

Вважаємо, що слід розрізняти службовий час військовослужбовців і час, упродовж якого військовослужбовці вважаються такими, що виконують обов'язки військової служби. Так відповідно до Закону

України [8, п. 3 ст. 24] військовослужбовці вважаються такими, що виконують обов'язки військової служби:

1) на території військової частини або в іншому місці роботи (занять) упродовж робочого (навчального) часу, включаючи перерви, встановлені розпорядком (розкладом занять);

2) на шляху прямування на службу або зі служби, під час службових поїздок, повернення до місця служби;

3) поза військовою частиною, якщо перебування там відповідає обов'язкам військовослужбовця або його було направлено туди за наказом відповідного командира (начальника);

4) під час виконання державних обов'язків, у тому числі у випадках, якщо ці обов'язки не були пов'язані з військовою службою;

5) під час виконання обов'язку з урятування людського життя, охорони державної власності, підтримання військової дисципліни та охорони правопорядку.

Необхідно зазначити, що поняття «час, протягом якого військовослужбовці вважаються такими, що виконують обов'язки військової служби» ширше за обсягом ніж поняття «службовий час військовослужбовців».

Нормативне регулювання службового часу військовослужбовців є сукупністю правових норм, що визначають **тривалість, режим, склад, розподіл, і порядок обліку службового часу**.

На наш погляд, під **тривалістю службового часу** слід розуміти час між початком і кінцем виконання службових обов'язків військовослужбовцями без врахування часу, що виділяється на обідню перерву.

Відповідно до Закону [1, п. 1 ст. 10] загальна тривалість службового часу військовослужбовців на тиждень не може перевищувати нормальної тривалості робочого часу за відповідний період, визначеної законодавством України, за винятком випадків, передбачених зазначеним Законом [1, п. 5 ст. 10].

Слід зазначити, що ці випадки необмеження загальної тривалості службового часу (військові навчання, походи кораблів, бойові стрільби та бойове чергування, несення служби в добовому наряді та інші заходи, пов'язані із забезпеченням боєготовності військових частин) мають об'єктивний характер, обумовлені специфікою військової служби та характерні саме для військової служби.

Відповідно до Кодексу законів про працю [3, ст. 50] нормальна тривалість робочого часу працівників не може перевищувати 40 годин на тиждень. Ця норма (нормальна тривалість) реалізується у відповід-

ному режимі робочого часу. Звичайні режими робочого часу припускають додержання нормальної тривалості робочого часу – 40 годин на тиждень, хоча допускається встановлення й такого режиму, за якого впродовж конкретного тижня нормальна тривалість робочого часу перевищується. При цьому нормальна тривалість робочого часу має бути додержана підсумково, за відповідний період.

Отже, загальна тривалість службового часу військовослужбовців (за винятком випадків необмеження) законодавчо прирівнюється до нормальної тривалості робочого часу працівників та має тижневу норму.

Необхідно додати, що у військовому законодавстві існують правові норми [9, п. 1.5], відповідно до яких за виконання службових обов'язків понад установлений службовий час, у вихідні, святкові та неробочі дні грошове забезпечення військовослужбовцям додатково не виплачується.

Під *режимом службового часу* розуміють поділ службового часу на режим діяльності та режим відпочинку.

Статутом внутрішньої служби [2, ст. 201] Збройних Сил України встановлено вісім годин для сну військовослужбовців для відпочинку. В окремих випадках час сну може бути зменшено до чотирьох годин (під час несення служби у внутрішніх нарядах, вартах і т.д.).

Так, наприклад, ст. 293 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України встановлюється, що черговому частини та його помічникові по черзі, черговим рот, черговим парку, контрольно-пропускного пункту та черговому їдальні, черговому фельдшерів (санітарному інструкторові), черговому штабу військової частини дозволяється відпочивати лежачи (спати) за час чергування по 4 години кожному у визначений командиром військової частини час, без взуття, не скидаючи спорядження й не роздягаючись.

Вільній зміні днювальних по черзі та сигналістові дозволяється відпочивати лежачи (спати), роздягаючись, тільки в час від відбою до підйому.

Ст. 171 Статуту гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України встановлено порядок відпочинку особового складу внутрішніх варт: дозволяється відпочивати лежачи (спати), не знімаючи спорядження та не роздягаючись:

- начальникові варті – не більше 4 годин у денний час (у варті на гауптвахті – вночі);

- помічникові начальника варті з технічних засобів охорони (операторові з технічних засобів охорони) – не більше 4 годин з дозволу начальника варті; розвідним, вивідним і водіям транспортних засобів – у вільний час з дозволу начальника варті;

– вартовим тризмінних постів – перед заступанням на пости (після того, як повернеться зміна з постів та буде проведено у варті бойовий розподіл);

– вартовим двозмінних постів – після повернення з постів до відправлення на пости.

Вартовим і розвідним, які відпочивають, дозволяється знімати для просушування взуття й онучі.

Відповідно до ч. 4 ст. 201 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України заходи, пов'язані із забезпеченням бойової та мобілізаційної готовності військової частини, виконуються за наказом її командира в будь-який час доби з наданням військовослужбовцям не менше ніж 4 годин відпочинку на добу.

Перелік заходів, пов'язаних із забезпеченням бойової та мобілізаційної готовності військової частини, нормативно не врегульований і визначається в кожному конкретному випадку командиром військової частини. При цьому, враховуючи, що режим та розподіл службового часу військовослужбовців встановлювалися письмовим наказом командира військової частини, то і зміни до них повинні вноситись письмовим наказом.

Під **складом службового часу** розуміють час, який витрачається на виконання службових обов'язків, в тому числі для внутрізмінного відпочинку і особистих потреб.

Наявність цих складових службового часу пояснюється специфікою військової служби, яка з метою підтримання боєготовності військового підрозділу може вимагати збільшення нормальної тривалості службового часу. У випадках подовженої тривалості службового часу (наприклад, добовий наряд, мобілізаційні заходи) військове законодавство встановлює як мінімальний час відпочинку, так і в багатьох випадках порядок відпочинку особового складу.

Під **розподілом службового часу** розуміють поділ службового часу на проміжки, які виділяються розпорядком дня для проведення окремих заходів (ранкової фізичної зарядки, навчальних занять та підготовки до них, обслуговування озброєння і техніки, для особистих потреб і т.д.) Розрізняють розподіл службового часу впродовж доби і впродовж тижня [2, ст. 200].

Розподіл службового часу військовослужбовців здійснюється таким чином, щоб забезпечити у військовій частині постійну бойову готовність і проведення занять із бойової підготовки та створити умови для підтримання порядку, військової дисципліни та виховання вій-

ськовослужбовців, підвищення їх культурного рівня, всебічного побутового обслуговування, відпочинку і харчування.

Розпорядок дня встановлюється командиром (начальником) відповідно до завдань, покладених на військову частину, та залежно від пори року.

Розпорядок дня затверджується на період навчання і може уточнюватися командиром (начальником) на час проведення навчань, походів кораблів, бойових стрільб, бойового чергування, несення служби в добровому наряді, варті тощо з урахуванням особливостей їх виконання.

При цьому ст. 201 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України встановлено, що проміжок між харчуванням військовослужбовців не може перевищувати 7 годин. Після обіду впродовж не менше 30 хвилин заняття не проводяться і роботи не виконуються.

Збори, засідання, а також концерти, кінофільми та інші заходи мають бути закінчені до вечірньої перевірки.

Під *порядком обліку службового часу* розуміють сукупність правових норм, що встановлюють документальне фіксування (підтвердження) службового часу військовослужбовців.

На відміну від норм трудового права, яке розповсюджується на працівників, військове законодавство не передбачає облік службового часу у розрізі окремого військовослужбовця.

Висновки.

1. На сьогодні відсутнє правове визначення поняття «службовий час військовослужбовців». На думку авторів, це визначення можливо сформулювати так: *службовий час військовослужбовців* – це час, упродовж якого військовослужбовці зобов'язані виконувати службові обов'язки. Зазначену дефініцію доцільно внести в статтю 10 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» та у статтю 199 Закону України «Про статут внутрішньої служби Збройних Сил України».

2. При розгляді поняття «службовий час військовослужбовців» автори вважають за доцільне використовувати аналогію з поняттям «робочий час», яке має поглиблену науково-практичну розробку. До поняття «службовий час військовослужбовців» введено такі характеристики: *тривалість, режим, склад, розподіл, і порядок обліку службового часу* та проведено законодавчий огляд зазначених характеристик. Ці характеристики в обох поняттях аналогічні, за винятком «обліку службового часу».

3. Остання характеристика (облік службового часу) взагалі не знаходить свого відображення у законодавстві (на сьогодні відсутні правові норми, які встановлюють порядок обліку службового часу військовослужбовців), що, на думку авторів, є значною прогалиною регулювання та створює негативні соціальні наслідки. Крім того, заборона оплати понаднормового службового часу військовослужбовців не відповідає вимогам їх соціального захисту.

4. З метою посилення контролю за дотриманням існуючих правових норм тривалості службового часу, підвищення якості соціально-правового захисту військовослужбовців, стимулювання якості управлінських рішень військового керівництва, зменшення об'єму існуючого непродуктивного службового навантаження на військовослужбовців, утвердження престижу військової служби, автори пропонують ввести правовий механізм обліку службового часу військовослужбовців, аналогічний існуючому для суб'єктів трудових відносин. Зазначений правовий механізм дозволить законодавчо визначити і закріпити межі службового навантаження військовослужбовців та, як наслідок, посилити систему соціально-правового захисту військовослужбовців.

1. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20.12.1991 р. № 2011-ХІІ.

2. Про статут внутрішньої служби Збройних Сил України: Закон України від 24.03.1999 р. № 549-ХІV.

3. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 р. № 322-VІІІ.

4. Стичинський Б.С. Науково-практичний коментар до законодавства України про працю / Б.С. Стичинський, І.В. Зуб, В.Г. Ротань. – 2 вид., доповн. – К.: А.С.К., 2001.

5. Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України: Закон України від 24.03.1999 р. № 549-ХІV.

6. Про Статут гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України: Закон України від 24.03.1999 р. № 549-ХІV.

7. Про Стройовий статут Збройних Сил України: Закон України від 24.03.1999 р. № 549-ХІV.

8. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 04.04.2006 р. № 3597-ІV.

9. Інструкція про порядок виплати грошового забезпечення військовослужбовцям Збройних Сил України та деяким іншим особам, затверджена Наказом Міністра оборони України від 11.06.2008 р. № 260.

Стаття надійшла 12 листопада 2010 р.

**ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ТА РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНИХ ГАРАНТІЙ ПРАЦІВНИКІВ
ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ: ЗАРУБІЖНИЙ
ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ ДОСВІД**

Здійснюється порівняльний аналіз забезпечення та реалізації соціальних гарантій працівників органів внутрішніх справ у зарубіжних країнах та в Україні.

Ключові слова: *соціальні гарантії, соціальна допомога працівникам органів внутрішніх справ, соціальні виплати працівникам органів внутрішніх справ.*

Осуществляется сравнительный анализ обеспечения и реализации социальных гарантий работников органов внутренних дел в зарубежных странах и в Украине.

Ключевые слова: *социальные гарантии, социальная помощь работникам органов внутренних дел, социальные выплаты работникам органов внутренних дел.*

The author conducts the comparative analysis of provision and realization of social security of law enforcement officers in Ukraine and some foreign countries.

Key words: *social guarantees, social security of law enforcement officers, social payments to law enforcement officers.*

Постановка проблеми. Працівники органів внутрішніх справ (далі – ОВС) несуть службу в умовах, що часто призводять до погіршення здоров'я, нервових стресів, психологічних та фізичних перенавантажень. Соціальні гарантії для працівників ОВС є правовим механізмом, що має компенсувати зазначені особливості проходження служби.

Стан дослідження. У різний час дослідженням соціального захисту працівників займалися такі вітчизняні та зарубіжні науковці, як В.І. Андрейцев, М.І. Ануфрієв, Н.Б. Болотіна, В.С. Венедіктов, Г.С. Гончарова, В.Я. Гоц, В.В. Жернаков, М.І. Іншин, М.М. Клемпарський, Р.І. Кондратьєв, О.В. Лавриненко, Л.І. Лазор, О.Я. Лапка, К.Ю. Мельник, П.Д. Пилипенко, В.М. Плішкін, В.І. Прокопенко, О.І. Процевський, В.Г. Ротань, І.М. Сирота, Б.С. Стичинський, Н.М. Хуторян, Г.І. Чанишева, В.І. Щербина та ін. Проте, залишається

потреба дослідження особливостей зарубіжного та вітчизняного регулювання соціального захисту працівників ОВС, виокремлення місця та класифікації соціальних гарантій зазначених працівників у системі соціального захисту України, що і є **метою** цієї статті.

Виклад основних положень. У науковій літературі вже склалась певна позиція щодо поняття «соціального захисту». Так, у широкому розумінні соціальний захист становить зміст соціальної функції держави і є системою економічних, юридичних, організаційних заходів щодо забезпечення основних соціальних прав людини та громадянина в державі. У вузькому значенні розуміння соціального захисту становить власне соціально-захисну діяльність держави щодо убезпечення від негативних наслідків соціальних ризиків [1, с. 56].

При цьому, відповідно до ч. 3 ст. 1 Закону України «Про державні соціальні стандарти і державні соціальні гарантії» [2] **державні соціальні гарантії** – встановлені законами мінімальні розміри оплати праці, доходів громадян, пенсійного забезпечення, соціальної допомоги, розміри інших видів соціальних виплат, встановлені законами та іншими нормативно-правовими актами, які забезпечують рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму. Отже, соціальні гарантії включають:

- відповідну оплату праці;
- пенсійне забезпечення;
- соціальну допомогу та інші види соціальних виплат.

Розглянемо соціальні гарантії в порівняльному контексті із практикою, що склалась у зарубіжних країнах згідно із зазначеним поділом.

Щодо питання правового регулювання **оплати праці** працівників поліції слід зауважити, що правоохоронці більшості країн світу належать до категорії державних службовців. Правове регулювання їхньої діяльності забезпечується відповідними нормативними актами, а також частково спеціальними нормативними актами. Для прикладу, працівники поліції Великобританії становлять особливу категорію державних службовців, правовий статус, заробітна плата, порядок проходження служби, дисциплінарні положення яких визначені нормативними актами, що регулюють державну службу, та Законом «Про поліцію» 1997 р. [3, с. 77]. Своєю чергою, поряд із чинними законодавчими актами Німеччини, які регулюють питання служби у поліції як одного з видів державної служби, є Конституція ФРН від 23 травня 1949 р.; Загальний закон про правове положення службовців від 1 липня 1957 р. у новій редакції від 27 лютого 1985 р. з подальшими змінами та доповненнями;

Закон про федеральних державних службовців від 14 липня 1953 р. у новій редакції від 27 лютого 1985 р. з подальшими змінами та доповненнями; Закон про оклади державних службовців федерального рівня від 27 липня 1957 р. у новій редакції від 6 лютого 1991 р.; Федеральний Закон про поліцію Німеччини 1990 р.; Закон про поліцію земель. Крім того, існує чимало законів та постанов Уряду, які регулюють права та обов'язки окремих категорій службовців, у тому числі й співробітників поліції, як, наприклад, Закон про поліцію, Соціальний кодекс, Закон про охорону материнства, Федеральний закон про оплату праці та ін. [3, с. 77].

Слід зауважити, що утримання працівників поліції в більшості країн світу є вагомим аргументом щодо вибору професії. Так, у США річний розмір заробітної плати працівникам поліції коливається від \$24328 до \$85021 [4], у Великобританії – від £88470 до £188736 [5], у Німеччині – від €30600 до €48000 [6], у Польщі – від 16800 злотих (\$5670) до 60672 (\$20710) злотих [7].

У цілому, підвищені вимоги та обмеження, які пов'язані зі службою у поліції, компенсуються достатньо високою заробітною платою, що разом із іншими виплатами та гарантіями забезпечують реалізацію «принципу утримання» [8], тобто оплата праці повинна бути не тільки пропорційна та відповідати займаній посаді, але й давати можливість повністю присвятити себе своїй професії.

Складовими грошового забезпечення працівників ОВС України, відповідно до Інструкції «Про впорядкування структури та умов грошового забезпечення осіб рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ», затвердженої Наказом МВС України від 31.12.2007 р. № 499, є: оклади за спеціальними званнями; посадові оклади осіб рядового і начальницького складу; надбавка за вислугу років; надбавка за виконання особливо важливих завдань під час проходження служби; надбавка державним експертам з питань таємниць; надбавка за службу в умовах режимних обмежень; надбавка за службу в спеціальних підрозділах по боротьбі з організованою злочинністю; надбавка за знання та використання іноземної мови; надбавка за почесні звання «заслужений», «народний»; надбавка за спортивні звання; доплата за науковий ступінь; доплата за вчене звання; преміювання; матеріальна допомога; грошове забезпечення слухачів, курсантів, докторантів, ад'юнктів та магістрів.

У середньому обов'язкові види грошового забезпечення становлять близько 30% від його розміру, інші 70% складають різні необов'язкові надбавки, доплати, премії, тоді як у структурі заробітної плати поліцейських Європи її обов'язкова частина становить 70–80%, і

лише невеликий залишок складають стимулювальні надбавки [9]. Така ситуація негативно впливає на фактор стабільності праці працівника ОВС, створюючи непотрібну атмосферу додаткового напруження та відволікання від професійного виконання службових обов'язків.

Справедливо було б зазначити, що на території країн «пострадянського простору» питання підвищення заробітної плати працівникам ОВС теж залишається актуальним. Зокрема, у наших сусідів – Російській Федерації (далі – РФ), реформи розпочинаються зі столиці, а саме, планується до 2012 року на фоні скорочення кожного п'ятого правоохоронця підвищити грошове утримання міліціонера від 60 тис. руб. (приблизно від 12 тис. грн.) на місяць [10]. Проте, в Україні, на жаль, середня заробітна плата міліціонера коливається від 1200 грн. до 2100 грн. [11], що безпосередньо стосується мінімізації якості виконання професійних обов'язків. З нашої точки зору, така ситуація є неприпустимою та потребує негайного державного втручання.

У питанні *пенсійного забезпечення* Україна зіткнулась із фінансовими труднощами, в т.ч. пов'язаними із різким збільшенням соціальних виплат та кількісним зростанням осіб похилого віку. Справедливо було б зауважити, що глобальне старіння населення у країнах Європи і США у 90-их роках минулого сторіччя спричинило всесвітню кризу пенсійних систем [12, с. 50]. Своєю чергою, збільшення пенсійного віку, як варіант вирішення проблеми, часто викликає незадоволення в суспільстві. Однією з останніх подій світового значення стали акції протесту, організовані французькими профспілками проти плану Президента Франції Ніколя Саркозі щодо підвищення мінімального пенсійного віку від 60 до 62 років [13].

Оскільки силовим відомствам України доручено вивчити можливість збільшення стажу, необхідного для отримання мінімальної пенсії працівникам ОВС [9], необхідно виважено підійти до вирішення цієї проблеми та комплексно вивчити світову практику утримання та пенсійного забезпечення правоохоронців. На нашу думку, під час прийняття рішення слід враховувати загальні умови праці правоохоронців в Україні та в інших країнах, у т.ч. рівень їх грошового утримання.

У цілому, пенсійні системи таких країн, як США, Канада, Великобританія, Німеччина, Італія, Швейцарія, Китай, Росія, Вірменія, Болгарія, Угорщина, Латвія, Польща, Словаччина мають такі характерні риси: розвиток багаторівневої, як правило, тривірневої системи пенсійного забезпечення; обов'язкову наявність державної системи пенсійного забезпечення, що гарантує працівникам соціальну

захищеність; функціонування приватних систем пенсійного забезпечення, які дозволяють капіталізувати засоби для інвестицій, а також здійснювати економічне стимулювання праці; обов'язковий характер виплат страхових внесків; залежність розміру пенсії від заробітної плати й страхового стажу [12, с. 60–61].

У більшості країн світу пенсійне забезпечення правоохоронців є видом пенсійного забезпечення державних службовців. Так, відповідно до Федерального закону РФ «Про систему державної служби РФ» [15] від 27 травня 2003 року, система державної служби включає такі види державної служби, як: державну цивільну, військову та правоохоронну. Державна цивільна служба поділяється на федеральну державну цивільну службу та державну цивільну службу суб'єкта Російської Федерації. Військова та правоохоронна служби є різновидами федеральної державної служби. Відповідно до Федерального закону РФ «Про державну цивільну службу РФ» від 27 липня 2004 р. № 76-ФЗ [16] одним із основних прав і гарантій цивільного службовця є державне пенсійне забезпечення у порядку і на умовах, які встановлені Федеральним законом про державне пенсійне забезпечення громадян РФ, які проходили державну службу, та їх сімей.

У країнах Західної Європи однією з основних категорій у питанні пенсійного забезпечення є пенсійний вік, який є однаковим як для працівників державного, так і для працівників приватного секторів, і коливається від 60 до 65 років. У деяких країнах (Данія, Німеччина, Фінляндія) відсутній конкретно зафіксований пенсійний вік, що додає гнучкості у виборі моменту виходу на пенсію. У цих країнах закріплені тільки максимальний і мінімальний пенсійний вік. У країнах, де існують спеціальні режими, пенсійне забезпечення державних службовців здійснюється з державного бюджету. До реформи 1996 року у Німеччині, Данії та Італії державні службовці не брали участі у фінансуванні своєї пенсії (не відраховували пенсійні внески). У Франції, Бельгії та Ірландії державні службовці вносять мінімальні відрахування. Розмір відрахувань може бути різним залежно від категорії, функцій і статусу державного службовця. У країнах, де немає спеціальних пенсійних режимів, службовці роблять внески на рівні із працівниками приватного сектора. Розмір пенсії державних службовців залежить від пенсійних режимів, що існують у конкретній країні, а саме, від «замінної ставки» («taux de remplacement»), що у різних країнах коливається від 10–100% [17, с. 62].

На нашу думку, заслуговує на увагу підхід до встановлення права на пенсію у правоохоронців США. Так, право на 100% пенсію

настає у такій категорії осіб після 35 років служби. При звільненні працівник отримує одноразову виплату у розмірі \$12000. Існує можливість виходу на 50% пенсію після 20 років служби [18]. Такий диференційований підхід, з нашої точки зору, є виваженим та таким, що дозволяє врахувати кожен конкретну життєву ситуацію.

Отже, аналіз пенсійного забезпечення державних службовців загалом та правоохоронців зокрема засвідчує відсутність єдиного підходу у регулюванні пенсійних правовідносин. Строк служби, пенсійний вік, наявність спеціального пенсійного режиму регулюються країнами залежно від конкретної економічної ситуації та середньої тривалості життя громадян. Одночасно спостерігається певна уніфікація правового регулювання, з урахуванням рекомендацій Європейської Комісії про встановлення до 2020 року однакового для чоловіків та жінок пенсійного віку.

Практика правового регулювання *соціальної допомоги та інших видів соціальних виплат* правоохоронців у зарубіжних країнах передбачає надання низки соціальних пільг та гарантій. Так, поліцейський Нью-Йорка має 100% оплачувану необмежену у часі лікарняний, медичну страховку з покриттям стоматологічного та офтальмологічного лікування, можливості просування по службі та навчанні, має від 10 календарних днів відпустку (до 2-х років служби) та від 27 календарних днів для досвідчених працівників (понад 5 років служби) [18]. У штаті Вірджинія поліцейські можуть розраховувати у разі потреби на так зване побутове страхування, що надає право, наприклад, на послуги домашньої працівниці, няні для дітей тощо [19]. Своєю чергою, працівник поліції Німеччини отримує щомісячні премії та надбавки в середньому від €300 до €500 [6]. Їхній розмір залежить від освіти працівника, досвіду роботи, її напруженості тощо.

В Україні соціальні гарантії працівникам органів внутрішніх справ регламентуються цілою низкою нормативно-правових актів як законодавчих, серед яких Кодекс законів про працю України [10], Закони України «Про міліцію» [20], «Про соціальний і правовий захист військово-службовців та членів їх сімей» [21], «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» [22], так і підзаконними, серед яких, найперше, необхідно назвати постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про проходження служби рядовим та начальницьким складом органів внутрішніх справ України» [23], «Про порядок компенсації особам рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ за службу понад установленний законодавством робочий час, а також у дні щотижневого відпочинку та

святкові дні» [24], «Про доплати і компенсації особам, які працюють у зоні відчуження» [25], «Про пільги щодо обчислення вислуги років військовослужбовцям Збройних Сил України, які брали участь в операціях Миротворчих Сил ООН» [26], «Про затвердження Положення про порядок виплати компенсаційних сум військовослужбовцям, які стали інвалідами, а також членам сімей військовослужбовців, які загинули під час виконання обов'язків військової служби у складі Миротворчих Сил ООН» [27], «Про гарантії і компенсації для працівників, які направляються для підвищення кваліфікації, підготовки, перепідготовки, навчання інших професій з відривом від виробництва» [28] та значною кількістю інших нормативних актів. Аналіз нормативно-правового регулювання пільг працівників ОВС України дозволяє виділити:

1. Пільги під час вступу та навчання у вищих навчальних закладах МВС України.

2. Пільги при розподілі житла, забезпечення житлом працівників міліції, які живуть і працюють у сільській місцевості, встановленні квартирних телефонів у порядку, передбаченому законодавством України тощо.

3. Пільги спеціальних категорій працівників ОВС. Зокрема, пільги, передбачені Законом України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», а також пільги для осіб, які брали участь в операціях Миротворчих Сил ООН.

4. Переваги та пільги в галузі соціально-культурного та медичного обслуговування (путівки до санаторіїв та будинків відпочинку, влаштуванні дітей у дошкільні заклади, вирішенні інших питань соціально-побутового забезпечення тощо).

5. Пільги щодо обчислення вислуги років працівникам ОВС тощо.

До компенсацій, які надаються працівникам ОВС, входять:

1. Компенсації для працівників ОВС на час виконання ними державних або громадських обов'язків щодо збереження місця роботи (посади) і середнього заробітку, в т.ч. компенсація за роботу у вихідний день та компенсація особам рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ за службу понад установлений законодавством робочий час.

2. Компенсації при переїзді на роботу в іншу місцевість; компенсації при службових відрядженнях.

3. Компенсації для працівників ОВС, які направляються для підвищення кваліфікації.

4. Компенсації для працівників ОВС, що направляються на обстеження до медичного закладу.

5. Компенсації для працівників ОВС – донорів.
6. Грошова компенсація за невикористані щорічні відпустки.
7. Компенсація за невиданий спеціальний одяг і спеціальне взуття.
8. Компенсація працівникам ОВС, які використовують у службових цілях особистий транспорт.

9. Компенсація збитків, завданих майну працівника ОВС чи його близьким родичам у зв'язку з виконанням ним службових обов'язків. Відповідно до цієї статті такі збитки компенсуються у встановленому законом порядку в повному обсязі і за рахунок коштів відповідного бюджету.

10. Компенсація за винайм житла працівником ОВС.

11. Компенсація за несення служби працівниками ОВС на територіях радіоактивного забруднення або їх перебування у відрядженні на територіях радіоактивного забруднення.

12. Компенсація працівникам ОВС втрати частини заробітної плати у зв'язку із порушенням строків її виплати, яка проводиться відповідно до індексу зростання цін на споживчі товари і тарифів на послуги у порядку, встановленому чинним законодавством.

Зважаючи на те, що умови та порядок надання пільг та компенсацій працівникам ОВС регулюється великою кількістю нормативних актів, які мають різну юридичну силу та приймалися у різний час, необхідним вважаємо розроблення та прийняття уніфікованого нормативно-правового акта, який, з нашої точки зору, повинен визначати види, умови та процедуру надання пільг та компенсацій працівникам ОВС. Прийняття такого уніфікованого акта дозволить удосконалити правозастосовну практику з надання пільг та компенсацій, а отже унеможливить зловживання у цій сфері керівниками ОВС та працівниками фінансово-економічних підрозділів. Під час прийняття такого акта важливо врахувати зміст ст. 22 Конституції України, а саме те, що при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод. На наш погляд, слід врахувати необхідність збільшення обов'язкової відсоткової складової грошового забезпечення працівників ОВС України.

Висновки. Підводячи підсумок, зауважимо, що особи, які обирають професію, пов'язану із правозахисною діяльністю в зарубіжних країнах, мотивовані її престижністю, можливістю самореалізації у підтриманні громадської безпеки, можливістю безкоштовно отримати освіту, солідну заробітну плату та пенсію. В Україні до зазначених підстав до теперішнього часу слід віднести й право на пільгове пенсійне забезпечення.

Щодо пільг та гарантій слід зазначити, що їхній перелік в Україні не отримує практичної реалізації, оскільки нерідко мають місце факти призупинення дії таких актів. Слід погодитися із твердженням про уніфікацію та трансформацію пільг та соціальних гарантій правоохоронцям в адресні виплати. Успішний досвід інших країн, належний розвиток економіки в Україні сприятиме забезпеченню соціальних гарантій працівників органів внутрішніх справ України.

---

1. Болотіна Н.Б. Право соціального захисту України: навч. посібник / Н.Б. Болотіна. – К.: Знання, 2005. – 615 с.

2. Про державні соціальні стандарти і державні соціальні гарантії: Закон України від 5 жовтня 2000 року № 2017-III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 48. – Ст. 409.

3. Чередніченко Н.А. Соціально-правовий захист жінок – працівників органів внутрішніх справ: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.05 / Н.А. Чередніченко. – Харків. – 2009. – 226 с.

4. Salary Snapshot for Police or Sheriff's Patrol Officer Jobs // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Updated: 29 Oct 2010 http://www.payscale.com/research/US/Job=Police_or_Sheriff's_Patrol_Officer/Salary.

5. Police Pay Review // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.police-information.co.uk/policepay.htm>

6. Gehalt Polizeivollzugsbeamter // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gehaltsvergleich.com/gehalt/Polizeivollzugsbeamter-Polizeivollzugsbeamtin-Bundespolizei.html>

7. Zarobki munudurowych i leśników, czyli lubuska lista plac // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.strefabiznesu.gazetalubuska.pl/artukul/zarobki-munudurowych-i-lesnikow-czyli-lubuska-lista-plac-7905.html>

8. Комментарии к Федеральному закону «Об основах государственной службы Российской Федерации» и законодательству о государственной службе зарубежных государств. – М.: Юрид. фирма «Контракт»; Инфра-М, 1999. – 676 с.

9. Оплата праці працівників міліції – структура, проблеми та реформування // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://crimealawyers.com/oplata-pratsi-pratsivnikiv-militsii-struktura-problemi-ta-reformuvannya>

10. Милиционерам по всей стране поднимут зарплату в два раза // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://marker.ru/news/541>

11. Милиция: рабы украинского государства // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.ukrhome.net/content/497383/5578566/Zarplata-militsionerov-v-ukraine.html>

12. Оклей И.В. Правове регулювання пенсійного забезпечення та надання соціальних послуг в системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.05/ І.О. Оклей. – Харків, 2008. – 227 с.

13. У Франції профспілки далі страйкують проти пенсійної реформи // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.voanews.com/ukrainian/news/france-strikes-2010-10-28-106083073.html>

14. Новая власть увеличит пенсионный возраст на 5 лет // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.ukrhome.net/content/647946/16837653/Minimalnaya-zarplata-militsionera-v-ukraine.html>

15. Про систему державної служби Російської Федерації: Федеральний закон від 27 травня 2003 року № 58-ФЗ // Собрание законодательства Российской Федерации. – 2003. – № 22. – Ст. 2063.

16. Про державну цивільну службу РФ: Федеральний закон від 27 липня 2004 р., № 76-ФЗ // Собрание законодательства Российской Федерации. – 2004. – № 31. – Ст. 3215.

17. Шумило М.М. Правове регулювання пенсійного забезпечення державних службовців: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.05/ М.М. Шумило. – К., 2009. – 215 с.

18. Сколько получает Милиционер [http](http://www.obzorzarplat.com.ua/police-salary/) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.obzorzarplat.com.ua/police-salary/>

19. Virginia State Police // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vsp.state.va.us/Employment_Trooper_Recrutitmenm_Bemefits.shtm

20. Про міліцію: Закон України від 20 грудня 1990 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 4. – Ст. 20

21. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20 грудня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 15. – Ст. 190

22. Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи: Закон України від 28 лютого 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 16. – Ст. 200.

23. Про затвердження Положення про проходження служби рядовим і начальницьким складом органів внутрішніх справ України: Постанова Кабінету Міністрів УРСР від 29 липня 1991 р. № 114 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=114-91-%EF>.

24. Про затвердження порядку компенсації особам рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ за службу понад установлений законодавством робочий час, а також у дні щотижневого відпочинку та святкові дні: Постанова Кабінету Міністрів України від 14 вересня 1991 року № 197 // Урядовий кур'єр. – 1991. – 19 вересня.

25. Про доплати і компенсації особам, які працюють у зоні відчуження: Постанова Кабінету Міністрів України від 27 квітня 2006 р. № 571 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>

26. Про пільги щодо обчислення вислуги років військовослужбовцям Збройних Сил України, які брали участь в операціях Миротворчих Сил ООН: Постанова Кабінету Міністрів України від 21 січня 1993 р. № 30 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>

27. Про упорядкування додаткових видів грошового забезпечення військовослужбовців: Постанова Кабінету Міністрів України від 6 квітня 1998 р. № 452 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>

28. Про гарантії і компенсації для працівників, які направляються для підвищення кваліфікації, підготовки, перепідготовки, навчання інших професій з відривом від виробництва: Постанова Кабінету Міністрів України від 28 червня 1997 р. № 695 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>

Стаття надійшла 30 листопада 2010 р.

КЛАСИФІКАЦІЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ, ЩО НАДАЮТЬСЯ МІЛІЦІЄЮ ГРОМАДСЬКОЇ БЕЗПЕКИ

Висвітлено види та класифікації адміністративних послуг, що надаються міліцією громадської безпеки. Розглянуто різні підходи щодо класифікації адміністративних послуг та подана авторська класифікація надання цих послуг міліцією громадської безпеки.

Ключові слова: *послуга, адміністративна послуга, адміністративні послуги, що надаються міліцією громадської безпеки.*

Овсечено виды и классификации административных услуг, которые предоставляются милицией общественной безопасности. Рассмотрено разные подходы относительно классификации административных услуг и дается авторская классификация предоставления этих услуг милицией общественной безопасности.

Ключевые слова: *услуга, административная услуга, административные услуги, которые предоставляются милицией общественной безопасности.*

The article illustrates the classification of administrative services offered by public safety militia. Different approaches to the classification are examined. The author gives his own classification of administrative services offered by public safety militia.

Key words: *services, administrative services, administrative services offered by public safety militia.*

Постановка проблеми. Якісно новий правовий режим регулювання відносин між владними суб'єктами та громадянами – режим партнерських відносин – є визначальною ознакою демократичної країни, що зумовило потребу у комплексному реформуванні управлінських процесів у державі, інститутів українського адміністративного права. Тому класифікація надання адміністративних послуг міліцією громадської безпеки допоможе зрозуміти сферу діяльності органів внутрішніх справ, що є, безумовно, актуальним на цей час.

Стан дослідження. Нині, завдяки науковим працям: В.Б. Авер'янова, К.К. Афанасьєва Ю.П. Битяка, І.В. Дроздова [2, с. 139], В.М. Гарашука, І.П. Голосніченка, С.В. Ківалов, І.Б. Коліушка,

А.Т. Комзюка, О.В. Кузьменко, О.О. Сосновика, Г.М. Писаренко, В.П. Тимошука [3] та інших науковців, досліджено низку особливостей діяльності органів публічної влади з надання адміністративних (управлінських) послуг населенню. Але у наукових дослідженнях питання надання адміністративних послуг міліцією громадської безпеки майже не вивчалися.

Метою статті є висвітлення класифікації адміністративних послуг, що надаються міліцією громадської безпеки.

Для досягнення вищевказаної мети, нами поставлені наступні завдання: проаналізувати види надання адміністративних послуг міліцією громадської безпеки; дати власну класифікацію надання адміністративних послуг міліцією громадської безпеки.

Виклад основних положень. Відповідно до реєстру державних та адміністративних послуг зазначимо послуги, що надаються міліцією громадської безпеки: видає дозвіл на виготовлення вогнепальної та холодної зброї, боєприпасів до неї, піротехнічних, вибухових та інших спеціалізованих засобів; видає дозвіл на придбання і зберігання вогнепальної і холодної зброї, боєприпасів до неї, піротехнічних, вибухових і інших спеціалізованих засобів; видає ліцензії на виробництво спеціальних засобів, заряджених речовинами сльозоточивої та дратівної дії, індивідуального захисту, активної оборони та їх продаж; видає ліцензії на виробництво, ремонт вогнепальної зброї, боєприпасів до неї, холодної зброї, пневматичної зброї калібру понад 4,5 міліметра і швидкістю польоту кулі понад 100 метрів на секунду, торгівля вогнепальною зброєю та боєприпасами до неї, холодною зброєю, пневматичною зброєю калібру понад 4,5 міліметра і швидкістю польоту кулі понад 100 метрів на секунду; видає ліцензії на провадження діяльності, пов'язаної з виробництвом, торгівлею піротехнічними засобами; видає ліцензії на провадження діяльності, пов'язаної з відкриттям та функціонуванням стрілецьких тирів, стрільбищ невійськового призначення, мисливських стендів; видає направлення на реалізацію зброї; реєструє газові пістолети й револьвери, та патрони до них, заряджені речовинами сльозоточивої і дратівної дії; видає сертифікат на відповідність зброї, боєприпасів, вибухових речовин і піротехнічних засобів державним стандартам [4; 5; 6; 7; 8].

Відповідно до видів надання адміністративних послуг, що надаються міліцією громадської безпеки, спробуємо подати власну класифікацію надання цих послуг.

На нашу думку, можна виокремити різні критерії класифікації адміністративних послуг, які надаються міліцією громадської безпеки. Однак, важливими є насамперед ті класифікації, які мають практичне значення, тобто дають можливість сформулювати рекомендації щодо покращення системи надання міліцією громадської безпеки адміністративних послуг.

Ми вважаємо доцільним використати такі критерії:

1 – за змістом конкретних адміністративних справ:

1) *дозвільні* (дозвіл на придбання та зберігання вогнепальної зброї і т.п.);

2) *реєстраційні* (генерали, адмірали і офіцери Збройних Сил України, інших військових формувань, а також особи вищого, старшого та середнього начальницького складу органів внутрішніх справ України, які мають нагородну зброю, при звільненні в запас або відставку зобов'язані в місячний термін зареєструвати таку зброю в органах внутрішніх справ за місцем проживання і одержати дозвіл на її зберігання);

2 – за юридичними наслідками:

1) *правонадільючого характеру* (видача дозволів на придбання зброї і т.п.);

2) *правоприпиняючого характеру* (скасування дозвілу на придбання, зберігання, перевезення, виготовлення, реалізацію, використання предметів, матеріалів дозвільної системи, на функціонування об'єктів дозвільної системи та інші);

3) *правообмежуючого характеру* (узгодження умов забезпечення безпеки зберігання вогнепальної зброї чи об'єктів дозвільної системи);

3 – за змістом та обсягом процедурних дій:

1) *основі* послуги, що надаються за заявами (отримання дозволу на зберігання, носіння вогнепальної зброї і т.д.);

2) *супутні* послуги, що передбачені як окремі обов'язкові процедури під час здійснення провадження щодо вирішення конкретної адміністративної справи з надання основної адміністративної послуги, а саме:

– документальне оформлення послуг (надання заявникам бланків інформаційно-облікового характеру: реєстрації зброї (зняття з реєстраційного обліку тощо);

– використання каналів зв'язку (виконання запитів, пов'язаних із розшуком, установленням місця проживання/перебування родичів);

– надання поліграфічних та комп'ютерних послуг під час оформлення реєстраційних документів щодо виготовлення штампів тощо, дозволів та інших документів;

– проведення огляду з наданням експертного висновку щодо технічного стану зброї, транспортних засобів, приміщень;

3) *додаткові* послуги (консультування, копіювання, ламінування документів; надання практичної допомоги з питань приведення матеріально-технічної бази та документації у відповідність до встановлених вимог для провадження підприємницької діяльності, пов'язаної з реалізацією зброї, спеціальних засобів тощо);

4 – за критерієм платності:

1) *платні* (за надання яких стягується державне мито). Повноваження діяльності підрозділів міліції громадської безпеки мають оплатний характер та реалізація яких пов'язана з виданням адміністративного акта, тобто рішення або дії органу чи працівника міліції (наприклад, давати відповідно до законодавства дозвіл на придбання, зберігання, носіння і перевезення зброї, боєприпасів, вибухових речовин та матеріалів, інших предметів і речовин, щодо зберігання і використання яких встановлено спеціальні правила, а також на відкриття об'єктів, де вони використовуються);

2) *безоплатні* (державне мито не стягується). Повноваження діяльності підрозділів міліції громадської безпеки обов'язково мають мати безоплатний характер, наприклад, виявляти, запобігати, припиняти та розкривати злочини, приймати і реєструвати заяви й повідомлення про злочини, припиняти правопорушення, затримувати і тримати у спеціально відведених для цього приміщеннях певних категорій громадян, та багато інших, тобто тих, які не були віднесені нами до переліку прав та обов'язків органів міліції, виконання яких пов'язане з наданням адміністративних послуг;

5 – рівень правового регулювання процедури їх надання:

1) адміністративні послуги загальнодержавного регулювання (закони, акти Президента, Кабінету Міністрів України);

2) адміністративні послуги централізованого регулювання (нормативні акти МВС України та інших центральних органів виконавчої влади);

3) адміністративні послуги з локальним регулюванням (акти органів місцевого самоврядування, місцевих органів виконавчої влади);

4) адміністративні послуги зі «змішаним» регулюванням (коли надання окремих адміністративних послуг регулюється одночасно як загальнодержавними актами, наприклад, постановами Кабінету Міністрів України, так і централізованими – наказами чи інструкціями МВС України;

6 – залежно від забезпечення прав, свобод та законних інтересів громадян і юридичного обов'язку фізичних та юридичних осіб:

– адміністративні послуги міліції громадської безпеки, що забезпечують можливість для реалізації фізичними та юридичними особами своїх прав та законних інтересів (наприклад, надання дозволу (ліцензій та копій ліцензій) суб'єктам господарювання на право відкриття тиру, майстерень);

– адміністративні послуги міліції громадської безпеки, що забезпечують можливість для виконання фізичними та юридичними особами своїх обов'язків (наприклад, вогнепальна зброя і бойові припаси, нарізна вогнепальна зброя повинна зберігатися фізичними та юридичними особами у міцно прикріплених до підлоги або стіни металевих ящиках (шафах), товщина стінок яких повинна бути не менше 3 мм з надійними (не менше двох) внутрішніми замками. Дверці шаф для міцності укріплюються металевими накладками або косинцями. На дверцях шафи з внутрішнього боку має бути опис зброї за номерами. Допускається зберігання вогнепальної зброї у важких сейфах, які мають внутрішні замки);

7 – залежно від суб'єкта отримання адміністративної послуги:

– фізичні особи (видача дозволів на придбання зброї і т.д.);

– юридичні особи (отримання ліцензії на провадження діяльності з виробництва зброї або боєприпасів до зброї, на підставі укладених із юридичними особами договорів надання послуг, пов'язаних із охороною громадського порядку, за рахунок вільного від служби часу тощо).

Висновок. Аналіз адміністративних послуг, які надаються підрозділами міліції громадської безпеки, дозволяє виокремити два їх **різновиди**: 1) адміністративні послуги, надання яких супроводжується з виданням адміністративного акта, який надає певне право або підтверджує його, і надання яких безпосередньо пов'язане з реалізацією їх владних повноважень; 2) публічно-сервісні послуги, тобто ті, надання яких не потребує видання певного адміністративного

акта, безпосередньо не пов'язане з реалізацією наданих їм владних повноважень, однак зобов'язує посадову особу підрозділів міліції громадської безпеки здійснити певні дії, які пов'язані із забезпеченням реалізації прав та законних інтересів фізичних та юридичних осіб.

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – С. 141.

2. Дроздова І.В. Міністерство внутрішніх справ України як суб'єкта надання адміністративних послуг: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 / Інна Вікторівна Дроздова. – К., 2009. – 240 с.

3. Адміністративна процедура та адміністративні послуги. Зарубіжний досвід і пропозиції для України / автор-упорядник В.П. Тимошук. – К.: Факт, 2003. – 496 с.

4. Реєстр державних та адміністративних послуг / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reestr.center.gov.ua/Items/Main/main.php>

5. Про порядок продажу, придбання, реєстрації, обліку і застосування спеціальних засобів самооборони, заряджених речовинами сльозоточивої та дратівної дії: постанова Кабінету Міністрів України від 07 вересня 1992 року № 706 // ЗП України. – 1993. – № 1. – Ст. 17 (з наступними змінами та доповненням).

6. Про затвердження Ліцензійних умов провадження господарської діяльності з виробництва, ремонту вогнепальної зброї та боєприпасів до неї, холодної зброї, пневматичної зброї калібру понад 4,5 міліметра і швидкістю польоту кулі понад 100 метрів на секунду, торгівлі вогнепальною зброєю та боєприпасами до неї, холодною зброєю, пневматичною зброєю калібру понад 4,5 міліметра і швидкістю польоту кулі понад 100 метрів на секунду, Ліцензійних умов провадження господарської діяльності з виробництва спеціальних засобів, заряджених речовинами сльозоточивої та дратівної дії, індивідуального захисту, активної оборони: Наказ МВС та ДКПРПП № 53/213 від 21 березня 2001 р. // Офіційний вісник України. – 2001. – № 14. – Ст. 637.

7. Про затвердження Інструкції про порядок зберігання, видачі (приймання) вогнепальної зброї та боєприпасів до неї персоналу підрозділів цивільної охорони Державної служби охорони при МВС України: Наказ МВС України від 25 листопада 2003 р. № 1430 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 28. – Ст. 1916.

8. Про затвердження Положення про порядок збирання та утилізації спеціальних засобів самооборони, заряджених речовинами сльозоточивої та дратівної дії (в тому числі газових балончиків), непридатних для подальшого користування: Наказ МВС України від 08 лютого 1994 року № 64 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rada.gov.ua/>

Стаття надійшла 19 листопада 2010 р.

**ЄВРОПЕЙСЬКІ ТА НАЦІОНАЛЬНІ ПРАВОВІ СТАНДАРТИ
ОРГАНІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО
САМОВРЯДУВАННЯ У СФЕРІ ПРОФІЛАКТИКИ
АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ: СУТНІСТЬ
ТА ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА**

Нині Україна переживає період кардинальних змін у всіх сферах суспільства, кінцевою метою яких є побудова демократичної і правової держави. Відчувається гостра необхідність у розвитку нового, самостійного конституційно-політичного інституту – місцевого самоврядування і проведення дослідження стосовно діяльності місцевого самоврядування та його органів у сфері профілактики адміністративних правопорушень як частини загальної системи профілактики правопорушень в Україні та у світі.

Ключові слова: *місцеве самоврядування, профілактика, адміністративні правопорушення, конституційно-політичний інститут.*

Сейчас Украина переживает период кардинальных изменений во всех сферах общества, конечной целью которых является построение демократического и правового государства. Чувствуется острая необходимость в развитии нового, независимого конституционно-правового института – местного самоуправления и проведение изысканий относительно деятельности местного самоуправления и его органов в сфере профилактики административных правонарушений как части общей системы профилактики правонарушений в Украине и в мире.

Ключевые слова: *местное самоуправление, профилактика, административные правонарушения, конституционно-политический институт.*

Nowadays Ukraine is undergoing the period of fundamental changes in all spheres of society, the ultimate aim of which is the foundation of a democratic and legal state. There is a pressing necessity of the development of a new independent constitutional and political institution – local government and conducting the investigation of the work of local government and its institutions in the sphere of prevention of administrative offences in the system of prevention of such offences in Ukraine and in the world.

Key words: *local government, prevention, administrative offences, constitutional and political institute.*

Постановка проблеми. Важливим елементом інтеграції та обов'язковою передумовою вступу України до Європейського Союзу є гармонізація національних правових стандартів із законодавством ЄС. Цей процес передбачає розроблення, поетапне прийняття та адаптацію нормативно-правових актів України із урахуванням законодавства Європейського Союзу у сфері профілактики адміністративних правопорушень.

Стан дослідження. У наш час дослідженню співіснування міжнародних та національних правових стандартів присвячено, зокрема, такі наукові праці: І. Кравчук «Адаптація права України до права Європейського Союзу: цілі, етапи, пріоритети» [1], В.І. Муравйова «Способи зближення законодавства України та права Європейського Союзу» [2], А. Хворостянкіної «Європейські стандарти адміністративного процесу» [3], Л.А. Луць «Європейські міждержавні правові системи та проблеми інтеграції з ними правової системи України (теоретичні аспекти)» [4] та дослідження інших учених правової науки.

На нашу думку, у цих працях недостатньо розкрито напрямки адаптації та імплементації європейських стандартів щодо організаційно-правового забезпечення органів місцевого самоврядування різних рівнів та ланок в українську правову систему профілактики адміністративних правопорушень, недостатньо розкрито сутність та види стандартів, що є **метою** нашого дослідження.

Виклад основних положень. Термін «стандарт» (від англ. standard – норма, зразок) в широкому розумінні слова – взірець, еталон, модель, що сприймаються за вихідні для зіставлення (порівняння) інших подібних об'єктів.

Досліджуючи європейські стандарти адміністративного процесу, А. Хворостянкіна вказує на те, що саме слово «стандарт» (standard) утворює синонімічний ряд із словом «критерій» (criterion), яке застосовується щодо будь-яких ознак (характеристик), які можуть використовуватись для перевірки якості певного об'єкта, незалежно від того, чи сформульовані такі характеристики, як правило або принцип, чи ні [3, с. 101].

Особливостями міжнародних стандартів у сфері профілактики адміністративних правопорушень є те, що вони регламентують спільно вироблені державами принципові підходи і міжнародно-легальні принципи становлення, формування і функціонування органів місцевого самоврядування на території конкретних держав. Закріплення таких положень на рівні співтовариства держав, з допомо-

гою рамкових норм міжнародного права, свідчить про важливість цього інституту не тільки в національному (внутрішньодержавному), а й у міжнародному аспекті, що характеризується актуалізацією і глобалізацією предметів правового регулювання [5, с. 442].

По суті стандартами виступають міжнародні норми, які регламентують основні принципи, форми й методи здійснення муніципальної діяльності у сфері профілактики адміністративних правопорушень, прийняті державами світу в рамках міжнародних організацій.

Враховуючи такий критерій, як кількість держав-членів, Рада Європи претендує на роль найважливішого елемента усього європейського правового простору, оскільки саме в її актах містяться певні вимоги та умови щодо профілактики злочинності та правопорушень. Європейський правовий простір, на нашу думку, слід розуміти не лише як конкретні юридичні акти, а значно ширше – як глобальну правову систему, яка нині перебуває ще у стані становлення, а її складовими виступають правові норми, принципи та стандарти, вироблені у рамках регіональних міжнародних організацій (Ради Європи, ОБСЄ, ЄС).

У відносинах між європейськими інтеграційними організаціями та державами таке узгодження національного законодавства з правом Євросоюзу може здійснюватися різними способами (шляхом взаємного визнання національних стандартів, приєднання до міжнародних договорів, узгодження положень національних нормативно-правових актів з приписами постанов інститутів Євросоюзу тощо) та на різних рівнях (на рівні міжнародних зобов'язань, на рівні зобов'язань ЄС тощо) [2, с. 139].

Так, 6 листопада 1996 року Україна підписала Європейську хартію місцевого самоврядування, прийняту у Страсбурзі 15 жовтня 1985 року, ратифікувала її відповідним законом за № 452/97-ВР від 15.07.1997 р. [6] і визнала, що органи місцевого самоврядування є однією з головних підвалин будь-якого демократичного режиму, а охорона і посилення місцевого самоврядування в різних країнах Європи є важливим внеском у розбудову Європи на принципах демократії та децентралізації влади [7, с. 33–39].

Наступним європейським стандартом організації здійснення профілактичної діяльності органами місцевого самоврядування можна вважати Європейську хартію урбанізму, що розроблена та прийнята Постійною конференцією місцевої і регіональної влади РЄ в 1993 р. [8].

Характерною рисою цього документа є наявність у ньому і обґрунтування принципів ефективного міського управління і місцевого

життя, що мають бути покладені в основу урбаністичної політики урядів і місцевої влади держав-членів РС.

Вказані та інші принципи отримали високу оцінку муніципалітетів держав Західної Європи, через що на пленарній сесії Постійної конференції місцевої і регіональної влади РС (березень 1992 р., Страсбург) на їхній основі було прийнято проміжний документ, який одержав найменування Європейської Декларації міських прав [9]. Цей документ становить особливий інтерес і для органів місцевого самоврядування України, оскільки є комплексом умов стабільного розвитку і функціонування міських громад у сучасних умовах.

Визнаючи відповідні стандарти європейського законодавства, Україна закріпила нормативно-правові основи адаптації системи національного законодавства та прийняла низку важливих документів у цьому напрямку: Угоду про партнерство і співробітництво між Україною та Європейським Співтовариством і його державами-членами від 14 червня 1994 р. [10], Спільну стратегію щодо України, схвалену Європейською Радою на Гельсінському самміті 11 грудня 1999 р. [11], Стратегію інтеграції України до Європейського Союзу, яка затверджена Указом Президента України від 11 червня 1998 р. № 615 [12], Програму інтеграції України до Європейського Союзу, яка схвалена Указом Президента України від 14 вересня 2000 р. № 1072 [13], видано Укази Президента України: від 30 серпня 2000 р. № 1033 «Про створення Національної ради з питань адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» [14], від 21 лютого 2008 року № 149/2008 «Про Національну раду з питань взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування» [15], Концепцію Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, схвалена Законом України від 21 листопада 2002 р. № 228-IV [16], Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу [17], постанову Кабінету Міністрів України «Деякі питання адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 15 жовтня 2004 р. № 1365 [18] та ін.

Отже, міжнародні стандарти функціонування місцевої демократії у сфері профілактики адміністративних правопорушень належать до міжнародних конвенцій спеціального порядку, що встановлюють правила, визнані більшістю держав. Причому у деяких із них зазначається, що міждержавні угоди, які укладаються у цій сфері управління, приймаються зі спеціальною метою: «бути для всіх націй стандартом, до якого слід

прагнути, намагаючись досягти більш демократичного процесу, поліпшуючи, таким чином, добробут свого населення» [19, с. 67].

Правові стандарти встановлюються у сферах правового регулювання, у яких необхідно типізувати поведінку відповідних суб'єктів права з метою усунення юридичних колізій або «підготовки» певної сфери суспільних відносин для більш високого рівня уніфікованого регулювання.

У сучасних умовах правові стандарти використовуються для адаптації національних правових систем у межах європейського правового простору до європейських міждержавних правових систем. Вони містять принципи та норми права, які визнані державами-учасниками у межах міждержавно-правових систем, зафіксовані у міжнародно-правових актах та документах і сприяють правовій інтеграції національних правових систем у міжнародну спільноту [4, с. 113].

Загальнодержавна програма адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу (далі – Програма) визначає механізми, необхідні для ефективного правотворення та правозастосування, визначаючи адаптацію законодавства як процес приведення нормативно-правових актів України у відповідність із *acquis communautaire*, включаючи їх повне прийняття. *Acquis communautaire* (*acquis*) – правова система Європейського Союзу, яка включає акти законодавства Європейського Союзу (але не обмежується ними), прийняті в рамках Європейського співтовариства, Спільної зовнішньої політики та політики безпеки і Співпраці у сфері юстиції та внутрішніх справ [17].

Програма ставить перед собою такі основні завдання: 1) забезпечення відповідності законодавства України зобов'язанням, що випливають з Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та Європейським Співтовариством і його державами-членами від 14 червня 1994 р., інших міжнародних договорів, що стосуються співробітництва України з ЄС; 2) розвиток законодавства України в напрямі його наближення до законодавства ЄС й забезпечення високого рівня підготовки в Україні проектів законів та інших нормативно-правових актів; 3) створення правової бази для інтеграції України до ЄС; 4) створення на законодавчому рівні загальнодержавного механізму адаптації законодавства, який визначав би цілі та сфери, етапи адаптації законодавства, складовими якого мало бути фінансове, інформаційне, наукове та кадрове забезпечення; 5) забезпечення системності та узгодженості в роботі органів державної влади під час здійснення заходів з адаптації законодавства; 6) вдосконалення

порядку планування нормотворчої роботи на основі довгострокової програми розвитку законодавства України з метою його наближення до законодавства Європейського Союзу; 7) вироблення єдиних, обов'язкових для всіх суб'єктів права законодавчої ініціативи правил підготовки проектів нормативно-правових актів у процесі адаптації законодавства; 8) вдосконалення інформаційного забезпечення роботи з адаптації законодавства; 9) вдосконалення кадрового забезпечення в органах державної влади, підготовка спеціалістів, які б відповідали особливим кваліфікаційним вимогам, що ставляться до учасників процесу адаптації законодавства; 10) підвищення рівня володіння державними службовцями офіційними мовами держав-членів Європейського Союзу; 11) вдосконалення порядку підготовки щорічних пропозицій щодо обсягів фінансування заходів з адаптації законодавства в рамках Державного бюджету України.

На Мадридській Європейській Раді у 1995 році було визначено, що держави-кандидати повинні створити умови для своєї інтеграції шляхом пристосування своїх адміністративних структур у такий спосіб, щоб *acquis* Європейського Співтовариства, яке було впроваджене у національне право, ефективно виконувалось за допомогою належних адміністративних і судових органів.

Тому однією з найважливіших умов вступу і засобом виконання копенгагенських критеріїв для країни є адаптація до *acquis communautaire*, що є системою спільних прав та зобов'язань, які мають обов'язкову силу щодо всіх держав-членів у рамках ЄС.

Однак очікуваного ефекту від згаданих актів стосовно формування адміністративно-правової системи України, яка б відповідала європейським критеріям, не відбулося. Одними з таких критеріїв, які визначені у червні 1993 року на засіданні Європейської Ради в Копенгагені з питань можливості приєднання нових членів із числа країн Центральної Європи, є посилення боротьби з організованою злочинністю та корупцією; вирішення питань правового забезпечення та посилення спроможності боротьби з відмиванням коштів; захист особистих прав і свобод людини і громадянина тощо.

Отже, реалізація завдань стосовно входження нашої держави у європейський правовий простір безпосередньо залежить від здійснення адміністративно-правової реформи, розвитку виконавчої влади і місцевого самоврядування, урахування й дотримання Україною «копенгагенських критеріїв», розвитку політичної ситуації в Україні.

Сказане дає підстави розглядати вимоги щодо профілактики правопорушень крізь призму міжнародних (європейських) стандартів

профілактики злочинності та правопорушень, які покликані забезпечувати належний рівень та ефективність розроблення та застосування цими суб'єктами дієвого механізму боротьби з цими негативними явищами в суспільстві та державі.

Серед опитаних 360 осіб, які працюють в органах виконавчої влади та місцевого самоврядування України, за доцільність використання позитивного зарубіжного досвіду щодо профілактики адміністративних правопорушень ствердно відповіли 35% респондентів. До 20% вказали на те, що «зарубіжний досвід не охоплює життєдіяльності суспільства з урахуванням особливостей», а на необхідності використання національного досвіду, який більше пристосований до реалій сьогодення, наголосив 31% опитаних.

В Україні сьогодні можемо говорити не про цілісну модель, а лише про окремі, загальні для системи органів місцевого самоврядування, формування різновидів стандартів профілактичної діяльності, котрі можуть тією чи іншою мірою використовуватися цими суб'єктами профілактики правопорушень. До них слід віднести: а) міжнародні стандарти; б) загальнодержавні стандарти; в) галузеві стандарти; г) самоврядні, «власні» стандарти; д) соціальні стандарти; е) індивідуальні стандарти тощо.

Міжнародні стандарти є обов'язковими, як і державні стандарти, в основному, після прийняття або ратифікації парламентом. Загальнодержавні стають обов'язковими після їх вираження у відповідних нормативно-правових актах – законах, постановах, розпорядженнях, указах тощо суб'єктів державно-владних повноважень, галузеві – також повинні мати нормативно-правове оформлення шляхом прийняття, видачі чи затвердження органами або їх територіальними підрозділами за галузями (земельні, лісові, торговельні, податкові тощо) наказів, інструкцій, правил, положень, розпоряджень, інформаційних листів, роз'яснень тощо.

Самоврядні (власні) стандарти передбачають в основному дублювання згаданих стандартів на місцевому рівні шляхом прийняття програм профілактики правопорушень на території відповідної територіальної громади, з відповідним «звуженням», порівняно, об'єктно-суб'єктного складу, заходів та процесів профілактики. Хоча місцеві програми профілактики й деталізують і більш чітко визначають «больові точки» впливу на конкретні види правопорушень, за які передбачається накладення адміністративних стягнень.

Соціальні та індивідуальні стандарти профілактики адміністративних правопорушень, на нашу думку, є похідними від усіх попередніх видів, а органи самоврядування покликані органічно поєднати усі названі нами види стандартів.

У сучасній Україні стоїть проблема адаптації адміністративного законодавства до законодавства Європейського Союзу. Адміністративна реформа в Україні поки що не дала очікуваних результатів і до цього часу не інтегрована до Європейського адміністративного простору. Процеси інтеграції адміністративно-правової системи України до Європейського адміністративного простору мають охоплювати: систематизацію правових матеріалів європейської системи та європейського адміністративного права; порівняльно-правове дослідження європейського адміністративного права та вітчизняного адміністративного права; визначення видів уніфікації та гармонізації в трансформаційних процесах; визначення раціональних і оптимальних форм здійснення уніфікації та гармонізації найефективніших засобів їх реалізації; інтегральної єдності процесу адаптації адміністративно-правової системи України до Європейського адміністративного простору із загальним нормотворчим процесом в Україні; створення відповідної системи термінів і понять; вивчення цих проблем у юридичних навчальних закладах та в процесі дисертаційних досліджень.

Висновок. Нині в Україні стандарти профілактики адміністративних правопорушень органів місцевого самоврядування повинні визначатися не лише постановами Кабінету Міністрів України чи місцевими програмами профілактики адміністративних правопорушень, а й мають бути відображені та закріплені у документі вищої юридичної сили – Законі України «Про профілактику правопорушень в Україні».

1. Кравчук І. Адаптація права України до права Європейського Союзу: цілі, етапи, пріоритети / Ірина Кравчук // Право України. – 2004. – № 10. – С. 132–135.

2. Муравйов В.І. Способи зближення законодавства України та права Європейського Союзу / В.І. Муравйов // Проблеми гармонізації законодавства України з міжнародним правом. – К., 1998. – С. 138–140.

3. Хворостянкін А. Європейські стандарти адміністративного процесу / Анна Хворостянкін // Юридичний журнал. – № 11 (41). – 2005. – С. 100–109.

4. Луць Л.А. Європейські міждержавні правові системи та проблеми інтеграції з ними правової системи України (теоретичні аспекти): монографія / Л.А. Луць. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. – 304 с.

5. Муніципальне право України: підручник / за ред. В.Ф. Погорілка, О.Ф. Фрицького. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 592 с.

6. Про ратифікацію Європейської хартії місцевого самоврядування: Закон України від 15 липня 1997 року № 452/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 38. – Ст. 249.

7. Європейська Хартія про місцеве самоврядування // Віче. – 1993. – № 6. – С. 33–39.

8. The European Urban Charter. – Standing Conference of Local and Regional Authorities of Europe, 1993.

9. Див.: The European Declaration of Urban Rights. – SCLRA, 1992. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eu.istanbul.gov.tr/Default.aspx?pid=8462>.

10. Про ратифікацію Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами: Закон України від 10 листоп. 1994 р. № 237/94-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 46. – Ст. 415.

11. Спільна стратегія щодо України: Схвалена Європейською Радою на Гельсінському саміті 11 грудня 1999 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/uazt/. – Заголовок з екрана.

12. Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу: Указ Президента України від 11 червня 1998 р. № 615 (із змінами, внесеними Указом від 12 квітня 2000 року № 587. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws>.

13. Про схвалення Програми інтеграції України до Європейського Союзу: Указ Президента України від 14 вересня 2000 р. № 1072. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws>.

14. Про Національну раду з питань адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Указ Президента України від 30 серпня 2000 р. № 1033. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1033%2F2000>.

15. Про Національну раду з питань взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування: Указ Президента України від 21 лютого 2008 року № 149/2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=149%2F2008>.

16. Про Концепцію Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 21 листопада 2002 року № 228-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 3. – С. 12.

17. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 18 березня 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 29. – Ст. 367.

18. Деякі питання адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: постановою Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 2004 р. № 1365. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws>.

19. Всесвітня Декларація Місцевого самоврядування // Місцеве та регіональне самоврядування в Україні. – 1994. – № 1–2. – С. 67–70.

Стаття надійшла 31 січня 2011 р.

ЗАКОННІ ІНТЕРЕСИ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ У СФЕРІ ВЛАСНОСТІ ТА ЇХ ЗАХИСТ: ІСТОРИОГРАФІЯ ПИТАННЯ

Розглянуто стан наукової розробки питання захисту законних інтересів громадян України у сфері власності у вітчизняній науковій літературі. Здійснено аналіз юридичних та історичних наукових джерел, визначено особливості трансформації змісту законних інтересів громадян України у сфері власності у різні історичні періоди.

Ключові слова: *інтерес, законний інтерес, законний інтерес громадян у сфері власності, захист законних інтересів громадян у сфері власності.*

Рассмотрено состояние научной разработки вопроса защиты законных интересов граждан Украины в сфере собственности в отечественной научной литературе. Осуществлен анализ юридических и исторических научных источников, определены особенности трансформации содержания законных интересов граждан Украины в сфере собственности в разные исторические периоды.

Ключевые слова: *интерес, законный интерес, законный интерес граждан в сфере собственности, защита законных интересов граждан в сфере собственности.*

The state of the scientific research of the problem of the legal interests protection of the Ukrainian citizens in the sphere of property within the Ukrainian scientific literature is considered. In addition, the analysis of the legal and historical scientific sources is made. The peculiarities of the nature transformations of legal interests of the Ukrainian citizens in the sphere of property during various historical periods are determined.

Key words: *interest, legal interest, legal interests of citizens in the sphere of property, protection of legal citizens' interests in the sphere of property.*

Постановка проблеми. У вітчизняній історико-правовій літературі недостатня увага приділена дослідженню поняття, змісту та особливостей захисту законних інтересів громадян України у сфері власності. У цій сфері відсутнє спеціальне історіографічне дослідження, присвячене правовій природі законних інтересів громадян у

сфері власності та їх змістовій трансформації під впливом історичних подій, питанням захисту законних інтересів у сфері власності за часів Київської Русі, Гетьманщини, в період перебування у складі Російської імперії та СРСР.

Стан дослідження. Особливе значення для історико-правового дослідження питань захисту законних інтересів громадян у сфері власності мають праці В.С. Кульчицького, С.В. Юшкова, Д.І. Іловайського, Т.Є. Новицької, В.Є. Рубаник, Х.В. Майкут З.М. Рахліна, В.Д. Резвих, Т.К. Зарубицької, Д.Н. Бахраха, Г.В. Корчевного, І.Г. Запорожець, В.В. Галунька та ін. Однак, спеціальних історіографічних праць, які б торкалися цієї теми, до сих пір написано не було.

Наша **мета** полягає у здійсненні систематизації та наукового аналізу історико-правової літератури, присвяченої законним інтересам громадян України у сфері власності та їх захисту.

Виклад основних положень. Необхідною передумовою наукового пошуку оптимальних засобів правового захисту законних інтересів громадян у сфері власності є з'ясування суті та особливостей формування у науковій літературі базової категорії – «законного інтересу громадян у сфері власності».

Проблема захисту законних інтересів власника є однією з основних у соціальній доктрині католицизму та православ'я [1, с. 125; 2, с. 23]. Поширення на території сучасної України ідей про природне походження права власності та непорушність інтересів власника пов'язане з приходом православ'я на руські землі.

Перші письмові пам'ятки, які стосувалися питань захисту інтересів власників, пов'язані з періодом Київської Русі. В «Руській правді» Ярослава Мудрого (XI ст.), «Повчанні Володимира Мономаха» (XI ст.), «Слові о полку Ігоревім» (XII ст.), літописах XI–XIV ст. значна увага приділялась захисту феодальної власності, питанням державності, захисту державою інтересів власників.

Вивчення окремих компонентів політико-правової системи Київської Русі триває більше 150 років, проте сьогодні не існує цілісного історіографічного аналізу поглядів дослідників щодо питання захисту інтересів людини у сфері власності у цей історичний період. Дорадянський період дослідження питань захисту інтересів власників відзначався непослідовністю та фрагментарністю таких досліджень. Окремі історичні згадки щодо цих питань містяться в працях М.М. Карамзіна, М.Д. Затиркевича, С.М. Соловійова, М.С. Грушев-

ського. Основною ідеєю в працях науковців радянського періоду, які досліджували особливості реалізації інтересів власників у період Київської Русі, була різка критика феодально-класових відносин та їх основи – власності феодалів та класової нерівності. До прихильників цієї позиції слід віднести С.В. Юшкова, Б.Д. Грекова, А.М. Насонова та ін. Сучасні російські та українські наукові дослідження історії становлення правових основ захисту законних інтересів особи у сфері власності в період Київської Русі є незначні, однак відзначаються об'єктивністю сприйняття позитивних та негативних тенденцій у цей період. До дослідників окресленої теми слід віднести В.В. Галуцького [3, с. 12–13], В.С. Кульчицького, Б.Й. Тищика [4], П.П. Музиченка [5, с. 42], М.В. Цвіка та О.В. Петришина [6].

На основі наведених наукових досліджень можна стверджувати, що Київська Русь була феодальною державою з розвинутою, для цього історичного періоду, системою права. Дослідниками цього часу особлива увага звертається на формування в IX–XII столітті на території сучасної України низки правових норм, дія яких була спрямована на захист законних інтересів особи у сфері власності. Вони зазначали, що потреба захисту законних інтересів особи у сфері власності, вже в цей період, була пов'язана не лише з можливістю заподіяння шкоди майну особи, але і впливала з умов договору купівлі-продажу, позики, міни, комісії [6, с. 225].

Важливим історіографічним джерелом для вивчення особливостей становлення законних інтересів власників є історичні пам'ятки Польсько-Литовської держави. Як зазначав свого часу В.Й. Пичета, у Великому князівстві Литовському у статуті 1529 року існував спеціальний термін «власність» [7, с. 473]. Польське законодавство натомість містило терміни «дідина», «власність» [8, с. 180].

У дорадянській період окремі питання захисту інтересів власників Великого князівства Литовського досліджували М.Ф. Владимірський-Буданов, М. Товстоліс, А. Яковлів. Відомими радянськими дослідниками особливостей права Великого князівства Литовського, які визначали окремим об'єктом дослідження питання захисту інтересів власності у цю історичну епоху, були В.Й. Пичета [7, с. 473] та І.А. Юхо [9, с. 92–93]. Збільшення кількості наукових досліджень питань захисту інтересів особи у сфері власності на основі права Великого князівства Литовського відбулося лише на межі XX–XI століть.

Класовий характер правових норм Литовського статуту 1529 року, які стосувалися захисту інтересів особи у сфері власності, відзначають у своїх працях Г. Богомаз, О. Вовк та О. Кучинська. Учені зазначали, що Литовський статут передбачав відшкодування потерпілим шкоди залежно від їх соціального становища [10, с. 66–67]. Х.В. Майкут вказував, що обсяг повноважень власника рухомого майна, як правило, не мав обмежень, натомість щодо нерухомого майна обсяг прав власника залежав від різних факторів: суспільного статусу власника, правового режиму майна, а також способу його набуття [11, с. 149–155].

Захист інтересів власника був пріоритетними при встановленні сервітуту. Про це свідчить зміст статті 3 розділу X другого Литовського статуту 1566 р., в якому зазначалося: «Хто має у чужій пущі пасіки свої, або озера, або сіножаті, або при сіножатах лазні в чийсь пущі, тоді до озера з неводом їхати можна, але не брати із собою собак, ані рогатини, ані жодної рушниці, чим би мав право звіру шкоди заподіяти... а на сіножаті коли йдете, то повинні мати тільки сокиру на розчищення хащ і косу, щоб косити» [12, с. 365–366]. І.А. Юхо наголошував на визначальній ролі судових органів в процесі захисту інтересів власників, в тому числі тих, які були пов'язані з сервітутним володінням [9, с. 99].

Литовські статuti поступово відкидали гуманістичне спрямування давньоруського права. Домінуючою у сфері утвердження та забезпечення інтересів феодальної знаті у сфері власності стала система норм, спрямованих на залякування, фізичні покарання, позбавлення волі тощо.

Еволюція вітчизняного права другої половини XVI–XVIII століття мала своїм стрижнем усвідомлені природні права людини, необхідність захисту інтересів особи у сфері власності. На становлення основних правових інститутів впливали основні історичні події того часу: зародження українського козацтва, заснування Запорозької Січі, держави Богдана Хмельницького, Гетьманщини.

Починаючи з 90-их років XX століття історія України в період XVII–XVIII століття стала об'єктом особливої уваги вітчизняних істориків та юристів.

Важливе значення для вивчення історіографії відносин власності на Гетьманщині, зокрема старшинського землеволодіння, мала стаття С. Іваницького-Василенка «Державне землеволодіння ок-

ремих представників шляхти в Гетьманщині» [13, с. 360–384]. У ній він здійснив аналіз праць В. Мякотіна, О. Лазаревського, М. Владимирського-Буданова.

Вчені того часу неодноразово намагалися дослідити різні етапи становлення майнових інтересів старшинського землеволодіння та їх трансформацію в ході різних історичних подій. Зокрема дослідження О. Лазаревського стосується становлення законного інтересу у сфері власності козацької старшини, який формувався відповідно до нагромадження капіталу та накопичення багатства за рахунок зловживань, хабарництва, прямого розбою, що були основними засобами збагачення в той час [14].

На основі наукових досліджень можна стверджувати, що у період Визвольної війни українського народу проти польсько-шляхетського панування та за доби існування Гетьманщини джерелами права, на основі яких здійснювався захист інтересів власників, залишалися Руська Правда, Литовські статuti (1529, 1566, 1588 років), положення литовських уставних грамот, королівських і сеймових конституцій, ординацій. Як стверджують М.В. Цвік та О.В. Петришин, ці джерела пристосовувалися до суспільних змін з такою метою, щоб, відібравши майнові привілеї у польської та литовської шляхти, передати їх у руки нової української шляхти та російських воевод. Як приклад, відбулася поступова зміна статусу земельної власності з подальшою можливістю передачі її у спадок. Захисту підлягали інтереси власників рангових маєтків, земель, які жалувалися за служіння гетьману, а згодом російському царю [6, с. 253].

Якщо здебільшого історико-правова література хоча б побіжно торкається питань власності в добу Гетьманщини, то згадки про систему органів влади, які забезпечували захист інтересів особи у сфері власності та особливості їх діяльності є незначними. Можемо стверджувати, що незначні згадки щодо цих питань містяться у працях В.В. Галуцька, Б.Р. Стецюка, О.М. Волощенко, Н.П. Сизої.

В.В. Галуцько зазначав, що захист власності здійснювався системою сільських, сотених, полкових судів із головною апеляційною інстанцією – генеральним судом. З метою безпосередньої охорони маєтків від неправомірних посягань використовувалися козачі роз'їзди та особлива сторожа, «обходи» місцевих общин і діяв «особливий вид договору для боротьби з крадіжками і безобразями» [3, с. 17–19].

Усіх представників науки, які в своїх працях торкалися питань діяльності органів влади у сфері захисту інтересів власності, Б.Р. Стецюк поділив на три періоди. Він стверджує, що активність радянських досліджень діяльності органів влади часів Гетьманщини у сфері захисту інтересів власності, судочинства, як і з багатьох інших актуальних проблем, припадає на 20-і роки ХХ ст. У цей час плідно працювали М. Василенко, С. Борисенко, Л. Окіншевич. Спеціально історико-правовими аспектами судоустрою та судочинства Гетьманщини з марксистських позицій займалися А. Пашук і А. Ткач. За доби незалежності України питання історії судів, інших органів державної влади, які забезпечували захист інтересів власників за часів Гетьманщини, висвітлювалися І. Бойком, В. Гончаренком, І. Грозовським, В. Єрмолаєвим, Л. Зайцевим, А. Рогожиним, В. Румянцевим, І. Сафроною та ін. Окремі аспекти проблеми вивчалися й зарубіжними вченими: Г. Гаєцьким, П. Дубковським, С. Лагуною, Ж.-Б. Шерером [15, с. 8].

Система судових органів, які були уповноважені захищати інтереси власників у другій половині XVII–XVIII ст., включала понад 20 різних судових органів. Генеральний військовий суд діяв як суд першої інстанції у справах генеральної старшини, полковників і бунчукових товаришів, розглядав справи про підпали, пограбування тощо. У полках судові функції виконували полкові суди. Судочинство і досудове слідство здійснювали також сотенні уряди, магістратські, копні, ратушні, цехові, ярмаркові, духовні та дореніальні суди.

О.М. Волощенко зазначав, що способами захисту прав на земельні ділянки монастирів були: вимога усунути порушення прав на землю; повернення майна з чужого незаконного володіння; визнання прав; відшкодування заподіяних збитків; захист інтересів монастирів-власників землі у надзвичайних ситуаціях (війна, епідемії). Також були зафіксовані окремі приклади спроб застосування інших способів захисту прав на земельні ділянки, наприклад, визнання недійсними рішень органів виконавчої влади або органів місцевого врядування [16, с. 16].

У другій третині XVIII ст. на території колишньої Гетьманщини поширилося повною мірою російське законодавство. Наукове осмислення цього історичного періоду не до кінця можна вважати завершеним та об'єктивним. Історики, які жили і творили у другій половині XIX – на початку ХХ ст., пов'язували проблему дослідження з особи-

стим ставленням до українських національних прагнень. Значною мірою оцінка правового становища України в складі Російської імперії подається, як правило, відповідно до особистої участі у суспільно-політичних процесах того часу.

Особливе місце у формуванні історіографії цього періоду належить О.М. Коросташову. Він відзначив значний внесок у дослідження особливих правових норм, що діяли на Лівобережжі, російських науковців: А. Нольде, А. Квачевського, А. Боровиковського, С. Пахмана, Я. Костенецького, А. Пестржецького. Однак О.М. Коросташов зазначив, що дореволюційні дослідження репрезентували переважно великодержавницьку концепцію права [17, с. 16].

Ідеалістичні настрої щодо соціальної спрямованості майбутньої держави та перспектив реформування сфери власності були характерними для українських науковців цього періоду – М. Грушевського, О. Кістяківського. Комплексних наукових досліджень правової системи, яка була на території України, в той час не було здійснено.

Російські науковці натомість зосереджували свою увагу на становленні в законодавстві того часу основних правових інститутів. Г.Ф. Шершеневич зокрема зазначав, що термінологія російського законодавства цього періоду не відзначалася точністю, зокрема закон в однаковому значенні використовував термін «власник» і «володілець». Власністю називали й саме майно, що належало особі. Право власності у законодавстві часто позначалося «під назвою права вотчинного» [18, с. 174]. Л.Є. Владимиров вказував, що законні інтереси власників в цей час могли підлягати окремим обмеженням. Особисті інтереси власника не набували визначального значення, якщо йшлося про перехід чи проїзд дорогами, прогін худоби, користування берегами на озерах, де існували рибні лови. «Сусід не мав права робити схилю даху в бік сусіда, виводити вікна й двері на сусідський двір» [19, с. 138]. За твердженням російського вченого Д.К. Лаврентьєва, російське законодавство передбачало можливість захисту законних інтересів у сфері власності не лише фізичних, але і юридичної особи [20, с. 182].

XX століття відзначилося становленням нової галузі права – адміністративного права. З утвердженням нових адміністративних засобів захисту законних інтересів громадян у сфері власності пов'язані праці А.І. Єлістратова, В.В. Іванівського. В.В. Іванівський наголошував на особливій ролі адміністративного нагляду як засобу в

боротьбі з майновими правопорушеннями. Він зазначав, що «особливо вогню наглядати підлягають притони і зборища підозрілих осіб, готелі, доми терпимості, торгівля та толкучки на ринках» [21, с. 205]. Особливі повноваження у цій сфері надавалися губернаторам, місцевій поліції, покладалися на керівників військових та цивільних формувань. Адміністративно-правові засоби захисту законних інтересів власників знайшли своє відображення у розділі сьомому Зводу законів Російської імперії [22, с. 49].

У зв'язку з цим у Російській імперії широко використовувалася агентурна співпраця з поліцією, громадяни зобов'язувалися інформувати поліцію про будь-яку підозру щодо викрадення майна, міські дозорці наділялися правом затримувати та з'ясувати інформацію про мешканців міста [22, с. 182]. Основний акцент у літературі радянського періоду зроблено на «кріпосницькому», «феодалному характері власності» та способі захисту інтересів у цій сфері, що збереглися аж до 1917 року [23, с. 221–222].

Особливо напруженим періодом у вітчизняній історії були 1917–1920 роки. Цей період вітчизняної історії відзначився національно-патріотичними змаганнями на тлі краху існуючих ідеалів, руйнації механізмів захисту прав та законних інтересів людини в державі. Дослідження відносин власності цього періоду було незначним. Особливе місце в систематизації поглядів В. Верстюка, В. Солдатенка, І. Хміля щодо відносин власності на землю посіла дисертація В.П. Малькіна [24], який зазначав, що земельне законодавство Української Центральної Ради, що скасовувало приватну власність на землю, мало непродуманий та демагогічний характер [24, с. 17]. Значний комплекс джерел, серед яких особливе місце посідають праці В. Солдатенка, В. Лозового, спонукали Я.І. Шинкарука здійснити історіографічний аналіз організації та діяльності Міністерства внутрішніх справ Української Народної Республіки доби Директорії (листопад 1919–1921 рр.). Я.І. Шинкарук визначив основні напрямки роботи органів внутрішніх справ, які спрямовувалися на захист інтересів особи та держави у сфері власності в цей час: захист народного добра від злочинних посягань; боротьба із самовільними реквізіціями; боротьба з розбоєм та ін. [25, с. 16].

Радянський період в історії України слід відзначити окремою системою досліджень проблеми законного інтересу у сфері власності та засобів його захисту.

Основою ідеолого-партійного циклу публікацій, пов'язаних із захистом державних інтересів у сфері власності, була теза В.Й. Сталіна: «Основою радянського господарства є суспільна власність». Він висунув твердження, що в суспільстві існує реальна загроза «масового злодійства та грабежу» [26, с. 208]. У доповіді на XVIII з'їзді партії В.Й. Сталін вперше сформулював «функцію охорони власності від злодіїв та розкрадачів народного добра» [27, с. 50]. Як продовження цього ідеолого-партійного напрямку вийшли публікації пропагандистського характеру під авторством Г.А. Криге, М.М. Бабаєва [28], А.Г. Корягіна [29], Е.А. Панової [30].

Наукові публікації, пов'язані з захистом державних інтересів у сфері власності засобами різних галузей права, в радянський період теж були доволі численними. Найбільшою мірою вони були представлені представниками адміністративного та кримінального права. В науці адміністративного права відомими дослідниками цього напрямку були З.М. Рахлін [31, с. 45–54], В.Д. Резвих [32], Т.К. Зарубицька [33], Д.Н. Бахрах [34]. Незважаючи на актуальність, питання, які стосуються змісту законних інтересів громадян України у сфері власності, поки що належать до малодосліджених сфер вітчизняної юридичної науки. До спеціальної літератури, присвяченої проблемі захисту інтересів громадян у сфері власності засобами адміністративного права, можна віднести праці Р.О. Денчук [35], Ю.В. Гридасова [36], Г.В. Корчєвного [37], І.Г. Запорожець [38], В.В. Галуцька [3].

Як бачимо, історіографія досліджуваного питання формується з різноманітних наукових джерел. Підсумовуючи, доцільно провести поділ історіографічного масиву на історико-правовий, національно-патріотичний, пропагандистський та правовий блоки.

До історико-правового блоку слід віднести історико-правову літературу, яка висвітлює правову політику у сфері власності, політико-правові підходи держави на різних історичних етапах до інституту власності та розв'язання проблем захисту інтересів власників, процеси формування законодавчої основи захисту інтересів особи у сфері власності від епохи Київської Русі до сьогодення. Цей історико-правовий масив охоплює наукові монографії, дисертації, статті відомих науковців: В.С. Кульчицького, С.В. Юшкова, Д.І. Іловайського, Т.Є. Новицької, В.Є. Рубаник, Х.В. Майкут та ін.

Національно-патріотичний блок представлений працями відомих філософів та борців за незалежність України. Під впливом політичних поглядів, патріотичного настрою та ідеалістичних переконань низка науковців сприймали питання захисту інтересів у сфері власності як антагоністичне соціально орієнтоване державі. Духовність людини вони ставили вище від матеріальних благ та інтересів у сфері власності. До представників цієї політичної позиції слід віднести таких видатних українських мислителів, як Г. Сковорода, М. Грушевський, І. Франко, О. Кістяківський.

Питання захисту інтересів громадян у сфері власності в різні історичні етапи у своїх працях висвітлювали відомі українські емігранти М. Стахів, П. Феденко, Н. Олежко. Українська діаспорна історіографія розглядала питання захисту інтересів у сфері власності передусім через призму національних інтересів українців у еміграції. Як правило, література, видана в еміграції, мала більше національно-патріотичний, ніж науковий характер.

Пропагандистський блок становлять праці, видані в радянський період, які своєю головною метою мали виховання громадян у дусі нетерпимості до приватної власності та фанатичної відданості соціалістичним ідеалам. Пропагандистський характер мали твори Г.А. Криге [28], А.Г. Корягіна [29], Е.А. Панової [30] та ін.

Правовий блок за своїм змістом є чітко структурований і включає суто наукову спеціальну літературу, яка присвячена питанню захисту права власності громадян засобами різних галузей права. Цей блок спеціалізованої наукової літератури сформувався упродовж XX–XI століття. Формування адміністративно-правового напрямку у цьому блоці датується початком XX століття, що пов'язано зі становленням адміністративного права як нової галузі права. Особливе значення у сфері дослідження питань захисту інтересів громадян у сфері власності засобами адміністративного права мають праці З.М. Рахліна [31], В.Д. Резвих [32], Т.К. Зарубицької [33], Д.Н. Бахраха [34], Г.В. Корчєвного [37], І.Г. Запорожець [38], В.В. Галуцька [3] та ін.

Висновки. Дослідження цього масиву спеціальної наукової літератури в галузі адміністративного права дозволяє зробити висновок, що нині науковці не приділяють достатньої уваги питанню адміністративно-правового захисту законних інтересів громадян засобами адміністративного права. Досі в науці адміністративного права немає жодної наукової праці, яка б присвячувалася комплексній

науковій розробці проблем удосконалення адміністративно-правових засобів захисту законних інтересів громадян у сфері власності. Однак, успішне вирішення практичних проблем, пов'язаних із адміністративно-правовим захистом законних інтересів громадян України у сфері власності, неможливе без ґрунтовного дослідження сутності, системи законних інтересів громадян у сфері власності, адміністративно-правового механізму захисту законних інтересів громадян у сфері власності тощо.

1. Обер Ж.М. Моральне богослов'я / Ж.М. Обер. – [2 вид.] – Львів, 1997. – 295 с.

2. Шахмалов Ф.И. Собственность и власть / Ф.И. Шахмалов. – М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2007. – 412 с.

3. Галуцько В.В. Адміністративно-правова охорона суб'єктів права власності в Україні: монографія / В.В. Галуцько. – Херсон: ВАТ ХМД, 2006. – 356 с.

4. Кульчицький В.С. Історія держави і права України: підручник / В.С. Кульчицький, Б.Й. Тищик; за ред. А.С. Чайковського. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 512 с.

5. Музиченко П.П. Історія держави і права України: навч. посібник / П.П. Музиченко. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2001. – 429 с.

6. Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. / за заг. ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. – Х.: Право, 2008 – Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України. – 2008. – 728 с.

7. Пичета В.И. Белоруссия и Литва XV–XVI вв.: (Исслед. по истории соц.-экон., полит. и культур. развития) / В.И. Пичета; АН СССР. Ин-т славяно-ведения; ред. В.Д. Королук. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 815 с.

8. Бардах Ю. История История государства и права Польши / Ю. Бардах, Б. Леснодорский, М. Петричак. – М.: Юрид. лит., 1980. – 559 с.

9. Юхо И.А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / И.А. Юхо. – Минск, 1978. – 144 с.

10. Богомаз Г. Історія розвитку законодавства про потерпілих / Г. Богомаз, О. Вовк, О. Кучинська // Право України. – 1997. – № 7. – С. 66–67.

11. Майкут Х.В. Розвиток інституту речових прав на українських землях за литовськими статутами / Х.В. Майкут // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2009. – № 1. – С. 149–155

12. Статути Великого князівства Литовського: у 3-х т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2003. – Т. 2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року. – 2003. – 560 с.

13. Антологія української юридичної думки: у 10-ти т. / за ред. Ю.С. Шемшученка; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К.: Юридична книга, 2002 – 2004. – Т. 3. Історія держави і права України: козацько-гетьманська доба. – 2003. – 584 с.

14. Лазаревский А. Описание старой Малороссии: материалы для истории заселения, землевладения и управления / А. Лазаревский. – К., 1888. – Т. 1: Полк Стародубский. – 1888. – 470 с.

15. Стецюк Б.Р. Кримінальний процес у правовій системі Гетьманщини: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Б.Р. Стецюк. – Х., 2008. – 21 с.

16. Волощенко О.М. Право монастирської земельної власності на Лівобережній Україні (середина XVII – остання чверть XVIII ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / О.М. Волощенко. – К., 2008. – 18 с.

17. Коросташов О.М. Особливості правового регулювання цивільних відносин у Полтавській і Чернігівській губерніях (перша половина XIX століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових вчень» / О.М. Коросташов. – К., 2001. – 20 с.

18. Шершеневич Г. Ф., Учебник русского гражданского права / Г.Ф. Шершеневич. – Казань: Типолитография Императорского Университета, 1894. – 608 с.

19. Владимиров Л.Е. Учебник законоведение / Л.Е. Владимиров. – СПб., 1911. – 438 с.

20. Лаврентьев Д.К. Законоведение: учебник для гимназий / Д.К. Лаврентьев. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1911. – 306 с.

21. Ивановский В.В. Административное право: Полицейское право, Право внутреннего управления / В.В. Ивановский. – Казань, 1911. – 506 с.

22. Свод Законовъ Россійской Имперіи. – СПб., 1903. – 240 с.

23. Давидович А.М. Самодержавие в эпоху империализма: Классовая сущность и эволюция абсолютизма в России / А.М. Давидович; отв. ред. С.Л. Ронин; Академия наук СССР. Институт государства и права. – М.: Наука, 1975. – 351 с.

24. Малькін В.П. Земельне питання в Україні в умовах революції 1917–1920 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В.П. Малькін. – Л., 2009. – 19 с.

25. Шинкарук Я.І. Правові засади організації та діяльності Міністерства внутрішніх справ Української Народної Республіки доби Директорії (листопад 1919–1921 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових вчень» / Я.І. Шинкарук. – К., 2006. – 20 с.

26. Сталін Й.В. Твори: в 13 т. / Й.В. Сталін. – М.: Госполитиздат, 1950. – Т. 13. – 1950. – 486 с.

27. Сталін Й.В. Отчетный доклад на XVIII съезде партии о работе ЦК ВКП (б), 10 марта 1939 г. / Й.В. Сталін. – М.: Госполитиздат, 1952. – 56 с.

28. Криге Г.А. Социалистическая собственность неприкосновенна / Г.А. Криге, М.М. Бабаев. – М.: Знание, 1976. – 80 с.

29. Корягин А.Г. Государственная, всенародная собственность – высшая форма собственности при социализме / А.Г. Корягин. – М.: Госполитиздат, 1957. – 40 с.

30. Панова Е.А. Роль советского права в воспитании коммунистического отношения трудящихся к социалистической собственности и к труду: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юридических наук / Е.А. Панова. – М., 1953. – 16 с.

31. Рахлин З.М. Административно-правовая охрана социалистической собственности в СССР / З.М. Рахлин // Советское государство и право. – 1964. – № 1. – С. 45–54.

32. Резвых В.Д. Административно-правовая охрана социалистической собственности / В.Д. Резвых – М.: Юрид. лит., 1975. – 168 с.

33. Зарубицкая Т.К. Административно-правовая деятельность органов внутренних дел по борьбе с посягательствами на социалистическую собственность: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юридических наук: спец. 12.00.02 «Государственное право и управление; советское строительство; административное право; финансовое право» / Т.К. Зарубицкая. – М., 1983. – 19 с.

34. Бахрах Д.Н. Административная ответственность за посягательства на социалистическую собственность / Д.Н. Бахрах // Хозяйство, Право, Управление. Вып. 2. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1975. – С. 122–130.

35. Денчук Р.О. Адміністративно-правова охорона комунальної власності: автореф. дис... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Р.О. Денчук. – К., 2006. – 19 с.

36. Гридасов Ю.В. Адміністративно-правові засоби захисту права власності в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Ю.В. Гридасов. – Ірпінь, 2009. – 20 с.

37. Корчевний Г.В. Адміністративна відповідальність за порушення авторських та суміжних прав: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право» / Г.В. Корчевний. – Х., 2002. – 20 с.

38. Запорожець І.Г. Адміністративно-правові засади управління у сфері охорони прав на об'єкти інтелектуальної власності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / І.Г. Запорожець. – Х., 2006. – 19 с.

Стаття надійшла 11 листопада 2010 р.

КОРУПЦІЙНІ ДЕЛІКТИ В СИСТЕМІ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ТА НАПРЯМИ ЇХ ЗАПОБІГАННЯ

Розглядаються адміністративні корупційні делікти як форма реагування уповноважених на це органів на порушення адміністративно-правової норми у вигляді застосування до порушника адміністративного примусу.

Ключові слова: адміністративні правопорушення, корупція, корупційні делікти, адміністративні стягнення.

Рассматриваются административные коррупционные деликты, как форма реагирования уполномоченных на это органов по нарушению административно-правовой нормы в применении к правонарушителю административного воздействия.

Ключевые слова: административное правонарушение, коррупция, коррупционные деликты, административные взыскания.

The administrative corruption delicts as a form of authorized authorities reaction on the violation of administrative legal norm by using of administrative influence to a delinquent are considered in this article.

Key words: administrative delinquency, corruption's delicts, administrative penalty

Постановка проблеми. Подолання корупції в Україні є найсерйознішою проблемою, нерозв'язання і заострення якої визначає міжнародне становище нашої держави та її політичний імідж у світі. Важливу роль у протидії корупційним проявам відведено адміністративному законодавству. Про це свідчить спрямованість Законів України «Про засади запобігання та протидії корупції» [1] та «Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень» [2] на широке застосування адміністративної відповідальності за корупційні діяння та інші діяння, що пов'язані з корупцією. Практика виявлення та розслідування корупційних деліктів свідчить, що правоохоронним органам бракує повноти нормативного регулювання, науково-методичного забезпечення, а заходи щодо вдосконалення законодавства з питань боротьби з корупцією мають фрагментарний характер.

Стан дослідження. Проблемам корупції та запобігання цьому явищу приділяли увагу багато науковців України та країн близького

зарубіжжя, зокрема: А. Агапов, І. Голосніченко, С. Гончарук, Д. Овсянко, Ю. Тихомиров, В. Богущкий, А. Крамник, М. Студенікін, Л. Попов. На їхню думку, корупція в Україні є насправді надзвичайно поширеною. Таку оцінку рівню розповсюдження корупції в Україні дають й численні міжнародні організації та експерти. Очевидно, що боротьба з корупцією має складати пріоритетний напрямок державної політики.

Виклад основних положень. Серед проблем сучасного перехідного суспільства, як за масштабністю поширення, так і глибиною проникнення в соціальний організм, слід назвати корупцію та організовану злочинність, які тісно між собою пов'язані. Їхній негативний вплив на становлення громадянського суспільства в Україні стає дедалі відчутнішим і сьогодні створює реальну загрозу національній безпеці країни. Успішне розв'язання цього надзвичайного складного питання вимагає поглибленого вивчення на засадах системної методології, з позицій соціально-філософських, економічних, політичних, юридичних, соціологічних та інших галузей науки, самого змісту та поняття корупції. Ефективна протидія їй значною мірою залежатиме від того, наскільки глибоко буде зрозуміла сама сутність цього явища [3, с. 9].

Корупція на низькому рівні принципово важлива сама собою, а не через вплив на корупцію на високому рівні. Вона шкодить і спотворює стосунки між громадянами й державою та між самими громадянами. Демократія ґрунтується на принципі політичної рівності, а корупція в державному секторі – на принципі упередженого та нерівноцінного ставлення до громадян з боку держави [4, с. 10].

Корупція є складною науковою проблемою, розв'язання якої вимагає застосування міжгалузевого підходу. Дослідження корупції має здійснюватись комплексно: кримінологією, кримінальним, адміністративним, конституційним, державним, трудовим правом, політологією, соціологією, економічною наукою, психологією.

Визначаючи поняття корупції, слід передусім виходити з того, що корупція не може бути зведена до якогось конкретного суспільно небезпечного діяння, до певного правопорушення. Корупція – це соціальне явище, яке має соціальну обумовленість та соціальні закономірності розвитку, здійснює негативний вплив на соціальні процеси.

Важливу роль у протидії корупційним проявам відведено адміністративному законодавству. Спираючись на аналіз чинного антикорупційного законодавства і доктринальні точки зору на генезис та сутність корупції, М.І. Мельник пропонує найбільш змістовне, на наш погляд, визначення корупційного правопорушення. Під таким він

розуміє правопорушення, які полягають у неправомірному використанні особою, уповноваженою на виконання функцій держави, офіційно наданої їй влади, посадових повноважень, відповідних можливостей з метою задоволення особистих інтересів чи інтересів третіх осіб (корупційні діяння), а також в інших діях, які створюють умови для вчинення корупційних діянь чи є приховуванням їх або потуранням їм (інші діяння, пов'язані з корупцією) [5, с. 8].

Визначення соціальної та правової сутності корупції, її суттєвих ознак, формулювання наукової дефініції поняття «корупція», встановлення співвідношення з іншими правовими явищами має фундаментальне значення як для дослідження правової природи корупції, так і для практичної діяльності у сфері протидії корупції. Однак вирішення цих завдань не розв'язує повністю проблеми розуміння корупції в правовому смислі, а головне – є недостатнім для чіткого визначення адміністративних корупційних деліктів.

З огляду на зазначене, до адміністративних корупційних деліктів належать такі:

- корупційні діяння;
- порушення спеціальних обмежень, встановлених для осіб, уповноважених на виконання функцій держави;
- невжиття керівниками заходів щодо боротьби з корупцією;
- умисне невиконання своїх обов'язків по боротьбі з корупцією;
- порушення особою, уповноваженою на виконання функцій держави, вимог щодо декларування доходів, а саме неподання або подання неповних чи неправдивих відомостей про доходи та зобов'язання фінансового характеру;
- неподання або невчасне подання державним службовцем або іншою особою, уповноваженою на виконання функцій держави, відомостей про відкриття валютного рахунку в іноземному банку;
- правопорушення, пов'язані з використанням посадовими особами в особистих чи інших неслужбових цілях державних коштів, наданих їм у службове користування приміщень, засобів транспорту чи зв'язку, техніки або іншого державного майна.

Практика виявлення та розслідування зазначених деліктів свідчить, що правоохоронним органам бракує повноти нормативного регулювання, науково-методичного забезпечення, а заходи щодо вдосконалення законодавства з питань боротьби з корупцією мають фрагментарний характер.

Окрім того, у правозастосовній діяльності суб'єктів боротьби з корупцією трапляються помилки. Найбільш поширені з них – це складан-

ня протоколу неуповноваженою на те посадовою особою або нехтування необхідністю здійснити своєчасне, всебічне, повне й об'єктивне дослідження всіх обставин, передбачених ст. 247 (обставини, що виключають провадження в справі про адміністративне правопорушення) та ст. 280 (обставини, що підлягають з'ясуванню при розгляді справи про адміністративне правопорушення) КУпАП. До того ж часто зустрічається недостатнє з'ясування мотиву і характеру вчиненого діяння, повноважень особи, яка його вчинила, наявності причинного зв'язку між діянням і виконанням останньою завдань і функцій держави.

Питання кваліфікації не тільки корупційних, а взагалі адміністративних деліктів ще не посіли належне місце у наукових дослідженнях учених-адміністративістів, не стали предметом постійної уваги суб'єктів правозастосовної діяльності, не увійшли до програм відповідних навчальних курсів, юридичних словників.

Ефективність протидії адміністративним корупційним деліктам значною мірою залежить від адекватності їх кваліфікації, яка є важливим етапом застосування відповідних норм антикорупційного законодавства. Практичне значення кваліфікації полягає у забезпеченні принципів законності, об'єктивної істини, відповідності стягнення вчинку. Її здійснення потребує від правозастосовувача спеціальної фахової підготовки, відповідного життєвого досвіду, знань і вмінь щодо заходів і методів застосування норм права.

Кваліфікація адміністративних деліктів – це встановлення і процесуальне закріплення точної відповідності ознак вчинених особою протиправних дій або бездіяльності до ознак складу делікту, передбаченого адміністративним законодавством.

Пізнання юридичної суті адміністративного делікту повинно спиратися на певну низку передумов, на підставі яких можливе здійснення кваліфікації. Передумовою кваліфікації корупційного адміністративного делікту є попередня діяльність до процесу кваліфікації з установаження і оцінки фактичних обставин вчинення делікту, що мають юридичну значущість, а також пошук відповідної адміністративно-правової норми, з'ясування її змісту [6, с. 73]. Передумовами кваліфікації корупційних адміністративних деліктів є:

1) всебічне, повне та об'єктивне встановлення всіх фактичних обставин справи: з'ясовується, чи мала місце протиправна дія, у вчиненні якої звинувачується особа; встановлюється наявність у діяч порушника складу делікту і відповідність його адміністративно-правовій нормі, що передбачає відповідальність за вчинені проти-

правні дії; з'ясовуються мотиви вчинення протиправних дій та винність особи, а також обставини, що впливають на характер і ступінь адміністративної відповідальності; вивчаються дані, що характеризують особистість порушника, характер і розмір заподіяної шкоди;

2) точне і достовірне визначення юридичного значення всіх фактичних обставин вчинених протиправних дій і особистості порушника;

3) правильний вибір норми та з'ясування її змісту і значення.

Аналіз практики притягнення до адміністративної відповідальності за корупційні діяння свідчить, що найбільш суттєвими помилками з боку правозастосовувачів є помилки у кваліфікації діянь. Саме вони спричиняють суттєвий відсоток порушень законності при реалізації антикорупційного законодавства.

Запобігання корупції – це стратегічний напрям антикорупційної діяльності. Будучи складовою такої діяльності, запобігання корупції водночас є також складовою протидії злочинності.

Основними завданнями запобігання корупційних деліктів є створення такої системи соціальних зв'язків, за якої істотно зменшується ймовірність виникнення ситуації корумпування службовців. У результаті виконання такого завдання створюється система, яка, з одного боку, передбачає дієві стимули до правомірної поведінки, з іншого – істотно обмежує для осіб, уповноважених на виконання функцій держави, можливість зловживати владними повноваженнями в прийнятті корисливих та інших рішень.

Запобігання корупції здійснюється двома основними шляхами:

1) шляхом стимулювання правомірної (не корупційної) поведінки;

2) шляхом недопущення корупційної поведінки завдяки встановленим обмеженням, вимогам, відповідальності.

Запобігання корупції є багатоаспектним процесом. З одного боку – це цілеспрямоване включення осіб, уповноважених на виконання функцій держави, та інших суб'єктів у систему соціально позитивних відносин, а з іншого – це перешкоджання вступу їх у корупційні відносини чи припинення їх здійснення. Для першого аспекту характерним є стимулювання позитивних відносин, зв'язків за допомогою заходів переважно не примусового характеру. Перешкоджання корупційним відносинам здійснюється здебільшого за допомогою примусових заходів (кримінального покарання, адміністративного чи дисциплінарного стягнення, процесуальних заходів примусового характеру) [7, с. 242–243].

Заходи запобігання корупції реалізуються на загальносоціальному, груповому та індивідуальному рівнях [8, с. 513–514].

Характер профілактичних заходів обумовлюється рівнем їх наукового обґрунтування, глибиною з'ясування чинників, що породжують злочинність на сучасному етапі розвитку нашої держави.

Висновки. Як правове явище, корупція конкретно проявляється у різноманітних службових порушеннях, які визнаються законом протиправними. Корупційні делікти, як і будь-які інші правопорушення, – продукт соціальної діяльності людей, результат функціонування суспільства. Протиправність – один із основних аспектів корупції як соціального явища.

Корупція як соціальне явище не може бути викорінена (ліквідована) в якійсь окремій державі чи на якомусь конкретному етапі розвитку соціально-політичної системи. Оптимальним у протидії корупції є: зменшення її обсягів та небезпечності; обмеження (локалізація) сфери обумовлення та поширення, взаємовпливу корупції та економічних, політичних, правових та інших соціальних явищ і процесів; збільшення ризику настання негативних наслідків для особи – учасника корупційних відносин.

1. Про засади запобігання та протидії корупції: Закон України // Відомості Верховної Ради України (зі змінами та доповненнями). – 2009. – № 45. – Ст. 691.

2. Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень: Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2009. – № 45. – Ст. 692.

3. Невмержицький Є.В. Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми протидії: монографія / Є.В. Невмержицький. – К.: КНТ, 2008. – С. 9.

4. Мілер В. Звичаєва корупція. Громадяни та уряд у посткомуністичній Європі / В. Мілер, О. Гределанд, Т. Кошечкіна; пер. з англ. – К.: К.І.С., 2004. – 328 с.

5. Мельник М.І. Корупція: сутність, поняття, заходи протидії: монографія / М.І. Мельник. – К.: Атіка, 2001. – 304 с.

6. Остапенко О.І. Кваліфікація адміністративних правопорушень: навч.-практ. посібник / О.І. Остапенко. – Львів, 2000. – С. 73.

7. Мельник М.І. Корупція – корозія влади (соціальна сутність, тенденції та наслідки, заходи протидії): монографія. – К.: Юридична думка, 2004. – 400 с.

8. Закалюк А.П. Запобігання злочинності / А.П. Закалюк // Юридична енциклопедія: в 6 т. – К.: Укр. Енцикл., 1998. – Т. 2. – С. 513–514.

Стаття надійшла 9 грудня 2010 р.

ІНФОРМАЦІЙНІ СИСТЕМИ: ПОНЯТТЯ, ВИДИ ТА ОСОБЛИВОСТІ

Розглядається проблема сутності та особливості інформаційної системи.

Ключові слова: інформаційна система, обробка даних, техніка, засоби.

Рассматривается проблема сущности и особенности информационной системы.

Ключевые слова: информационные системы, обработка данных, техника, средства.

The article deals with the nature and characteristics of information systems.

Key words: information systems, data processing, machinery, tools.

Постановка проблеми. У науковій літературі поки що немає єдиного підходу до визначення поняття «інформаційна система». Проте практичні рекомендації з розробки, використання і оптимізації інформаційних систем існують вже декілька десятків років.

Стан дослідження. Поняття «інформаційні системи» досліджували такі провідні науковці, як В.О. Копилов, І.Л. Бачило, Н. Пелепей та ін.

Перші спроби визначення цього поняття були зроблені в кібернетиці, де вважалося, що інформаційні системи – це системи обробки даних у будь-якій предметній сфері із засобами накопичення, зберігання, оновлення, пошуку і видачі даних.

Варіанти визначення інформаційних систем знаходимо у спеціальній літературі з соціології, філософії, економіки та ін. Частина з них під інформаційною системою пропонує розуміти систему «машина-людина», інші – системну роботу з інформацією, інформаційні процеси, потоки тощо.

Тому метою нашої розвідки є дослідження поняття «інформаційна система» у правовому аспекті.

Виклад основних положень. В.О. Копилов під «інформаційною системою» розуміє організаційно упорядковану сукупність

документів (масивів документів) та інформаційних технологій, у тому числі з використанням засобів обчислювальної техніки і зв'язку, що реалізують інформаційні процеси [2, с. 63].

Засоби забезпечення інформаційних систем та їх технологій – це програмні, технічні, лінгвістичні, правові, організаційні засоби (програми для електронно-обчислювальних машин, засоби обчислювальної техніки і зв'язку; словники, тезауруси і класифікатори, інструкції і методики; положення, устави, посадові інструкції; схеми і їх описання, інша експлуатаційна і супроводжувальна документація, що використовується чи створюється при проектуванні інформаційних систем і забезпечує їх експлуатацію).

У І.Л. Бачило знаходимо таке визначення поняття «інформаційна система»: «Інформаційна система – це технологічна система, яка являє собою сукупність технічних, програмних та інших засобів, які об'єднані структурно і функціонально для забезпечення одного чи декількох видів інформаційних процесів та надання інформаційних послуг» [1, с. 165].

До складу об'єктів інформаційної системи можна віднести засоби, комплекси, мережі та системи, технології, які можна об'єднати у одну структуру для виконання таких функцій: збір, зберігання (накопичення), обробка (виробництво), пошук, розповсюдження (розподіл, передача), приймання (споживання) інформації та надання інформаційних послуг.

Н. Пелепей вважає, що інформаційна система – це людино-комп'ютерна система для підтримки прийняття рішень і виробництва інформаційних продуктів, що використовує комп'ютерну інформаційну технологію [3, с. 27–28].

У ст. 1 Закону України «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах» зазначено, що «інформаційна (автоматизована) система – це організаційно-технічна система, в якій реалізується технологія обробки інформації з використанням технічних і програмних засобів» [4].

Автоматизована інформаційна система – це система, що здійснює автоматизовану обробку даних і до складу якої входять:

- технічні засоби обробки даних (засоби обчислювальної техніки і зв'язку);
- методи і процедури обробки інформації;
- програмне забезпечення.

До автоматизованих інформаційних систем, насамперед, входить Інтернет, а також автоматизовані системи управління (АСУ), автоматизовані системи обробки даних (АСОД), автоматизовані системи науково-технічної інформації (АСНТИ), бази даних та бази знань, експертні системи, інформаційно-обчислювальні системи, інформаційно-телекомунікаційні системи і мережі, системи зв'язку і телекомунікацій, а також засоби забезпечення цих систем і технологій.

Інформаційно-телекомунікаційна система – сукупність інформаційних та телекомунікаційних систем, які у процесі обробки інформації діють як єдине ціле (ст. 1 Закон України «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах»).

Згідно зі ст. 1 Закону України «Про Національну програму інформатизації»:

– база даних – це іменована сукупність даних, що відображає стан об'єктів та їх відношень у визначеній предметній області;

– база знань – це масив інформації у формі, придатній до логічної і смислової обробки відповідними програмними засобами;

– основні технічні засоби – це засоби обчислювальної техніки, копіювально-множна техніка, оргтехніка, засоби зв'язку і телекомунікацій та ін.;

– програмні засоби – операційні системи, прикладні програми, програмні засоби телекомунікацій, інші програмні засоби;

– лінгвістичні засоби – словники, тезауруси, класифікатори, інші лінгвістичні засоби, організаційно-правові засоби – нормативні правові та правові акти, нормативно-технічні документи, положення, статuti, посадові інструкції.

До складу об'єктів інформаційної системи ще можна віднести:

– засоби обчислювальної техніки та мережі;

– програмні засоби (операційні системи, СУБД тощо);

– системи та мережі зв'язку та телекомунікації;

– словники, класифікатори тощо.

До основних ознак інформаційних систем належить:

– виконання однієї або декількох функцій щодо інформації;

– єдність системи (файлова система, єдині стандарти та протоколи тощо);

– можливість складання або розбору об'єктів системи під час виконання заданої функції.

Висновки. Сьогодні до інформаційних систем висуваються такі вимоги:

- бути ефективною – визначається співвідношенням витрат та отриманих результатів;
- якісно функціонувати;
- бути надійною, що визначається надійністю її технічних засобів та помилками користувачів;
- бути безпечною, що означає таке її функціонування, при якому забезпечується захист інформації, яка в ній опрацьовується.

Сучасні інформаційні системи представлені:

- системами загального користування (відкриті) та системами обмеженого користування (закриті);
- системами державними та недержавними (корпоративними);
- системами національними та міжнародними;
- системами малими, середніми, великими тощо.

Коло суб'єктів в області інформаційних систем можна розділити на дві групи:

- 1) суб'єкти, що організують і здійснюють розробку інформаційних систем, інформаційних технологій і засобів їх забезпечення;
- 2) суб'єкти, що експлуатують ці об'єкти.

Як суб'єкти, що організують і розробляють інформаційні системи, виступають заказники і розробники. Це органи державної влади, юридичні та фізичні особи – організації і підприємства, спеціалісти. Суб'єктами, що експлуатують інформаційні системи, інформаційні технології, є органи державної влади, їх підрозділи, юридичні та фізичні особи.

---

1. Бачило И.Л. Информационное право: учебник / И.Л. Бачило, В.Н. Лопатин, М.А. Федотов. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. – 789 с.

2. Копылов В.А. Информационное право: учебник / В.А. Копылов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрист, 2002. – 512 с.

3. Пелепей Н. Інформаційні технології як чинник формування архітектури інформаційного суспільства / Н. Пелепей // Правова інформатика. – К.: НДЦПІ, 2005. – № 2 (6). – С. 23–31.

4. Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах: Закон України № 2594-IV від 31.05.2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.

Стаття надійшла 22 листопада 2010 р.

**АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ
ЕВОЛЮЦІЇ ВИМОГ ДО ПЕРСОНАЛУ МВС УКРАЇНИ,
ЯКИЙ БЕРЕ УЧАСТЬ У МІЖНАРОДНИХ
МИРОТВОРЧИХ ОПЕРАЦІЯХ**

Досліджується правова сторона еволюції критеріїв вимог до персоналу Міністерства внутрішніх справ, який відряджається для участі в міжнародних миротворчих операціях. Автор систематизує адміністративно-правові норми кадрового забезпечення участі персоналу МВС України у миротворчій діяльності.

Ключові слова: міжнародні миротворчі операції, миротворчий персонал, кадрове забезпечення, адміністративно-правове забезпечення, правові основи участі в миротворчих операціях, критерії відбору миротворчого персоналу.

Исследуется юридическая сторона требований к отбору персонала Министерства внутренних дел Украины для участия в международных миротворческих операциях. Автор систематизирует административно-правовые нормы кадрового обеспечения участия МВД Украины в миротворческой деятельности.

Ключевые слова: международные миротворческие операции, миротворческий персонал, кадровое обеспечение, административно-правовое обеспечение, правовые основы участия в миротворческих операциях, критерии отбора миротворческого персонала.

This article considers the legal basis of the requirements criteria evolution to the personnel of the Ministry of Internal Affairs, which participates in international peacekeeping operations. The author systematizes the administrative legal norms of the personnel management participation of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine in peacekeeping activity.

Key words: international peacekeeping operations, peacekeeping personnel, personnel management, legal norms for participations in peacekeeping, criteria of personnel selection.

Постановка проблеми. З 1994 року МВС України відряджає працівників міліції України для участі в міжнародних миротворчих операціях. За час, що минув, чисельність персоналу органів внутрішніх справ України, який набув досвіду участі в міжнародних миротворчих

операціях, значно збільшилася і продовжує зростати за рахунок того, що щорічно до ста працівників органів внутрішніх справ залучаються до участі в міжнародних миротворчих операціях. Ефективність відбору працівників міліції України для роботи в миротворчих операціях, а відповідно і оцінка результатів роботи всього національного контингенту МВС України в конкретній миротворчій операції, залежить від адекватного відбору персоналу для конкретної миротворчої операції, який, своєю чергою, є відображенням вимог до миротворчого персоналу. Таким чином, аналіз еволюції вимог та заснованих на них критеріїв відбору персоналу для участі в миротворчих операціях дозволить в майбутньому ефективно використовувати миротворчий персонал МВС України.

Стан дослідження. Участь працівників міліції України та кадрове забезпечення участі в міжнародних миротворчих операціях стало предметом дослідження низки науковців, яким підготовлено та захищено чимало дисертаційних досліджень з цієї проблематики. Однак, на нашу думку, ще не достатньо уваги приділено практичній площині реалізації механізму кадрового забезпечення участі у міжнародних миротворчих операціях МВС України. Це питання деякою мірою висвітлено в публікаціях таких учених, як В.О. Заросило, О.О. Телічкін, К.В. Барсуков, М.І. Ануфрієв, М.Н. Курко [1; 2]. Так, у роботі К.В. Барсукова з'ясовується адміністративно-правовий статус суб'єктів міжнародної миротворчої діяльності та місце серед них органів внутрішніх справ, характеризуються особливості проходження служби працівниками органів внутрішніх справ у складі міжнародних миротворчих підрозділів [3]. У роботі В.О. Заросило досліджено проблеми адміністративно-правового забезпечення участі працівників органів внутрішніх справ України у міжнародних миротворчих операціях [4]. О.О. Телічкін розглядає організаційно-правові засади забезпечення роботи підрозділів міжнародної цивільної поліції [5].

Мета нашого дослідження – розкрити адміністративно-правові аспекти еволюції вимог до персоналу МВС України, який бере участь у міжнародних миротворчих операціях.

Виклад основних положень. Система управління відбором кадрів МВС України для участі в операціях із забезпечення міжнародного миру ґрунтується на наказі МВС України від 7 грудня 2003 р. № 1490 «Про організаційне забезпечення миротворчої діяльності МВС України». Цим наказом було відмінено дію наказу № 286 від 18 квітня 2001 р., яким вперше була затверджена система кадрового забезпечення процесу участі працівників органів внутрішніх справ України в

операціях на користь миру. Так, наказ МВС України від 18 квітня 2001 р. № 286 «Про затвердження Положення про миротворчий персонал працівників органів внутрішніх справ України та осіб, звільнених із органів внутрішніх справ за віком або вислугою років, та відібраних для участі в міжнародних миротворчих операціях», який також затвердив «Положення про миротворчий персонал працівників органів внутрішніх справ України та осіб, звільнених із органів внутрішніх справ за віком або вислугою років, та відібраних для участі в міжнародних миротворчих операціях»; «Порядок відбору та направлення працівників органів внутрішніх справ України та осіб, звільнених із органів внутрішніх справ за віком або вислугою років, для участі в міжнародних миротворчих операціях»; «Положення про Комісію МВС України по відбору та направленню працівників органів внутрішніх справ України та осіб, звільнених із органів внутрішніх справ за віком або вислугою років, для участі в міжнародних миротворчих операціях», вперше чітко визначив в організаційному та правому порядку вимоги до працівників – кандидатів для направлення для участі у миротворчих операціях. Відповідно до нього, кандидат, який претендує на участь в миротворчій операції, повинен відповідати вимогам, що пред'являються працівникам цивільної поліції ООН: стаж служби в органах внутрішніх справ відповідає вимогам місії; наявність посвідчення водія встановленого зразку та досвіду керування автомобілем; стан здоров'я дозволяє ефективно виконувати обов'язки поліцейського спостерігача; успішне проходження вибіркового тестів; граничний вік на момент направлення до місії не повинен перевищувати 55 років.

Слід підкреслити, що вимоги міжнародних організацій до кандидатів для участі в миротворчих операціях, якими б вони не були, мають на національному рівні України розглядатися через призму загальних вимог до працівника органів внутрішніх справ, які визначені «Положенням про проходження служби рядовим і начальницьким складом органів внутрішніх справ Української РСР», затвердженим Постановою Кабінету Міністрів Української РСР від 29 липня 1991 р. № 114 [6].

На сьогодні, з міжнародно-правової точки зору, система підготовки та відбору, а відповідно і вимог до персоналу для підрозділів міжнародної поліції миротворчих місій засновується на низці міжнародних і національних правових документів, які зазначають, що під час відбору на таку службу слід керуватися, насамперед, необхідністю забезпечити високий рівень працездатності, компетентності та сумлінності персоналу.

Так, кандидат на посади спостерігача Цивільної поліції ООН повинен:

1. Бути громадянином країни, яка запрошена до участі в місії.
2. Бути кадровим або звільненим на пенсію працівником поліції.
3. Мати належний стан здоров'я.
4. Мати як мінімум п'ять років стажу практичної роботи в правоохоронних органах. Інколи можуть пред'являтися підвищені вимоги до стажу роботи.
5. Вільно розмовляти офіційною мовою місії (як правило, англійською).
6. Мати права водія та вміти керувати повнопривідним автомобілем.
7. Мати високі професійні та етичні якості.
8. Мати розвинуті навички володіння вогнепальною зброєю.

До додаткових вимог можуть входити знання: національного та міжнародного законодавства (включаючи конституційне, кримінальне і кримінальне-виконавче право); основ криміналістики; правил радіообміну; картографії; національного кодексу поведінки працівників правоохоронної системи; практичної психології, конфліктології та переговорної діяльності. Також може бути необхідним знання міжнародних стандартів щодо використання спеціальних засобів та вогнепальної зброї та володіння нею.

До кандидатів для підрозділів спеціальної поліції висуваються дещо інші вимоги, а саме: мінімальний стаж практичної роботи в правоохоронних органах визначений лише трьома роками, але від них додатково вимагається наявність навичок застосування спецзасобів і зброї та знання тактики дій спецпідрозділів. Від спеціалістів (водіїв, механіків, лікарів тощо) вимагається високий рівень професійних навичок. Від спеціалістів-кінологів – вміння працювати з собакою на високому професійному рівні і, відповідно, відмінна підготовленість собаки. Для кандидатів на посади водіїв обов'язкова наявність посвідчення водія категорії «В», «С», «Д» та стаж водіння не менше 3 років.

Враховуючи, що участь працівників міліції в миротворчих операціях почалася з 1994 року, за час, що минув, система вимог до персоналу й відповідно критеріїв його відбору в МВС України зазнала певних змін і розвинулася (еволюціонувала) відповідно до того, як розвивалася система поліцейського, правоохоронного компоненту міжнародних миротворчих операцій, а також підвищувалися вимоги та критерії відбору персоналу.

Загальновідомо, що система миротворчих операцій та миротворчих спостерігачів ООН з 50-их до 90-их років XX сторіччя базувалася на військових спостерігачах та військових миротворчих підрозділах [7]. Тільки з втручанням ООН у замирювання конфлікту на території колишньої Югославії на початку 1990-их років відбувся значний прорив у розвитку правоохоронного компоненту миротворчих операцій, а саме формування поліцейських спостерігачів та підрозділів міжнародної цивільної поліції ООН [8, с. 10]. Відповідно й перші вимоги до поліцейського миротворчого персоналу та критерії його відбору були розроблені Департаментом миротворчих операцій Секретаріату Організації Об'єднаних Націй, до речі, загальні положення якого впродовж останніх десятиліть були правовими основами участі працівників органів внутрішніх справ України в міжнародних миротворчих операціях, з урахуванням таких інструкцій, як насамперед «Посібник для військових спостерігачів Організації Об'єднаних Націй», що був вперше розроблений відділами Департаменту миротворчих операцій: відділом планування та забезпечення і відділом підготовки миротворців у липні 1995 року [9].

Так, друга глава Посібника визначає обов'язки військових спостерігачів Організації Об'єднаних Націй, критерії відбору на посади військових спостерігачів, список дій, які дозволено здійснювати військовим спостерігачам, та тих, які заборонено під час перебування у міжнародних миротворчих місіях. У цій главі окреслено також коло обов'язків військових спостерігачів.

До основних критеріїв, що повинні застосовуватися під час відбору кандидатів на посади військових спостерігачів, було віднесено такі: вміння підпорядковуватися насамперед керівництву Організації Об'єднаних Націй, а не національним урядам, які направили спостерігачів до місії, володіння на високому рівні мовою, якою ведеться документація місії, тобто робочою мовою, високі особисті якості та організованість, адже військові спостерігачі працюють у оточенні, яке не завжди позитивно налаштоване до них та до виконання ними своїх обов'язків, фізичне здоров'я та психологічна врівноваженість, добра підготовленість та зрілість у професійному аспекті, толерантність до іншої культури, та сприймання цивільних як своїх колег, із правом на іншу думку щодо механізмів миротворчості.

Водночас, вже наступний правовстановний документ у сфері організаційного та правового забезпечення відбору персоналу для участі в миротворчих операціях, а саме збірник інструкцій «Стандарти відбору та напрями підготовки кандидатів для цивільної поліції Орга-

нізації Об'єднаних Націй», який був підготовлений в травні 1997 року [10], вже чітко відокремлював вимоги до поліцейських спостерігачів.

Зазначений збірник вперше визначив рівень підготовки цивільних поліцейських ООН, тобто, що вони повинні знати, вміти та як виконувати свої службові обов'язки.

У другому розділі збірника виокремлено необхідний мінімум стандартів, яким повинен відповідати кандидат для участі у міжнародній миротворчій місії. До згаданих стандартів ввійшли такі вимоги:

1. Національність. Кожен поліцейський (міліціонер), який виявив бажання брати участь у міжнародних миротворчих операціях, повинен бути громадянином країни, яку він має представляти і мати національний паспорт цієї країни.

2. Професійний статус. Кожен кандидат, що добровільно виявив бажання проходити службу в цивільній поліції Організації Об'єднаних Націй, повинен знаходитися на службі в поліції країни, яку він має представляти. Винятками можуть бути тільки вузькі спеціалісти, які у випадку необхідності відбираються представниками Організації Об'єднаних Націй.

3. Психічне і фізичне здоров'я. Кандидати, які виявили бажання служити в цивільній поліції Організації Об'єднаних Націй, повинні відповідати медичним вимогам, викладеним у Інструкції з медичних питань для учасників польових місій. Невідповідність вимогам чи наявність психічних або фізичних вад не дають можливості служити у цивільній поліції Організації Об'єднаних Націй.

4. Професійний досвід. Поліцейські, які виявили бажання служити в цивільній поліції Організації Об'єднаних Націй, у польових місіях повинні мати не менше п'яти років стажу роботи в поліції. В конкретних випадках в окремих місіях потрібні ще досвідченіші працівники. Це стосується посад керівного складу у міжнародних миротворчих місіях та посад, пов'язаних із навчанням місцевої поліції.

5. Володіння мовою. Кожен із кандидатів повинен вміти спілкуватися офіційною мовою місії, до якої він направляється. Спілкуватися в цьому випадку означає не тільки розмовляти усно, але й писати, читати слухати й розуміти те, що говорять, а з іншого боку – вони повинні висловлюватися зрозумілою мовою.

6. Керування транспортом. Поліцейські, які виявили бажання служити у підрозділах цивільної поліції Організації Об'єднаних Націй, повинні мати дійсне посвідчення на право управління транспортними засобами (категорії «В») та вміти практично керувати справним автомобілем. Перед тим, як приступити до виконання службових обов'язків, вони повинні

скласти тест на управління транспортними засобами в обмежений час і в обмеженому місці та тест із практичного водіння в умовах міста.

7. Особисті та професійні чесноти. Кожен поліцейський офіцер, який бажає служити у підрозділах цивільної поліції Організації Об'єднаних Націй, повинен мати особисті та професійні чесноти. Вони включають відповідний вигляд, що свідчить про незалежність міжнародного поліцейського від національного уряду та його директив, вміння діяти безсторонньо в будь-якій складній ситуації.

8. Носіння та використання особистої зброї. Поліцейські, які мають служити у підрозділах цивільної поліції Організації Об'єднаних Націй, можуть отримувати особисту зброю. Вони повинні знати правила використання зброї та безпеки щодо поводження з нею.

9. Додаткові знання, вміння та навички. Як зазначено в збірнику, перелічені нижче вміння та навички не обов'язкові. Але вони можуть враховуватися при конкурсному відборі кандидатів та під час призначення на посади під час проходження служби в місіях. Зазначені знання, вміння, та навички мають включати в себе такі аспекти:

- знання кримінального та кримінально виконавчого законодавства своєї країни;
- знання норм національної конституції та законодавчої системи;
- знання національного законодавства щодо правил поведінки співробітників правоохоронних органів;
- базові вміння щодо огляду місця пригоди або злочину;
- вміння користуватися засобами зв'язку та радіостанціями і знання процедур приймання та передавання інформації по радіо;
- знання нормативних актів щодо використання, носіння та зберігання вогнепальної зброї;
- базові поліцейські навички: патрулювання пішки, патрулювання на автомобілі, припинення сімейних скандалів, контроль за рухом транспорту, підготовка рапортів про злочини, читання карт, підготовка рапортів та техніка допитів;
- базові вміння проводити переговори та вирішувати конфліктні ситуації;
- базові навички щодо надання першої долікарської допомоги та проведення психологічної розрядки;
- знання інших мов, особливо офіційних мов Організації Об'єднаних Націй;
- за можливості наявність досвіду роботи в міжнародних миротворчих місіях.

На нашу думку, своєю чергою, на національному рівні система вимог до персоналу МВС України, який бере участь у миротворчих операціях, та критерії його відбору також еволюціонували та розвивалися відповідно до вимог ООН. Також за часів першого направлення працівників МВС України до миротворчих операцій ця система вимог зазнала змін та пройшла декілька етапів.

Так, національна нормативна база, що визначає участь України у миротворчих операціях, почала формуватися у 1992 році, коли була прийнята постанова Верховної Ради України про направлення підрозділів Збройних Сил України до миротворчих сил ООН, а МВС України з кінця 1993 року, коли згідно з постановою Верховної Ради України Міністерству внутрішніх справ України було доручено розглянути питання про можливість направлення до 20 працівників органів внутрішніх справ для використання у силах цивільної поліції ООН у колишній Югославії, на виконання якої перших 9 працівників міліції України 19 травня 1994 року було направлено до місії ООН на території колишньої Югославії [10; 12].

Єдиним документом, який висував вимоги до персоналу МВС України, що мало бути направлено до миротворчої операції ООН на території колишньої Югославії, був лист Секретаріату ООН, переданий до Постійного представництва України при ООН та скерований через МЗС України до Міністерства внутрішніх справ, в якому зазначалося, що кандидати мають бути діючими працівниками поліції (правоохоронного органу), мати відмінний стан здоров'я, а також на належному рівні володіти англійською мовою. Як додаткова вимога, але не така, що покращує шанси кандидатів, висувалося вміння керування повнопривідним автомобілем.

Зазначимо, що більшість працівників МВС України, які виїхали в першій ротатії до місії Організації Об'єднаних Націй, мали спеціальну мовну освіту, тобто під час відбору кандидатів кадровим апаратом МВС було поставлено завдання визначити працівників міліції, які за освітою закінчили інститути іноземних мов, тому особливих проблем зі складанням тестів ООН та відповідності вимогам ООН до кандидатів вони не мали.

Після успішного складання тестів із граматики та лексики англійської мови й практичного керування автомобілем українські міліціонери зараховувалися до складу міжнародної поліції ООН і направлялися на різні підрозділи міжнародної миротворчої місії. В цілому вимоги до персоналу були нескладними, у порівнянні зі сучасною системою вимог та критеріїв відбору і тестування, яка почала розроблятися у 1995 і вдосконалювалася впродовж декількох років [13].

На перших етапах намагання керівництва МВС України практично вирішувати питання участі працівників правоохоронних органів у миротворчих операціях і підвищувати якість підготовки кадрів, які братимуть у них участь, реалізувалося в службових дорученнях, які саме і склали правове забезпечення участі працівників міліції в міжнародних миротворчих операціях, хоча воно ставало дедалі предметнішим і розгалуженішим [14].

На наступному етапі були інституціоналізовані організаційні питання відбору персоналу МВС України. Наказом МВС України № 113 від 24 лютого 1998 року було створено Центр підготовки кадрів до міжнародних миротворчих місій ООН. Уперше в системі МВС України було створено національний центр підготовки працівників міліції для міжнародних миротворчих місій. Центр підготовки кадрів для міжнародних миротворчих місій ООН було створено на базі Національної академії внутрішніх справ України, яка вже мала певний досвід роботи в підготовці даних фахівців і практично зосереджувала у себе весь передовий досвід, що стосувався цієї діяльності.

Водночас підписаний наказ був майже першим документом МВС України, спрямованим на певну уніфікацію правових основ участі працівників органів внутрішніх справ у міжнародних миротворчих операціях та їх відбору та підготовки.

Відповідно до наказу на Центр було покладено не лише підготовку працівників органів внутрішніх справ для участі в міжнародних миротворчих місіях ООН, розробку навчально-методичних матеріалів, узагальнення та впровадження набутого практичного досвіду, а й проведення методичної роботи та наукових досліджень у цьому напрямі.

Відтоді працівниками Національної академії внутрішніх справ України проводилася робота з розробки критеріїв відбору персоналу на основі вимог ООН та навчальних матеріалів із підготовки миротворців [15].

Центром було розроблено критерії відбору та через МВС України поставлено завдання начальника ГУ МВС та УМВС України в областях та на транспорті, ректорам вищих закладів освіти МВС України створити резерв кандидатів для участі в міжнародних миротворчих місіях ООН, які повинні були відповідати певним вимогам:

вік кандидатів визначався відповідно до Положення про проходження служби рядовим і начальницьким складом органів внутрішніх справ України, але при цьому не було враховано вимоги ООН щодо обмеження вікового цензу у порівнянні із Положенням про проходження служби;

кандидати до миротворчих місій повинні були мати вищу освіту (водночас теоретично припускалося, що кандидатами можуть бути й особи, які не мають вищої освіти, але відповідають всім іншим вимогам ООН: достатній рівень володіння іноземною мовою та наявність навичок керування автомобілем);

строк перебування кандидатів на посадах, відповідно до наказу, мав відповідати вимогам Положення про проходження служби рядовим та молодшим начальницьким складом органів внутрішніх справ України, з врахуванням вимог ООН;

позитивні характеристики з місць служби та навчання, які повинні були мати всі кандидати, а не лише ті, які пройдуть відбір і будуть направлені до місій, що надавало можливість створити належний резерв кандидатів;

практично всі кандидати повинні були володіти письмовою та усною англійською мовою. Організацією Об'єднаних Націй уже було сформовано систему тестування кандидатів, що передбачала тестування з читання, аудіювання, написання рапорту після перегляду відеосюжету та усну співбесіду. Перевірка рівня володіння англійською мовою була одним із головних завдань створюваного центру разом зі здійсненням підготовки;

однією з головних умов для кандидатів була наявність посвідчення водія і практичних навичок керування автотранспортом. У навчально-тренувальному центрі в м. Сараєво на той час уже було розроблено систему тестування кандидатів, яка складалася з двох етапів: тестування з перевірки навичок керування в обмежений час і в обмеженому просторі та тестування з практичного керування вулицями міста. Аналогічна система почала застосовуватися і на Україні, але існувала низка практичних проблем. Насамперед, автомобілі, на яких проводилося тестування і навчання кандидатів, мали бути однотипними з автомобілями, які використовувалися в міжнародних місіях. З іншого боку, більшість кандидатів не мали практичних навичок управління згаданими типами автотранспорту, тому проведення вправ із практичного водіння вулицями міста було проблематичним.

Кандидати до міжнародних миротворчих місій повинні були мати практичні навички роботи на комп'ютері, вміти: працювати у програмі Word, користуватися електронною поштою, користуватися програмами «Microsoft Excel» та деякими іншими. Ця вимога створювала також певні проблеми, адже комп'ютеризація органів внутрішніх справ України лише починалася і тому багато співробітників на місцях

не мали відповідних навичок. З 1996 року вимоги щодо навичок роботи на комп'ютері було доведено до України, з ними почали ознайомлювати всіх кандидатів до міжнародних миротворчих місій.

Кандидати повинні були *вміти користуватися сучасними засобами зв'язку*. У місіях Організації Об'єднаних Націй переважно використовувалися радіостанції типу «Motorola». В Україні такі радіостанції ще не використовувались. Крім того, перевірялися здібності кандидатів у веденні переговорів англійською мовою. В Організації Об'єднаних Націй були розроблені пропозиції щодо використання засобів зв'язку, які також були направлені до України.

Слід зазначити, що система кадрового забезпечення участі працівників МВС України розвивалася впевнено і швидко. Для порівняння, наприклад, у Російській Федерації формування етапу правового відомчого закріплення вимог до персоналу та критеріїв відбору персоналу до участі в миротворчих операціях відбулося пізніше аж на два роки, ніж в Україні, на підставі Наказів МВС Росії № 571 від 26.05.2000 р. та № 914 від 30.08.2000 р., які затвердили, в тому числі і Інструкцію про організацію участі співробітників органів внутрішніх справ та військовослужбовців внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ Російської Федерації у миротворчих місіях, визначили та перелічили вимоги, яким повинні були відповідати кандидати МВС РФ (володіння англійською мовою, професійне управління справними автомобілями, вік не менше 25 років та стаж служби не менше 5 років) [16; 17].

Фінальним етапом, на нашу думку, еволюції формування та інституалізації вимог до персоналу МВС України, який бере участь у міжнародних миротворчих операціях і критеріїв його відбору, стали 2001–2004 роки, коли було підписано зазначені на початку статті накази МВС України, які затвердили та ввели в дію систему кадрового забезпечення та управління відбором кадрів МВС України для участі в операціях із забезпечення міжнародного миру і безпеки. За останні сім років з того часу вимоги до персоналу МВС та критерії його відбору не зазнали суттєвих змін, що, на нашу думку, не означає відсутності такої можливості в майбутньому.

Останнім часом, з боку ООН та регіональних миротворчих організацій, наприклад, ОБСЄ та ЄС, відзначається тенденція на подальше підвищення вимог до персоналу, критеріїв його професіональності та перехід у сторону вузької спеціалізації правоохоронного персоналу, який відбирається для участі в міжнародних миротворчих операціях. Так, дедалі частішим стає відбір персоналу не лише на підставі загальноновстановлених закріплених у міжнародно-правовому та на націона-

льному рівні вимог та критеріїв відбору, але й кількість тих, хто відповідає загальним критеріям та вимогам, після попереднього відбору відповідно до розширених біографічних довідок, проведенням додаткової співбесіди в режимі телефонної конференції з кадровими апаратами миротворчої операції щодо професійних навичок та правоохоронних спеціалізацій.

Висновки. За часи участі персоналу МВС України в міжнародних миротворчих операціях, починаючи з 1994 року, вимоги до персоналу, який бере участь у правоохоронній компоненті міжнародних миротворчих операцій, значно підвищилися та, відповідно, зазнали змін й критерії його відбору. Можна констатувати факт адекватного реагування МВС України на еволюцію вимог до персоналу, який направляється до миротворчих операцій, хоча б тому, що Україна набула репутації важливого контрибутора в міжнародну безпеку [18], збільшилася кількість міжнародних організацій, егідою направляється персонал до миротворчих місій та членом яких є Україна, – Організації Об'єднаних Націй (ООН), Організації Безпеки і Співробітництва в Європі (ОБСЄ), Європейського Союзу (ЄС) тощо. При цьому чисельність миротворчого персоналу МВС України зросла від чисельності першої ротацийної групи на 9 осіб (в 1994 році) до максимального значення в 238 (в 2005 році) і у 2010 році становила приблизно 70 осіб на рік. Активна миротворча діяльність нашої держави та Міністерства внутрішніх справ є підтвердженням послідовної політики України з виконання взятих на себе зобов'язань як держави-члена ООН щодо підтримання міжнародного миру та безпеки.

---

1. Ануфриев Н.И. Деятельность гражданской полиции на территории бывшей Югославии / Н.И. Ануфриев, Л.Ф. Шестопалова, Г.А. Свислоцкий, А.А. Теличкин. – К.: Пресса Украины, 1999. – 192 с.

2. Курко М.Н. Підготовка персоналу для участі у міжнародних миротворчих операціях / М.Н. Курко // Вісник національного університету внутрішніх справ. – 2002. – № 20. – С. 25–29.

3. Барсуков К.В. Адміністративно-правове забезпечення проходження служби працівниками органів внутрішніх справ у складі міжнародних миротворчих підрозділів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / К.В. Барсуков. – К., 2010.

4. Заросило В.О. Адміністративно-правовий механізм забезпечення участі працівників органів внутрішніх справ України в міжнародних миротворчих операціях: монографія / В.О. Заросило. – Черкаси: Видавник Беденко В.П., 2009. – 414 с.

5. Теличкин А.А. Управление гражданской полицией ООН: монографія / А.А. Теличкин; под общ. ред. А.М. Бандурки. – Х.: Нац. ун-т внутр. дел, 2003.

6. Про затвердження Положення про проходження служби рядовим і начальницьким складом органів внутрішніх справ Української РСР: Постанова Кабінету Міністрів Української РСР від 29 липня 1991 р. № 114 // Єдиний державний реєстр нормативно-правових актів, № 2269/1997.

7. Акулов С.О. Сили та засоби в міжнародних миротворчих операціях: політологічний аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. політ. наук / С.О. Акулов. – К.: Національний інститут стратегічних досліджень, 2004. – 20 с.

8. Заросило В.О. Організаційно-правові основи миротворчої діяльності МВС України: навч. посібник / В.О. Заросило. – Черкаси: Видавник Чабаненко Ю.А., 2008. – 200 с.

9. United Nations Military Observers Handbook. First Draft July 1995. United Nations. New York. 10017 – USA. 1995.

10. Selection standards and Training Guidelines for United Nations Civilian Police (UNCIVPOL) /UN/223/TGCIVPOL97. – New York, 1997.

11. Про участь батальйону Збройних Сил України в миротворчих силах Організації Об'єднаних Націй у зонах конфліктів на території колишньої Югославії: Постанова Верховної Ради України від 3 липня 1992 року № 2538–12.

12. Про збільшення чисельності батальйону Збройних Сил України в Миротворчих Силах ООН на території колишньої Югославії та надіслання групи військових спостерігачів: Постанова Верховної Ради України від 19 листопада 1993 року № 3626–12.

13. Reinmann J. Debriefing on CIVPOL experiences: United Nations Mission for the Referendum in Western Sahara (MINURSO) / J. Reinmann // The Role and the Function of Civilian Police in United Nations Peace-Keeping Operations: debriefing and Lessons // Report and Recommendations of the International Conference, December 1995. Kluwer Law International, London 1995.

14. Про проведення екзаменаційного збору працівників ОВС України з метою тестування володіння англійською мовою та вміння керувати автомобілем для їх подальшого відбору та направлення до складу підрозділів Цивільної поліції ООН у колишній Югославії: Службове доручення МВС України № 4932/ Вн від 17.09.97.

15. Про систему комплексного тестування кандидатів до міжнародних миротворчих місій та інструкцію про проведення тестування та підготовки співробітників МВС України в Центрі підготовки кадрів для міжнародних миротворчих місій ООН: Лист НАВСУ від 19.11.1999 р. № 1434.

16. Земсков Ю.В. Международно-правовые проблемы организации и деятельности российских полицейских наблюдателей в операциях ООН по поддержанию мира: дис... канд. юрид. наук: спец. 12.00.10 / Ю.В. Земсков. – М., 2003. – 220 с.

17. Гридчин А.А. Кадровое обеспечение деятельности международных полицейских сил в условиях экстремальной миграции населения: автореф. дис. канд. соц. наук / А.А. Гридчин. – Белгород, 2001.

18. Про зовнішньополітичну діяльність впродовж 2005–2009 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://www.president.gov.ua/content/foreign_policy.html.

Стаття надійшла 2 грудня 2010 р.

А.В. Перепелиця

**ДО ПИТАННЯ ПРО ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ
АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ
ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ**

Розглядаються теоретичні, методологічні й прикладні проблеми адміністративної відповідальності працівників ОВС, аналізуються підстави і механізм реалізації адміністративної відповідальності посадових осіб ОВС.

Ключові слова: адміністративна відповідальність, корупційне діяння, корупція, профілактика, державне управління.

Рассматриваются теоретические, методологические и прикладные проблемы административной ответственности сотрудников ОВД, анализируется основание и механизм реализации ответственности должностных лиц ОВД.

Ключевые слова: административная ответственность, коррупционное деяние, коррупция, профилактика, государственное управление.

In this article theoretical, methodological and practical problems of administrative responsibility of officers of Internal Affairs of Ukraine, as well as causes and mechanism of realization of administrative responsibility of legal subjects have been analyzed.

Key words: administrative responsibility, corruptive act, corruption, prevention, state administration.

Постановка проблеми. Зважаючи на сучасні політично-правові обставини в Україні, слід підкреслити, що поняття і зміст адміністративної відповідальності останнім часом привертає дедалі більшу увагу юридичної громадськості. Особливо це пов'язується з чинною дискусією щодо проведення адміністративної та судової реформ у державі, а також – із підготовкою нових проектів законів про адміністративні та кримінальні проступки, адміністративного та кримінального процесуальних кодексів.

Сьогодні адміністративна відповідальність, без сумніву, є найпоширенішим видом юридичної відповідальності в правовій системі України і одним із найбільш дієвих правових інструментів у боротьбі з наймасовішими протиправними діяннями, якими є адміністративні

проступки. Головною їх особливістю є те, що вони входять до широкого кола відносин, що регулюються нормами адміністративного права. Ці правові відносини виникають у сфері державного управління, економіки, соціально-культурного і адміністративно-політичного будівництва, підприємницької діяльності, а також контролю і нагляду як у внутрішньоорганізаційній діяльності державного механізму, так і позавідомчій.

Стан дослідження. Інститут адміністративної відповідальності виник як засіб досягнення завдань управління, який, базуючись на ґрунті безмежної влади суб'єктів управління, практично за повної відсутності нормативного забезпечення цього виду правозастосовної діяльності, не виробленості способів захисту від неправомірного застосування адміністративних стягнень, з часом перетворився у всеохоплювальний метод державного управління. А, якщо додати сюди ще й те, що державне управління у нашій країні завжди було надмірно централізованим, то стане одразу зрозумілим, чому адміністративна відповідальність була включена до змісту загальної частини адміністративного права, владі був потрібен надійний, оперативний та універсальний спосіб досягнення цілей, які вона ставила перед собою та тому чи іншому історичному етапі.

Найвагоміший внесок у розвиток інституту адміністративної відповідальності зробили такі вчені-юристи, як Д.М. Бахрах, Г.В. Васильєва, І.А. Галаган, Є.В. Додін, Л.В. Коваль, Ю.М. Козлов, В.В. Лазарев, А.Є. Луньов, В.М. Манохін, Л.Л. Попов, М.С. Студенікіна, І.О. Тимченко, О.І. Щербак, О.М. Якуба та ін.

Виклад основних положень. Проаналізувавши дефініції адміністративної відповідальності, викладені науковцями-адміністративістами, можна стверджувати, що адміністративна відповідальність працівників міліції, як вид юридичної відповідальності, – це застосування до працівника міліції за порушення ним своїх службових обов'язків, що визнаються законами адміністративними правопорушеннями, адміністративних стягнень, що тягнуть для нього обтяжливі наслідки майнового, морального, особистісного чи іншого характеру і накладаються уповноваженими на те органами чи посадовими особами на підставах і у порядку, встановлених нормами адміністративного права.

Проаналізувавши перелік діянь, що визнаються адміністративними правопорушеннями, можна зробити висновок, що єдиною групою обов'язків, які входять до адміністративно-правового статусу-

су працівника міліції, та за вчинення яких працівник міліції підлягає адміністративній відповідальності, є обов'язки працівника міліції не вчиняти корупційні дії та інші правопорушення, пов'язані з корупцією.

Особи рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ та інші особи, які згідно з чинним законодавством притягаються до відповідальності за адміністративні правопорушення відповідно до дисциплінарних статутів, у разі вчинення корупційних діянь та інших правопорушень, пов'язаних із корупцією, несуть відповідальність, передбачену Законом України «Про боротьбу з корупцією» [3]. В ньому закріплено правові та організаційні засади запобігання корупції, виявлення та припинення її проявів, поновлення законних прав та інтересів фізичних і юридичних осіб, усунення наслідків корупційних діянь, підстави притягнення до адміністративної відповідальності, систему органів, уповноважених складати протоколи та розглядати справи про адміністративні проступки. Основні завдання, принципи притягнення до адміністративної відповідальності, порядок накладення і виконання постанов у справах про адміністративні правопорушення встановлені в Кодексі України про адміністративні правопорушення.

Фактичною підставою адміністративної відповідальності, як складової адміністративно-правового статусу працівника міліції, є вчинення адміністративного правопорушення (корупційних діянь та інших правопорушень, пов'язаних із корупцією). Ч. 1 ст. 9 КУпАП визначає адміністративне правопорушення (проступок) як протиправну, винну (умисну або необережну) дію чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законом передбачено адміністративну відповідальність.

Враховуючи констатувати цього визначення, корупційним правопорушенням слід визнавати протиправне, умисне діяння, що посягає на встановлений порядок здійснення особами, уповноваженими на виконання функцій держави, наданих їм повноважень, та за яке Законом України «Про боротьбу з корупцією» передбачено адміністративну чи іншу відповідальність.

Юридичним вираженням шкідливості корупційного проступку є його протиправність [4], яка означає, що дія або бездіяльність, яка його складає, прямо визнається проступком. Серед різних діянь, що посягають на правові відносини, корупційними є лише ті, що

названі такими в Законі України «Про боротьбу з корупцією». Ознака протиправності також вказує на неприпустимість застосування аналогії, що сприяє зміцненню законності, охороняє права і свободи громадян, виключаючи притягнення до адміністративної відповідальності за діяння, не передбачені адміністративним законодавством [5].

Корупційним діянням визнається таке протиправне, винне діяння, за яке законодавством передбачено особливий вид державного примусу – адміністративну відповідальність. Караність є важливою ознакою адміністративного (корупційного) проступку і нормативно відображається закріпленням у законі адміністративних стягнень. Реалізація адміністративних стягнень не обов'язково супроводжує адміністративний проступок (корупційне діяння як вид адміністративного правопорушення), але можливість їхнього застосування становить його обов'язкову властивість.

Істотним моментом, який обумовлює правильне застосування ст. 1 Закону, є відмежування корупційних діянь від кримінально-караного отримання хабара. Слід зазначити, що термін «корупційне діяння» є певною мірою умовним, а його етимологічне значення є значно ширшим від його ж змісту щодо цього Закону. У широкому розумінні до корупційних діянь варто відносити діяння, передбачені в пунктах «а» і «б» ч. 2 ст. 1 Закону, та інші правопорушення, що свідчать про продажність державного службовця чи іншої особи, уповноваженої на виконання функцій держави, у тому числі, безумовно, і одержання хабара. У вузькому значенні під корупційними діяннями варто розуміти винятково діяння, передбачені в пунктах «а» і «б» ч. 2 ст. 1 Закону «Про боротьбу з корупцією».

Ознаки діяння, описаного в пункті «а» ч. 2 ст. 1 Закону, і одержання хабара (ст. 368 Кримінального Кодексу) значною мірою схожі. Головне, що споріднює ці правопорушення, полягає в тому, що під час здійснення корупційного діяння і одержання хабара особа, уповноважена на виконання функцій держави, незаконно одержує у зв'язку з виконанням таких функцій матеріальні блага, послуги, переваги, тобто в обох випадках має місце прийняття зазначеними особами матеріальних цінностей чи послуг матеріального характеру. У цих випадках такі відношення здійснюються не у зв'язку з якимись особистими, родинними відносинами з особою, уповноваженою на виконання функцій держави, а у зв'язку з тим, що ця особа обіймає певну посаду і виконує певні повноваження.

Однак, якщо встановлення описаних ознак цілком достатньо для кваліфікації діяння як корупційного і застосування ст. 1 Закону «Про боротьбу з корупцією», то для наявності складу одержання хабара їх недостатньо. Ст. 368 Кримінального кодексу визначає одержання хабара як одержання службовою особою у будь-якому вигляді хабара за виконання чи невиконання в інтересах особи, що дає хабар, або в інтересах третьої особи будь-якої дії з використанням наданої їй влади чи службового становища, тобто для наявності складу одержання хабара недостатньо встановити факт незаконного одержання посадовою особою матеріальної винагороди. Обов'язковою ознакою злочину, передбаченого ст. 368 КК, є те, що ця винагорода дається не просто так (що характерно для корупційного діяння), а за певні дії чи бездіяльність службової особи. Передані посадовій особі матеріальні цінності чи надані їй послуги мають характер винагороди, плати за відповідну її поведінку. Ця обставина є основною відмінною ознакою одержання хабара від корупційного діяння. Для останнього істотним є сам факт незаконного одержання особою, уповноваженою на виконання функцій держави, матеріальних благ, послуг, пільг чи інших переваг, а також одержання нею кредитів, позичок, придбання цінних паперів, нерухомості чи іншого майна з використанням при цьому пільг чи переваг, непередбачених чинним законодавством.

Крім того, для низки корупційних правопорушень характерна така ознака об'єктивної сторони, як спосіб його вчинення (наприклад, отримання кредиту шляхом використання пільг, не передбачених чинним законодавством).

Із суб'єктивної сторони передбачається, що дії, перелічені в пунктах «а» і «б» ч. 2 ст. 1 Закону України «Про боротьбу з корупцією», можуть бути вчинені тільки з прямим умислом, оскільки для цих дій характерні корисливі цілі й мотиви. Наявність мети і мотиву, на якому ця мета заснована, завжди є свідченням прямого умислу. Отже, особа, яка вчиняє корупційне діяння, усвідомлює, що, будучи уповноваженою на виконання функцій держави, незаконно одержує у зв'язку з виконанням таких функцій будь-які матеріальні блага (послуги, пільги, переваги) чи неправомірно використовує пільги (переваги) для одержання таких благ і бажає діяти саме таким чином.

Діяння, передбачені ч.ч. 1 і 2 ст. 5 Закону, також характеризуються умисною формою вини, тобто державний службовець (чи інша особа, уповноважена на виконання функцій держави) усвідомлює, що порушує спеціальні обмеження, спрямовані на попередження корупції,

і бажає діяти саме так, тобто неправомірно. Крім того, особа, що вчинює одне з діянь, передбачених ч. 2 ст. 5 Закону, усвідомлює, що вона є посадовою особою.

Мета і мотиви порушення особою, уповноваженою на виконання функцій держави, спеціальних обмежень, спрямованих на попередження корупції, найчастіше є, вочевидь, корисливими, але можуть також бути й іншими негідними (бажання зробити послугу родичу, знайомому в обмін на іншу послугу нематеріального характеру, кар'єризм, заздрість, помста та ін.). Впливу на кваліфікацію діяння за ст. 5 Закону мета і мотиви не чинять, за винятком вчинення особою порушень, передбачених п. «а» ч. 1 ст. 5 і пп. «а» і «б» ч. 2 ст. 5 Закону.

У зазначених пунктах мета, з якою особа порушує встановлені для неї обмеження, передбачена в диспозиції, тому її відсутність у особі не дає підстав для притягнення її до встановленої відповідальності. У п. «а» ч. 1 і п. «а» ч. 2 ст. 5 прямо передбачена корислива мета – одержання матеріальних благ, послуг, пільг чи інших переваг, а в п. «б» ч. 2 ст. 5 мета – перешкодити виконанню своїх обов'язків іншими державними органами чи посадовими особами (потрібно визнати, що ця мета не може бути кінцевою).

Крім того, наявність у диспозиції норми вказівки на мету діяння є свідченням того, що таке діяння може бути вчинено тільки з прямим умислом [6]. Жодне з корупційних правопорушень не вчиняється з необережності.

Усі корупційні правопорушення передбачають їх вчинення спеціальним суб'єктом – особою, уповноваженою на виконання функцій держави. В ст. 2 Закону виокремлені два основні види таких осіб: державні службовці, а також народні депутати України, депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутати сільських, селищних, міських, районних, обласних рад, сільські, селищні, міські голови та голови районних, обласних рад.

Працівник міліції підлягає адміністративній відповідальності за корупційні діяння та інші правопорушення, пов'язані з корупцією, як державний службовець. Незважаючи на те, що Закон України «Про державну службу» безпосередньо не відносить службу в міліції до державної служби, проте аналіз деяких положень цього Закону та інших законодавчих актів дозволяє зробити висновок щодо належності працівника міліції до категорії державних службовців.

Ст. 1 Закону України «Про державну службу» закріпила поняття державного службовця, якими визнаються особи, які на професійній основі займають посади в державних органах та їх апараті щодо практичного виконання завдань і функцій держави і одержують заробітну плату за рахунок державних коштів. Працівник міліції повною мірою відповідає наведеному визначенню: працівник міліції є особою, що на професійній основі виконує завдання і функції державного озброєного органу виконавчої влади (міліції). Йому присвоюється спеціальне звання міліції, при прийнятті на службу до нього висувається низка умов, у тому числі й щодо освітнього рівня, відповідно до ст. 19 Закону України «Про міліцію» форми і розміри грошового утримання працівників міліції встановлюються Кабінетом Міністрів України і фінансуються за рахунок державних коштів. Крім того, ст. 16 Закону України «Про міліцію» прямо встановлює, що особовий склад міліції складається з працівників, що проходять державну службу в підрозділах міліції. Ще одним свідченням належності працівника міліції до державних службовців є положення, закріплене ч. 2 ст. 9 Закону України «Про державну службу», згідно з яким регулювання правового становища державних службовців, що працюють в апараті органів прокуратури, судів, дипломатичної служби, митного контролю, служби безпеки, внутрішніх справ (а отже й міліції як складової органів внутрішніх справ) та інших, здійснюється відповідно до цього Закону, якщо інше не передбачено законами України. Це підкреслює належність працівників міліції до державних службовців і визначає, що правовий статус працівників міліції встановлюється спеціальним Законом.

Особливості адміністративної відповідальності працівників органів внутрішніх справ (у тому числі міліції) визначено в ст. 15 КУпАП. Ця категорія несе відповідальність за адміністративні правопорушення за дисциплінарними статутами. Проте за порушення правил, норм і стандартів, що стосуються забезпечення безпеки дорожнього руху, санітарно-гігієнічних і санітарно-протиепідемічних правил і норм, правил полювання, рибальства та охорони рибних запасів, митних правил, вчинення корупційних діянь та інших правопорушень, пов'язаних із корупцією, неправомірне використання державного майна, невжиття заходів щодо окремої ухвали суду чи окремої постанови судді, щодо подання органу дізнання, слідчого або протесту, припису чи подання прокурора, ухилення від виконання законних вимог прокурора, порушення законодавства про державну таємницю ці особи не-

суть адміністративну відповідальність на загальних підставах. Також до зазначених осіб не може бути застосовано виправні роботи й адміністративний арешт.

У випадках, зазначених у ч. 1 ст. 15 КУпАП, органи (посадові особи), яким надано право накладати адміністративні стягнення, можуть замість накладення стягнень передавати матеріали про правопорушення відповідним органам для вирішення питання про притягнення винних до дисциплінарної відповідальності.

Застосування адміністративних стягнень є способом виховання правопорушника в дусі дотримання законів України, поваги до правил співжиття, а також попереджає вчинення нових правопорушень як самим правопорушником, так і іншими особами [7]. Стягнення за адміністративний проступок накладається в межах, встановлених законом, і в точній відповідності з ним. При цьому мають враховуватися характер вчиненого правопорушення, особа порушника, ступінь його вини, а також обставини, що пом'якшують і обтяжують відповідальність (ч. 2 ст. 33 КУпАП).

У Законі України «Про боротьбу з корупцією» закріплено перелік видів адміністративних стягнень, що дещо відрізняється від переліку, встановленого Кодексом про адміністративні правопорушення. Так, з цього Закону витікає, що до працівника міліції застосовуються такі види адміністративних стягнень, як штраф, заборона займати посади в державних органах та їх апараті. Останній вид є специфічним для Закону України «Про боротьбу з корупцією», адже він відсутній в ст. 24 КУпАП, крім того, за своїми наслідками цей вид стягнення дуже схожий на такий, передбачений п. 3 ст. 51 Кримінального Кодексу України, вид кримінального покарання, як позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

Вчинення працівником міліції будь-якого з корупційних діянь (незаконного одержання особою, уповноваженою на виконання функцій держави, у зв'язку з виконанням таких функцій матеріальних благ, послуг, пільг або інших переваг, у тому числі прийняття чи одержання предметів (послуг) шляхом їх придбання за ціною (тарифом), яка є істотно нижчою від їх фактичної (дійсної) вартості; одержання особою, уповноваженою на виконання функцій держави, кредитів або позичок, придбання цінних паперів, нерухомості або іншого майна з використанням при цьому пільг чи переваг, не передбачених чинним законодавством) тягне за собою адміністративну відповідальність у вигляді штрафу від двадцяти п'яти до п'ятдесяти неоподатковуваних

мінімумів доходів громадян і звільнення з посади або інше усунення від виконання функцій держави. В такому випадку працівнику міліції забороняється займати посади в державних органах та їх апараті впродовж трьох років із дня їх звільнення.

В усіх випадках застосування до працівника міліції заходів адміністративної відповідальності за вчинення корупційних діянь та інших правопорушень, пов'язаних з корупцією, є можливим тільки за умови, що вчинене працівником міліції діяння не містить складу злочину (ч. 1 ст. 7, ч. 1 ст. 8 Закону України «Про боротьбу з корупцією»; п. 9 постанови Пленуму Верховного Суду України № 13 від 25 травня 1998 р. «Про практику розгляду судами справ про корупційні діяння та інші правопорушення, пов'язані з корупцією») [8]. Це положення відповідає нормі, закріпленій в ч. 2 ст. 9 КУпАП.

Розвиток відносин «особа-держава» із подальшим зрівнянням у правах їх учасників є проявом подальшої демократизації українського суспільства. Професор В.Б. Авер'янов у своїй публікації про нову доктрину українського адміністративного права однозначно констатує, що у відносинах між особою і державою, які йменуються «публічно-сервісними» і становлять переважну частину предмета регулювання адміністративного права, неможливо говорити про підпорядкування одного учасника (особи) іншому учаснику (державі, представнику держави). Тому адміністративну відповідальність може нести не тільки завжди одна сторона відносин – особа, але й інша сторона – представник держави.

Отже, особи та представники держави несуть відповідальність на підставі адміністративних правопорушень, тобто порушень норм адміністративного права. Але, особи несуть адміністративну відповідальність за вчинення адміністративних проступків, як одного із видів адміністративних правопорушень, які визначаються у КУпАП. А суб'єкти владних повноважень (посадові особи органів внутрішніх справ) несуть адміністративну відповідальність за адміністративні правопорушення у вигляді прийняття незаконних рішень, вчинення незаконних дій або бездіяльності, визнаних такими адміністративним судом на підставі адміністративного позову згідно із Кодексом адміністративного судочинства.

Упродовж існування певних адміністративних відносин між особою та суб'єктом владних повноважень, адміністративне правопорушення може вчинити будь-яка зі сторін. Наприклад, якщо особа порушить певний обов'язок, що визнаватиметься у Кодексі адміністрати-

вним проступком, то уповноважений представник владних повноважень притягатиме її до адміністративної відповідальності за вчинення цього проступку шляхом накладення стягнення. Якщо ж суб'єкт владних повноважень порушить порядок прийняття індивідуального акта, який стосується інтересів певної особи, то адміністративний суд своїм рішенням може скасувати цей акт і відшкодувати або зобов'язати відшкодувати завдану шкоду. Такі процесуальні дії суду свідчитимуть про визнання ним факту вчинення суб'єктом владних повноважень адміністративного правопорушення і притягнення його до адміністративної відповідальності.

З цього випливає висновок – працівник міліції повинен нести адміністративну відповідальність у випадках, коли його діяння не пов'язано з виконанням посадових обов'язків, на загальних підставах. У тих випадках, коли його діяння пов'язано з виконанням посадових обов'язків, повинна бути кумуляція адміністративної і дисциплінарної відповідальності. Саме кумуляція, а не заміщення, оскільки посадові правопорушення чинять шкоду не тільки об'єкту правопорушення, але і, що не менш важливо, авторитету держави, органів внутрішніх справ.

Передбачена у ст. 15 КУпАП субститутна відповідальність – заміна адміністративної відповідальності на дисциплінарну в якості загального правила в сучасних соціальних умовах є необґрунтованою. Правопорушення працівників міліції в галузях сімейного права, будівництва, зв'язку, сільського господарства і т.ін. не повинні переноситися «на суд» суб'єктів дисциплінарної влади.

Висновки. Підсумовуючи сказане, слід зазначити, що адміністративна відповідальність працівника міліції – необхідний елемент його адміністративно-правового статусу. Адміністративно-правовий статус працівника міліції останній набуває з моменту зарахування в кадри органів внутрішніх справ і видання наказу про призначення на посаду в міліції, тобто з моменту юридичного встановлення можливості застосування до нього заходів відповідальності. Без встановлення юридичної відповідальності за порушення адміністративно-правових обов'язків працівника міліції його статус був би юридично незабезпеченим та нетривким.

Адміністративна відповідальність встановлена законодавством про адміністративні правопорушення за невиконання та неналежне виконання працівником міліції лише деяких обов'язків, що входять до його адміністративно-правового статусу. Такими обов'язками є обов'язки щодо поведінки працівника міліції – не вчиняти корупцій-

них діянь та інших правопорушень, пов'язаних із корупцією. Особливістю адміністративної відповідальності працівника міліції є її особлива підстава – юридичний склад корупційного діяння, або іншого правопорушення, пов'язаного з корупцією. Зазначене правопорушення має і особливий об'єкт посягання – нормальну діяльність працівника міліції щодо виконання правоохоронної функції держави. Крім того, за зазначені види правопорушень працівник міліції підлягає відповідальності як спеціальний суб'єкт адміністративної відповідальності – особа, уповноважена на виконання функцій держави.

Встановлення юридичної відповідальності за порушення працівником міліції своїх службових обов'язків дозволяє встановити рівень урегульованості та охорони встановленого порядку діяльності працівників міліції, визначити прогалини в адміністративно-правовій регламентації діяльності зазначених суб'єктів, є необхідною передумовою забезпечення прав та обов'язків людини в процесі реалізації адміністративно-правового статусу працівника міліції.

1. Ответственность в управлении / И.Л. Бачило, П.Г. Щекочихин, С.В. Катрич и др.; под. ред.: А.Е. Лунева. – М.: Наука, 1985. – 475 с.

2. Тихомиров Ю.А. Управление на основе права / Ю.А. Тихомиров. – М.: Формула права, 2007. – 485 с.

3. Про боротьбу з корупцією: Закон України, прийнятий 5 жовтня 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 34. – Ст. 267.

4. Севрюгин В.Е. Понятие правонарушения (проступка) по административному законодательству / В.Е. Севрюгин. – М.: Академия МВД СССР, 1988. – 225 с.

5. Административная деятельность органов внутренних дел. Часть Особенная: учебник / под ред. А.П. Коренева. – М.: Московская академия МВД России; Изд-во «Щит-М», 2000. – 304 с.

6. Адміністративне право / О.І. Остапенко, З.Р. Кісіль, М.В. Ковалів, Р.В. Кісіль. – К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. – 536 с.

7. Пастушенко Е.Н. Цели и функции административной ответственности / Е.Н. Пастушенко. – М.: Изд-во вузов. Правоведение. – 1987. – № 3. – С. 36–41.

8. Про практику розгляду судами справ про корупційні та інші правопорушення, пов'язані з корупцією: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 25 трав. 1998 р. № 13 // Закон і бізнес. – 1998. – 8 лип.

Стаття надійшла 9 грудня 2010 р.

ІНФОРМАЦІЙНІ ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ ТА ЇХ СУДОВИЙ ЗАХИСТ У КОНСТИТУЦІЙНИХ НОРМАХ ІТАЛІЇ

Розглядається відображення інформаційних прав і свобод людини, їх судовий захист у Конституції Італії.

Ключові слова: *інформаційні права і свободи людини, судовий захист, Конституція Італії.*

Рассматривается отображение информационных прав и свобод человека, их судебная защита в Конституции Италии.

Ключевые слова: *информационные права и свободы человека, судебная защита, Конституция Италии.*

The article deals with the human information rights and freedoms and their judicial defence in the Constitution of Italy.

Key words: *information rights and freedoms, judicial defence, the Constitution of Italy.*

Постановка проблеми. Суттєве випередження розвитку інформаційної сфери у порівнянні з законодавством призводить до того, що права і свободи людини і громадянина залишаються тривалий час незахищеними від нових інформаційних загроз: відсутність законодавства щодо нових загроз не дає змоги судам забезпечити ці права. Одним із шляхів подолання труднощів, викликаних дисбалансом у розвитку інформаційної сфери та вітчизняного законодавства, є дослідження законів (зокрема, конституцій) розвинутих країн Європи, вивчення досвіду захисту інформаційних прав і свобод особи в суді.

Стан дослідження. Питаннями конституційного права в зарубіжних країнах у контексті захисту прав і свобод людини займалися В. Мелешенко, В. Погорілко, П. Рабінович, Ю. Тодика, В. Шаповал та ін.; проблем інформаційного права в зарубіжних країнах торкалися А. Іщенко, Р. Калюжний, І. Козаченко, В. Тацій та ін.; судовий захист прав і свобод людини знайшов відображення в роботах В. Денисова, С. Ківалова, В. Маляренка, І. Махновського, Д. Притики, О. Пушкіної та інших науковців. Водночас, спеціальних робіт, присвяченим можливостям судового захисту інформаційних прав і свобод людини і громадянина, в Конституції Італії не спостерігається.

Метою роботи є дослідження гарантій, які надає Конституція Італії для судового захисту інформаційних прав і свобод людини і громадянина.

Виклад основних положень. Як демократична держава [1, ст. 1], Італія визнає та гарантує невід'ємні права людини як окремої особистості, так і в соціальних об'єднаннях, до яких входить особа [1, ст. 2]. Основне завдання держави зводиться до усунення економічних і соціальних перешкод, які обмежують свободу та перешкоджають повному розвитку особи та участі всіх працівників політичної, економічної та соціальної організації держави [1, ст. 3].

Права і свободи громадян Італії висвітлені в часині I її Конституції «Права і обов'язки громадян», причому інформаційні права і свободи людини розглядаються з позицій різних відносин, а саме: а) громадянських (Розділ I «Громадянські відносини»); б) етико-соціальних (Розділ II «Етико-соціальні відносини»); в) економічних (Розділ III «Економічні відносини»); г) політичних (Розділ IV «Політичні відносини»).

На першому місці у громадських відносинах є визнання непорушності свободи особи. Будь-яке обмеження особистої свободи (за-тримання, огляд та обшук чи ін.) допускається лише на основі вмотивованого рішення суду та в порядку, встановленому законом.

Серед статей італійської Конституції, пов'язаних із інформаційними правами і свободами людини і громадянина, виділимо такі.

Стаття 15.: **«Свобода та таємниця листування та всіх інших видів зв'язку непорушні.**

Їх обмеження може мати місце на основі вмотивованого акту судової влади з дотриманням гарантій, передбачених законом».

Наведена стаття певною мірою збігається з українською конституційною нормою 31 [2]: *«Кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. Винятки можуть бути встановлені лише судом у випадках, передбачених законом, з метою запобігти злочині чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи, якщо іншим способом одержати інформацію неможливо».* Ідентичність статей вбачаємо в такому:

1. Відмічені в основній частині «всі інші види зв'язку включають в себе «телефонні розмови, телеграфну та іншу кореспонденцію».

2. Обмеження інформаційних прав і свобод людини і громадянина в обох конституційних нормах можливе на основі вмотивованого рішення суду, що, на нашу думку, є одним із найдемократичніших шляхів, які не викликають сумнів у правильності здійснення обмеження державою згаданих прав.

3. В обох статтях рішення суду щодо обмеження інформаційних прав і свобод людини і громадянина відбувається з дотриманням закону.

Відмінність у нормах вбачаємо в тому, що італійська норма додатково надає важливе значення свободі вибору засобів зв'язку.

Стаття 21.: **«Усі мають право вільно висловлювати свої думки усно, письмово чи будь-яким іншим способом їх поширення».**

В Основному Законі України [2] наведеної італійська норма повною мірою відображено двома абзацами статті 34: *«Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів та переконань.*

Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір».

У вище згаданій італійській статті допускається обмеження інформаційних прав і свобод особи державою, але тільки на основі рішення суду. Наприклад, конфіскацію друкованої продукції на основі рішення суду. Хоча це обмеження не прописане в Конституції України. Воно законодавчо закріплене Кримінальним та Господарськими кодексами України, законами України «Про видавничу справу», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», «Про інформацію» та іншими нормативними актами і його реалізація можлива в суду.

Без рішення суду обмеження інформаційних прав і свобод особи допускається Конституцією Італії [1, ст. 21, абз. 4] на термін до 24-х годин. При цьому обмеження допускається не коли завгодно, а лише на основі критеріїв «абсолютної невідкладності» та «при неможливості своєчасного втручання судової влади». Цей факт у повному обсязі теж відображений в Законі України «Про інформацію».

Отже, спільним в обмеженні інформаційних прав і свобод людини і громадянина в обох Основних законах можливе, але тільки за рішенням суду.

Стаття 50.: **«Усі громадяни можуть направляти в палати петиції з вимогою законодавчих заходів чи з викладом суспільних потреб».**

Подібної норми в Основному Законі України [2] немає. Її цінність у контексті захисту інформаційних прав і свобод особи полягає в тому, що при появі нової інформаційної загрози (не відображеної в чинному законодавстві), кожен може звернутись до однієї з палат (у Італії парламент двопалатний і складається з Палати депутатів та Сенату Республіки [1, ст. 55]) з вимогою прийняття законодавчих заходів для захисту прав і свобод людини і громадянина в інформаційній сфері. Звернення до палат від окремих громадян спонукатиме депутатів займатися розробкою законів, які захищають права і свободи людини від нових інформаційних загроз.

Вітчизняна стаття 40 [1] надає лише гарантію кожному у зверненні до органів влади чи самоврядування, а про можливість вимагати від влади закону конкретного спрямування в ній не йдеться: «Усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатись до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк».

Стаття 68.: «Члени Парламенту не можуть піддаватись переслідуванню за висловлені ними думки та голосування під час виконання своїх функцій».

На перший погляд, наведена італійська норма дещо подібна до вітчизняної, відображеної у статті 80 [2]: «Народним депутатам України гарантується депутатська недоторканість».

Народні депутати України не несуть юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання у парламенті та його органах, за винятком відповідальності за образу чи наклеп».

Суттєва різниця між наведеними нормами проявляється в такому.

1. Висловлювання депутата пов'язане з поширенням інформації, яка певною особою може вважатись за образу чи наклеп. За українською нормою депутат несе юридичну відповідальність (хоча він і не мав наміру образити будь-кого), а італійський – ні. За українською статтею практично будь-який виступ депутата можна вважати за образу чи наклеп окремих громадян, якщо виступ поширює певну інформацію. Італійська стаття депутата до суду, в цьому випадку, не притягує, хоча дозволяє будь-кому спростувати поширену народним обранцем інформацію. Спростування інформації, висловленої італійським депутатом, відбувається в судовому засіданні без присутності останнього; в українському суді присутність депутата обов'язкова.

Про притягнення до юридичної відповідальності депутата як і будь-якого посадовця може йтися лише у випадку порушення прав (підкреслено автором) будь-кого: «Посадові особи та службовці держави і публічних закладів безпосередньо відповідають згідно кримінальним, цивільним та адміністративним законам за дії, здійснені з порушенням прав будь-кого» [1, ст. 28].

Іншими словами, Основний закон Італії визнає відповідальність будь-кого з посадовців (не тільки депутатів) за порушення прав людини і громадянина (у нашому випадку – інформаційних), що потребує зовсім іншого обґрунтування в суді, ніж неоднозначні звинувачення за образу чи наклеп.

2. Притягнення депутатів вищого законодавчого органу до кримінальної відповідальності в обох Основних законах дозволяється з

дозволу парламенту (чи палати), а італійська Конституція, до того ж, потребує потрібного дозволу для перехоплення розмов, повідомлень та вилучення кореспонденції [1, ст. 68, абзаци 2, 3]. Як бачимо, наведена різниця забезпечується статтею 31: *«Кожному гарантується (в тому числі і депутату – уточнено нами) таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції»*.

Надзвичайно цікавою з позиції захисту інформаційних прав і свобод особи є італійська конституційна стаття 71: **«Законодавча ініціатива належить Уряду, будь-якому числу палат, а також тим органам та інституціям, які нею наділені конституційним законом.**

Народ здійснює законодавчу ініціативу шляхом внесення від імені не менше ніж 50 000 виборців законопроекту, складеного у формі статей закону». У випадку появи нової інформаційної загрози правам і свободам людини і громадянина, від якої закон відсутній, законодавча ініціатива надається широкому колу суб'єктів (органам, інституціям, виборцям), що пришвидшує прийняття відповідного закону.

В Україні право законодавчої ініціативи належить Президентові України, народним депутатам України та Кабінету Міністрів України [2, ст. 93]. При появі нових інформаційних загроз суд не може забезпечити порушені права і свободи особи через відсутність відповідного закону. Ймовірність того, що у випадку ширшої законодавчої ініціативи відповідний закон буде прийнятий значно швидше – більша.

Отже, у випадку захисту прав і свобод людини і громадянина від нових загроз в інформаційній сфері є потреба відобразити в конституційних нормах необхідність надання законодавчих ініціатив певній кількості фахівців у галузі інформації: це може бути ініціатива від наукових закладів, які функціонують в галузі інформації, громадських об'єднань цієї ж сфери, чи просто громадян.

Особливий інтерес в контексті захисту інформаційних прав і свобод людини і громадянина викликають конституційні норми італійської Конституції, які дозволяють розгляд законів термінової дії.

За статтею 72 італійської Конституції [1] звична процедура прийняття законів застосовується для законопроектів із конституційних і виборчих питань, з питань делегування законодавчої влади, з питань ратифікації міжнародних договорів та бюджетних питань. Отже, є усі підстави стверджувати про можливість прийняття термінових законів для захисту інформаційних прав та свобод людини. Згадана стаття італійської Конституції передбачає введення законів термінової дії: **«... Регламент встановлює більш швидку процедуру проходження законопроектів, відносно яких оголошено терміновість»**.

Окрім згаданої, існує ще 3 статті, де передбачається прийняття законів термінової дії.

Стаття 73.: **«Закони підписуються Президентом Республіки протягом місяця з дня їх схвалення.**

Якщо палати, кожна абсолютною більшістю голосів своїх членів, оголосить закон терміновим, він підписується в термін, вказаний в цьому законі».

Наведена норма показує, що в Італії терміновий закон задає час на підпис навіть Президенту: це забезпечує надзвичайно швидке прийняття закону.

Інший варіант (ще більш швидкий) прийняття законів (під відповідальність Уряду) описано статтею 77 [1]: **«... Коли у випадках особливої необхідності Уряд під свою відповідальність приймає тимчасові розпорядження, що мають силу закону...».**

Згадані розпорядження (декрети) Уряду діють миттєво з моменту проголошення їх силою закону. Тривалість дії згаданих урядових розпоряджень триває до відмови у схваленні, тобто до 60 днів.

Третій шлях прийняття термінових законів ініціюється обласними радами і при погодженні їх з Урядом Італії закони вступають у силу миттєво [1, ст. 127].

Наведена послідовність італійських норм забезпечує прийняття термінових законів, які в суді забезпечують захист прав і свобод людини і громадянина від інформаційних загроз.

Висновки. Здійснивши порівняльний аналіз конституційних норм Італії та України в контексті судового захисту інформаційних прав і свобод людини і громадянина, розкривши потребу в законах термінової дії, які дадуть змогу судам надійно та оперативно забезпечити права і свободи людини і громадянина в галузі інформації, вважаємо, що перспективою дослідження є розробка такого законодавчого механізму в Україні, який оперативно забезпечить суд потрібними законами для захисту прав і свобод особи в інформаційній сфері.

1. La Costituzione Della Repubblica Italiana (1 gennaio 1948). Un classico giuridico. Finito d'I stampore nel settembre 2008 presso il Nuovo Istituto d'Arti Grafiche-Bergamo. Printed in Itale. – (Lettura ds Ernesto Bettinelli).

2. Конституція України; із змінами, внесеними згідно із Законом № 2222-IV від 8 груд. 2004 р. – Харків: ФОП Співак Т.В., 2009. – 48 с.

**ОСОБЛИВОСТІ ОСКАРЖЕННЯ В СУДОВОМУ
ПОРЯДКУ ПОСТАНОВИ ПРАЦІВНИКА
ДЕРЖАВТОІНСПЕКЦІЇ УКРАЇНИ ЩОДО
ПОРУШЕННЯ ПРАВИЛ ДОРОЖНЬОГО РУХУ**

Досліджуються процесуально-правові та організаційні особливості й труднощі, які виникають при оскарженні в суді постанов працівника Державтоінспекції України щодо порушення правил дорожнього руху. Зроблено теоретичні висновки щодо оскарження в адміністративному судочинстві таких постанов.

Ключові слова: скарга, оскарження, суд, адміністративне судочинство, Державтоінспекція Міністерства внутрішніх справ України, постанова, протокол.

Исследуются процессуально правовые и организационные особенности и трудности, которые возникают при обжаловании в суде постановлений работника Госавтоинспекции Украины относительно нарушения правил дорожного движения. Сделаны теоретические выводы относительно обжалования в административном судопроизводстве таких постановлений.

Ключевые слова: жалоба, обжалование, суд, административное судопроизводство, Госавтоинспекция Министерства внутренних дел Украины, постановление, протокол.

The article deals with the studies of judicially legal and organizational features and difficulties arising from the appeals against the court decisions of a traffic inspector related to the violations of traffic rules. Theoretical conclusions concerning the appeals in the administrative justice of such decisions are made.

Key words: complaint, appeal, court, administrative justice, state traffic inspection, court ruling, record of proceeding.

Постановка проблеми. Насамперед необхідно вказати на те, що захист прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина передбачає право на оскарження незаконних дій чи бездіяльності органів державної влади та посадових осіб. Це положення закріплено в Конституції України, яка передбачає, що права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Кожному гарантується право на оскар-

ження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб.

Закон України «Про судоустрій» визначає, що суд, здійснюючи правосуддя, на засадах верховенства права забезпечує захист гарантованих Конституцією України та законами прав і свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, інтересів суспільства і держави.

Кожному громадянину України згідно з Законом України «Про звернення громадян» надано право звернутися до органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, посадових осіб відповідно до їх функціональних обов'язків із зауваженнями, скаргами та пропозиціями, що стосуються їх статутної діяльності, заявою або клопотанням щодо реалізації своїх соціально-економічних, політичних та особистих прав і законних інтересів та скаргою про їх порушення.

Кодекс адміністративного судочинства України передбачає, що кожна особа має право в порядку, встановленому цим Кодексом, звернутися до адміністративного суду, якщо вважає, що рішенням, дією чи бездіяльністю суб'єкта владних повноважень порушені її права, свободи або інтереси. До адміністративних судів можуть бути оскаржені будь-які рішення, дії чи бездіяльність суб'єктів владних повноважень, крім випадків, коли щодо таких рішень, дій чи бездіяльності Конституцією чи законами України встановлено інший порядок судового провадження.

Зокрема, адміністративна справа з приводу рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень у справах про притягнення до адміністративної відповідальності вирішується місцевими загальними судами як адміністративними судами впродовж п'яти днів із дня відкриття провадження у справі. У виняткових випадках з урахуванням особливостей розгляду справи суд ухвалою може продовжити розгляд справи, але не більш як на п'ять днів.

Якщо брати до уваги статистичні дані щодо оскаржених постанов Державтоінспекції, однозначно можна зробити висновок про зростання кількості розглянутих судами загальної юрисдикції справ про адміністративні правопорушення та оскаржених постанов у справах про адміністративні правопорушення. Так, наприклад, за сім місяців 2010 року судами Волинської області оскаржено 126 справ і матеріалів, що становить майже 50% у порівнянні з аналогічним періодом 2009 року [1].

Як зазначається у зверненні Ради суддів адміністративних судів України, Президії Вищого адміністративного суду України: «Судова практика свідчить, що система адміністративного судочинства є найбільш доступною для громадян і юридичних осіб. Мережа адміністративних судів в Україні може зупинити бюрократичну корупцію, що, у свою чергу, створить необхідні передумови для розвитку бізнес-середовища і зміцнення конкурентоспроможності України на міжнародній арені» [2, с. 20].

Однак, у здійсненні адміністративного судочинства у вказаних справах існує чимала кількість правових та організаційних труднощів, які виникають як до, так і під час розгляду й вирішення адміністративної справи. Лише з подоланням цих труднощів особа врешті-решт може розраховувати на належний судовий захист власних публічних прав, свобод, інтересів. Отже, захист публічних прав, свобод, законних інтересів фізичних осіб не лише ускладнюється, більше того – він спотворюється, а основне завдання адміністративного судочинства – «захист прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб у сфері публічних правовідносин від порушень з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, інших суб'єктів при здійсненні ними владних управлінських функцій на основі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень» – виконується не завжди.

Стан дослідження. Сьогодні в Україні відсутні обґрунтовані праці, присвячені питанню оскарження рішень, дій чи бездіяльності окремих суб'єктів владних повноважень, можливості заподіяння шкоди правам, свободам, законним інтересам фізичних осіб працівниками Державної інспекції Міністерства внутрішніх справ України під час ухвалення постанови, що обумовлює актуальність порушеного питання оскарження в суді постанов про накладення адміністративного стягнення.

Однак, зважаючи на відносно новизну вітчизняного адміністративного судочинства, практичним та теоретичним проблемам адміністративного процесуального права та процесу присвячено неабияку увагу вітчизняних науковців. Так, вказані питання висвітлювались у статтях В.Б. Авер'янова, Ю.П. Битяка, А.Т. Комзюка, І.П. Голосніченко, Д.М. Лук'янець, Ю.С. Педько, Р.С. Мельника, В.Г. Перепелюка. Зокрема, новим є інститут оскарження в судовому порядку постанови суду про накладення адміністративного стягнення. Вона була запроваджена Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення регулювання відносин у

сфері забезпечення безпеки дорожнього руху» від 24 вересня 2008 року. Як зазначає О. Колотило, «внесеними змінами до ст. 294 КУпАП Українська держава продемонструвала свою готовність наблизити своє законодавство до європейських стандартів та забезпечити громадянам права та свободи, передбачені Конституцією України» [3, с. 19].

Однак, і ці праці не надали вичерпних висновків щодо правового регулювання, порядку, змісту, особливостей оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень, у тому числі й працівників Державтоінспекції Міністерства внутрішніх справ України. Проблеми оскарження в судовому порядку постанов про накладення адміністративного стягнення вказаними особами остаточного розв'язання не отримали.

Враховуючи вищевикладене, метою статті є розкриття проблем та особливостей оскарження в судовому порядку постанов стосовно порушень правил дорожнього руху і, відповідно, запропонувати способи розв'язання труднощів, які об'єктивно виникають під час такого оскарження й здійснення адміністративного судочинства.

Виклад основних положень. Отже, слід розпочати з того, що особа, яка притягається до адміністративної відповідальності, має право оскаржити постанову у справі про адміністративне порушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху. Постанову у справі про адміністративне правопорушення може бути оскаржено особою, щодо якої її винесено, а також потерпілим. Постанову у справі про адміністративне правопорушення може бути оскаржено в районний, районний у місті, міський чи міськрайонний суд, у порядку, визначеному Кодексом адміністративного судочинства України з особливостями, встановленими цим Кодексом.

Скаргу на постанову у справі про адміністративне правопорушення може бути подано впродовж десяти днів із дня винесення постанови. В разі пропуску зазначеного строку з поважних причин цей строк за заявою особи, щодо якої винесено постанову, може бути поновлено органом (посадовою особою), правомочним розглядати скаргу.

Скарга на постанову у справі про адміністративне правопорушення розглядається судом в десятиденний термін з дня її надходження, якщо інше не встановлено законами України.

Суд при розгляді скарги на постанову у справі про адміністративне правопорушення перевіряє законність і обґрунтованість винесеної постанови і приймає одне з таких рішень:

- 1) залишає постанову без зміни, а скаргу без задоволення;
- 2) скасовує постанову і надсилає справу на новий розгляд;
- 3) скасовує постанову і закриває справу;
- 4) змінює захід стягнення в межах, передбачених нормативним актом про відповідальність за адміністративне правопорушення, з тим, однак, щоб стягнення не було посилено.

Якщо буде встановлено, що постанову винесено органом (посадовою особою), неправомочним вирішувати цю справу, то така постанова скасовується, справа надсилається на розгляд компетентного органу (посадової особи).

Копія рішення по скарзі на постанову у справі про адміністративне правопорушення впродовж трьох днів надсилається особі, щодо якої її винесено. В той же строк копія постанови надсилається потерпілому на його прохання.

Скасування постанови із закриттям справи про адміністративне правопорушення тягне за собою повернення стягнених грошових сум, оплатно вилучених і конфіскованих предметів, а також скасування інших обмежень, пов'язаних зі цією постановою. У разі неможливості повернення предмета повертається його вартість.

Відшкодування шкоди, заподіяної громадянину незаконним накладенням адміністративного стягнення у вигляді адміністративного арешту або виправних робіт, провадиться в порядку, встановленому законом.

Також в судовому порядку може бути оскаржено заходи забезпечення провадження у справах про адміністративні правопорушення, а саме: адміністративне затримання, особистий огляд, огляд речей і вилучення речей та документів, у тому числі посвідчення водія, талона про проходження державного технічного огляду, ліцензійної картки на транспортний засіб, тимчасове затримання транспортного засобу, відсторонення водіїв від керування транспортними засобами, річковими і маломірними суднами та огляд на стан алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння, а також щодо перебування під впливом лікарських препаратів, що знижують їх увагу та швидкість реакції.

Однак, зважаючи лише на одну «букву закону», можна зробити висновок, що оскарження незаконних дій посадових осіб не становить жодних труднощів. Усе нібито чітко прописано в законодавстві, і немає перешкод, які можуть трапитись на шляху особи при поданні скарги до суду.

Найперше, чим стикається особа, – це значні збитки та витрати коштів, які разом перевищують суму накладеного штрафу, передбаче-

ного оскаржуваною постановою, згаяний не один робочий день, втрачений заробіток, завдані моральні збитки. Особа понесе значні витрати, пов'язані із отриманням юридичної допомоги (підготовка позовної заяви, оплата послуг законного представника, проїзд до місця розгляду адміністративної справи).

Іншою, не менш важливою, проблемою є термін відкриття провадження в адміністративній справі.

Як передбачено ч. 4 ст. 107 Кодексу адміністративного судочинства України, питання про відкриття провадження в адміністративній справі суддя вирішує впродовж трьох днів з дня надходження позовної заяви до адміністративного суду або закінчення строку, встановленого для усунення недоліків позовної заяви, у разі залишення позовної заяви без руху, та не пізніше наступного дня з дня отримання судом у порядку, передбаченому частиною третьою цієї статті, інформації про місце проживання (перебування) фізичної особи. Проте, як свідчить судова практика, відкриття провадження в адміністративних справах, у тому числі й щодо оскарження постанов, відбувається значно пізніше, через десятки днів, а то й місяць. Поясненням такого порушення процесуального законодавства є, по-перше, те, що воно викликане надмірним навантаженням на одного суддю. Відповідно, суддя через таке навантаження не встигає вчасно прийняти рішення щодо адміністративного позову, як того вимагає закон. По-друге, вважаю, що в адміністративному процесуальному законодавстві передбачено занадто незначний час, необхідний для прийняття рішення щодо адміністративного позову. Тобто значно менше ніж за три дні суддя, ознайомившись із змістом адміністративного позову, вимогами позивача, поданими документам та відповідним законодавством, має з'ясувати, чи:

1) подана позовна заява особою, яка має адміністративну процесуальну дієздатність;

2) має представник належні повноваження (якщо позовну заяву подано представником);

3) відповідає позовна заява вимогам, встановленим ст. 106 цього Кодексу;

4) належить позовну заяву розглядати в порядку адміністративного судочинства і чи підсудна позовна заява цьому адміністративному суду;

5) немає інших підстав для повернення позовної заяви або відмови у відкритті провадження в адміністративній справі, встановлених цим Кодексом.

Відтак, суд, отримавши від водія адміністративний позов, за кілька днів, а то і тижнів (зважаючи на велику завантаженість судів), виносить ухвалу про прийняття до розгляду позову і призначає час та дату попереднього засідання (знову за кілька тижнів). Як на попереднє, так і на наступне засідання суду інспектор ДАІ не з'являється, з мотивів робочої зайнятості чи чергування, а суддя переносить розгляд справи щоразу на кілька тижнів. Досі простежуються впливи радянських часів, коли вважалось, що поява урядовця в суді підживляє авторитет відповідного органу [4, с. 9].

Таким чином, з моменту звернення водія до суду і до моменту прийняття рішення у справі проходить не один місяць. Ось тут і виникає проблема з часом, адже впродовж цих місяців водієві буває потрібно: то отримати тимчасовий реєстраційний талон, то перереєструвати автомобіль, пройти державний технічний техогляд чи отримати якісь інші послуги ДАІ.

Висновок. Як бачимо, на практиці все відбувається не так, як зазначає теорія. У будь-якому випадку в законодавстві України можна знайти «таємні ходи», які не суперечитимуть законодавству, оскільки, як відомо, в нашому законодавстві існують значні прогалини.

Тому єдиним виходом, який постає перед водієм у разі зупинки транспортного засобу працівником Державтоінспекції МВС України та складання ним протоколу про адміністративне правопорушення, постанови про накладення адміністративного стягнення, є:

1) попросити пояснити причину зупинки транспортного засобу та назвати норму права, на підставі якої така зупинка була здійснена;

2) встановити прізвище, ім'я, по батькові працівника ДАІ, його посаду, спеціальне завдання, орган (підрозділ), у якому він проходить службу;

3) записати номер та серію його службового посвідчення, нагрудного знака, номер та марку автомобіля працівника ДАІ;

4) вимагати роз'яснення працівником міліції прав особи, яка притягається до адміністративної відповідальності;

5) попросити пояснити, вимоги якого саме пункту Правил дорожнього руху було порушено та за якою статтею Кодексу України про адміністративні правопорушення кваліфікується порушення, про яке заявляє працівник ДАІ;

6) попросити пояснити, які докази підтверджують факт вчиненого проступку;

7) попросити пояснити порядок, зміст та особливості оскарження постанови про накладення адміністративного стягнення.

Погоджуємося з твердженням В.Б. Авер'янова про необхідність встановлення обов'язкової досудової процедури оскарження постанов про притягнення до адміністративної відповідальності. Тобто, оскарження постанови про притягнення до адміністративної відповідальності має бути послідовним: звернення до вищих органів чи посадових осіб, а потім – до суду [5, с. 117].

Викладені теоретичні та практичні питання оскарження в адміністративному судочинстві постанов про накладення адміністративного стягнення, ухвалених працівниками Державтоінспекції МВС України, показує нам складнощі застосування Кодексу адміністративного судочинства України під час здійснення адміністративного судочинства та особливості судового захисту прав, свобод і законних інтересів громадян. Безперечно, розглянуті питання – лише незначна частина тих складнощів, які виникають на практиці. Оскільки положення Кодексу адміністративного судочинства України ще не отримали сталої практичної перевірки, а однозначна судова практика щодо юридичних спорів не сформувалася, потребує розроблення як наука новітнього адміністративного процесуального права в цілому, так і всебічного дослідження потребують процесуальні аспекти здійснення адміністративного судочинства з окремих категорій адміністративних справ.

---

1. Статистичні дані УДАІ УМВС України у Волинській області.

2. Звернення Ради суддів адміністративних судів України, Президії Вищого адміністративного суду України до Президента України, Голови Верховної Ради України, Прем'єр-міністра України, Голови Верховного Суду України та в.о. Голови Вищої ради юстиції України від 26 грудня 2006 р. // Право України. – 2007. – № 3. – С. 20.

3. Колотило О. Апеляційне оскарження постанови судді у справах про адміністративне порушення / О. Колотило // Право України. – 2009. – № 8. – С. 119.

4. Кравчук В.М. Роль суду й прокуратури в забезпеченні законності правових актів місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування: монографія / Володимир Миколайович Кравчук. – Луцьк: Волинський національний університет ім. Лесі Українки, 2009. – 228 с.

5. Авер'янов В.Б. Реформування українського адміністративного права: ґрунтовний підхід для теоретичної дискусії / В.Б. Авер'янов // Право України. – 2003. – № 5. – С. 117–120.

Стаття надійшла 4 жовтня 2010 р.

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ

Розглянуто поняття адміністративно-правового механізму реалізації соціального захисту населення, подано авторське бачення цього поняття, охарактеризовано складові зазначеного механізму.

Ключові слова: механізм, соціальний захист, юридичні норми, гарантії, інвалід, населення.

Рассмотрено понятие административно-правового механизма реализации социальной защиты населения, предложено авторское видение этого понятия, охарактеризованы составляющие указанного механизма.

Ключевые слова: механизм, социальная защита, юридические нормы, гарантии, инвалид, населения.

In the article the concept of administrative and legal mechanisms of social protection, given the author's vision of this concept, the structure of this mechanism.

Key words: mechanisms, social protection, legal provisions, guarantees, disabled, population.

Постановка проблеми. Проблема створення та відпрацювання механізму адміністративно-правового регулювання тієї чи іншої сфери соціальних відносин є сьогодні однією з основних проблем вітчизняної юридичної науки. Актуалізація цієї проблеми в адміністративно-правовій системі пов'язана з радикальними змінами, що відбулися у самій структурі суспільних відносин. Для більш ґрунтовного розуміння адміністративно-правового механізму реалізації соціального захисту населення, на нашу думку, слід коротко охарактеризувати категорію «механізм» як правове явище.

Метою статті є визначення складових адміністративно-правового механізму реалізації соціального захисту населення.

Стан дослідження. Цю проблему досліджували: В. Авер'янов, Ю. Битяк, О. Бермічева, В. Колпаков, В. Петков, С. Петков та ін.

Виклад основних положень. Категорія «механізм» у юридичній літературі розглядається з різних позицій, зокрема: «механізм державного регулювання», «механізм правового впливу», «механізм пра-

вового регулювання» тощо. Спільним для цих категорій є те, що термін «механізм» розуміється всіма як спосіб функціонування, система засобів впливу. Але, незважаючи на лексичну близькість вказаних термінів, вони усе ж таки відрізняються один від одного.

У своїй науковій роботі О. Скакун зазначає, що під механізмами правового регулювання слід розуміти різні елементи правової системи, які здійснюють регулятивний вплив на суспільство [1, с. 367].

На думку І. Голосніченко, механізм адміністративно-правового впливу аналізує систему взаємозв'язаних і взаємообумовлених елементів, які поділяються на три групи: засоби впливу, проміжні ланки та об'єкти впливу. До першої з них входять правові принципи, норми, джерела права, правовідносини; до другої – правосвідомість, правова культура; до третьої – акти реалізації норм [2, с. 108].

Г. Атаманчук тлумачить термін «механізм адміністративно-правового впливу» через з'ясування його шляхів і форм, зауважуючи, що до останніх належить встановлення заборон певних дій, правоздатності суб'єктів права, а також компетенції певних органів та їхніх посадових осіб і взаємозв'язків між учасниками суспільних відносин у вигляді правовідносин [3, с. 286].

Проаналізувавши вищевикладені визначення, вважаємо, що до елементів механізму правового регулювання слід відносити: юридичні норми, правовідносини, акти реалізації суб'єктивних юридичних прав і обов'язків, нормативні юридичні акти, правову культуру та правосвідомість. У цьому переліку наявні усі правові явища, які так чи інакше регульовано впливають на суспільні відносини.

Механізм адміністративно-правового регулювання, на думку В. Лазарева, складається з окремих елементів. По-перше, з системи адміністративно-правового регулювання, яка характеризує, з одного боку, складний суб'єкт регулювання та організацію взаємодії більш простих суб'єктів, з іншого – зі сполучення демократії та організації, що виражається у характері та формах участі працівників у реалізації функцій адміністративно-правового регулювання; по-друге, з соціальних і особливо правових норм, за допомогою яких забезпечуються змістовність впливу і зв'язку в адміністративно-правовому регулюванні; по-третє, зі способів визначення мети на основі пізнання організаційних процесів; по-четверте, з регулюючого процесу, який побудований на основі циклічної повторюваності таким чином, що його етапи послідовно змінюють один одного. При досягненні кінцевої точки кожного циклу підводиться підсумок, результатом якого є оцінка ефективності адміністративно-правового регулювання [4, с. 432].

Як вважає В.Я. Малиновський, механізм адміністративно-правового регулювання слід розуміти як саму організацію, процес практичної реалізації адміністративно-правового регулювання. Ця організація є складною функціонуючою системою і включає три найважливіші елементи: суб'єкти адміністративно-правового регулювання, об'єкти адміністративно-правового регулювання, взаємодію суб'єктів і об'єктів адміністративно-правового регулювання [5, с. 558].

Проаналізувавши основні наукові визначення механізму адміністративно-правового регулювання соціальної діяльності, ми зробили висновок, що жодне із вказаних визначень не розкриває повною мірою це питання.

Тому наводимо власне визначення, відповідно до якого механізмом адміністративно-правового регулювання соціальної діяльності слід розуміти спосіб організації та функціонування державних органів, що виражається у висуванні обґрунтованих цілей, створенні та розвитку регулюючої системи, покликаної здійснювати у ході адміністративно-правового регулювання досягнення цілей, покладених у соціальній діяльності державних органів. У широкому розумінні механізм адміністративно-правового регулювання є процесом узгодженого впливу суб'єктів регулювання на явища навколишньої соціальної діяльності.

При розкритті питання, пов'язаного з адміністративно-правовим механізмом реалізації соціального захисту населення, на нашу думку, слід детально зупинитися на питанні механізму захисту. У науковій літературі існує чимало наукових досліджень, присвячених питанням механізму захисту.

Зокрема, К.Г. Волинка зазначає, що механізм забезпечення прав і свобод виступає єдиним, цілісним і якісно самостійним явищем правової системи, є комплексом взаємопов'язаних і взаємодіючих юридичних передумов, нормативних засобів і загальносоціальних умов, які створюють належні юридичні та фактичні можливості для повноцінної реалізації кожним своїх прав і свобод. При цьому автор наголошує, що складові елементи механізму забезпечення свобод особи, до яких належать правовий статус особи, юридичні гарантії прав, свобод і загальносоціальні умови, знаходяться між собою у простих односторонніх зв'язках, що є взаємними, тобто всі елементи цього механізму взаємно впливають один на одного [6, с. 3, 5–6].

На нашу думку, складовими елементами цього механізму є: національне законодавство; юридичні процедури реалізації прав людини; юридичні засоби охорони прав людини; юридичні засоби захисту прав людини.

У юридичній науковій літературі існує низка відповідних досліджень щодо механізму адміністративно-правового захисту особи. Однак, хочемо надати, авторське визначення, відповідно до якого адміністративно-правовий механізм захисту – це надзвичайно широка категорія, яка включає не тільки юридичні, але і політичні, економічні, ідеологічні та інші явища. Відповідно до цього визначення до її складу відносимо:

– юридичне закріплення гарантій соціально-правового захисту громадян;

– створення відповідних юридичних процедур реалізації соціально-правового захисту, оскільки відсутність їх перетворює приписи у законодавстві на формальні, декларативні положення;

– створення системи охорони і захисту державою прав, свобод та обов'язків громадян від будь-яких посягань на них;

– розвиток суспільно-політичної активності у громадян, формування в останніх свідомого ставлення до використання прав і свобод, виконання обов'язків, підвищення рівня їх правової культури;

– активізація діяльності суспільних та інших громадських організацій та об'єднань, які сприяють соціально-правовому захисту;

– державний і громадський контроль за станом забезпечення соціально-правового захисту.

Наведене нами визначення спрямоване в основному на інструментальну, суто юридичну його інтерпретацію, за якої увага зосереджується на засобах юридичного впливу, що становлять єдиний ланцюг правових явищ.

Водночас поняття «механізм адміністративно-правового регулювання» є достатньо багатограним, що передбачає застосування інших підходів до висвітлення засобів правового впливу. Різні підходи дозволять у низці випадків використати науковий потенціал інших наук, зокрема психології, загальної соціології тощо, з метою розкриття тих чи інших істотних сторін процесу організації роботи властивих йому механізмів.

У цьому аспекті важливим є те, щоб престижність відповідного понятійного апарату у термінології не призвела до невиправданого його застосування, втрати необхідної визначеності: до такої її постановки, за якої усякий послідовний зв'язок між правовими явищами служив би підставою для конструювання поняття механізму, часом пов'язаного з прагненням представити його чи не єдиним науково виправданим.

Аналізуючи цю проблематику, вважаємо, що при всій багатогранності поняття «механізм адміністративно-правового регулюван-

ня», воно, зазвичай, показує системно-динамічний зріз правової дійсності, механізму юридичного впливу.

На наш погляд, складовими елементами адміністративно-правового механізму реалізації соціального захисту є: адміністративно-правові норми; засоби захисту; адміністративно-правові відносини.

На нашу думку, висвітлення цього питання буде не повним без детального аналізу складових елементів адміністративно-правового механізму реалізації соціального захисту. Тому, вважаємо, що необхідно зупинитися на цьому питанні більш детально.

Необхідно підкреслити, що головним, вихідним елементом механізму адміністративно-правового регулювання є юридичні норми.

На думку С.Н. Братуся, норма права – «інституційне вираження нормативності права – його провідної об'єктивної властивості як характеристики права не рядового, а такого, котре виявляє саму його соціальну природу, зміст, цінність» [7, с. 43].

Зважаючи на результати дослідження С.С. Алексєєва, бачимо, що юридична норма може бути визначена у якості «встановленого державою та охоронюваного нею загальнообов'язкового правила поведінки, що надає учасникам суспільних відносин даного виду юридичні права та накладає на них юридичні обов'язки» [6, с. 17].

Класичну композицію нормативного матеріалу втілює в життя, на думку В.М. Горшнева, логічна норма. Він вважає, що норма права є «композицією класичного нормативного узагальнення, що акумулює у собі всі типові риси нормативного покажчика, основні властивості права та всі основні способи впливу на поведінку людей» [8, с. 113–114].

Хоча логічна норма виявляється логічним шляхом, як стверджує М.Н. Марченко, вона – не штучне, довільно конструйоване чи побудоване, а реальне утворення, що виражає первинні зв'язки в структурі права [9, с. 28]. Проте логічна норма не представлена у тексті нормативного акта у вигляді одного, суцільного фрагмента. Завдяки специфіці права, її зміст, елементи «розкидані», втілені у низці нормативних приписів і відповідно до цього розташовані у різних статтях та розділах тексту акта або навіть декількох актів.

А.С. Піголкин вважає, що ідея про принципову відповідність статті та норми дає чітке розуміння юридичної норми, показує розмаїтість її змісту, полегшує аналіз законодавства, його систематизацію [10, с. 23].

Виступаючи проти теоретичного компонування понять «нормативні приписи» та «логічна норма», Г.І. Петров зазначає, що «наявність багатьох аспектів будь-якого загального поняття, у даному випадку – норми

права, не може служити підставою для дроблення, тобто утворення безлічі понять, що виражають різні аспекти того чи іншого явища» [11, с. 110].

При з'ясуванні змісту нормативних актів з огляду на норми, приписи, з'являється можливість вичерпно висвітлити всі сторони, деталі, тонкощі адміністративно-правового регулювання.

Складність створення юридичних норм у сфері соціального захисту полягає в тому, що вони повинні уникнути соціального вибуху, за можливості підвищувати загальний рівень життя населення. Створення юридичних норм (планування на перспективу) у цей період не призвело до формування чітко прописаних прав і обов'язків інститутів і владних осіб з реалізації наявної законодавчої бази. Іншими словами, початкова стадія формування механізму адміністративно-правового регулювання не була підкріплена системою подальших кроків.

На наш погляд, такими наступними кроками у процесі формування механізму адміністративно-правового регулювання повинні бути:

– індивідуальні приписи застосування права – об'єктивні результати владних дій судів та інших компетентних органів, які забезпечують реалізацію вимог юридичних норм. Йдеться про владно-примусову форму забезпечення, що передбачає виникнення механізму правовідносин, що гарантує реалізацію прав і обов'язків;

– правовідносини, що є головним засобом, за допомогою якого норми втілюються в життя, інструмент перекладу загальних моделей провадження;

– впровадження у сферу суб'єктивних прав і обов'язків для даних суб'єктів;

– акти реалізації прав і обов'язків.

Правовідносини з приводу соціального захисту мають певну специфіку, що потребує додаткового роз'яснення, без чого неможливий подальший аналіз механізму адміністративно-правового регулювання цієї сфери. Саме вони детермінують зміст норм, акти реалізації та індивідуальні приписання.

Реалізація права завжди була і залишиться особливим способом життя юридичної форми суспільних відносин. «Реалізація права – спосіб його буття, існування, дії, виконання ним своєї головної соціальної функції» [12, с. 201]. Право – ніщо, якщо його положення не знаходять своєї реалізації у діяльності людей і їхніх організацій, у суспільних відносинах.

Державі важливо мати розумне та демократичне законодавство, але воно принесе мало користі, якщо залишиться тільки записаним на папері. Недостатньо визнати у Конституції загальні права громадян.

Необхідно, щоб ці права громадяни могли реалізовувати, реально користуючись тими соціальними благами, які передбачені законом, отже, повинні перебувати під захистом держави.

Реалізація права залежить не тільки від досконалості самої юридичної норми, але і більшою мірою від установки на її дотримання суб'єктами права. Поведінка особи, її установки та ціннісні орієнтири визначаються, найперше, соціальними умовами життя, звичними стандартами поведінки, місцем суб'єкта у соціальній структурі, його роллю у виробництві та споживанні соціальних благ.

Нарешті, у юридичному аспекті значення процесу реалізації права визначається тим, що без нього не може бути адміністративно-правового регулювання суспільних відносин, тобто найважливішої функції права. Специфіка адміністративно-правового регулювання складається з впливу таких суспільних відносин, що пов'язані з установами юридичних прав і обов'язків їхніх учасників, з використанням таких прав і виконанням цих обов'язків [13, с. 208].

Водночас, розвинена правова система держави передбачає повну відповідність правових відносин чинним правовим нормам законодавства.

На наш погляд, під поняттям «правовідносини» слід розуміти різновид суспільних відносин, які за своєю формою виступають як певний зв'язок компетентних і зобов'язаних осіб, а за змістом є взаємодією цих осіб, що реалізують свої суб'єктивні права та виконують покладені на них юридичні обов'язки.

Під правовідносинами із соціального забезпечення розуміються відносини, що виникали на основі юридичних фактів, із матеріального забезпечення і соціального обслуговування людей похилого віку, непрацездатних, родин із дітьми, безробітних та деяких інших категорій громадян, що проживають за межею бідності та потребують соціального захисту з незалежних від них причин. У таких правовідносинах громадяни при дотриманні встановлених законом умов наділені суб'єктивним правом на одержання пенсії, компенсації, послуги або пільги, надати яку зобов'язаний державний орган або орган місцевого самоврядування. Причому міра обов'язку державного і муніципального органу визначається мірою вимоги уповноваженої особи. Це означає, що в односторонньому порядку або за згодою сторін міра обов'язку змінена бути не може. Крім того, у цьому полягає одна з головних відмінностей обов'язків у соціально-забезпечувальних відносинах від обов'язків у адміністративних правовідносинах, де суб'єкти на власний розсуд покладають на себе обов'язки в межах, що допускаються законом [3, с. 228].

Вважаємо, що, залежно від видів, правовідносини у сфері соціального забезпечення та соціального захисту слід класифікувати на: пенсійні; із приводу надання соціальної допомоги та соціальної підтримки; із приводу соціального обслуговування; соціального забезпечення осіб із обмеженими вадами розвитку.

Така класифікація дозволяє виявити загальні видові розходження між правовідносинами у сфері соціального забезпечення та соціального захисту. Крім матеріальних правовідносин, класифікація яких за видами наведена вище, до правовідносин у сфері соціального забезпечення та соціального захисту входять також відносини процедурного або процесуального характеру.

Суб'єкти адміністративно-правових відносин у сфері соціального захисту, з одного боку, – це громадяни, що потребують захисту, з іншого – державні або інші органи, які через норми права можуть бути носіями суб'єктивних юридичних прав і обов'язків.

До таких органів варто віднести:

- органи соціального захисту населення;
- органи охорони здоров'я;
- органи, у віданні яких перебувають дитячі установи;
- органи міністерств та інших центральних органів виконавчої влади (Міністерство праці та соціальної політики України, Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, Державний комітет України у справах ветеранів і державні комітети);
- органи професійних союзів;
- конкретне підприємство, установа, організація, що надають працівникам соціальну допомогу на підставі локальних норм права [14, с. 98–106].

Об'єкт адміністративно-правових відносин у сфері соціального забезпечення – матеріальне благо, що надається громадянину у вигляді пенсії, допомоги, компенсації або певного роду соціальної послуги.

Зміст розглянутих адміністративно-правових відносин полягає у сукупності суб'єктивного права особи одержати той чи інший вид соціального захисту та відповідного юридичного обов'язку уповноваженого органу надати його. При цьому передбачається не тільки можливість одержання певного виду соціального захисту, але й одержання його у встановленому законом порядку, розмірі, а у деяких випадках – і з певною періодичністю (наприклад, щомісяця). Зобов'язаний суб'єкт

повинен гарантувати реалізацію суб'єктивного права громадянина у повному обсязі.

Підставами виникнення, зміни та припинення адміністративно-правових відносин у сфері соціального захисту (юридичними фактами) є специфічні життєві обставини. Такими обставинами, на нашу думку, зазвичай, виступають події – обставини, що виникають об'єктивно, незалежно від волі людей (стихійні лиха, народження, досягнення певного віку, смерть людини тощо). Серед них найчастіше трапляються юридичні події, що тягнуть за собою виникнення, зміну та припинення адміністративно-правових відносин у сфері соціального захисту.

Висновки. Аналізуючи правовий аспект змісту, вважаємо, що виникнення адміністративно-правової діяльності у сфері соціального захисту, поряд із юридичними подіями, містить також юридичні дії. Отже, вважаємо, що до них слід віднести: регулювання виплати пенсій та її перерахунків; контроль за наданням допомоги; регулювання надання компенсаційних виплат; регулювання надання соціальних послуг.

Підсумовуючи вищезазначене, вважаємо за необхідне визначити, що адміністративно-правовий механізм реалізації соціального захисту громадян – це система адміністративно-правових норм та інших засобів захисту, за допомогою яких уповноважені на те суб'єкти забезпечують реальну реалізацію адміністративно-правових гарантій.

---

1. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник / О.Ф. Скакун. – Харків, 2001. – 367 с.

2. Голосніченко І.П. Адміністративне право України: основні категорії і поняття / І.П. Голосніченко; Міжрегіональна академія управління персоналом. – К., 1998. – С. 50–55.

3. Атаманчук Г.В. Теория государственного управления: курс лекций / Г.В. Атаманчук. – М.: Юрид. лит., 1997. – 286 с.

4. Теория права и государства / под ред. проф. В.В. Лазарева. – М.: Новый юрист, 1997. – 432 с.

5. Малиновський В.Я. Державне управління: навч. посібник / В.Я. Малиновський. – Луцьк: Ред. вид. відд. Вежа, 2000. – 558 с.

6. Волинка К.Г. Механізм забезпечення прав і свобод особи: питання теорії і практики: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень» / К.Г. Волинка; Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2000. – 16 с.

7. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность (Очерк теории) / С.О. Братусь. – М., 1976. – С. 43.

8. Алексеев С.С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве / С.С. Алексеев. – М.: Юридическая литература, 1966. – 183 с.

9. Теория государства и права: курс лекций / под ред. М.Н. Марченко. – М., 1997. – 342 с.

10. Пиголкин А.С. Теоретические проблемы правотворческой деятельности в СССР: автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра. юрид. наук / А.С. Пиголкин. – М., 1972. – С. 23.

11. Петров Г.И. Классификация актов советских государственных органов / Г.И. Петров // Правоведение. – 1976. – № 2. – С. 110.

12. Явич Л.С. Общая теория права: учебник / Л.С. Явич. – Л., 1976. – 344 с.

13. Явич Л.С. Проблемы правового регулирования советских общественных отношений: учеб. пособие / Л.С. Явич. – М., 1961. – 208 с.

14. Менеджмент социальной работы / под ред. Е.И. Комарова, А.И. Войтенко. – М., 1999. – С. 98–106.

Стаття надійшла 19 листопада 2010 р.

УДК 351.75

В.І. Цимбалюк

СУТНІСТЬ АДМІНІСТРАТИВНОГО НАГЛЯДУ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ І БЕЗПЕКИ

Досліджується проблема сутності та особливостей адміністративного нагляду органів внутрішніх справ у сфері забезпечення громадського порядку і безпеки.

Ключові слова: адміністративний нагляд органів внутрішніх справ, громадський порядок, громадська безпека.

Исследуется проблема сущности и особенностей административного наблюдения в сфере обеспечения гражданского порядка и безопасности.

Ключевые слова: административный надзор органов внутренних дел, общественный порядок, общественная безопасность.

The article deals with the nature and characteristics of administrative supervision of internal affairs bodies in the sphere of public order and safety.

Key words: administrative supervision of police, public order, public safety.

Постановка проблеми. Закріплений у Конституції України [1] курс на створення правової держави, забезпечення пріоритету інтересів особистості визначає основну цільову спрямованість адміністративного нагляду взагалі і адміністративного нагляду органів внутрішніх справ зокрема. Це зумовлює важливість їх всебічного теоретичного дослідження, оскільки перехід держави в новий якісний стан вимагає не лише пошуку нових форм і методів соціального обслуговування суспільства з боку органів внутрішніх справ, але й нової інтерпретації виправданих практикою форм і методів її діяльності. Однією з таких форм діяльності є здійснюваний нею адміністративний нагляд.

Стан дослідження. Сутність адміністративного нагляду органів внутрішніх справ досліджували такі провідні науковці, як Р.І. Денисов, М.І. Єропін, А.П. Ключниченко, А.П. Коренев та ін.

Дослідження інформаційної та адміністративно-наглядової діяльності Державтоінспекції органів внутрішніх справ не втратили своєї актуальності і в умовах сьогодення. І хоча вони тією чи іншою мірою висвітлювалися в юридичній літературі, все ж таки дослідження цієї діяльності потрібне, оскільки ще й дотепер не сформульовано єдиного розуміння поняття адміністративного нагляду, його змісту і призначення, а також інші питання, необхідні для повного і всебічного вивчення цієї діяльності.

Виклад основних положень. Мета адміністративного нагляду Державтоінспекції органів внутрішніх справ як бажаний результат її діяльності – такий ідеальний режим функціонування і життєдіяльності відповідних суб'єктів права (підприємств, установ, організацій, їх посадових осіб, а також громадян), за якого забезпечується належною мірою захищеність певних об'єктів від різноманітних посягань.

Такими об'єктами є: особистість, власність, держава, суспільство в цілому, тобто сукупність таких суспільних відносин, шкода яким може бути нанесена порушенням або недотриманням установлених норм, інструкцій, правил, стандартів, вимог тощо.

Говорячи про цільову спрямованість адміністративного нагляду, Р.І. Денисов зазначає, що він «забезпечує недоторканність охоронюваних об'єктів від різноманітного роду посягань, які спроможні завдати матеріальної або моральної шкоди» [3, с. 34].

Нині в якості об'єктів, безпека яких забезпечується за допомогою адміністративного нагляду органів внутрішніх справ, можна назвати суспільні відносини в галузі:

- охорони громадського порядку;
- охорони власності;

- безпеки дорожнього руху;
- пожежної безпеки;
- екологічної безпеки;
- видачі дозволів на вчинення певних дій та ліцензійної діяльності;
- забезпечення прав громадян на свободу пересування і вибору місця проживання тощо.

Посягання на перелічені об'єкти виражається, з одного боку, в порушенні піднаглядними підприємствами, установами і організаціями тих правил, норм, інструкцій, відповідно з якими вони повинні функціонувати, причому воно може бути як винуватим (навмисним або необережним) – різноманітні порушення правил дорожнього руху, правил пожежної безпеки, так і невинуватим – посягання особи з обмеженою дієздатністю, неповнолітнім.

З іншої сторони, джерелами небезпеки цим суспільним відносинам можуть виступати не лише фізичні і юридичні особи, але й тварини – скажений собака на вулиці, дика тварина на автошляху, що створює загрозу безпеці дорожнього руху; стихійні явища (гроза), події техногенного характеру (вибух на підприємстві, падіння літака).

Досліджуючи поняття адміністративного нагляду, вважаємо за слушне розглянути доктринальний аспект адміністративного нагляду, здійснюваного міліцією.

Так, М.І. Єропкін визначає адміністративний нагляд міліції як «систематичне спостереження органів міліції за точним виконанням посадовими особами і громадянами законів та інших нормативних актів з метою забезпечення громадського порядку, попередження і припинення порушень, виявлення порушників і вжиття до них заходів громадського чи адміністративного впливу» [4, с. 89].

А.П. Ключниченко трактував адміністративний нагляд міліції «як спостереження апаратів міліції за точним виконанням посадовими особами й окремими громадянами правила, що регулюють громадський порядок, з метою попередження і припинення його порушень і залучення винних осіб до відповідальності» [5, с. 255].

Якщо уважно проаналізувати ці визначення, то можна констатувати їх «змістовну синонімічність», за винятком того, що М.І. Єропкін додає «обов'язок спостерігати не лише за виконанням правил, що регулюють громадський порядок, але й за виконанням законів», що, на нашу думку, дуже істотно.

На думку А.П. Коренева, «адміністративний нагляд міліції – це систематичне спостереження, контроль за точним і неухильним до-

триманням посадовими особами і громадянами правил, що регулюють громадський порядок і безпеку з метою попередження, припинення порушень цих правил, виявлення порушників і притягнення їх до відповідальності або вжиття до них інших заходів впливу» [2, с. 273].

У запропонованому автором визначенні незаслужено відсутня вказівка на те, що спостереження мусить здійснюватися не лише за дотриманням правил, що регулюють громадський порядок, але й за дотриманням закону. Крім того, вважаємо зайвим вживання терміна «контроль», оскільки нагляд і контроль – це різні юридичні інститути. Водночас, вважаємо за доцільне введення у визначення термінів «громадська безпека» на рівні з терміном «громадський порядок», оскільки вони взаємозалежні.

Висновок. Аналізуючи висловлювання вчених-адміністративістів стосовно поняття адміністративного нагляду, здійснюваного міліцією, запропонуємо власне визначення цього терміна.

На наш погляд, адміністративний нагляд міліції – це систематичне спостереження підрозділів міліції та окремих співробітників, які володіють наглядовими повноваженнями, за дотриманням громадянами і посадовими особами підприємств, установ, організацій (незалежно від форм власності), а також іноземцями та особами без громадянства законів та інших нормативних актів, що регулюють відносини у сфері охорони громадського порядку та різних форм власності, забезпечення безпеки дорожнього руху та екологічної безпеки, організації роботи паспортно-реєстраційної та міграційної служби, дозвільної системи з метою попередження і припинення вчинення порушень та притягнення винних до відповідальності.

---

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30.

2. Административная деятельность органов внутренних дел. Часть общая: учебник / под ред. докт. юрид наук, проф. А.П. Коренева. – М.: МЮИ МВД России, Изд-во Щит-М, 1999. – 308 с.

3. Денисов Р.И. Административный надзор: сущность и соотношение с контролем / Р.И. Денисов // Проблемы теории и практики административной ответственности: сб. науч. тр. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1983. – № 68.

4. Еропкин М.И. Управление в области охраны общественного порядка / М.И. Еропкин. – М.: Юрид. лит., 1965. – 215 с.

6. Ключниченко А.П. Советское административное право: учеб. для сред. юрид. учеб. заведений / А.П. Ключниченко, Л.М. Колодкин, А.П. Коренев; под ред. А.П. Коренева. – М.: Юрид. лит., 1986. – 398 с.

Р.В. Шаповал

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Розкрито засади адміністративно-правового регулювання загальної середньої освіти в Україні з урахуванням всесвітніх тенденцій щодо забезпечення прав дітей на здобуття освіти. Запропоновані зміни до освітньої системи держави щодо забезпечення умов для морального, інтелектуального, фізичного, художньо-естетичного розвитку учнів, виховання громадянина демократичного суспільства, яке визнає освіченість, вихованість, культуру найвищими цінностями, незамінними чинниками соціального прогресу.

Ключові слова: *правове регулювання, загальна середня освіта, дитина, вчителі, державні програми, розвиток.*

Раскрыто основы административно-правового регулирования общего среднего образования в Украине с учетом всемирных тенденций по обеспечению прав детей на получение образования. Предложены изменения к образовательной системе государства по обеспечению условий для морального, интеллектуального, физического, художественно-эстетического развития учеников, воспитания гражданина демократического общества, которое признает образованность, воспитанность, культуру самыми высшими ценностями, незаменимыми факторами социального прогресса.

Ключевые слова: *правовое регулирование, общее среднее образование, ребенок, учителя, государственные программы, развитие.*

The article exposes the administrativno-pravove adjusting of universal middle education in Ukraine taking into account world tendencies in relation to providing of rights for children on the receipt of education. Offered changes to the educational system of the state in relation to providing of terms for moral, intellectual, physical, khudozhne-estetichnogo development of students, education of citizen of democratic society, which acknowledges formed, breeding, culture by the greatest values, irreplaceable factors of social progress.

Key words: *legal adjusting, universal middle education, child, teachers, government programs, development.*

Постановка проблеми. Згідно з Конституцією України, повна загальна середня освіта є обов'язковою для всіх громадян держави.

Чинним законодавством України загальна середня освіта визнається обов'язковою основною складовою неперервної освіти.

На жаль, загальноосвітня школа досі не позбулася своєї радянської суті: панує байдужість до особистісного розвитку дитини, абсолютизація колективістських засад, жорстка регламентація роботи вчителя. Щоб суспільство стало відкритим, воно повинно забути про авторитарну педагогіку. Школа має формувати самодостатню особистість.

Охоплення дітей 6-річного віку шкільним навчанням дозволить виправити ситуацію, яка склалася нині щодо недостатнього використання психологічних можливостей шостого, сьомого року життя дитини для її повноцінного розвитку.

Загальна середня освіта має забезпечити умови для морального, інтелектуального, фізичного, художньо-естетичного розвитку учнів, виховання громадянина демократичного суспільства, яке визнає освіченість, вихованість, культуру найвищими цінностями, незамінними чинниками соціального прогресу. Середня загальноосвітня школа є тим основним соціальним інститутом, що реалізує мету загальної середньої освіти, формує інтелект, самосвідомість нації, забезпечення її фізичного і духовного здоров'я. Загальноосвітня школа України має здійснити прогресивні кроки до якісно нової освіти всіх дітей шкільного віку. Це вимагає пріоритетної уваги до навчального змісту і методик, які формують світогляд, ціннісні орієнтації, вміння самостійно вчитися, критично мислити, користуватись комп'ютером, здатність до самопізнання і самореалізації особистості у різних видах творчої діяльності, вміння і навички, необхідні для життєвого і професійного вибору.

Мета нашого дослідження – розкрити адміністративно-правові засади регулювання механізму загальної середньої освіти в Україні.

Виклад основних положень. Загальна середня освіта – цілеспрямований процес оволодіння систематизованими знаннями про природу, людину, суспільство, культуру та виробництво засобами пізнавальної і практичної діяльності, результатом якого є інтелектуальний, соціальний і фізичний розвиток особистості, що є основою для подальшої освіти і трудової діяльності.

Вона є обов'язковою основною складовою безперервної освіти.

Загальна середня освіта спрямована на забезпечення всебічного розвитку особистості шляхом навчання та виховання, які ґрунтуються на загальнолюдських цінностях та принципах науковості, полікультурності, світського характеру освіти, системності, інтегративності, єдності навчання і виховання, на засадах гуманізму, демократії, грома-

дянської свідомості, взаємоповаги між націями і народами в інтересах людини, родини, суспільства, держави.

Загальна середня освіта в Україні має достатньо розвинуту інституційну мережу, що загалом здатна задовольнити освітні потреби дітей і підлітків шкільного віку. Створюються загальноосвітні навчальні заклади всіх типів і форм власності, у тому числі для громадян, які потребують соціальної допомоги та соціальної реабілітації, навчально-виробничі комбінати, позашкільні заклади, науково-методичні установи та органи управління системою загальної середньої освіти, а також професійно-технічні та вищі навчальні заклади I-II рівнів акредитації, що надають повну загальну середню освіту; скорочується кількість шкіл, що працюють у дві-три зміни; набувають поширення приватні школи. Водночас, близьким до критичного є стан середньої освіти у селі; скорочується мережа вечірніх шкіл за одночасного підвищення впродовж останніх років кількості учнів.

Завданнями загальної середньої освіти є:

- виховання громадянина України;
- формування особистості учня (вихованця), розвиток його здібностей і обдарувань, наукового світогляду;
- виконання вимог Державного стандарту загальної середньої освіти, підготовка учнів (вихованців) до подальшої освіти і трудової діяльності;
- виховання в учнів (вихованців) поваги до Конституції України, державних символів України, прав і свобод людини і громадянина, почуття власної гідності, відповідальності перед законом за свої дії, свідомого ставлення до обов'язків людини і громадянина;
- реалізація права учнів (вихованців) на вільне формування політичних і світоглядних переконань;
- виховання шанобливого ставлення до родини, поваги до народних традицій і звичаїв, державної та рідної мови, національних цінностей Українського народу та інших народів і націй;
- виховання свідомого ставлення до свого здоров'я та здоров'я інших громадян як найвищої соціальної цінності, формування гігієнічних навичок і засад здорового способу життя, збереження і зміцнення фізичного та психічного здоров'я учнів (вихованців).

Громадянам України, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних або інших ознак, забезпечується доступність і безоплатність здобуття повної загальної середньої освіти у державних і комунальних навчальних закладах.

Громадяни України мають право на здобуття повної загальної середньої освіти у приватних навчальних закладах.

Більшість – 99,7% – державних загальноосвітніх навчальних закладів підпорядковані Міністерству освіти і науки України. Інші перебувають у підпорядкуванні різних міністерств, відомств та організацій.

Сектор приватних загальноосвітніх навчальних закладів становить лише 1% загальної мережі. Всі приватні заклади належать до денних; більшість – до закладів нового типу.

Здобуття повної загальної середньої освіти у навчальних закладах, незалежно від підпорядкування, типів і форм власності, має відповідати вимогам Державного стандарту загальної середньої освіти.

Іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, здобувають повну загальну середню освіту у порядку, встановленому для громадян України.

Відповідальність за здобуття повної загальної середньої освіти дітьми покладається на їхніх батьків, а дітьми, позбавленими батьківського піклування, – на осіб, які їх замінюють, або навчальні заклади, де вони виховуються [1].

Рівнями загальної середньої освіти є: початкова, основна, повна.

Початкова освіта забезпечує загальний розвиток дитини, вміння впевнено читати, писати, знати основи математики, первинні навички користування книжкою та іншими джерелами інформації, формування загальних уявлень про навколишній світ, засвоєння норм загальнолюдської моралі та особистісного спілкування, основ гігієни, вироблення перших трудових навичок.

Основна середня освіта забезпечує досконале оволодіння українською та рідною мовами, засвоєння знань із базових дисциплін, можливість здобуття наступних рівнів освіти, мотиваційну готовність переходу до трудової діяльності або набуття кваліфікації через різні форми професійної підготовки, формування високих громадянських якостей та світоглядних позицій.

Повна середня освіта забезпечує поглиблене оволодіння знаннями з базових дисциплін та за вибором, орієнтацію на професійну спеціалізацію, формування цілісних уявлень про природу, людину, суспільство, громадянської позиції особистості, можливість здобуття освіти вищого рівня [2].

Загальна середня освіта здобувається у треступеневій системі загальноосвітніх навчально-виховних закладів: початковій школі (I ступінь), основній школі (II ступінь), старшій школі (III ступінь.)

Школи кожного з трьох ступенів можуть функціонувати разом або самостійно.

До загальноосвітніх навчальних закладів належать: школа I-III ступенів; спеціалізована школа (школа-інтернат) I-III ступенів з поглибленим вивченням окремих предметів та курсів; гімназія (гімназія-інтернат) – навчальний заклад II-III ступенів з поглибленим вивченням окремих предметів відповідно до профілю; колегіум (колегіум-інтернат) – навчальний заклад II-III ступенів філологічно-філософського та (або) культурно-естетичного профілю; ліцей (ліцей-інтернат) – навчальний заклад III ступеня з профільним навчанням та допрофесійною підготовкою (може надавати освітні послуги II ступеня, починаючи з 8 класу); школа-інтернат I-III ступенів – навчальний заклад із частковим або повним утриманням за рахунок держави дітей, які потребують соціальної допомоги; спеціальна школа (школа-інтернат) I-III ступенів – навчальний заклад для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку; санаторна школа (школа-інтернат) I-III ступенів – навчальний заклад із відповідним профілем для дітей, які потребують тривалого лікування; школа соціальної реабілітації – навчальний заклад для дітей, які потребують особливих умов виховання (створюється окремо для хлопців і дівчат); вечірня (змінна) школа II-III ступенів – навчальний заклад для громадян, які не мають можливості навчатися у школах з денною формою навчання; навчально-реабілітаційний центр – навчальний заклад для дітей з особливими освітніми потребами, зумовленими складними вадами розвитку.

Інші навчальні заклади системи загальної середньої освіти: позашкільний навчально-виховний заклад – навчальний заклад для виховання дітей та задоволення їх потреб у додатковій освіті за інтересами (науковими, технічними, художньо-естетичними, спортивними тощо); міжшкільний навчально-виробничий комбінат – навчальний заклад для забезпечення потреб учнів загальноосвітніх навчальних закладів у профорієнтаційній, допрофесійній, професійній підготовці; професійно-технічний навчальний заклад – навчальний заклад для забезпечення потреб громадян у професійно-технічній і повній загальній середній освіті; вищий навчальний заклад I-II рівнів акредитації – навчальний заклад для задоволення потреб громадян за освітньо-кваліфікаційними рівнями молодшого спеціаліста і бакалавра з одночасним завершенням здобуття повної загальної середньої освіти.

Загальноосвітні навчальні заклади можуть створювати у своєму складі класи (групи) з вечірньою (заочною), дистанційною формою навчання, класи (групи) з поглибленим вивченням окремих предметів,

спеціальні та інклюзивні класи для навчання дітей з особливими освітніми потребами.

Загальноосвітні навчальні заклади, незалежно від підпорядкування, типів і форм власності, можуть мати у своєму складі інтернати з частковим або повним утриманням учнів (вихованців) за рахунок власника.

Загальноосвітні навчальні заклади можуть створювати навчально-виховні комплекси у складі навчальних закладів різних типів і рівнів акредитації для задоволення допрофесійних і професійних запитів громадян, а також навчально-виховні об'єднання з дошкільними та позашкільними навчальними закладами для задоволення освітніх і культурно-освітніх потреб.

Загальноосвітні навчальні заклади для задоволення допрофесійних, професійних запитів та культурно-освітніх потреб громадян можуть входити до складу освітніх округів, спілок, інших об'єднань, у тому числі за участі навчальних закладів системи дошкільної, загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної та вищої освіти різних типів і рівнів акредитації, закладів культури, фізичної культури та спорту, підприємств і громадських організацій. Положення про освітній округ затверджується Кабінетом Міністрів України.

Потребує відповідного пояснення термін «освітній округ», оскільки його зміст у тексті Закону не розкривається. Хоча право загальноосвітніх навчальних закладів об'єднуватись у відповідні спілки, об'єднання належить їм, по суті, від природи, а тому це положення не слід спеціально закріплювати в законі.

Перелік спеціальних загальноосвітніх шкіл (шкіл-інтернатів) визначається Міністерством освіти України за погодженням з Міністерством охорони здоров'я України [1].

Склад учнів загальноосвітніх навчальних закладів формується, як правило, з дітей від 6 до 18 років, за винятком учнів вечірніх (змінних) навчальних закладів.

Термін навчання для здобуття повної загальної середньої освіти у загальноосвітніх навчальних закладах I-III ступенів становить 11 років: у загальноосвітніх навчальних закладах I ступеня – 4 роки; у загальноосвітніх навчальних закладах II ступеня – 5 років; у загальноосвітніх навчальних закладах III ступеня – 2 роки.

Термін навчання у загальноосвітніх навчальних закладах для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку, встановлюється Кабінетом Міністрів України.

У професійно-технічних та вищих навчальних закладах I-II рівнів акредитації термін здобуття повної загальної середньої освіти встановлюється Міністерством освіти України.

Загальна середня освіта – найважливіший, наймасштабніший етап освіти, пріоритетними напрями реформування якої є:

- реформування змісту загальної середньої освіти, встановлення раціонального співвідношення між його гуманітарними та природничо-математичними складовими, відповідне науково-педагогічне, методичне та інформаційне забезпечення; широке впровадження досягнень науки і культури, нових технологій навчання;

- запровадження системи варіантного навчання і виховання відповідно до особистісних потреб і здібностей учнів;

- вироблення та запровадження нових організаційно-педагогічних принципів діяльності навчально-виховних закладів;

- розвиток системи загальноосвітніх навчальних закладів нового покоління;

- розбудова сільської школи як важливої умови соціально-культурного розвитку села та збереження традицій українського народу;

- розвиток загальноосвітніх навчально-виховних закладів, у яких навчаються діти національних меншин і приведення їх мережі у відповідність із національним складом регіонів України;

- вдосконалення освіти дітей з вадами психофізичного розвитку у системі закладів суспільного виховання, забезпечення їх повноцінної життєдіяльності, соціального захисту, умов для максимальної психологічної та соціально-трудової реабілітації [2].

Освіта має гуманістичний характер і ґрунтується на культурно-історичних цінностях українського народу, його традиціях і духовності, утверджує національну ідею, сприяє національній самоідентифікації, розвитку культури, оволодінню цінностями світової культури, загальнолюдськими надбаннями.

Одним із головних пріоритетів освіти є національне виховання. Його основна мета – виховання свідомого громадянина, патріота, набуття молоддю соціального досвіду, високої культури міжнаціональних взаємовідносин, формування у молоді потреби та уміння жити в громадянському суспільстві, духовності та фізичної досконалості, моральної, художньо-естетичної, трудової, екологічної культури. Національне виховання спрямовується на залучення громадян до глибинних пластів національної культури і духовності, формування у дітей та молоді національних світоглядних позицій, ідей, поглядів і переконань на основі цінностей вітчизняної та світової культури.

Головними складовими національного виховання є громадянське та патріотичне виховання.

Національне виховання має здійснюватися на всіх етапах навчання дітей та молоді, забезпечувати всебічний розвиток, гармонійність і ціліс-

ність особистості, розвиток її здібностей та обдарувань, збагачення на цій основі інтелектуального потенціалу народу, його духовності й культури, виховання громадянина, здатного до самостійного мислення, суспільного вибору і діяльності, спрямованої на процвітання України.

Вважаю за доцільне проаналізувати прийняті від 06.07.2010 року освітні нововведення та надати своє бачення щодо диспутів, які існують у суспільстві з цієї проблеми. Насамперед, чимало уваги звернено на те, що відповідно до частини другої ст. 53 Конституції України обов'язковою в Україні є лише повна загальна середня освіта. Натомість, Законом запроваджено «обов'язкову дошкільну освіту дітей старшого дошкільного віку» (п. 2 ст. 3 Закону України «Про дошкільну освіту»). При цьому не враховано й те, що не у всіх населених пунктах України (особливо у сільській місцевості) є дошкільні навчальні заклади, що поставить у нерівні умови міських та сільських дітей і ускладнюватиме реалізацію положень цього Закону. Законом вилучено положення чинного Закону України «Про загальну середню освіту», яким встановлено річне сумарне гранично допустиме навантаження учнів відповідних класів, а також положення про тривалість навчального року в загальноосвітніх навчальних закладах I-III ступенів.

Зазначається, що у реформуванні середньої освіти не можна залишити поза увагою рекомендацію ЮНЕСКО про щонайменше 12-річний термін її здобуття і тривалий досвід реформування цієї галузі у країнах-лідерах із якості освіти.

Звертається увага на те, що у зв'язку із запропонованими змінами статей 3 та 9 Закону України «Про дошкільну освіту» відповідних коректив потребує частина третя статті 36 Закону України «Про освіту», де зазначається, що «навчання у середній школі починається з шести- або семирічного віку» [3]. Поспішне закріплення Законом зниження вікового цензу для початку навчання дітей дошкільного віку відбулося без відповідних фахових висновків Міністерства охорони здоров'я, Міністерства освіти і науки та Академії педагогічних наук України.

На мою думку, не слід боятися змін із вищезазначених питань. По-перше, внесення змін до законодавства про обов'язковість дошкільної освіти не означає, що діти в примусовому порядку вчать як у школі. Ст. 9 Закону України «Про дошкільну освіту» передбачено право батьків обирати форму здобуття дитьми дошкільної освіти. Найпоширенішими такими формами є: дошкільні навчальні заклади; групи короткотривалого перебування; групи при загальноосвітніх навчальних закладах; охоплення соціально-педагогічним патронатом тощо.

По-друге, з 2001 року реформування загальної середньої освіти вперше розпочалося на основі Державних стандартів. Тобто сьогоднішні

учні 1-9 класів навчалися за програмами, розробленими відповідно до Державних стандартів, що суттєво відрізняються від програм колишньої 11-річної школи. Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів у Державному стандарті подано за галузевим принципом у 7 освітніх галузях: мови і літератури, суспільствознавства, естетичної культури, математики, природознавства, технології, здоров'я і фізичної культури, що є органічним продовженням змісту відповідних освітніх галузей Державного стандарту базової і повної середньої освіти [6]. Отже, йдеться про запровадження нового, 11-річного терміну здобуття повної загальної середньої освіти зі збереженням кращих ідей 12-річної школи, а не «повернення», «зупинку реформи», «консервування» тощо.

По-третє, випускників 11-річної школи братимуть до іноземних університетів, як і нинішніх. В освітніх документах Ради Європи немає рекомендацій щодо тривалості навчання. Ця тривалість становить від 11 до 13 років. А Пояснювальна доповідь Лісабонської конвенції передбачає, що різниця в один рік у той чи інший бік не є достатньою причиною для невизнання кваліфікацій, які дають доступ до вищої освіти.

По-четверте, кількість навчальних годин визначається тільки відповідно до граничного навантаження учнів, встановленого Державними санітарними нормами. У 10-11 класах тижневе навантаження становить 33 години (5-денний навчальний тиждень). За Типовими навчальними планами 12-річної школи встановлювалося тижневе навантаження десятикласникам в 30 годин на тиждень. На мою думку, збільшення на три години не становить суттєвої проблеми. А щодо навчання по суботах, то новими навчальними планами передбачається запропонувати школам самостійно визначатися щодо навчального тижня (5 чи 6 днів). Але це стосується винятково 10-11 класів.

По-п'яте, нині на новий зміст і структуру навчання перейшли учні 1-9 класів, які стовідсотково забезпечені підручниками. Уся навчальна література залишатиметься чинною на весь час дії Державних стандартів. Наразі оновлюється Державний стандарт початкової освіти. Після його затвердження будуть розроблені навчальні програми і розпочнеться поступова заміна підручників, починаючи з 1 класу. Паралельно проводитиметься робота з модернізації Державних стандартів базової та повної загальної середньої освіти, навчальних програм і після цього підручників.

І останнє, усі навчальні плани, програми, підручники для учнів 1-9 класів залишаються чинними. Тож учителі знають, чого і як навчати.

Висновки. Відтак, для України при реформуванні загальної середньої освіти, поліпшенні її якості важливо зосереджуватися на таких важливих аспектах:

– забезпечення необхідними нормативно-правовими документами, які б відповідали міжнародним стандартам, новими навчальними планами і програмами, забезпечення всіх учнів підручниками тощо;

– співіснування в середній освіті різних форм і підсистем; створення профільної старшої школи; надання можливості вечірнього навчання для тих, хто прагне поєднати освіту із професійною підготовкою;

– забезпечення наступності системи освіти (повноцінне функціонування структури дошкільної освіти поєднане з елементами шкільної освіти);

– існування розмаїття навчальних закладів та засобів управління ними;

– використання гнучкої моделі підходів до цілей отримання середньої освіти, аби учні, які після отримання певної професії вирішили вступити до вищого навчального закладу, мали можливість отримати фахову підготовку у відповідних закладах.

Такі реформістські кроки при раціональному, поміркованому підході та законодавчому врегулюванню і матеріальній підтримці держави мають з часом призвести до оновлення, модернізації змісту української середньої освіти, забезпечити їй гідний рівень конкурентоздатності в Європі, а найголовніше – задовольнити потреби основних учасників освітнього процесу – учнів і вчителів.

---

1. Про загальну середню освіту: Закон України від 13.05.1999 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 28. – Ст. 230.

2. Про Державну національну програму «Освіта» («Україна XXI століття»): Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.1993 р. № 896 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.

3. Про освіту: Закон України від 23.05.1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 34. – Ст. 451.

4. Сучасні проблеми науки та освіти: матер. 3-ї міжнарод. міждисципл. наук.-практ. конф. (1–9 травня 2002 р., м. Ужгород) / Українська асоціація «Жінки в науці та освіті»; Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна; Ужгородський національний ун-т. –Х., 2002. – 290 с.

5. Про загальноосвітній навчальний заклад: Постанова Кабінету Міністрів України від 27.08.2010 р. – № 778 // Офіційний вісник України. – 2010. – № 65. – Ст. 133.

6. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти: Постанова Кабінету Міністрів України від 14.01.2004 р. – № 24 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 2. – Ст. 49.

Стаття надійшла 18 березня 2011 р.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ. КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.37 (477)

А.М. Бойко

ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА В СТРУКТУРІ ДЕТЕРМІНАЦІЇ КОРУПЦІЇ В УКРАЇНІ

Проаналізовано детермінуючі властивості тіньової економіки у поширенні корупції в Україні. Висвітлені особливості формування тіньової економіки у механізмі організації національної економіки. Охарактеризовано закономірності взаємозв'язку тіньової економіки та корупції в сучасній Україні.

Ключові слова: *корупція, детермінація корупції, тіньова економіка, взаємозв'язок тіньової економіки та корупції.*

Анализируются детерминирующие свойства теневой экономики в развитии коррупции в Украине. Проанализировано особенности формирования теневой экономики в механизме организации национальной экономики. Дана характеристика закономерности взаимосвязи теневой экономики и коррупции в современной Украине.

Ключевые слова: *коррупция, детерминация коррупции, теневая экономика, взаимосвязь теневой экономики и коррупции.*

The article deals with the analysis of determination features of shadow economy in the development of corruption in Ukraine. The peculiarities of shadow economy formation in the mechanism of organization of national economy are analyzed. The characteristic of appropriateness of interconnections of shadow economy and corruption in present-day Ukraine is given.

Key words: *corruption, determination of corruption, shadow economy, interconnections of shadow economy and corruption.*

Постановка проблеми. У структурі детермінуючого комплексу корупції в Україні важлива роль належить тіньовій економіці. Тому без дослідження характеру її детермінуючого впливу складно зрозуміти особливості відтворення корупції в Україні. Низка питань, які цієї стосуються цієї проблематики, вже частково у літературі розглядалися.

Стан дослідження. Проблема взаємозв'язку тіньової економіки і корупції аналізується у дослідженнях М.І. Мельника, Я. Мокія, В.Ю. Мейтуса, С.М. Прояви, А.Ю. Сунгурова тощо [1, 2, 3, 4, 5]. Проте питання про природу цього взаємозв'язку і особливостей його проявів у посттрансформаційній Україні залишаються ще дискусійними. **Метою** цієї статті є здійснення кримінологічного аналізу природи взаємозв'язку тіньової економіки і корупції, визначення особливостей його проявів у посттрансформаційній Україні.

Виклад основних положень. Тіньова економіка – це сфера економічних відносин, що ґрунтується на повному або частковому ігноруванні формальних соціальних інститутів й існує «всупереч» правовим нормам, які регламентують сферу господарського життя суспільства, тобто перебувають поза межами правового поля. Фахівці умовно поділяють тіньову економіку на неформальну (неофіційну підприємницьку активність громадян) і підпільну (протиправну господарську діяльність суб'єктів господарювання у легальній сфері, а також заборонену господарську діяльність) [6, с. 183–191].

Організаційною основою тіньової економіки є суб'єкти господарської діяльності – зареєстровані та незареєстровані. Вони утворюють своєрідні ділові мережі з низкою характерних особливостей. По-перше, їх учасники переважно зв'язані один з одним технологічно, тобто ділова мережа відображає логіку бізнесу (джерела кредитування, оренда складських і виробничих приміщень, постачальники сировини, гуртові покупці товару та ін.). По-друге, ділові мережі тіньової економіки не обмежуються суб'єктами господарської діяльності, охоплюючи і представників органів державної влади, і правоохоронних органів тощо. По-третє, ділові мережі виключно утилітарні; вони утворюються на взаємній корисності такого членства, а відтак, позбавляються від тих, хто користується ресурсами мережі, нічого не даючи взамін.

Незважаючи на те, що різноманітні форми проявів тіньової економічної активності певною мірою притаманні всім суспільним системам, в умовах трансформації соціальної системи спостерігається тривале збереження її високого рівня. Так, в Україні від 2001 р., за даними Міністерства економіки України, рівень тіньової економіки зберігається на рівні 30% до 45% офіційного ВВП [7].

Державні чиновники, наділені владними повноваженнями, вдало дозують доступ до ресурсів, особливо бюджетних, для учасників ринку. Оскільки тіньовий бізнес є джерелом фінансового благополуччя чиновників, вони залишаються серед зацікавлених у його відтворенні й активно використовують свої можливості з регулювання умов бізнес-діяльності.

Владні повноваження, які використовуються для створення обмежень чи переваг у процесі входження на ринок, формують основу тіньової економіки, і в цьому сенсі, є її специфічною ресурсною базою.

Тому в Україні тіньова діяльність є не лише відповіддю на незбалансованість економічного організму, а й реакцією на низьку ефективність системи державного управління, ключовими ознаками якої у цьому випадку є корумпованість, недостатня фахова підготовка, низька мотивація до відповідального виконання службових обов'язків, недосконалість правової системи та правосуддя. Суб'єкти господарювання переходять у тінь не лише для того, щоб уникнути податкового тягаря і швидше збагатитись, – часто їх до цього спонукає сама система бюрократичних механізмів прийняття рішень у сфері регулювання та контролю господарської діяльності.

Тіньову економіку розглядають переважно як суспільно неприйнятну, яка живиться за рахунок офіційної економіки, відбираючи у неї продуктивні ресурси та створюючи конкуренцію суб'єктам господарювання, котрі діють офіційно. І загалом – це абсолютно виправданий підхід. Роль тіньової економіки в питанні розподілу ресурсів і ринкової діяльності загалом негативна. Виведення значної частини коштів зі системи державного розподілу насамперед стримує процес оптимізації економічних відносин і, в кінцевому підсумку, не відповідає забезпеченню довгострокових інтересів держави та громадян, зокрема щодо формування ефективної системи пенсійного забезпечення, охорони здоров'я, освіти та ін.

Тіньова економіка опосередковано знижує інвестиційну привабливість національної економіки. Дефіцитні ресурси з офіційного сектору економіки відходять у тінь, де їх можуть використовувати не на користь суспільним інтересам.

Окремою проблемою є вплив тіньової економіки на інституційну інфраструктуру ринку – фінансові, банківські, інвестиційні, страхові установи, торговельно-посередницькі, консультаційні фірми. Вони активно використовуються у сфері тіньових відносин: у процесі перерозподілу державної власності, шахрайсько-спекулятивних фінансових операціях, конвертаційних схемах, відмиванні коштів, отриманих злочинним шляхом тощо. Через них легалізується основна частина тіньових і злочинно набутих коштів, що вкладаються в легальний бізнес, придбання нерухомості та ін. Вони створюють необхідні господарські механізми для одержання суб'єктами тіньової господарської діяльності високих валових прибутків, але не виконують економічних функцій

так, як це необхідно для розвитку ринкових відносин. Своєю участю у тіньовій і злочинній господарській діяльності вони деформують свою дуже важливу функціональну роль у становленні ринкової інфраструктури.

Враховуючи відносно великі масштаби тіньової економіки у сучасній Україні, можна констатувати, що головні джерела її засобів перебувають у легальному бізнесі. Близько 80% фінансових ресурсів тіньової економіки надходять від сфери постачання енергоресурсів, металургійної та хімічної промисловості, фінансових, банківських і зовнішньоекономічних операцій. Причому, це здебільшого – не відверто протиправні форми господарської діяльності, а асоціальна господарська діяльність, яка полягає в здійсненні економічних трансакцій без урахування стратегічних інтересів розвитку суспільства. Для таких операцій інтенсивно використовують владний ресурс. Масштабна тіньова господарська діяльність неможлива без підтримки державних структур. Тіньова економіка стала, як уже згадувалось, джерелом величезних статків багатьох чиновників. Підкуп державних чиновників – це страхування господарських ризиків тіньової господарської діяльності (захист від державного контролю, ризики конкурентної боротьби, залагоджування різноманітних проблем, супроводження товару тощо), які достатньо суттєві. Отже, і трансакційні витрати достатньо високі, за різними оцінками – від 1/3 валового прибутку. Ці кошти перерозподіляються між державними чиновниками, політиками, представниками правоохоронних органів, суддями та ін. Саме їх велика зацікавленість і відверта безкарність забезпечили домінування в національній економіці перерозподілу та привласнення над процесом творення нових благ. Виробництво в сучасних умовах цікавить господарюючих суб'єктів не як засіб розвитку та економічної перспективи, а як уже наявне багатство, що можна привласнити.

Соціально-економічна природа доходів від тіньової економіки – асоціальна. Якщо заробітна плата, прибуток, рента становлять доходи суб'єктів господарювання і є чинниками суспільного виробництва, то доходи суб'єктів тіньової економіки – це безпосередні чи опосередковані відрахування із доходів суб'єктів суспільно-корисної діяльності. Тому доходи суб'єктів тіньової економіки мають паразитичний характер. Ці суб'єкти зазвичай перерозподіляють уже створені блага і не беруть на себе ризики виробничої діяльності. Наприклад, унаслідок перенасичення контрабандною продукцією занепадають окремі сфери вітчизняного виробництва (легка промисловість, рибна промисловість, виробництво побутової техніки та ін.).

Отже, підсумовуючи, можна стверджувати, що в стратегічній перспективі тіньова економіка руйнує ринкові механізми організації

соціально-економічної системи і, безумовно, є вигідним середовищем для постійного відтворення корупції.

Поширення тіньової економіки сприяє корупції. Набуваючи вагомості на початковому етапі, за відсутності належної протидії як адміністративного, так і економічного характеру, тіньові структури поступово перетворюються на своєрідну економічну субкультуру, поширюючи вплив і моделі економічної поведінки на всі сфери життєдіяльності суспільства в обсягах, що постійно зростають [8, с. 444].

За цих умов союзником тіньової економіки стає сама держава в особі зацікавлених високопоставлених державних чиновників. Унаслідок підтримки державних чиновників потужним корпоративно-бюрократичним групам в Україні вдалося взяти під контроль навіть окремі сфери економічної діяльності. Вони мають змогу нав'язувати необхідні рішення органам державної влади та блокувати рішення, що суперечать їхнім інтересам.

До чинників впливу, що сприяють переміщенню господарської діяльності в тіньову економіку, належать:

- високий рівень втручання держави в економіку;
- фіскальний тягар (особливо підвищується за збільшення рівня прямого оподаткування);
- низька ефективність правового регулювання;
- рівень економічної свідомості (за результатами опитування);
- зниження рівня реального доходу в розрахунку на душу населення;
- високий рівень безробіття [9, с. 272].

Можна припустити, що зростання тіньового сектору відбувається тоді, коли вплив перелічених чинників посилюється.

Якщо аналізувати структуру «тіньової» господарської діяльності, то її можна уявити у формі піраміди:

1. На вершині піраміди – політично-бізнесова еліта, яка представляє великі корпоративно-бюрократичні групи.

2. Середню частину піраміди утворюють підприємці, банкіри, чиновники регіонального рівня.

3. Унизу піраміди – наймані працівники з неформальною зайнятістю, причому і фізичної, і розумової (інтелектуальної) праці, а також дрібні та середні державні службовці. Для цієї категорії осіб незареєстрована діяльність є вторинною (неформальною) зайнятістю. Вид їхніх занять сам собою зазвичай не є протиправним, але в зв'язку з різними обставинами вони задіяні у тіньовій сфері.

Безумовно, розподіл суб'єктів тіньової економіки на три групи умовний і небезперечний (ці групи не є відгородженими одна від одної і певним способом перетинаються). Однак здійснити його необхідно, тому що, по-перше, йдеться про орієнтовно достатньо вагомую частину економічно активного населення країни, яке виробляє близько 35% ВВП, по-друге, в суб'єктів виділених груп є загальний інтерес (і загальні форми його реалізації) та власні специфічні інтереси, котрі принципово відрізняються. Якщо суб'єкти з першої чи другої групи використовують тіньову господарську діяльність для збагачення, зміцнення власного службового чи політичного статусу, то ті, хто внизу піраміди, – прагнуть забезпечити для себе та своїх родин необхідний рівень матеріального благополуччя.

Загалом негативні соціально-економічні наслідки від поширення тіньової економіки можна звести до таких аспектів. По-перше, відбувається ускладнення процесу запровадження чи функціонування ринкових механізмів господарювання й ефективного державного регулювання трансформаційними економічними процесами в межах національної економіки. По-друге, значні розміри тіньової економіки призводять до деформації бюджетної та фіскальної політики держави. Недоотримання чималих доходів державним і місцевими бюджетами від тіньової економіки суттєво деформує бюджетну й фіскальну політику держави. З одного боку, влада з метою збільшення державних доходів змушена посилювати фіскальний тиск, а з іншого – скорочувати видатки на загальносуспільні потреби.

Тіньова економіка, по-третє, сприяє формуванню невиправданої та неконтрольованої державою соціальної нерівності громадян, вона руйнує стимули до суспільно корисної праці. Грошові доходи в тіньовій економіці, що вимірюються десятками і десятками мільярдів доларів, виходять з-під соціального контролю і зумовлюють різку соціальну нерівність громадян.

Зароджується ефект «легких грошей», що забезпечує високий рівень матеріального благополуччя тих, хто є активним гравцем у сфері тіньової економіки, зокрема серед представників корпоративно-бюрократичних груп і високопоставлених державних чиновників.

Можливість досягнення високого рівня благополуччя внаслідок протиправної господарської діяльності та корупції руйнує в населення мотивацію до чесної та сумлінної праці. У нашому суспільстві відбулось штучне зниження значущості таких якостей, як фаховість, професійний досвід, знання, освіченість та ін. Суспільство позбавило себе соціально-психологічних чинників зростання продуктивності праці. Тому до чинників, що зумовлюють труднощі у запровадженні ринкових відносин, нале-

жить соціально-психологічна реакція населення на глибоку диференціацію доходів і соціальну несправедливість у розподілі суспільних благ [10].

Нездатність держави забезпечити оптимальний розподіл ресурсів виявляється у зростанні неформальних відносин, зокрема тінювих відносин у сфері господарської діяльності та корупції. Скажімо, перекося у політиці ціноутворення сприяють розвитку тінювого товарного ринку. На думку економістів, існує також позитивна кореляція між часткою ВВП, яка перерозподіляється через бюджетну систему, та зростанням податкового навантаження і динамікою тінювого сектору [11, с. 38].

Тінювий сектор – ухилення від податкових і соціальних виплат спричиняє зниження темпів зростання національної економіки, перешкоджає проведенню ефективної економічної політики. Звужуються можливості держави у здійсненні нею соціально-трансферної функції, спрямованої на захист соціально вразливих груп населення, котрі не можуть себе реалізувати в тінювому секторі. Тінювий сектор посилює цю диференціацію і соціальну нерівність, зумовлюючи складні соціально-економічні, політичні й соціально-психологічні деформації.

Зростання тінювої економіки посилює дисбаланс у функціонуванні системи господарювання. В Україні ринкові економічні інститути ще не сформовані у такий спосіб, щоб бути здатними корегувати диспропорції, які виникають в економічній системі, особливо у кризові періоди. Тому перешкоджання у становленні цих інститутів або локалізація їх впливу (що якраз відбувається у випадку зростання тінювої економіки) негативно впливає на функціонування системи господарювання загалом.

Зростання тінювої економіки посилює і так обмежені шанси національної економіки адаптуватися до умов, що швидко змінюються. Національна економіка ще не має необхідних адаптивних механізмів у випадку виникнення складних, зокрема негативних обставин. Нові умови, в тому числі й кризові (швидка зміна технологій, кон'юнктури ринку, складні природні умови і под.) є невід'ємною складовою розвитку ринкової системи господарювання. І небезпека дестабілізації економічної системи зв'язана не з дією самих цих чинників, а з труднощами їх подолання економікою. Економіка, глибоко вразена тінювими господарськими відносинами, не володіє адекватними механізмами, щоб адаптуватись до швидкої зміни економічного середовища, а тінюва економіка, у свою чергу, в зв'язку зі своєю соціально-економічною природою, не може мати механізмів нейтралізації у випадку настання складних умов, які були б спрямовані на захист суспільних інтересів. Тому тінюва економіка послаблює ще несформовані адаптивні можливості національної економіки.

Тіньова економіка також знижує рівень інтегрованості національної економіки, який і так є низьким. Відбувається інтеграція внутрішніх ринків одночасно з інтеграцією країни в міжнародні ринки. Паралельний перебіг цих процесів стикається з певними проблемами, розв'язання котрих залежить від ефективності впровадження та функціонування ринкових механізмів, а поширення тіньової економіки послаблює дію цих механізмів. Наприклад, стрімке зростання контрабандного ввезення товарів і продукції на територію України, яке має місце вже упродовж багатьох років, дезінтегрує внутрішній ринок, послаблює конкурентноздатність вітчизняного виробника, зумовлює технологічну відсталість окремих секторів промисловості.

Безсумнівно, що зростання тіньової економіки зумовлює зростання корупції і наваки. Ці процеси взаємозв'язані й у сукупності виступають активним чинником формування неадекватної економічної політики, політики, орієнтованої на задоволення інтересів конкретних корпоративно-бюрократичних груп. Виникає зрощування політики та бізнесу, механізми якої забезпечують отримання у великих масштабах і політичної, й економічної ренти корпоративно-бюрократичним групам. Однак ця модель ослаблює дію ринкових механізмів і дестабілізує систему господарювання загалом. Наслідки такої політики виявились у низькому рівні якості життя, а відтак – у ставленні населення до ринкових перетворень. Відбулось різке наростання антиринкових настроїв.

Низький рівень ефективності й прогнозованості економічної політики призвів до виникнення трансформаційних пасток, які сприяють поширенню тіньової економіки. Це:

- неочікуване та непрогнозоване виникнення інституційних пустот і відсутність метаінституту для координації інституційних змін;

- неузгодженість політичної, економічної, соціально-психологічної та інших підсистем між собою, що порушила тенденцію не лише до розвитку, а й до цілісності у функціонуванні соціальної системи і, як наслідок, призвела до зниження загального економічного потенціалу перехідної економіки;

- приватизаційна пастка з необмеженою вірою в успіх перетворення державної власності на приватну з неодмінним підвищенням продуктивності праці й ефективності використання ресурсів;

- валютно-фінансова пастка, яка спричинила надмірну доларизацію економічних відносин;

- пастка неадекватних психологічних очікувань, пов'язана з перетворенням романтико-демократичної ініціативи на глибоку депресію абсолютної більшості населення [7, с. 91–92].

Отже, одним із чинників поширення тіньових господарських відносин є соціально-психологічна реакція індивідів і соціальних груп на нездатність економічних механізмів згладити глибоку диференціацію доходів і забезпечити оптимальний розподіл ресурсів та належну якість життя населення.

Неефективність економічної політики, порушення оптимальності в поєднанні державних і ринкових регуляторів, розбухання державного апарата, його бюрократизація, постійне посилення податкового тягаря породили у більшості населення недовіру до органів державної влади.

Значимо також, що в нашій країні не існує чіткої поляризації між правомірною та тіньовою господарською діяльністю, є лише різноманітні відтінки. Взаємозв'язок цих двох форм господарської діяльності дуже значний. Формальний сектор активно використовує переваги тіньового і навпаки. Субконтрактність як форма участі тіньового сектору в господарських зв'язках значно поширилась, причому в різних галузях промисловості.

Висновок. У зв'язку з викладеним можна констатувати, що де-термінуючі властивості тіньової економіки у впливі на відтворення корупції є досить вагомими та відображають закономірності соціально-економічних процесів трансформації нашої соціально-економічної системи за ринковим типом.

---

1. Мельник М.І. Корупція: сутність, поняття, заходи протидії: монографія / М.І. Мельник. – К.: Атіка, 2001. – 304 с.

2. Мокій А. Тіньова економіка України: проблема і можливості її усунення з погляду принципів соціальної ринкової економіки / А. Мокій // Соціальна ринкова економіка: Основні орієнтири для України / за ред. проф. Р. Клапгама. – К.: Представництво Фонду ім. Конрада Аденауера в Україні, 2003. – С. 81–84.

3. Мейтус В.Ю. Коррупция. Экономический и информационный анализ / В.Ю. Мейтус. – К.: Норма-принт, 2003. – 258 с.

4. Проява С.М. Экономизация коррупции. Механизм противодействия: монография / С.М. Проява. – М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2008. – 159 с.

5. Сунгуров А.Ю. Гражданские инициативы и предотвращение коррупции / А.Ю. Сунгуров. – СПб.: Норма, 2000. – 224 с.

6. Див.: Попович В.М. Економіко-кримінологічна теорія детінізації економіки: монографія / В.М. Попович. – Ірпінь: Академія держ. податкової служби України, 2001. – С. 183–191.

7. Тенденції тіньової економіки в Україні (за I півріччя 2007 року). – К.: Департамент економ. стратегії Міністерства економіки України, 2008. – № 25. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua>

8. Теория переходной экономики: учеб. пособие / под ред. И.П. Николаевой. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – С. 444.

9. Бланкарт Шарль. Державні фінанси в умовах демократії: вступ до фінансової науки / Шарль Бланкарт; пер. з нім. С.І. Терещенка; передм. та наук. ред. В.М. Федосова. – К.: Либідь, 2000. – С. 272.

10. Див.: Лібанова Е. Я не вірю в можливість відродження протестантської етики / Е. Лібанова // Дзеркало тижня. – 2009. – № 26 (754). – 11–31 лип.

11. Кузнецова Т.Е. Неформальный сектор экономики: структура, масштабы, противоречивость функций и результатов / Т.Е. Кузнецова, С.А. Хавина. – М.: РАН. Ин-т экономики; Центр полит.-экон. исследований, 2000. – С. 38.

12. Лемещенко П.С. Институциональные противоречия и ловушки переходного периода / П.С. Лемещенко // Экон. вестн. Ростов. гос. ун-та. – 2005. – Т. 3. – № 1. – С. 91–92.

Стаття надійшла 10 березня 2011 р.

УДК 343.132[094.5.072]

**С.І. Пічкуренко,
В.В. Ворона**

ТЕОРЕТИЧНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ ТА ХАБАРНИЦТВУ В ОРГАНАХ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Розглянуто деякі питання щодо теоретично-правових засад запобігання та протидії корупції в ОВС з урахуванням антикорупційного законодавства, прийнятого 11 червня 2009 року.

Ключові слова: *корупція, корупційні правопорушення, запобігання та протидія корупції в ОВС, Служба внутрішньої безпеки.*

Рассмотрены некоторые вопросы, касающиеся правовых мер предотвращения и противодействия коррупции в ОВС с учетом антикоррупционного законодательства, принятого 11 июня 2009 года.

Ключевые слова: *коррупция, коррупционные правонарушения, предотвращение и противодействие коррупции в ОВД, Служба внутренней безопасности.*

The article deals with the legal measures of preventing and counteraction corruption in organs of internal affairs including the counter-corruption legislation adopted on 11 June 2009.

Key words: *corruption, corruption offenses, preventing and counteraction corruption in organs of internal affairs, Interior Security Service.*

Постановка проблеми. В умовах реформування в Україні соціально-економічної сфери, реорганізації економічного механізму в регулюванні нових форм власності, постійної зміни законодавства до-

силь відчутно загострилася криміногенна обстановка, виникли нові види корупційних діянь, посадових злочинів, у тому числі хабарництво, яке набуло масового й часто організованого характеру. Розмаїтість їх форм, проникнення до різних сфер діяльності – економічної, фінансової, підприємницької, правоохоронної – потребують теоретично-правового вивчення поняття «корупція» і «хабарництво», їх співвідношення, розробки нових способів організації боротьби з цими злочинними проявами, зокрема в ОВС, чим і обумовлена актуальність дослідження.

Непоодинокі факти порушення законності з боку працівників міліції, скоєння ними злочинів, прояви неповаги і насильства до людей та хабарництва об'єктивно та закономірно викликають занепокоєння в суспільстві та негативно позначаються на ставленні населення до міліції, на його довірі.

З 2005 року кількість засуджених працівників зросла більше ніж удвічі (із 146 у 2005 р. до 342 у 2009 р.). Лише за перший квартал цього року засуджено 70 колишніх працівників, що на 20,7% більше, ніж за аналогічний період минулого року. Більшість із них засуджено за вчинення посадових злочинів (67,1%).

Стійкою та тривожною є тенденція зростання кількості кримінальних справ, порушених щодо працівників за фактами вчинення посадових злочинів, питома вага яких становить 83,5% від їх загальної кількості.

Починаючи з 2007 року, загострюється проблема хабарництва. Від початку поточного року кількість кримінальних справ, порушених за злочини, пов'язані з хабарництвом, зросла на 52% (з 31 до 47) [1, с. 2].

Саме тому підвищення спротиву корупції в ОВС, формування нової антикорупційної політики є важливими чинниками забезпечення внутрішньої безпеки ОВС, а боротьба з корупцією – пріоритетним напрямом діяльності служби внутрішньої безпеки МВС.

Така ситуація зобов'язує органи внутрішніх справ своєчасно виявляти негативні тенденції в міліцейському середовищі, усувати причини та передумови корупції, налагоджувати дієвий обмін інформацією, здійснювати профілактику корупції. Аналіз стану боротьби з корупційними правопорушеннями, а також результати соціологічних досліджень щодо питань взаємодії в цій сфері свідчать про наявність прогалин як у нормативному регулюванні, так і в практичному її здійсненні, зокрема в ОВС [2, с. 67–68].

Мета цієї статті полягає в комплексному аналізі поняття корупції та хабарництва, визначення особливостей скоєння корупційних діянь в ОВС.

Для досягнення зазначеної мети були поставлені завдання: 1) дослідити зміст поняття корупції; 2) визначити сутність і класифікувати види, форми корупції в ОВС; 3) визначити місце, роль та основні напрямки служби внутрішньої безпеки щодо боротьби з корупцією в ОВС.

Предмет дослідження – визначення поняття корупції, зокрема корупція в ОВС.

Методологічну основу дослідження становлять положення теорії пізнання. У процесі дослідження була використана система методів наукового пізнання: формально-логічний метод, історико-правовий, статистичний.

Правовою базою дослідження послужили: нормативно-правові акти, в тому числі відомчі, що регламентують організацію і діяльність правоохоронних органів у боротьбі зі злочинністю, наукові парці вітчизняні та зарубіжних учених.

Стан дослідження. Поняття корупції досліджено у працях вітчизняних та зарубіжних учених: Р. Аксьонова, В. Василичука, О. Гурова, Д. Гребельського, І. Гуткіна, К. Єрмакова, А. Загорного, Г. Зуйкова, В. Плішкіна, М. Корнієнко, В. Капнуліна, В. Колпакова, В. Комісарова, М. Мельника, Ю. Наумкіна, О. Негодченка, С. Ожегова, В. Статкуса, Л. Скалазуба, Г. Туманова, Ю. Тихомирова, В. Шамрая, В. Шванковата, О. Філімонова та інших.

Виклад основних положень. Ми погоджуємося з позицією С. Браткова, що учені досліджували теоретичні та практичні питання поняття корупції, організації взаємодії як управлінської діяльності в цілому, так і окремих її різновидів в протидії цього явища [2, с. 67]. Але, на нашу думку, недостатньо вивченими залишаються питання протидії корупції та хабарництву в ОВС.

Дослідники пропонують кілька варіантів походження терміна «корупція». Одні вважають, що він походить від поєднання латинських слів «corrupt» і «grurege». В результаті утворився самостійний термін «corrupturege», який означає діяльність кількох осіб, спрямовану на «гальмування» нормального перебігу судового процесу чи процесу управління справами суспільства [3, с. 6–7].

Інші пов'язують цей термін з латинським словом «corruptio», яке тлумачать як «підкуп, продажність громадських і політичних діячів, посадових осіб» [4, с. 70].

Приблизно таке саме тлумачення цього поняття дає С. Ожегов. «Корупція, – означає учений, – підкуп хабарами, продажність поса-

дових осіб, політичних діячів» [5, с. 140]. Крім підкупу й продажності, енциклопедичні словники тлумачать латинське слово «согургіо» ще й як псування й розбещування, що підкреслює глибинний аспект корупції як соціального явища, яке свідчить про розбещення владою певних посадових осіб державних органів і розпад системи державної влади.

Авторитетний юридичний словник Генрі Блека визначає корупцію як «діяння, яке вчиняється з наміром надати деякі переваги, несумісні з офіційними обов'язками посадової особи та правами інших осіб; діяння посадової особи, яка неправомірно використовує своє становище чи статус для одержання будь-якої переваги для себе чи іншої особи в цілях, які протирічать обов'язкам і правам інших осіб» [6, с. 117].

Дослідник Ю. Тихомиров пропонує розглядати корупцію як злочинну діяльність у сфері політики чи державного управління. Серед найтипівіших проявів корупції він називає підкуп чиновників і громадсько-політичних діячів, хабарництво за законне чи незаконне надання благ і переваг, протекціонізм – сприяння працівникам на підставі родичання, земляцтва, особистої відданості та приятельських стосунків [7].

Найчастіше під корупцією розуміють підкуп і продажність посадових осіб, що позначається кримінально-правовим поняттям «хабарництво» [8].

Дослідник В. Комісаров вважає неправомірним ототожнення корупції з одержанням хабара. Корупцію він розглядає як використання суб'єктом управління своїх владних повноважень в особистих інтересах усупереч службовим. «Дискредитація держапарату, – зазначає учений, – його розпад пов'язані не тільки з ситуаціями одержання посадовими особами хабарів чи незаконних привілеїв, а й з тими випадками, коли посадові особи діють з інших вузькогостичних мотивів (влаштування долі родичів, кумівство, прагнення догодити керівнику тощо)» [9, с. 25–31].

На думку О. Охотнікової, корупція передбачає систему стосунків між певними посадовими особами та кримінальним середовищем на основі протиправної діяльності цих посадових осіб на шкоду державним і суспільним інтересам.

О. Гуров вважає корупцію однією з обов'язкових ознак організованої злочинності. Під корупцією він розуміє не просто давання чи одержання хабара за надання будь-якої послуги, а «постійний зв'язок посадових осіб з організованими злочинцями» [10, с. 22]. Такої думки дотримуються О. Філімонов та М. Корнієнко, які зазначають, що часто організована злочинність і корупція пов'язані настільки тісно, що це

дає підстави вченим вважати корупцію однією з ознак організованої злочинності [11, с. 35–41; 12].

На думку Б. Волженкіна, «корупція – це соціальне явище, яке полягає в розпаді влади, коли державні (муніципальні) службовці та інші особи, уповноважені на виконання державних функцій, використовують своє службове становище, статус і авторитет займаної посади в корисливих цілях для особистого збагачення або в групових інтересах» [13, с. 19].

Закон України «Про боротьбу з корупцією», прийнятий 1995 року, містить визначення корупції, як діяльність осіб, уповноважених на виконання функцій держави, спрямовану на протиправне використання наданих їм повноважень для одержання матеріальних благ, послуг, пільг або інших переваг. 2003 року Україна приєдналася до Антикорупційної мережі ОЕСР (ACN OECD). Відповідно до оціночного звіту АКМ (ACN OECD) у січні 2004 року, Україна потребувала оновленої національної антикорупційної стратегії, між іншим, з більшим акцентом на попередження корупції з метою визначення системних недоліків, які створюють сприятливе для корупції середовище, та ефективнішої концентрації можливостей правоохоронної системи для боротьби проти корупції.

11 червня 2009 року Президентом України підписано пакет антикорупційних законів, прийнятих Верховною Радою України, зокрема Закони України «Про засади запобігання та протидії корупції» та «Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень».

Основною метою прийняття цих законів було приведення національного законодавства України у відповідність із міжнародними документами, згода на обов'язковість яких була надана Верховною Радою України, і виконання Україною зобов'язань, що випливають із її членства у Раді Європи.

Аналіз Закону України «Про засади запобігання та протидії корупції» визначає основні засади запобігання та протидії корупції в публічній і приватній сферах суспільних відносин, відшкодування завданої внаслідок учинення корупційних правопорушень шкоди, повнення порушених прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав чи інтересів юридичних осіб, інтересів держави [14].

Ми підтримуємо думку Л. Скалазуба і В. Василичука, що з метою дотримання дисципліни та законності необхідно акцентувати увагу оперативних підрозділів ОВС, а особливо СВБ МВС на обмежен-

нях, що встановлюються Законом для державних службовців та осіб, які до них прирівнюються [15].

На нашу думку, слід зосередити увагу на:

– у пп. «в» п. 1 ч. 1 ст. 4 зазначено про заборону неправомірно втручатися в діяльність інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування або посадових осіб. У зв'язку з цим необгрунтовані запити на отримання інформації, перебування в офісних та виробничих приміщеннях суб'єктів господарювання без законних на те підстав можуть бути приводом для притягнення оперативних працівників до відповідальності згідно з пп. «в» п. 1 ч. 1 ст. 4 Закону за ст. 212-27 Кодексу України про адміністративні правопорушення (КУпАП);

– під час підготовки відповідей авторам заяв та звернень необхідно звернути увагу на п. 4 ч. 1 ст. 4 Закону, який встановлює заборону відмовляти фізичним або юридичним особам в інформації, надання якої передбачено законом, надавати недостовірну чи не в повному обсязі інформацію, а також звернути увагу на ч. 2 ст. 5, яка обмежує вартість отриманих у зв'язку з виконанням функцій держави особистих подарунків до розміру однієї податкової соціальної пільги;

– ч. 2 ст. 4 Закону забороняє фізичним та юридичним особам здійснювати фінансування органів державної влади чи органів місцевого самоврядування, у тому числі надавати їм матеріальну або нематеріальну допомогу, безоплатно виконувати роботи, надавати послуги, передавати кошти та інше майно, крім випадків, передбачених законами.

Відповідно до цих вимог, оперативні підрозділи повинні припинити співпрацю з благодійними фондами та користування безоплатними послугами й допомогою, що пропонуються суб'єктами господарювання (ПММ, ремонт службових приміщень тощо), оскільки такі дії сприятимуть виявам корупції.

Розширюється перелік суб'єктів корупції, встановлюються антикорупційні обмеження на державній службі, запроваджуються перевірки при вступі на державну службу, запроваджується заборона на отримання подарунків, пов'язаних зі службою, передбачається декларування майнового стану службовців та близьких родичів, запроваджується антикорупційна експертиза тощо.

Аналізуючи різні погляди вітчизняних і зарубіжних учених щодо поняття «корупція», можна зробити висновок, що вона може проявлятися в різних формах: цивільно-правовій, адміністративній, кримінальній та інших.

Отже, на нашу думку під корупцією в органах внутрішніх справ слід розуміти: підкуп-продажність працівників міліції, незаконне надання благ і переваг; протекціонізм – сприяння працівниками ОВС на підставі родичання, земляцтва, особистої відданості та приятельських стосунків; діяння посадової особи органів внутрішніх справ, яка неправомірно використовує своє становище чи статус для одержання будь-якої переваги для себе чи іншої особи в цілях, які протирічать обов'язкам і правам інших осіб; розбещення владою певних посадових осіб органів внутрішніх справ, що призводить до підриву авторитета міліції і дискредитації системи МВС; неправомірне втручання працівників міліції в діяльність інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування або посадових осіб; відмова фізичним або юридичним особам в інформації, надання якої передбачено законом, надання недостовірної чи не в повному обсязі інформації, використання авторитету посади працівника ОВС та пов'язаних із ним можливостей; використання посадових повноважень, статусу посади, а також її авторитету та пов'язаних із ними можливостей для задоволення особистого чи групового інтересу; задоволення інтересів третіх осіб шляхом неправомірного використання можливостей, які надає особі її посада, можливе лише тоді, коли такі інтереси є груповими.

До кримінальної корупції слід віднести одержання хабара посадовою особою ОВС за вчинення певних (наприклад, незаконних) дій та підкуп працівника міліції представниками організованої злочинності.

Слід зазначити, що хабарництво є лише одним зі складників багатоаспектного соціального явища корупції. Будучи одним із найнебезпечніших проявів корупції, хабарництво, однак, не вичерпує змісту цього поняття. Корупція не зводиться до хабарництва, хоча воно є її серцевиною і найточніше відображає суть явища. Корупція розглядається як зловживання владою чи посадовим становищем, учинене з будь-яких особистих мотивів.

Ми підтримуємо позицію вчених, які розглядають корупцію як елемент (ознака) чи різновид організованої злочинності.

На відміну від викладених підходів, прибічники цього погляду не розглядають корупцію як самостійне явище, а зводять її до структурного елементу, ознаки або різновиду організованої злочинності. Проявами корупції при цьому вважають різні посадові зловживання, проте лише в межах організованої злочинності. На нашу думку, це найнебезпечніша форма корупції в ОВС.

Висновки. Ефективна протидія корупції в ОВС значною мірою залежить від того, наскільки глибоко пізнана її сутність, що є актуальною проблемою в теоретичному і практичному аспекті.

Важливість з'ясування сутності корупції для практичної діяльності полягає в тому, що від правильного розуміння її сутності залежить формування стратегії і тактики протидії корупції, цілей, визначення засобів їх досягнення, рівня нормативного, матеріального, фінансового та іншого забезпечення.

1. Про оголошення рішення колегії МВС: Наказ МВС України від 24 квітня 2010 року № 153. – 10 с.

2. Братков С. Поняття корупції та її феноменологія / С. Братков // Вісник Академії управління МВС. – 2009. – № 4. – С. 66–77

3. Мельник М.І. Корупція: сутність, поняття, ознаки, заходи протидії: монографія / М.І. Мельник. – К.: Атіка, 2001. – 347 с.

4. Мельник М.І. Корупція – корозія влади: монографія / М.І. Мельник. – К.: Атіка, 2004. – 384 с.

5. Ожегов С.И. Словарь русского языка / С.И. Ожегов; под ред. Н.Ю. Шведовой. – 23-е издание, испр. – М.: Русский язык, 1990. – 270 с.

6. Black H. Black Law Dictionary / H. Black. – New York, 1998. – 460 p.

7. Тихомиров Ю.А. Современная теория административного права / Ю.А. Тихомиров // Государство и право. – 2004. – № 11. – С. 24–30.

8. Матіос А.В. Адміністративна відповідальність посадових осіб / А.В. Матіос. – К.: Знання, 2007. – 223 с.

9. Комиссаров В.С. Уголовно-правовые аспекты борьбы с коррупцией / В.С. Комиссаров // Вестник Московского университета. – Серия 11. – 1993. – № 1. – С. 17–23.

10. Гуров А.И. Профессиональная преступность: прошлое и современность / А.И. Гуров. – М., 1990. – 226 с.

11. Филимонов О.В. Социально-правовой контроль – направление борьбы с коррупцией / О.В. Филимонов // Коррупция в России: состояние, проблемы: м-лы науч.-практ. конф. (26 марта 1996 г.). – М., 1996. – С. 35–41.

12. Корнієнко М.В. Протидія організованої злочинності в країнах ЄС та США / М.В. Корнієнко. – К.: НТВ «Правник», 2002. – 292 с.

13. Волженкин Б.В. Коррупция. – СПб.: С.-Петербургский юрид. ин-т. Генер. Прокуратуры Рос. Федерации, 1998. – 260 с.

14. Про засади запобігання та протидії корупції: Закон України // Голос України. – 2009. – № 132.

15. Скалазуб Л.П. Проблеми застосування новоприйнятих законів України про корупцію оперативними підрозділами органів внутрішніх справ / Л.П. Скалазуб, В.І. Василичук, В.Е. Хібовський // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2010. – № 6. – С. 267–278.

Стаття надійшла 28 грудня 2010 р.

ДОСЯГНЕННЯ ВІКУ, З ЯКОГО МОЖЕ НАСТАВАТИ КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ (ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ)

Аналізується питання віку, з досягненням якого законодавець пов'язує настання кримінальної відповідальності у вітчизняному кримінальному законодавстві. Встановлено певні закономірності регламентації цього питання в основних історичних пам'ятках нашої держави.

Ключові слова: вік, кримінальна відповідальність, суб'єкт злочину.

Анализируется вопрос возраста, с достижением которого законодатель связывает наступление уголовной ответственности в отечественном уголовном законодательстве. Установлены некоторые закономерности регламентации этого вопроса в основных исторических памятках нашей страны.

Ключевые слова: возраст, уголовная ответственность, субъект преступления.

The problem of reaching the age of criminal liability in the Ukrainian legislation is analyzed in the article. Certain conformities of regulation of this problem in main historic events of our country are determined.

Key words: age, criminal liability, subject of a crime.

Постановка проблеми. Дослідження питання віку, з досягненням якого особа підлягає кримінальній відповідальності, в історії кримінального права надзвичайно важливе, оскільки дозволяє з'ясувати особливості та закономірності регламентації даної загальної ознаки суб'єкта складу злочину. Їх врахування може полегшити прогнозування майбутнього розвитку науки кримінального права, визначення оптимальних напрямків удосконалення відповідних її положень.

Стан дослідження. Питання, що пов'язані з віком суб'єкта злочину в історичному аспекті, досліджували такі науковці, як: В.М. Бурдін, Т.О. Гончар, Д.І. Любченко, О.Є. Сапожнікова, О.С. Яцун та інші. Однак більшість із зазначених науковців розглядають це питання у контексті проблеми кримінальної відповідальності неповнолітніх. Тому **мета** статті полягає в тому, щоб ґрунтовно дослідити пи-

тання віку, з досягненням якого особа підлягає кримінальній відповідальності, в історії кримінального права.

Виклад основних положень. У кримінально-правовій літературі виділяють такі періоди розвитку кримінального законодавства України: 1) період Київської Русі (X–XIII ст.ст.); 2) період польсько-литовського панування та козацька доба (XIV–XVII ст.ст.); 3) період знаходження України в складі Російської імперії, Польщі та Австро-Угорщини (XVII ст. – 1917 р.); 4) радянський період (1917–1991 рр.); 5) період незалежності України (із 1991 р.). Кожен із цих періодів характеризується історичною специфікою та особливостями відповідних правових пам'яток, зокрема і тих, що містили кримінально-правові норми [1, с. 13]. Беручи за основу цю науково обґрунтовану періодизацію, розглянемо особливості встановлення віку особи, з досягненням якого законодавець пов'язує настання кримінальної відповідальності.

Нормативні акти, що містили кримінально-правові норми і діяли на території Київської Русі, можна поділити на дві групи: світські та церковні. До світських актів можна віднести договори Русі з Візантією та германськими племенами, а також основний правовий документ того часу – «Руську Правду», а до церковних – церковні устави та Кормчу книгу.

Багато дослідників відзначали, що правові пам'ятки світського права Київської Русі майже не містять положень про вік особи, з досягненням якого законодавець пов'язував би настання кримінальної відповідальності [2, с. 322]. Відсутність чіткої вказівки в світському законодавстві на вік, з досягненням якого особа підлягає кримінальній відповідальності, на думку В.О. Рогова, «не можна розуміти як прояв свавілля. Це питання було релігійним, а не світським. Людська особистість розглядалась як творіння Бога, яка розвивалась за встановленим Ним законом, тому державна влада не вправі була на власний розсуд встановлювати вікові межі відповідальності» [3, с. 46]. Однак і у правових пам'ятках церковного права Київської Русі практично не має положень, які б регулювали це питання. Лише із тексту Кормчої книги, на думку С.В. Кудіна, можна зробити висновок, що дії осіб, яким ще не виповнилось 8 років, не карались [4, с. 416].

Крім цього, у період Київської Русі (X–XIII ст.ст.) питання про вік особи, як підставу притягнення до кримінальної відповідальності, було тісно пов'язане з можливістю вчинення гріха. Як зазначає В.В. Момотов, для «середньовічної людини грішити і вчиняти злочин

буде одне і те ж. Саме з цього моменту відповідно до релігійних догматів у особи з'являється можливість грішити і відповідати за свої вчинки» [2, с. 323].

У період XIV–XVII століття на українських землях, які входили до складу Великого князівства Литовського та Польщі (з 1569 року – Речі Посполитої) діяли Судебник Казимира 1468 року, Литовські Статути (1529, 1566 та 1588 рр.), магдебурзьке право та Саксонське зерцало.

У Судебнику Казимира 1468 року в статті 1 йшлося про те, що якщо дружина та повнолітні діти знали про злочин чоловіка та батька, то вони відповідали своїм майном за його дії. Малі діти, яким ще не виповнилося сім років, за вчинок батька не відповідали [5]. Таким чином, у Судебнику Казимира 1468 року починає утверджуватися принцип індивідуальної відповідальності за злочин, зокрема за вчинки батьків до кримінальної відповідальності не притягалися діти, які не досягли семирічного віку. Однак Судебник Казимира 1468 року не містить положень, що встановлюють вік, з досягненням якого особа підлягає кримінальній відповідальності за власні вчинки.

Перший Литовський Статут 1529 року не містить положень про вік особи, з досягненням якого законодавець пов'язував би виникнення кримінальної відповідальності [6]. Другий Литовський Статут 1566 року за рівнем кодифікаційної техніки перевершив перший. У Другому Литовському Статуті 1566 року в розділі 14 статті 8 «О шляхтичу лет зуполних не маючому» вказувалося, що якщо шляхтич у 14 років і не старше був обвинувачений в «злодійстві», то, у зв'язку з молодістю літ, йому не можна зарахувати це за «злодійство» і він не може бути відданий в руки ката на муки. Однак завдану шкоду повинні були відшкодувати батько, мати або рідні з майна неповнолітнього. У разі відсутності майна, неповнолітніх віддавали на вислугу. Крім цього, вказана норма застосовувалась до неповнолітніх дітей простих людей [7].

У Третньому Литовському Статуті 1588 року містилась подібна норма. Однак відповідно до розділу 14 статті 11 «О обвиненю в злодействе шляхтича, лет зуполних не маючого, также и о простих людях» кримінальній відповідальності за вчинення «злодійства» не підлягали шляхтичі в 16 років. Неповнолітні діти простих людей за вчинення «злодійства» підлягали кримінальній відповідальності, але вони «карались не горломъ, але якимъ караньемъ на теле» [8].

Крім Литовських Статутів, як зазначалось вище, в Україні діяли магдебурзьке право та Саксонське зерцало. За магдебурзьким правом неповнолітні особи чоловічої статі до 14 років та жіночої – до 13 років

звільнялись від страти та тілесних покарань. Згідно із Саксонським зерцалом, дитина в малолітньому віці, тобто до досягнення нею 12 років, не відповідала за вчинене нею вбивство чи іншу шкоду в кримінальному порядку, – обов'язок відшкодувати її було покладено на батьків у цивільному порядку з майна дитини. Неповнолітні віком від 12 до 21 року могли бути притягнуті до кримінальної відповідальності [9, с. 8].

Тепер простежимо, як розвивалось питання про вік особи, з досягненням якого наставала кримінальна відповідальності, за основними нормативними актами Російської імперії. Судебники 1497 і 1550 років не містили норм про вік, з досягненням якого особа підлягала кримінальній відповідальності [10]. Соборне Уложення 1649 року також не містили норм про вік, з досягненням якого особа підлягала кримінальній відповідальності [11]. Соборне Уложення з часом доповнювалось та змінювалось указами, які в подальшому отримали назву «Новоуказанні статті». У «Новоуказаних статтях» було введено таке положення: якщо дитина у віці 7 років вчинить вбивство, то вона за це не карається смертною карою. Однак і це положення було цілком взяте з іноземного права, що застосовували в той час в церковних судах. Воно не мало безпосереднього значення, оскільки існували нормативні акти, які встановлювали зовсім інші строки, коли особа залишалась непокараною, наприклад, 12 років при мужолозстві, в інших же законах церковних наведені строки і в 14, і в 20 років [9, с. 6–7].

У Військовому статуті Петра I 1716 року зустрічається тільки одна норма, що містить вказівку на вік особи, яка вчинила злочин. У тлумаченні на артикул 195 вказувалося, що «покарання за крадіжку пом'якшується або особа взагалі не карається, якщо... злодієм буде дитина, яка може бути покарана своїми батьками різками». Проте вік дитини, з настанням якого її можна не притягувати до кримінальної відповідальності, не вказувався [12, с. 363].

Таким чином, до початку XVIII століття в Україні діяли різні за походженням, змістом і формою джерела права, що по-різному визначали вік, з досягненням якого особа могла підлягати кримінальній відповідальності і нерідко суперечили одне одному. Як результат цього, у 1743 році був підготовлений збірник «Права, за якими судиться малоросійський народ».

Відповідно до глави 20 артикулу 44 пункту 7 «Прав, за якими судиться малоросійський народ» малолітні та неповнолітні, тобто особи чоловічої статі в 16 років, а жіночої в 13 років або в менших роках за вчинення вбивства, заподіяння поранення або вчинення будь-якого

іншого злочину, за що передбачена смертна кара, від кари звільнялися. До них суд на свій розсуд повинен був застосувати покарання різками, а батьки або опікуни – відшкодувати завдані збитки з майна неповнолітнього в подвійному розмірі. У разі відсутності майна, неповнолітніх віддавали потерпілим на вислугу [13, с. 383].

Крім цього, у главі 24 статті 10 передбачено, що вказані особи за вчинення крадіжки не віддавались кату. Відшкодування завданих збитків покладалось на батьків або опікунів із майна неповнолітнього. Суд застосовував до таких малолітніх або неповнолітніх ще й покарання на свій власний розсуд [13, с. 431].

Слід погодитись з Д.І. Любченком, що ці норми правової пам'ятки свідчать про те, що «проблема вікової межі кримінальної відповідальності була в стані розроблення, і погляди законодавця на цю проблему були суперечливими. З одного боку, можна говорити, що укладачі збірника встановлюють вік, з настанням якого особа вважається суб'єктом злочину, з іншого, – особи, що не досягли віку, з якого могла наставати кримінальна відповідальність, все ж мали до неї притягуватись, але міра покарання визначалась нечітко. Її уніфікація у нормах кодексу відсутня. Рішення щодо таких неповнолітніх приймали судді, очевидно, виходячи з особи правопорушника, власного здорового глузду тощо» [14, с. 126].

Відповідно до ст. 138 Тому 15 Зводу законів Російської імперії 1842 року, малолітніх віком до 10 років, які вчинили суспільно небезпечні діяння, без втручання суду віддавали батькам чи родичам для перевиховання. Особи віком від 10 до 14 років, якщо було встановлено, що вони діяли «з розумінням», підлягали загальним покаранням, за винятком каторжних та деяких інших робіт. Коли ж встановлювали, що вони діяли «без розуміння», то їх віддавали батькам чи родичам, як і малолітніх віком до 10 років. Особи віком від 14 до 17 років підлягали загальним покаранням (за винятком тілесних) тільки тоді, коли було констатовано, що вони діяли «з розумінням» [15, с. 16–17].

Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р. відійшло від системи Зводу. У ст. 100 зазначається, що діти, які не досягли 7 років, не мають «достатнього розуміння про свої діяння», тому не підлягають покаранням, а їх віддають батькам для перевиховання. Крім цього, у ст. 143 передбачалося, що і діти віком від 7 до 10 років не мають «достатнього розуміння про свої діяння», тому не підлягають покаранням, а їх віддають батькам чи родичам для перевиховання. Таким чином, відповідно до Уложення, кримінальній відповідальності підлягали

діти з 10 років. Особам у віці від 10 до 14 років покарання пом'якшувалося. Якщо їх визнавали неосудними, то їх віддавали батькам на перевиховання, як і дітей віком від 7 до 10 років [16, с. 193, 201–202].

Відповідно до ст. 40 Кримінального уложення 1903 року діти віком до 10 років визнавались неосудними, а неповнолітні від 10 до 17 років підлягали кримінальній відповідальності лише в тому разі, якщо було встановлено, що вони під час вчинення суспільно небезпечного діяння усвідомлювали властивості та значення своїх дій і могли керувати ними [17].

Отже, положення кримінального законодавства Російської імперії, що регулювали питання про вік, з досягненням якого законодавець пов'язує настання кримінальної відповідальності, були досить хиткими і непослідовними. Слід погодитись з Т.О. Гончар, що в цей період не існувало єдиного поняття «вік кримінальної відповідальності». Терміни «малолітній» та «неповнолітній» у різних кримінально-правових нормативних актах того періоду мали різне змістове навантаження, тому вік, до досягнення якого особа не притягувалась до кримінальної відповідальності, постійно змінювався [15, с. 20].

Крім цього, історико-правовий аналіз юридичної літератури XIX – початку XX століття дозволяє зробити висновок, що щодо встановлення в законодавстві мінімального віку, з досягненням якого особа підлягає кримінальній відповідальності, склалося дві позиції. Прихильники першої позиції заперечували необхідність законодавчого встановлення мінімального віку суб'єкта злочину. На їхню думку, в кожному окремому злочині необхідно точно досліджувати психічний статус. В цьому випадку виключалась потреба в законодавчому встановленні віку, а обов'язок визначати можливість особи підлягати відповідальності покладався на суд [18, с. 206–207].

Прихильники другої позиції вважали, що законодавцю потрібно самому встановлювати мінімальній вік суб'єкта злочину. В.Д. Спасович, розмірковуючи над цим питанням, зазначав, що «вкрай дивно було б і не зручно притягувати до відповідальності та передавати суду дітей 5, 6, 7-річного віку. Діючи, навіть, за допомогою експертів, суддя може помилитись. З відповідей на поставлені питання він може вирішити, що дитина діє з розумінням, оскільки знає про матеріальні наслідки свого діяння. Однак дитина може не мати уявлення про розмір і тяжкість того зла, що міститься в її діянні. Законодавець не повинен допускати зайву регламентацію, зв'язувати суддю, забирати у нього можливість визначати в кожному окремому випадку особливості

розвитку суб'єкта, але в цей же час він не може залишити питання про вік в цілковитій невизначеності. Він не в змозі вирішити, з якого моменту особа підлягає кримінальній відповідальності, але може вирішити, до якого моменту дитина, щоб вона не вчинила, не повинна бути судима і покарана, а також до якого моменту продовжується відносна, ослаблена неосудність» [19, с. 119].

Л.С. Белогриц-Котляревский вказував, що «не можна надати суду право визначати вікові межі в кожному окремому випадку. Це допущення надто широкого суддівського угляду. Законодавцю потрібно самому встановлювати крайні межі строку, які відділяють періоди віку. Правда, в цьому випадку багато дітей, які швидше розвинулись, уникнуть заслуженого покарання. Однак встановлення меж суддівського угляду врятує інших малолітніх від великої кількості помилок юстиції. При визначенні строку окремих періодів віку законодавець повинен виходити не лише із фізіологічних і психологічних умов розвитку людини, а також із етнографічних і культурних даних. Крім цього, він повинен визначити середню норму, що на відповідних етапах визначає перехід від одного періоду до іншого, і підвищити її до крайнього запізненого розвитку» [20, с. 117].

П.Д. Калмиков зазначав, що для встановлення цієї межі насамперед необхідно визначити той вік, з досягненням якого особа за звичайних і нормальних умов досягає повного розвитку розуміння і волі. Загального правила в цьому відношенні постановити не можна, оскільки все залежить від місцевих і випадкових причин, саморозвитку. Фізичних сил недостатньо для визначення строку розумового розвитку. Вивести загальний строк для неосудності можна лише на підставі статистичних спостережень вчинюваних злочинів. Строк цей повинен бути встановлений не за швидко, і не пізно, у всякому випадку раніше строку цивільного повноліття, оскільки для користування цивільними правами у суспільстві потрібно більший розвиток розуміння, ніж для вміння розпізнавати добро і зло [21, с. 67].

У тій частині України, де діяли кримінальні норми Австро-Угорської монархії, до кримінальної відповідальності притягувались особи від десяти років [22, с. 150].

У радянський період (1917–1991 рр.) сфера кримінально-правового впливу зазнала істотних змін, тому простежується новий підхід до встановлення віку, з досягненням якого особа підлягає кримінальній відповідальності.

Відповідно до Керівних начал від 12 грудня 1919 року суб'єктом злочину була фізична особа, яка досягла 14-річного віку і діяла «з

розумінням». Особи, які не досягли 14 років, а також особи від 14 до 18 років, які діяли «без розуміння», у випадках вчинення ними злочину, могли бути піддані виховним мірам. Відповідно до Керівних начал в редакції від 12 березня 1920 року неповнолітні до 14 років не притягуються до суду і не підлягають покаранню. До них застосовуються виховні заходи. Такі ж заходи застосовуються до осіб перехідного віку, якщо щодо останніх можливий медико-педагогічний вплив [23, с. 168–169].

Кримінальний кодекс УРСР 1922 у ст. 18 передбачав, що кримінальній відповідальності не підлягають малолітні до 14 років, а також всі неповнолітні від 14 до 16 років, до яких можуть бути застосовані заходи медико-педагогічного впливу [24, с. 6].

Кримінальний Кодекс УРСР 1927 року не змінив вік, із досягненням якого особа підлягала кримінальній відповідальності [25].

Істотні зміни у «вікову межу» кримінальної відповідальності неповнолітніх внесені постановою Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних комісарів від 7 квітня 1935 року «Про заходи боротьби зі злочинністю неповнолітніх», коли вперше була встановлена кримінальна відповідальність неповнолітніх, починаючи з 12 років, за такі злочини, як крадіжка, застосування насильства, тілесні ушкодження, каліцтво, убивство чи замах на убивство. В зв'язку із цим у Кримінальний кодекс УРСР внесені зміни до ст. 11 про можливість притягнення до відповідальності за названі вище діяння неповнолітніх з 12-річного віку [26, с. 22].

Постановою Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних комісарів УРСР від 15 вересня 1935 року вік, із якого наступала кримінальна відповідальність за всі злочини (крім перелічених у примітці до ст. 11 Кримінального кодексу УРСР), становив 14 років. Такий порядок діяв до 1958 року, тобто кодифікації кримінального законодавства України [26, с. 22].

Кримінальний кодекс України 1960 року у ст. 10 передбачив, що кримінальна відповідальність настає за загальним правилом лише з 16 років, і тільки за точний перелік злочинів, передбачених ч. 2 ст. 10 – з 14 років [27].

Висновки. Аналіз історичного розвитку питання віку, з досягненням якого особа підлягає кримінальній відповідальності, дає можливість виявити наступні закономірності законодавчого регулювання його у різний час.

1. У період Київської Русі злочин ототожнювався з гріхом. Можливість грішити та підлягати кримінальній відповідальності наставала з 8-річного віку.

2. Нормативні акти, що діяли у період польсько-литовського панування та козацької доби, встановлювали один вік, із досягненням якого особа могла підлягати кримінальній відповідальності. Упродовж цього періоду спостерігається поступове підвищення віку, з досягненням якого особа могла підлягати кримінальній відповідальності.

3. У період Російської імперії спостерігається зародження диференційованого підходу до встановлення віку, з досягненням якого особа могла підлягати кримінальній відповідальності. Кримінальне законодавство періоду Російської імперії та радянського періоду встановлює досить низький вік, з досягненням якого особа могла підлягати кримінальній відповідальності.

4. Останнім часом спостерігається тенденція до збільшення віку, з досягненням якого особа підлягає кримінальній відповідальності. Крім цього, розширено коло злочинів щодо яких відповідальність може наставати з пониженого віку.

---

1. Яцун О.С. Особливості кримінального покарання неповнолітніх: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / О.С. Яцун. – Запоріжжя, 2009. – 246 с.

2. Момотов В.В. Формирование русского средневекового права в IX–XIV вв.: монография / В.В. Момотов. – М., Издательство: Зерцало-М, 2003. – 416 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.knigafund.ru/books/14756.

3. Рогов В.А. История уголовного права, террора и репрессий в Русском государстве XV–XVII вв. / А.В. Рогов. – М.: Юрист, 1995. – 288 с.

4. Сапожнікова О. Вік кримінальної відповідальності в Україні (історичний аспект) / Олена Сапожнікова // Науковий вісник Ужгородського університету. – Серія право. – 2008. – Вип. 9. – С. 416–419.

5. Судебник Казимира 1468 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.history.univ.kiev.ua/ukrbooks/letop.

6. Статут Великого князства Литовского 1529 года / под ред. академика АН Литовской ССР К.И. Яблонска. – Минск: Издательство Академии наук БССР, 1960. – 254 с.

7. Другий (Волинський) Статут Великого князівства Литовського 1566 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: litopys.org.ua/statut2/st1566.htm.

8. Статут Великого князства Литовского 1588 года / подг. О. Лицкевич. – Мн., 2002–2003. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://starbel.narod.ru/statut1588.htm>.

9. Бурдін В.М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні: монографія / В.М. Бурдін. – К.: Атіка, 2004. – 240 с.

10. Российское законодательство X–XX веков: в 9 т. – М.: Юрид. л-ра, 1984. – Т. 2. – 519 с.

11. Российское законодательство X–XX веков: в 9 т. – М.: Юрид. л-ра, 1985. – Т. 3. – 511 с.
12. Российское законодательство X–XX веков: в 9 т. – М.: Юрид. л-ра, 1986. – Т. 4. – 511 с.
13. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. / за ред. Ю.С. Шемчушенка. – К.: Інститут держави і права, 1996. – 548 с.
14. Любченко Д. Поняття суб'єкта злочину за «Правами, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.) / Д. Любченко // Право України. – 2005. – № 3. – С. 125–128.
15. Гончар Т.О. Неповнолітній як суб'єкт відповідальності за кримінальним правом України: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / Т.О. Гончар. – Одеса, 2004. – 211 с.
16. Российское законодательство X–XX веков: в 9 т. – М.: Юрид. л-ра, 1988. – Т. 6. – 431 с.
17. Уголовное уложение (Высочайше утвержденное 22 марта 1903 года). – СПб.: Издание юридического книжного склада «Право», 1903. – 396 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.knigafund.ru/books/18301>.
18. Пудовочкин Ю.Е. Учение о составе преступления: учеб. пособие / Ю.Е. Пудовочкин. – М.: Юрлитинформ, 2009. – 248 с.
19. Спасович В.Д. Учебник уголовного права / В.Д. Спасович. – Т. 1. – Санктпетербургъ, 1863. – 436 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.knigafund.ru/books/2271.
20. Белогриць-Котляревский Л.С. Учебник русского уголовного права. Общая и особенная части / Л.С. Белогриць-Котляревский. – Киев-Петербург-Харьков: Южно-Русское Книгоиздательство Ф.А. Иогансона, 1903. – 626 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.knigafund.ru/books/8862.
21. Калмыков П.Д. Учебник уголовного права. Часть общая / П.Д. Калмыков. – Санктпетербургъ, 1866. – 555 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.knigafund.ru/books/39272.
22. Кульчицький В.С. Історія держави і права України / В.С. Кульчицький, М.І. Настюк, Б.Й. Тищик. – Львів: Світ, 1996. – 296 с.
23. История советского уголовного права: монография / А.А. Герцензон та ин. – М.: Юридическое издательство Министерства юстиции СССР, 1948. – 466 с.
24. Уголовный кодекс УССР, утвержденный в У.Ц.И.К. 23 августа 1922 г. – Харьков, издание Наркомюста УССР, 1922. – 50 с.
25. Кримінальний кодекс УСРР. В ред. 1927 р. 3-е офіц. вид. – Х.: Юрид. вид-во Нарком'юсту УРСР, 1927. – 109 с.
26. Розенко В.І. Суб'єкт злочину: лекція / В.І. Розенко, В.К. Матвійчук. – К.: Українська академія внутрішніх справ, 1993. – 36 с.
27. Кримінальний кодекс України від 28 грудня 1960 року [Електронний ресурс]. – Режим доступа: search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KD0006.html.

Стаття надійшла 15 листопада 2010 р.

**СТУПІНЬ ВИПРАВЛЕННЯ ЗАСУДЖЕНИХ
ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ: ОКРЕМІ АСПЕКТИ
ЗАКОНОДАВЧОГО ВИЗНАЧЕННЯ**

Здійснюється аналіз окремих кримінально-виконавчих законодавчих положень як таких, що містять вимоги до реалізації процесу застосування до засуджених системи заохочувальних заходів під час відбування ними покарання у виді позбавлення волі. Звертається увага на окремі проблеми правозастосовної практики у частині визначення матеріальних підстав для застосування одноразових заохочувальних заходів, а також фактичних підстав для прийняття рішення про зміну правового стану засудженої особи на тривалий термін.

Ключові слова: *виправлення, ресоціалізація, сумлінна поведінка, сумлінне ставлення до праці, участь у роботі самодіяльних організацій.*

Осуществляется анализ отдельных уголовно-исполнительных законодательных положений таковых, которые содержат в себе требования к реализации процесса применения к осужденным поощрительных мер во время отбывания ими наказания в виде лишения свободы. Обращается внимание на отдельные проблемы правоприменительной практики в части определения материальных оснований для применения разовых поощрительных мер, а также фактических оснований для принятия решения об изменении правового положения осужденного лица на длительный срок.

Ключевые слова: *исправление, ресоциализация, примерное поведение, добросовестное отношение к труду, участие в работе самодетельных организаций.*

The article gives the analysis of certain criminal-executive legal statements as such which contain requirements of realization of the process of application of encouragement measures to criminals who serve deprivation of liberty sentence. Special attention is paid to the problems of law enforcement practice as to the statement of reasons to apply single encouragement measures and reasons to come to a decision as to the change of the legal status of a convicted person for a long period of time term.

Key words: *correction, socialization, diligent behavior, diligent attitude to labour, membership in the amateur organizations.*

Постановка проблеми. Зіставлення змісту окремих норм кримінально-виконавчого законодавства у частині регулювання прогресивної системи відбування покарання у виді позбавлення волі, порівняння з відповідними положеннями кримінального законодавства підтверджує: по-перше, відсутність чіткої систематизації, тотожності за змістом показників, на підставі яких приймається рішення про заохочення засудженої особи, визначається ступінь виправлення; по-друге, необхідність дослідження змісту та сутності таких понять, як «сумлінна поведінка», «сумлінне ставлення до праці», співвідношення цих понять із такими, як «сумлінне ставлення до навчання», «активна участь у роботі самодіяльних організацій».

Стан дослідження. Окремі проблеми зміни умов відбування покарання залежно від відбутого терміну покарання, поведінки засуджених розглядаються як у наукових працях, які безпосередньо присвячені прогресивній системі відбування покарання [1, с. 13, 69–72; 8, с. 13–15] так і у працях, присвячених дослідженням окремих елементів заохочувальної системи в місцях позбавлення волі. Зокрема у працях О.І. Бажанова, Ю.М. Ткачевського відтворювалися найбільш типові погляди щодо застосування різних заходів, які мають стимулювати виправлення засудженої особи. Дотримуємося позиції цих учених у тому, що прогресивну систему слід розглядати у широкому значенні як сукупність усіх тих заходів, що застосовуються до засуджених, залежно від їхнього виправлення, за допомогою яких змінюються умови відбування покарання.

У статті використовувалися також окремі положення науково-практичного коментаря до Кримінально-виконавчого кодексу України, підготовленого А.Х. Степанюком, І.С. Яковцем [3, с. 323–332, 429–431]. Доктринальне тлумачення та надання рекомендацій вченими щодо практичного застосування кримінально-виконавчих норм у сфері застосування прогресивної системи відбування покарання у виді позбавлення волі дозволяють визначитися із загальними тенденціями реформування чинного законодавства, напрямками посилення його ефективності у стимулюванні правослужняної поведінки засудженої особи.

Слід зазначити, що більш чітко, на підставі емпіричних досліджень за останні п'ять років, доводиться теза щодо відсутності належного стимулювального значення чинної прогресивної системи виконання покарання у виді позбавлення волі стосовно засуджених жінок. Безпосередньо у наукових працях В.А. Бадири, Г.С. Резніченко, В.О. Меркулової [2, с. 77–89; 6, с. 75–90; 7, с. 67–71; 4, с. 243–245; 5, с. 235–241] йдеться про те, що необхідно внести суттєві зміни у право-

вий статус засуджених жінок відповідно до їхньої поведінки, ставлення до праці, терміну перебування в ізоляції. Доводиться доцільність подальшого реформування чинної системи стимулювання правослукняної поведінки засуджених, наповнення іншим змістом такого кримінально-виконавчого інституту, як поліпшені умови, надаються рекомендації щодо ефективного застосування на законних підставах різних змін під час реалізації кримінальної відповідальності, тощо.

Виклад основних положень. У чинному кримінальному та кримінально-виконавчому законодавстві використовуються такі поняття, як «виправлення», «ступінь виправлення», «став на шлях виправлення», «довів своє виправлення», «сумлінна поведінка», «сумлінне ставлення до праці» тощо, як такі, що за змістом та сутністю узагальнюють певні результати процесу виконання покарання у виді позбавлення волі, є матеріальною підставою для прийняття певних правових рішень щодо змін у порядку та умов виконання й відбування цього покарання. Категорія «виправлення» є базовою, такою, що визначає напрям та зміст досить тривалого за часом та складного за змістом процесу карально-виховного впливу на засуджену особу, в той же час є результатом цього процесу. За визначенням законодавця, виправлення засудженого – це процес позитивних змін, які відбуваються в його особистості та створюють у нього готовність до самокерованої правослукняної поведінки, необхідна умова ресоціалізації. Ресоціалізація, як більш широке поняття, полягає у свідомому відновленні засудженого у соціальному статусі повноправного члена суспільства, повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя у суспільстві (ст. 6 КВК). Погоджуємося із думкою вчених, що ці поняття є доволі складними з точки зору їх юридичного визначення. Проте маємо керуватися змістом цієї норми у питаннях визначення ступеня виправлення засудженого, оцінки основних проблем ресоціалізації засуджених як пенітенціарного, так і постпенітенціарного періоду. На думку А.Х. Степанюка, І.С. Яковця, пенітенціарна ресоціалізація – це вироблення у засудженого законослукняної поведінки в установі виконання покарань [3, с. 29]. Постпенітенціарна ресоціалізація, як кінцева мета виконання покарання, має своєю передумовою повернення особи до загальноприйнятого соціально-нормативного життя саме під час відбування покарання.

Процес поступових системних змін у світогляді засудженої особи, отже у її поведінці, ставленні до порядку та умов перебування в ізоляції має свої певні стадії, поступовість яких обумовлюється чин-

ною системою змін у правовому статусі засудженої особи під час відбування покарання. За змістом та сутністю кожна із цих стадій відтворює певну ступінь виправлення засудженої особи. Доведено, що суттєвий вплив на інтенсивність позитивних змін в особистості здійснюють стимулювальні заходи, серед яких належне місце має посісти система заходів заохочення. За змістом до цих заходів маємо віднести як разові заохочення, які несуттєво, і на не тривалий термін змінюють правовий статус засудженого, так і ті заходи, застосування яких пов'язується із досягненням певного ступеня виправлення і надає право на значні пільги та значні зміни у обсязі право обмежень, які є сутністю будь-якого покарання.

Так, застосування різних видів заохочення, передбачених у ст. 130 КВК, зокрема: подяки; нагородження похвальною грамотою, подарунком; надання грошової премії, додаткового короткострокового або тривалого побачення; дозволу на одержання додатково посилки або передачі, на додаткову телефонну розмову, додатково витратити гроші для придбання продуктів харчування і предметів першої потреби в сумі до п'ятнадцяти відсотків мінімального розміру заробітної плати; дострокове зняття раніше накладеного стягнення; збільшення тривалості прогулянки засудженим, які тримаються в дільницях посиленого контролю колоній і приміщеннях камерного типу виправних колоній максимального рівня безпеки, до двох годин, – передбачає досягнення певного рівня виправлення особи. Зміст критеріїв, на підставі яких приймається позитивне рішення, відтворюється у таких вимогах до засудженої особи, як «сумлінна поведінка», «сумлінне ставлення до праці», «сумлінне ставлення до навчання», «активна участь у роботі самодіяльних організацій». Маємо зважати на те, що законодавець у якості матеріальних підстав для заохочення не визначає такий показник, як участь у виховних заходах. Проте науковці, підкреслюючи той факт, що заохочення, визначене у ч. 1 ст. 130 КВК, може бути оголошеним як за один перелічений показник, так і за декілька показників разом. Зазвичай, додають ще один – участь засуджених у здійснюваних виховних заходах [3, с. 430].

До того ж, у разі сумлінної поведінки та сумлінного ставлення до праці, за умови відбуття певного строку покарання, засуджені, які перебувають у дільниці ресоціалізації, мають право на поліпшення умов тримання (ст.ст. 138–140 КВК).

Суттєві зміни у правовому статусі засудженої особи законодавець пов'язує із досягненням певного ступеня виправлення, який від-

повідно до чинного кримінального та кримінально-виконавчого законодавства формулюється так: «став на шлях виправлення», «довів своє виправлення».

Зокрема, відповідно до ст. 101 КВК визначаються конкретні підстави зміни умов утримання засуджених до позбавлення волі як в межах однієї виправної установи, так і шляхом переведення до іншої. Визначаються формальні та матеріальні підстави переведення засуджених до дільниці соціальної реабілітації. Матеріальні підстави переведення до дільниці соціальної реабілітації передбачають досягнення певного ступеня виправлення, визначеного у законі словосполученням «став на шлях виправлення». Визначення змісту цього поняття є можливим лише на підставі комплексного аналізу статей 100 та 101 КВК: основою для визначення ступеню виправлення є оцінка поведінки засудженої особи, її ставлення до праці та навчання.

У ч. 2 ст. 130 КВК як заходи заохочення передбачено застосування найсуттєвіших змін правового статусу засудженої особи. Законодавець, визначаючи матеріальні підстави для позитивного вирішення питання щодо заміни невідбутої частини покарання більш м'яким або ж умовно-дострокового звільнення, формулює різний ступінь виправлення: у першому випадку особа має стати на шлях виправлення, у другому – довести свої виправлення. Проте ці поняття відтворюють ідентичну за змістом поведінку засудженого. Засуджена особа має і в першому, і в другому випадках сумлінно поводитися та сумлінно ставитися до праці й навчання. Зміст поведінки є однаковим, різниця лише у термінах відбування покарання. Тож засуджена особа має довести стійкість набутих позитивних рис та навичок правослухняної поведінки. До речі, не йдеться про необхідність оцінки участі у самодіяльних організаціях, тим більш у виховних заходах.

У кримінальному законодавстві у статтях 81, 82 КК, які містять умови та порядок умовно-дострокового звільнення від відбування покарання, заміни невідбутої частини покарання більш м'яким, взагалі поняття такого ступеню виправлення, як «став на шлях виправлення» не розкривається, водночас поняття «довів своє виправлення» передбачає наявність сумлінної поведінки та ставлення до праці. На відміну від редакції відповідних кримінально-виконавчих норм, не йдеться про

Основним орієнтиром для оцінки ступеня виправлення, застосування різних видів заохочення є такі показники, визначені у чинному кримінальному та кримінально-виконавчому законодавстві: сумлінна поведінка, сумлінне ставлення до праці, до навчання, активна участь у

роботі самодіяльних організацій. Найчастіше законодавець використовує поняття «сумлінна поведінка», «сумлінне ставлення до праці», що обумовлює актуальність визначення змісту та сутності цих вимог, що є фактично підставою для прийняття суттєвих правових рішень.

Відомча регламентація на рівні Державного департаменту України з питань виконання покарань містить наступні роз'яснення з цього приводу. Сумлінна поведінка має передбачати не тільки наявність у засудженого заохочень, але й доводити те, що засуджений подає приклад поведінки для інших засуджених. Вважається, що не можна розглядати як сумлінну поведінку лише формальний факт відсутності у засудженого не знятих або погашених у встановленому порядку заходів стягнення, оскільки дотримання вимог режиму відбування покарання є обов'язком засудженого. Сумлінне ставлення до праці передбачає прагнення засудженого до перевиконання встановлених норм виробітку або зразкового виконання робіт, а також відшкодування збитків, заподіяних злочином, і надання матеріальної допомоги сім'ї, або виплати аліментів [3, с. 227]. Отже, маємо розуміти, що сумлінність передбачає обов'язкову наявність заохочень, факту перевиконання засудженою особою виробничих норм.

З одного боку, визначення такого критерію, як «наявність у засудженого заохочень» є зрозумілою конкретною умовою, яка чітко і прозоро відстежується стосовно кожного засудженого. Проте відсутність заохочень (за умови відсутності стягнень) ще не свідчить про те, що засуджена особа не дотримується порядку та умов відбування покарання. До того ж, наскільки доцільним є вимагати від засудженої особи того, щоб вона «подавала приклад поведінки для інших засуджених». З цих же позицій слід розглядати рекомендації щодо обов'язковості перевиконання норм виробітку. Засуджений, який щоденно і якісно виконує норми виробітку, є теж особою, яка сумлінно працює, оскільки виконує виробничі завдання в повному обсязі.

У цьому випадку дотримуємося позиції В.О. Меркулової, яка підкреслює, що «особливої уваги заслуговують ті засуджені, які під час відбування покарання нічим себе не виявили, не заохочувалися адміністрацією установи». Безперечно, необхідно враховувати, що «серед них питому вагу становлять особи, які не можуть адаптуватися цілком в умовах ізоляції протягом тривалого часу (окремі з них – усього періоду відбування покарання), не знаходять у собі сил (ні психічних, ні фізичних) для активної поведінки в установі...» [5, с. 238]. Те, що ці засуджені не порушують режимних вимог, виконують норми

виробітку, підтримують регулярні зв'язки з родиною, пов'язують своє наступне життя з правослухняною поведінкою, є достатньою матеріальною підставою (за наявності формальних) для розгляду і позитивного рішення питання про застосування заохочувальних засобів.

На окремий розгляд заслуговують законодавчі положення, які регулюють вплив на визначення ступеня виправлення активності засуджених у соціально-виховних заходах, загальноосвітньому, професійно-технічному навчанні, участі у роботі самодіяльних організацій.

Вперше на законодавчому рівні визначено, що соціально-виховна робота є цілеспрямованою діяльністю персоналу органів та установ виконання покарань для досягнення мети виправлення та ресоціалізації засуджених. Так, ст. 123 КВК визначається зміст та сутність, порядок здійснення соціально-виховної роботи із засудженими до позбавлення волі. Безумовно, при визначенні ступеня виправлення засуджених, при застосуванні до них заходів заохочення та стягнення має враховуватися рівень активності засуджених у виховних заходах, оскільки вони спрямовані на формування та закріплення в засуджених прагнення до заняття суспільно корисною діяльністю, сумлінного ставлення до праці, дотримання вимог законів та інших прийнятих у суспільстві правил поведінки, підвищення їх загальноосвітнього і культурного рівнів, тож сприяють становленню засуджених на життєву позицію, яка відповідає правовим нормам і вимогам суспільно корисної діяльності.

Проте проблема, на наш погляд, полягає у тому, що чинна редакція кримінально-виконавчих норм (зокрема ч. 3, 5 ст. 123 КВК) надає підстави для суб'єктивного тлумачення значення та міри врахування участі засуджених у соціально-виховних заходах під час визначення ступеня виправлення засудженої особи. Те, що чине законодавство виокремлює виховні заходи, участь у яких є обов'язковою, а отже і такі, участь в яких не є обов'язковою, може сприяти суб'єктивізму у прийнятті адміністративно-правових рішень керівництвом кримінально-виконавчих установ. Критеріїв розмежування цих заходів закон не визначає. Важливість цього питання посилюється тим, що недотримання засудженим обов'язкових вимог є підставою для застосування заходів стягнення, а отже, суттєво може вплинути на ступінь виправлення особи.

На нашу думку, саме у цій частині є доречним розглядати регулятивну функцію соціально-виховної діяльності кримінально-виконавчих установ з точки зору їхнього заохочувального та стимулювального характеру. Отже, актуальності набуває саме принцип добровільності, зацікавленості засуджених у цих заходах.

Такий же підхід має зберігатися і щодо оцінки участі засуджених у загальноосвітньому та професійно-технічному навчанні. Відповідно до ч. 4 ст. 126 КВК загальноосвітнє і професійно-технічне навчання засуджених заохочується і враховується при визначенні ступеня їхнього виправлення. Принциповим є те, що законодавець підкреслює той факт, що для засуджених, які бажають підвищувати свій загальноосвітній рівень, незалежно від віку, створюють умови для самоосвіти, надається можливість навчання в загальноосвітніх навчальних закладах колоній (ст. 125 КВК). Проте виробничі завдання, які стоять перед кримінально-виконавчими установами, обумовлюють справедливість законодавчого визначення обов'язкового характеру набуття засудженими робітничої професії, за якою вони можуть бути працевлаштовані в цій колонії, відповідної підготовки на курсах професійного навчання робітників на виробництві. Саме у такий спосіб реалізується конституційне право осіб, засуджених до позбавлення волі, на здобуття базової та повної загальної середньої освіти у вечірніх школах та отримання первинної професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації. Наскільки доцільною є вказівка на сумлінне ставлення до навчання, якщо доросла особа має добровільно вирішити для себе, чи продовжувати підвищення загальноосвітнього рівня в межах колонії. Що стосується особливостей відбування покарання неповнолітніми, для яких загальноосвітнє навчання є обов'язковим, то матеріальні підстави для застосування заохочень за чинним законодавством виокремлюються у самостійну норму – ст. 144 КВК, де і має бути наголошено на необхідності сумлінного ставлення до навчання.

Що стосується порядку утворення та функціонування самодіяльних організацій засуджених до позбавлення волі (ст. 127 КВК), то відповідно до предмета дослідження, маємо розглянути питання законодавчого регулювання цього аспекту на двох рівнях: з одного боку, з точки зору врахування участі засуджених у самодіяльних організаціях на визначення їхнього ступеня виправлення, з іншого – щодо доцільності законодавчого визначення права засуджених у складі самодіяльних організацій впливати на виправлення інших засуджених (ч. 1 ст. 127 КВК). Щодо першої тези, то у ч. 2 ст. 127 КВК йдеться про те, що участь у самодіяльних організаціях є добровільною справою кожного засудженого. Його соціально корисна активність заохочується адміністрацією колонії і враховується при визначенні ступеня його виправлення. Підтримуємо позицію вчених, які вважають, що основними завданнями самодіяльних організацій засуджених є надання до-

помоги у духовному, професійному та фізичному розвитку особи, а отже, участь у вирішенні питань організації праці, побуту, дозвілля засуджених. Адміністрація виправних установ має спиратися на допомогу самодіяльних організацій засуджених у підтриманні чистоти та порядку в приміщеннях та на території установи, в організації художньої самодіяльності та фізкультурної роботи, розвитку бібліотечної справи, активізації виробничої діяльності, у дотриманні санітарних норм тощо [3, с. 426]. Проте, головне значення має надаватися, знову ж таки, принципу добровільності у прийнятті рішення засудженим щодо участі в роботі самодіяльних організацій, а отже, факультативності за значенням у процесі визначення ступеня виправлення засудженої особи щодо оцінки таких критеріїв, як поведінка, ставлення до праці. Щодо другої тези, то, безумовно, участь засуджених у самодіяльних організаціях сприятиме розвитку у засуджених до позбавлення волі корисної ініціативи, соціальної активності, здорових міжособових взаємовідносин, участі у вирішенні питань організації праці, навчання, відпочинку, побуту, розвитку корисних соціальних зв'язків. Проте на особливу увагу заслуговує тлумачення законодавчого визначення права засуджених до позбавлення волі в межах діяльності самодіяльних організацій «впливати на виправлення засуджених (ч. 1 ст. 127 КВК). Не погоджуємося із твердженням тих науковців, які вважають, що основним завданням самодіяльних організацій засуджених (окрім перелічених) є сприяння адміністрації виправних установ у підтриманні дисципліни та порядку [3, с. 426]. У цьому випадку, вважаємо, не можна покладати на засуджених такі функції, оскільки це впливатиме на психологічний стан засудженої особи, не сприятиме формуванню здорових відносин між засудженими.

Висновки. Наявність різних за змістом показників як таких, що розглядаються у якості підстав для визначення ступеня виправлення, робить актуальним систематизацію та уніфікацію законодавчих визначень, які регулюють застосування системи заходів заохочення.

Практика правозастосування вимагає більш конкретних критеріїв з точки зору дотримання прав та законних інтересів засуджених, наприклад, тих, хто не має стягнень, не перевиконує норм виробітку, але й не має заохочень, не бере активну участь у виховних заходах, у роботі самодіяльних організацій.

Ми дотримуємося позиції, що сумлінна поведінка – це свідоме і безперечне дотримання засудженим режиму відбування покарання, виконання законних вимог адміністрації. Тож основним критерієм

оцінки поведінки засудженої особи, її ставлення до праці має стати ступінь дотримання засудженим порядку та умов відбування покарання, виконання належним чином своїх обов'язків. Слід зважати на те, що сумлінна поведінка є ширшим поняттям, ніж те, що охоплює ставлення засудженої особи до будь-яких обов'язкових заходів. Актуальності набуває питання: «Чи доцільно на одному рівні оцінювати поведінку засудженого, його ставлення до праці, до навчання, участь у роботі самодіяльних організацій?» Останні дії засуджений має вчиняти суто на добровільній підставі, тож вони стосовно основної кількості засуджених, які відбувають позбавлення волі, мають другорядне (факультативне) значення і не можуть суттєво впливати на рішення адміністрації щодо зміни умов в межах однієї установи, або ж зміни умов шляхом переведення до іншої установи, або ж взагалі під час вирішення питання про дострокове звільнення засуджених.

1. Бажанов О.И. Прогрессивная система исполнения наказания / О.И. Бажанов. – Минск: Наука и техника, 1981. – 168 с.

2. Бадира В.А. Виправлення жінок, засуджених до позбавлення волі, як мета покарання: дис... канд. юрид. наук / В.А. Бадира; Гуманітарний університет «Запорізький інститут державного та муніципального управління». – Запоріжжя, 2005. – 241 с.

3. Кримінально-виконавчий кодекс України: науково-практичний коментар / А.Х. Степанюк, І.С. Яковець; за заг. ред. А.Х. Степанюка. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2005. – 560 с.

4. Меркулова В.О. Жінка як суб'єкт кримінальної відповідальності: дис... д-ра юрид. наук / В.О. Меркулова. – К.: НАВСУ, 2003. – 421 с.

5. Меркулова В.О. Жінка як суб'єкт кримінальної відповідальності: монографія / В.О. Меркулова. – Вид. 2-е. – Одеса: НДРВВ ОЮІ НУВС, 2003. – 281 с.

6. Резніченко Г.С. Особливості виконання і відбування покарання у виді позбавлення волі стосовно засуджених жінок: дис... канд. юрид. наук / Г.С. Резніченко. – Одеса: ОДУВС, 2009. – 245 с.

7. Резніченко Г.С. Особливості виконання і відбування покарання у виді позбавлення волі щодо засуджених жінок: монографія / Г.С. Резніченко. – Одеса: ОДУВС, 2009. – 173 с.

8. Ткачевский Ю.М. Российская прогрессивная система исполнения уголовных наказаний / Ю.М. Ткачевский // Вестник МГУ, Право. – 1997. – № 6. – С. 13–15.

Стаття надійшла 19 листопада 2010 р.

**ДО ПИТАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ЗУМОВЛЕНОСТІ
КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА НЕЗАКОННІ
ДІЇ ЩОДО ТРАНСПЛАНТАЦІЇ ОРГАНІВ І ТКАНИН
ЛЮДИНИ ТА ДОНОРСТВА КРОВІ**

Аналізується соціальна зумовленість кримінальної відповідальності за незаконні дії щодо трансплантації органів і тканин людини та донорства крові; досліджується їх суспільна небезпека, доцільність протидії цим посяганням кримінально-правовими засобами, нормативний чинник, зарубіжний досвід боротьби з такими злочинами.

Ключові слова: чинники, криміналізація діянь, соціальна зумовленість, трансплантація органів і тканин, донорство крові.

Анализируется социальная обусловленность уголовной ответственности за незаконные действия относительно трансплантации органов и тканей человека и донорства крови; исследуется их общественная опасность, целесообразность противодействия этим посягательствам уголовно-правовыми средствами, нормативный фактор, зарубежный опыт борьбы с такими преступлениями.

Ключевые слова: факторы, криміналізація деяній, соціальна обусловленность, трансплантація органів і тканин, донорство крові.

The social causality of criminal liability for illegal actions concerning organs and human tissues transplantation and blood donation is analyzed. Social dangers, counteractions against such encroachments by means of criminal law, regulatory factors and foreign experience in combating such crimes are investigated.

Key words: factor, criminalization of acts, social causality, organs and human tissues transplantation, blood donation.

Постановка проблеми. Складником предмета кримінально-правової політики є соціальна зумовленість визнання певного виду девіантної людської поведінки настільки небезпечною для суспільства, аби порушити на законодавчому рівні питання про необхідність і доцільність кримінально-правової боротьби з такою поведінкою, тобто про криміналізацію.

Зумовленість закону про кримінальну відповідальність виражається у фундаментальних принципах кримінального права та його інститутах, змісті регулятивних, охоронних норм кримінального законо-

давства. Об'єктивні соціальні потреби формують зміст закону про кримінальну відповідальність не безпосередньо, а проходячи через свідомість і волю законодавця. Ось чому, як зазначають Н.Ф. Кузнецова й Г.О. Злобін, такі закони можуть адекватно відображати суспільну потребу або недостатньо відповідати їй, досягати чи не досягати поставлених законодавцем цілей [1, с. 76]. Таким чином, певної вагомості набуває встановлення відповідності кримінального законодавства (особливо тих його кримінально-правових норм, що визначають відповідальність за той чи інший вид суспільно небезпечного діяння) інтересам суспільства.

Стан дослідження. Обставини суспільного життя, що зумовлюють кримінально-правові норми, досліджувались у працях Ю.В. Бауліна, В.І. Борисова, І.Б. Газдайки-Василишин, В.К. Грищука, Г.А. Злобіна, В.М. Когана, О.М. Костенка, В.В. Кузнецова, В.М. Кудрявцева, В.М. Куца, Н.О. Лопашенко, В.О. Навроцького, В.В. Сташиса, В.Я. Тація, В.П. Тихого, П.О. Фефелова, П.Л. Фріса, С.С. Яценка та ін.

З урахуванням цих напрацювань, наша **мета** – розглянути соціальну зумовленість кримінальної відповідальності за незаконні дії щодо трансплантації органів і тканин людини та донорства крові.

Виклад основних положень. Соціальна зумовленість закону про кримінальну відповідальність – багатогранна проблема, яка може бути досліджена в різних аспектах і напрямках. Основним напрямком її вирішення є визначення й дослідження чинників, що впливають на створення кримінального закону (КК, його інститутів, окремих кримінально-правових норм) та на їх ефективність.

Визначення чинників, які зумовлюють установа (збереження, вдосконалення) закону про кримінальну відповідальність або відмову від нього, становить певні труднощі не тільки для законодавця, а й для представників науки кримінального права. Різні правознавці неоднаково йменують ці чинники, називаючи їх підставами, принципами, умовами, завданнями, критеріями [2, с. 309].

На нашу думку, доцільно вживати термін «чинник криміналізації», який імпонує самому процесу криміналізації, чітко вказує на об'єктивний характер, як дійсну потребу суспільства в захисті.

Окрім цього, труднощі виникають за наявності різної кількості таких чинників для констатації соціальної зумовленості певного закону. Окремі науковці зазначають, що таких чинників, як правило, налічується близько двадцяти, до того ж у процесі криміналізації деяких специфічних видів суспільно небезпечної поведінки пропонується врахувати ще більшу їх кількість.

Умовно виокремимо чинники, які слід враховувати першочергово при з'ясуванні соціальної зумовленості кримінальної відповідальності за незаконні дії щодо трансплантації органів і тканин людини і донорства крові: 1) суспільна небезпека цих посягань; 2) доцільність протидії цим посяганням кримінально-правовими засобами; 3) нормативний чинник; 4) зарубіжний досвід застосування кримінально-правових засобів протидії таким посяганням.

Суспільна небезпека незаконних дій щодо трансплантації органів і тканин людини та донорства крові. Для віднесення законодавцем тих чи інших діянь до злочинних, вирішальним є їх суспільна небезпека, тобто небезпека для функціонуючої в цьому суспільстві системи суспільних відносин. Суспільна небезпека діянь визначається тією шкодою, яку вони завдають або можуть завдати суспільним відносинам.

Суспільна небезпека – важлива ознака злочину, яка розкриває його соціально-політичну сутність, показує, які діяння визнаються державою злочинними та караними.

Суспільна небезпека злочину, передбаченому у ст. 144 КК України, полягає, насамперед, у посяганні на здоров'я особи, а у ст. 143 КК України полягає у заподіянні шкоди життю та здоров'ю особи, або містить реальну загрозу у її заподіянні. У кожному випадку особі може бути заподіяна фізична шкода, є небезпека посягання на тілесну цілісність людини.

При вчиненні таких злочинів заподіюється шкода міжнародному та внутрідержавному правопорядку, оскільки при цьому грубо порушується право на життя і здоров'я особи. Відповідно до ст. 3 «Загальної декларації прав людини», прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р., кожна людина має право на життя, на свободу і на особисту недоторканність [3]. У ст. 3 Конституції України зазначено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю [4]. Вчинення порушення встановленого законом порядку трансплантації органів або тканин людини або насильницького донорства може слугувати підґрунтям для деформації суспільної безпеки, суспільного порядку і здатості держави їх підтримувати, тобто виникає й дискредитація держави [5, с. 708].

Незаконні дії щодо трансплантації органів і тканин людини та донорства крові заподіюють також моральну шкоду потерпілим особам, принижують їх честь і гідність. Певний психологічний дискомфорт, а в низці випадків – і моральна шкода, заподіюється іншим членам соціуму, в якому проживає потерпілий, підриває у них віру у правопорядок, що може тягти за собою почуття незахищеності, нестабільності суспільного життя.

Ці злочини дезорганізують і суспільні відносини в сфері надання медичних послуг, пов'язаних із трансплантацією органів, тканин і крові людини, підриває авторитет медичних працівників, збільшує недовіру людей до такого методу лікування, як трансплантація, що, своєю чергою, може зменшувати кількість донорів, а відтак і кількість донорського матеріалу.

Окрім цього, у зв'язку з постійним дефіцитом донорських органів, надзвичайно високою ціною і потребою в їх отриманні може збільшуватись кількість злочинів, пов'язаних із незаконним вилученням органів і тканин людини. Кількість органів і людей, що їх потребує, є значно більшою, ніж наявність таких пропозицій. У зв'язку з цим з'являється новий вид злочину – незаконна торгівля органами або тканинами людини.

Отже, шкода, що може бути наслідком вчинення незаконних дій щодо органів і тканин людини та донорства крові, є істотною, тому очевидною є наявність чинника, що обумовлює кримінальну відповідальність за ці діяння.

Доцільність протидії незаконним діям щодо трансплантації органів і тканин людини та донорства крові кримінально-правовими засобами. Науковці давно звертають увагу на проблему доцільності протидії певним діям кримінально-правовими засобами. В.М. Кудрявцев з цього приводу влучно зазначив, що норма кримінального закону повинна передбачати тільки ті діяння, які справді небезпечні для суспільства і з яким можна протидіяти тільки кримінально-правовими засобами [6, с. 6]. Його позиція була підтримана іншими вченими. Г.А. Злобін, зокрема, сформулював таке спеціальне правило: криміналізація діяння доцільна тоді і тільки тоді, коли нема і не може бути норми, яка достатньо ефективно регулює відповідні відносини методами інших галузей права [7, с. 75]. Кримінальна репресія, – підкреслює А.І. Коробєєв, – крайній засіб боротьби з найбільш небезпечними формами девіантної поведінки; ось чому вона має застосовуватись лише тоді, коли вичерпані всі інші можливості для протидії конкретним видам цієї поведінки. Там, де бажаний результат може бути досягнутий за допомогою менш репресивних засобів – адміністративно-правових, дисциплінарних, цивільно-правових і тим більше моральних, криміналізація стає надмірною [8, с. 77].

На думку В.К. Гришука, ефективна протидія злочинності можлива лише на основі системного підходу. Це означає, що в систему заходів протидії має входити комплекс заходів економічного, політичного, організаційного та правового характеру, які необхідно гармоній-

но поєднувати. Зрозуміло, що кримінально-правові засоби мають бути крайніми. Це означає, що вони використовуються в разі гострої необхідності, коли всі інші правові засоби використані та виявилися неефективними або коли соціальна проблема не може бути вирішена інакше як лише шляхом встановлення кримінально-правової заборони [9, с. 17]

Як бачимо, у теорії кримінального права вироблено підхід, згідно з яким при встановленні доцільності протидії суспільно небезпечним посяганням кримінально-правовими засобами необхідно з'ясувати, по-перше, можливості позитивного впливу кримінально-правової заборони на динаміку цих посягань; по-друге, чи можливі негативні наслідки криміналізації; по-третє, якою є співрозмірність негативних і позитивних наслідків криміналізації. Зрозуміло, що значну роль у цьому має виконувати науковий аналіз цих проблем, хоч остаточне рішення, як відомо, приймає законодавець, зважаючи при цьому на всі три зазначені обставини [10, с. 253].

Серед найважливіших позитивних наслідків криміналізації незаконних дій щодо трансплантації органів і тканин людини та донорства крові слід, зокрема, відзначити: посилення охорони права на життя і здоров'я громадян як основи стабільності політичної, соціальної сфери життя суспільства; зростання внаслідок цього авторитету держави; зміцнення законності і правопорядку, моральних засад суспільства; зростання довіри до медичних закладів, що мають право проводити операції з трансплантації, збільшення довіри людей до такого методу лікування, формування більш цивілізованого соціально-психологічного мікро- та макроклімату в суспільстві, поваги до людини, її цілісної недоторканності.

Криміналізація таких злочинів, особливо коли вона проводиться всупереч правовим засадам, може призводити і до соціальних наслідків негативного характеру: перевантаженості органів кримінальної юстиції та суду; неефективності норми кримінального закону і, як наслідок, підриву авторитету держави. Як результат дії двох попередніх чинників – зниження моральності у суспільстві, погіршення соціально-психологічного мікро- та макроклімату тощо.

Порівняння викладених вище позитивних і негативних наслідків криміналізації незаконних дій щодо трансплантації органів і тканин людини та донорства крові, аналіз позицій учених з цього питання свідчить про доцільність криміналізації таких діянь.

Нормативний чинник. У сучасному суспільстві право не може і не повинно відставати від наукового та технічного прогресу, воно має

своєчасно регулювати ті суспільні відносини, які виникають при використанні досягнень сучасної науки та техніки.

Правовою основою регулювання будь-яких суспільних відносин у нашій державі є, передусім, Конституція України. Основний закон закріпив, що людина, її життя і здоров'я, честь та гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Кожна людина має природне, невід'ємне і непорушне право на життя та здоров'я, які є основними природними благами, без яких всі інші права та свободи втрачають для людини свій сенс. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави – захищати життя людини. Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань. Конституція закріплює право на охорону здоров'я та належну медичну допомогу. Однією із юридичних гарантій реалізації наведених конституційних прав є Кримінальний кодекс України, який, маючи своїм завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, встановив кримінальну відповідальність за порушення встановленого законом порядку трансплантації органів або тканин людини (ст. 143) [11, с. 43] та насильницьке донорство (ст. 144).

Ще до прийняття Конституції, в 1992 р., набрали чинності «Основи законодавства України про охорону здоров'я», де охорона здоров'я визначається як система заходів, спрямованих на забезпечення збереження і розвитку фізіологічних і психічних функцій, оптимальної працездатності та соціальної активності людини при максимальній біологічно можливій індивідуальній тривалості життя (ст. 3). У ст. 5 «Основ» закріплено, що охорона здоров'я – загальний обов'язок суспільства і держави, а в ст. 4 визначені основні принципи охорони здоров'я. Розділ другий «Основ» чітко визначає права та обов'язки громадян у галузі охорони здоров'я, а розділ третій – основи організації охорони здоров'я. Саме у третьому розділі «Основ» урегульовані питання, які мають засадниче значення для трансплантації органів та інших анатомічних матеріалів людині. Серед них: направлення хворих на лікування за кордон (ст. 36); надання медичної допомоги в невідкладних та екстремальних ситуаціях (ст. 37); вибір лікаря і лікувального закладу (ст. 38); обов'язок надання медичної інформації (ст. 39); лікарська таємниця (ст. 40); загальні умови медичного втручання (ст. 42); згода на медичне втручання (ст. 43); застосування методів профілактики, діагностики, лікування і лікарських засобів (ст. 44); медико-біологічні експерименти на людях (ст. 45); донорство крові та її компонентів (ст. 46); трансплантація органів та інших анатомічних матеріалів (ст. 47); на-

дання медичної допомоги хворому в критичному для життя стані (ст. 52) порядок забезпечення лікарськими та імунобіологічними трансплантатами (ст. 54); виробництво лікарських засобів та імунобіологічних препаратів (ст. 55) та ін [12].

Ці положення знайшли свій розвиток у таких законах України: «Про донорство крові та її компонентів» (1995); «Про лікарські засоби» (1996); «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людині» (1999), які ще більше деталізували регулювання суспільних відносин у цій сфері.

Закон України «Про донорство крові та її компонентів» [13], у порівнянні з попереднім законодавством, по-новому регламентує відносини, пов'язані з розвитком донорства крові та її компонентів, забезпечує комплекс соціальних, економічних, правових і медичних заходів щодо організації донорства в Україні та задоволення потреб охорони здоров'я в донорській крові, її компонентах і препаратах.

Кабінет Міністрів України, відповідно до ст.ст. 2, 15, 17, 19 і 22 Закону України «Про донорство крові та її компонентів», прийняв низку постанов: від 14 квітня 1997 р. № 340 «Про затвердження Порядку заготівлі і зберігання власної крові та (або) її компонентів, отриманих від інших донорів, за особистий рахунок»; від 16 червня 1998 р. № 920 «Про затвердження Порядку переробки і зберігання донорської крові та її компонентів, реалізації їх і виготовлення з них препаратів»; від 14 вересня 1998 р. № 1427 «Про затвердження Порядку реалізації за межі України компонентів донорської крові і препаратів, виготовлених з донорської крові та її компонентів, а також вивезення з України донорської крові та її компонентів».

Вирішальну роль у процесі криміналізації незаконної трансплантації виконав Закон України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людині» від 16.07.1999 р. [14]. Він сформулював основні поняття трансплантації, детально розглянув порядок та умови її застосування, закріпив правове становище донора та реципієнта, передбачив відповідальність за порушення законодавства про трансплантацію, згідно із законом України (ст. 24). Цей закон є основним нормативним актом, який регулює суспільні відносини у сфері трансплантації анатомічних матеріалів. Наявність юридичної регламентації суспільних відносин у сфері трансплантації дала реальну можливість і підставу для криміналізації незаконної трансплантації. Тому ст. 143 КК України є однією з норм, яка була прийнята для розвитку положень, закріплених у названому законі.

На виконання Закону України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людині» Міністерство охорони здоров'я України видало 25 вересня 2000 р. наказ № 226 «Про затвердження нормативно-правових документів з питань трансплантації» [15]. Цим наказом затверджено: «Інструкцію щодо констатації смерті людини на підставі смерті мозку»; «Інструкцію щодо вилучення органів людини в донора-трупа»; «Інструкцію щодо вилучення анатомічних утворень, тканин, їх компонентів та фрагментів у донора-трупа»; «Перелік органів людини, дозволених до вилучення у донора-трупа»; «Перелік анатомічних утворень, тканин, їх компонентів та фрагментів і фетальних матеріалів, дозволених до вилучення у донора-трупа і мертвого плоду людини»; «Інструкція щодо виготовлення біоімплантів»; «Умови забезпечення збереження анатомічних матеріалів під час їх перевезення».

Таким чином, поряд із основними законами, що регулюють суспільні відносини у сфері трансплантації органів або тканин людини та донорства крові, є низка підзаконних нормативно-правових актів, що більш детально регламентують відносини у сфері трансплантації та донорства, дають змогу досягти ефективнішого захисту життя і здоров'я людини.

Отже, перешкодою для вчинення злочинів у сфері трансплантації та донорства повинна бути не заборона таких методів лікування, а наявність законів, які б захищали від протиправних посягань та суворий контроль за їх дотриманням. Тому криміналізація діянь, передбачених ст. 143 та ст. 144 КК України, є доцільною.

Зарубіжний досвід застосування кримінально-правових засобів протидії незаконним діям щодо трансплантації органів і тканин людини та донорства крові. В багатьох державах світу питання про відповідальність за порушення порядку трансплантації органів або тканин людини містяться не в кримінальному кодексі певної держави, а в нормативно-правових актах – законах про трансплантацію. До таких держав, зокрема, можна віднести: Великобританію, Грецію, США, Італію, Францію, Австрію, Республіку Польщу, Данію, Аргентину, Іспанію, ФРН, Голландію, Швецію, Швейцарію. В окремих державах, наприклад, в Ізраїлі, питання про умови та порядок трансплантації органів та тканин на законодавчому рівні майже не врегульовані. Окрім того, у кримінальному законодавстві більшості зарубіжних держав відсутня норма, яка передбачає відповідальність за протиправні дії у сфері донорства крові.

Що ж стосується держав колишнього СРСР, то тут, поряд із спеціальними законами про трансплантацію, які визначають умови і

порядок застосування трансплантації, питання про відповідальність за порушення порядку трансплантації містяться в законі про кримінальну відповідальність. Аналіз кримінального законодавства низки зарубіжних держав дає можливість показати, що у більшості державах передбачена кримінальна відповідальність за незаконне вилучення органів та тканин людини для трансплантації, проте відсутні норми про порушення встановленого законом порядку трансплантації та купівлю і продаж органів та тканин, відповідальність за які передбачено у КК України. Що ж до такої кваліфікуючої ознаки, як вилучення органів та тканин для трансплантації при вбивстві, відповідальність за яке передбачено майже в усіх проаналізованих нами кримінальних кодексах зарубіжних держав, КК України також передбачає таку кваліфікуючу ознаку, однак сформульована вона як «з корисливих мотивів». Так, відповідно до п. 10 Постанови Пленуму Верховного Суду України № 2 від 07 лютого 2003 р. Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи – як учинене з корисливих мотивів слід кваліфікувати й умисне вбивство з метою подальшого використання органів чи тканин людини в певних корисливих цілях (для трансплантації, незаконної торгівлі тощо).

Зарубіжний досвід боротьби з незаконними діями щодо трансплантації кримінально-правовими засобами є ще одним вагомим чинником, що свідчить на користь криміналізації такого суспільно небезпечного діяння в Україні. Що ж стосується насильницького донорства, воно потребує кримінально-правової охорони, проте не становить значної суспільної небезпеки, порівняно із незаконними діями щодо трансплантації, і не потребує виділення в окрему норму. Вважаємо за доцільне норму, що стосується насильницького донорства, включити до ст. 143 КК України.

Висновок. Отже, кримінальна відповідальність за незаконні дії щодо трансплантації органів і тканин людини та донорства крові зумовлена сукупністю чинників, першочерговими серед яких є: суспільна небезпека цих посягань; доцільність протидії цим посяганням кримінально-правовими засобами; нормативний чинник; зарубіжний досвід застосування кримінально-правових засобів протидії таким посяганням.

---

1. Кузнецова Н.Ф. Социальная обусловленность уголовного законодательства и научное обеспечение нормотворчества / Н.Ф. Кузнецова, Г.А. Злобин // Советское государство и право. – 1976. – № 8. – С. 76–83.

2. Борисов В.І. Державна політика у сфері боротьби зі злочинністю та її напрямки / В.І. Борисов // Проблеми законності. – 2009. – № 100. – С. 305–312.
3. Загальна декларація прав людини / Прийнята і проголошена в резолюції 217 А (III) Генеральною Асамблеєю від 10 грудня 1948 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_015.
4. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
5. Козлов А.П. Поняття преступления / А.П. Козлов. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. – 819 с.
6. Кудрявцев В.Н. Криминализация: оптимальные модели / В.Н. Кудрявцев // Уголовное право в борьбе с преступностью. – М., 1981. – 84 с.
7. Злобин Г.А. Основания и принципы уголовно-правового запрета / Г.А. Злобин // Советское государство и право. – 1980. – № 1. – С. 70–77.
8. Коробеев А.И. Советская уголовно-правовая политика: проблемы криминализации и пенализации / А.И. Коробеев. – Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1987. – 186 с.
9. Гришук В.К. До питання про соціальну зумовленість кримінальної відповідальності за суспільно небезпечні діяння у сфері господарської діяльності / В.К. Гришук // Відповідальність за злочини в сфері господарської діяльності: матер. наук.-практ. конференції / ред. кол.: В.В. Сташис та ін. – Х.: Кроссрод, 2006. – С. 15–18.
10. Газдайка-Василишин І.Б. До питання соціальної зумовленості кримінальної відповідальності за некорисливі злочини проти власності / І.Б. Газдайка-Василишин // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2006. – № 3. – С. 248–258.
11. Гринчак С.В. Соціальна обумовленість кримінальної відповідальності за порушення встановленого законом порядку трансплантації органів або тканин людини / С.В. Гринчак // Право і безпека. – 2004. – № 2. – С. 40–45.
12. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19 листопада 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 2801-ХІІ. – Ст. 19.
13. Про донорство крові та її компонентів: Закон України від 23 червня 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 23. – Ст. 183.
14. Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини: Закон України від 16 липня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 41. – Ст. 377.
15. Про затвердження нормативно-правових документів з питань трансплантації: Наказ МОЗ України від 25 вересня 2000 р. // Офіційний вісник України. – 2000. – № 42. – Ст. 304.

Стаття надійшла 19 листопада 2010 р.

САНКЦІЇ В СИСТЕМІ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ ЗАСОБІВ ОХОРОНИ ТРУДОВИХ ПРАВ ЛЮДИНИ

Аналізується специфіка побудови санкцій норм окремих злочинів проти трудових прав, які є частиною вирішення актуальних і важливих питань щодо вдосконалення слідчої і судової практики та кримінального законодавства.

Ключові слова: кримінально-правова норма, структурний елемент кримінально-правової норми, кримінально-правова санкція.

Анализируется специфика построения санкций норм отдельных преступлений против трудовых прав, которые являются частью решения актуальных и важных вопросов по совершенствованию следственной и судебной практики и уголовного законодательства.

Ключевые слова: уголовно-правовая норма, структурный элемент уголовно-правовой нормы, уголовно-правовая санкция.

Special features of the formation of sanction norms of certain crimes against labour rights which are the component of solving the urgent problems as to the improvement of investigatory and court practice and criminal law legislation are analyzed in the article.

Key words: criminal law norm, structural element of criminal law norm, criminal law sanction.

Постановка проблеми. Серед найактуальніших проблем сьогодення є боротьба зі злочинністю. В юридичній науці інтенсивно здійснюються дослідження, спрямовані на пошук і визначення найефективніших шляхів, засобів і методів боротьби зі злочинністю.

Одним із специфічних способів боротьби зі злочинністю, в тому числі і протидії злочинам проти трудових прав людини, як і будь-яких інших злочинів, є встановлення реальних можливостей кримінально-правових санкцій.

Кримінальне законодавство встановлює відповідальність за злочини різного ступеня суспільної небезпеки. Тяжкість протиправного діяння виражається в закріплених законом санкціях. Тому, в напрямку вдосконалення кримінально-правових норм, зокрема санкцій, потрібен постійний пошук, який би забезпечив зміцнення авторитету закону так, щоб він відповідав вимогам сьогодення.

Побудова санкцій у злочинах проти трудових прав людини та практика їх застосування залишаються недослідженими та непроаналізованими. Тому вивчення проблем інституту кримінально-правових санкцій є частиною вирішення актуальних та важливих питань щодо удосконалення слідчої та судової практики, а також удосконалення кримінального законодавства.

Стан дослідження. Одні із найважливіших досліджень проблематики визначення кримінально-правових санкцій чи висвітлення окремих аспектів їх пізнання проведені Ю.В. Бауліним, Т.А. Денисовою, В.К. Дуюновим, Н.А. Орловською, Ю.В. Філеєм, П.В. Хряпінським та іншими. Водночас, потребують додаткового аналізу проблеми побудови та застосування кримінально-правових санкцій, в тому числі і санкції кримінально-правових норм, які встановлюють відповідальність за злочини проти трудових прав.

Наша **мета** – проаналізувати специфіку побудови вказаних санкцій для однозначного застосування суддями покарань у вироках при притягненні винних осіб до кримінальної відповідальності за злочини проти трудових прав людини та вдосконалення кримінально-правових санкцій цієї категорії злочинів, а також визначити роль санкцій в системі кримінально-правових засобів охорони трудових прав людини.

Виклад основних положень. Кримінально-правова норма як норма поведінки звернена до всіх індивідів до вчинення злочину, як норма правосуддя – до учасників процесу після вчинення злочину, як пенітенціарна (виправна) норма – до караного [1, с. 288].

Кримінально-правова норма складається з трьох елементів: гіпотези, що визначає умови, за яких застосовується правова норма щодо забороненої поведінки особи; диспозиції, що закріплює таку правову норму; санкції, що встановлює покарання для осіб, які порушили цю правову норму [2].

У правовій теорії існує інша думка, згідно з якою кримінально-правова норма є нормою охоронною і має свою структуру, що складається із диспозиції та санкції, на відміну від загальноприйнятої класифікації елементів норми права, що включає ще й гіпотезу. Хоча існують й такі думки, що частина кримінальної норми, яка є диспозицією для громадян (заборона чинити небезпечні дії), одночасно є гіпотезою для держави і державних органів, що розглядають справи про вчинення злочину [2].

В юридичній літературі відсутня єдина точна зору щодо санкції як елемента кримінально-правової норми. Розглядають три основні підходи, які вирізняють санкцію в структурі кримінально-правових норм: – санкція як самостійна норма кримінального права; – санкція як структурний елемент двочленної охоронної кримінально-правової норми; – санкція як структурний елемент тричленної кримінально-правової норми, яка одночасно є регулятивною і охоронною [3, с. 29–30].

Отже, конструкція кримінально-правової норми складається з трьох елементів: гіпотези, диспозиції, санкції.

У кримінально-правовій нормі завжди присутня санкція, яка становить модель кримінального покарання. Відсутність санкції рівнозначна відсутності кримінально-правової норми.

Єдиного поняття кримінально-правової санкції в теорії кримінального права не існує. Науковці, які проводили дослідження кримінально-правової санкції, надають свої визначення, які подекуди різняться між собою.

Так, під санкцією розуміється частина статті, яка визначає вид і розмір покарання за злочин, зазначений у диспозиції [4, с. 44]. Аналогічної думки дотримується М.Й. Коржанський, Р.В. Щупаківський [8, с. 50].

Санкція передбачає певні заходи впливу, в результаті яких можуть настати негативні наслідки для особи, яка не дотримується певних правил, вказаних у диспозиції.

Роль санкції будь-якої кримінально-правової норми виконують розпорядження, в яких регламентуються примусові заходи, що діють у разі порушення диспозиції. Якщо диспозиція – це початок процесу дії кримінально-правових норм, то санкція – це його завершальний етап. У диспозиції вказується, як не треба поводитися, а санкція звертає увагу на характер і міру несприятливих наслідків у разі недотримання вимог диспозиції [5, с. 32].

В юридичній літературі існують декілька видів критеріїв, за якими класифікують санкції.

За ступенем визначеності змісту санкції можуть бути абсолютно визначені, відносно визначені, абсолютно невизначені [6, с. 9] (неконкретизовані).

Залежно від кількості видів основного покарання в санкції – альтернативні, безальтернативні [6, с. 9].

За складом – прості та складні [1, с. 291] (кумулятивні).

Враховуючи те, що більшість із вказаних видів санкцій вже не зустрічаються у чинному законодавстві, можна поділити санкції на такі види: залежно від наявності чи відсутності додаткових покарань – прості та кумулятивні; за кількістю основних видів покарань – одиничні та альтернативні; за можливістю вибору для суду покарання – абсолютно визначені та відносно визначені [7, с. 52]. Однак, запропоновану класифікацію не потрібно вважати повністю завершеною, оскільки не можна виключати необхідність глибшої диференціації видів санкцій.

Як правило, санкції норм, які встановлюють кримінальну відповідальність за злочини проти трудових прав, є відносно визначені, альтернативні та кумулятивні.

До альтернативних належать санкції, які містять вказівку на два або більше види основних покарань, з яких суд обирає лише одне. До такого виду належать санкції злочинів, передбачених ст.ст. 172–175, 271–273, 275. Альтернативні санкції злочинів проти трудових прав містять різні види покарання, а саме, штраф, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадські роботи, виправні роботи, арешт, обмеження волі, позбавлення волі на певний строк. Особливістю альтернативних санкцій є те, що законодавець дає можливість вибрати суду одне із перелічених у санкцій покарань. При призначенні покарання за злочини, передбачені ч. 2 ст. 172, ч. 1 ст. 173, ст. 174, суд повинен обрати одне з чотирьох видів покарань.

Відносно визначеною є санкція, що передбачає можливість застосування лише одного виду основного покарання та визначає його нижню і верхню межі. У досліджуваних злочинах санкція сконструйована законодавцем лише у складі злочину, передбаченого ч. 4 ст. 274, який відповідно до ч. 3 ст. 12 КК України є особливо тяжким злочином. Санкція за такий злочин передбачає можливість застосування покарання лише у вигляді позбавлення волі на строк від 3 до 12 років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю до 3 років.

Кумулятивними є санкції за злочини, передбачені ч.ч. 1, 2 ст. 175, ч. 2 ст. 271, ч. 1, 2 ст. 272 – ч. 1, 2 ст. 275, тобто такі, які, крім основного, містять ще й додаткове покарання. В санкціях перелічених злочинів додатковим покаранням передбачено лише позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, яке поєднано з основним покаранням у виді позбавлення волі на певний

строк та в ч. 1 ст. 275 – з обмеженням волі. Вказаний вид покарання виступає як основний у злочинах, передбачених ч.ч. 1, 2 ст. 172, ч. 1 ст. 173, і додатковим покарання в ч.ч. 1, 2 ст. 175, ч. 2 ст. 271, ст.ст. 272–275.

Проаналізувавши норми КК України, які встановлюють відповідальність за злочини проти трудових прав, можна стверджувати, що в основному за ступенем визначеності санкції є альтернативними (94%), які містять вказівку на два або більше види основних покарань, з яких суд обирає лише одне; відносно визначені (6%), тобто такі, що передбачають можливість застосування лише одного виду основного покарання та визначають його нижню або верхню межі; кумулятивні (65%), які передбачають, крім основного покарання (штраф, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадські роботи, виправні роботи, арешт, обмеження волі та позбавлення волі на певний строк), ще й додаткове (позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю).

За допомогою перелічених покарань будуються різноманітні санкції злочинів проти трудових прав, в яких враховуються характер і ступінь тяжкості суспільно небезпечного діяння.

У кримінальних кодексах УРСР (1922, 1927, 1960 років) та України (2001 року) встановлювалася кримінальна відповідальність за порушення трудових прав. Без сумніву, за ці майже 80 років, які пройшли з часу прийняття першого Кримінального кодексу УРСР, багато що змінилося в праві. Не є винятком і основні положення щодо встановлення санкції за ці злочини.

У порівнянні із КК України 2001 року, КК УРСР 1960 р. пом'якшував відповідальність за злочини проти трудових прав, який відніс досліджувані види злочинів до категорії невеликої та середньої тяжкості. КК України 2001 року також відніс злочини, які полягають в порушенні законодавства про працю, до категорії невеликої та середньої тяжкості.

Злочини, які відрізняються один від одного за ступенем своєї тяжкості, мають відрізнитися й за видами та строками покарання, встановленими у законі. Серед цих злочинів – 41% невеликої тяжкості, 35% – середньої тяжкості, 18% – тяжкі злочини, 6% – особливо тяжкі.

Як бачимо, злочини проти трудових прав є різноманітними за ступенем суспільної небезпечності, що й отримало вираження у видах та строках покарань, які закріплені в санкціях.

Злочином невеликої тяжкості проти трудових прав є злочин, відповідальність за який передбачено ч. 1 ст. 172 КК України, а найбільш тяжким є злочин, передбачений ч. 2 ст. 274 КК України, що є особливо тяжким.

Що стосується побудови санкцій за порушення загального та спеціального законодавства про охорону праці, то видається, що законодавець врахував саме ступінь небезпечності виробництва, на якому порушено правила безпеки.

Так, злочини, передбачені ст.ст. 271–275 КК України, складаються лише із одного виду кваліфікованого складу злочину, диспозиції яких є ідентичними та сформульовані як «те саме діяння, якщо воно спричинило загибель людей або інші тяжкі наслідки». При цьому, у кожному із вказаних кваліфікованих складах злочинів під тяжкими наслідками розуміють тяжкі тілесні ушкодження, а під загибеллю людей – смерть хоча б однієї особи. Однак, розмір покарання у вигляді позбавлення волі коливається від 3 до 12 років.

При побудові санкцій норм, які встановлюють відповідальність за порушення трудових прав людини, особливо, які пов'язані зі створенням загрози для життя та здоров'я, існує важлива проблема щодо визначення їх розміру. Так, великим недоліком у визначенні вказаних санкцій є надмірний розрив між нижньою і верхньою межею санкцій, який сягає 9 років позбавлення волі, наприклад, ч. 2 ст. 274 КК України (від 3 до 12 років позбавлення волі).

При таких розмірах санкцій покарання встановлюється не законодавцем, а судом, оскільки ніхто не знає розміру покарання за певний злочин до проголошення вироку суду [8, с. 50]. Тому широкі санкції не завжди сприятимуть одноманітності судової практики [9, с. 29].

Як зазначає Н.А. Орловська, надмірні розриви в межах покарання запобігають формуванню єдиної судової практики у конкретних справах і одночасно створюють загрозу зловживання судами своїми повноваженнями [3, с. 207].

Крім цього, злочини, передбачені ч. 1 ст. 271 КК та ч. 2 ст. 271 КК, ч. 1 ст. 274 та ч. 2 ст. 274 КК України, є злочином невеликої тяжкості і тяжким злочином, та злочином середньої тяжкості і особливо тяжким, відповідно. Отже, в наведених нормах простежується різка зміна категорії злочинів більш ніж на один ступінь.

Як влучно зауважують учені, кваліфікуючі та особливо кваліфікуючі ознаки не повинні змінювати категорію злочину більш ніж на один ступінь (наприклад, раптове «перетворення» злочину

середньої тяжкості на особливо тяжкий злочин) [10, с. 92], в іншому випадку така конструкція санкцій свідчить про невдачу диференціацію кримінальної відповідальності. На жаль, це спостерігається в КК України, кримінально-правові норми якого містять санкції, які встановлюють відповідальність за порушення трудових прав людини.

Враховуючи складність досліджуваної проблематики, теорією досі не вироблено ні чітких принципів, ні правил побудови санкцій [11, с. 37]. Ні практика, ні теорія досі не виробили загальних правил щодо створення меж санкцій.

Оцінюючи ту чи іншу кримінально-правову санкцію, потрібно зважати не тільки на те, яких результатів з її допомогою досягає держава у боротьбі зі злочинністю, однак, враховувати, наскільки вона відповідає принципам гуманізму та справедливості. При встановленні кримінально-правових санкцій слід враховувати соціально-політичні, морально-етичні та правові наслідки застосування покарання [12, с. 75].

В юридичній літературі висувається позиція щодо існування такого виду санкцій, як заочувальна санкція, серед яких виділяється ч. 3 ст. 175 КК України, що передбачає звільнення особи від кримінальної відповідальності, якщо до притягнення особи до кримінальної відповідальності нею здійснено виплату заробітної плати [3, с. 95]. Однак така позиція не отримала загального визнання в теоретико-правовій літературі та з якою важко погодитися, оскільки вона суперечить загальнотеоретичним поняттям санкції.

Специфіка злочинів проти трудових прав, які містяться в розділах V та X Особливої частини КК України, полягає в тому, що законодавець із метою диференціації кримінальної відповідальності поєднав у них чимало спеціальних норм, які виділені із загальних норм, які містяться в інших розділах Особливої частини КК України, а також у розділах V та X.

Спеціальні кримінально-правові норми вводяться для пом'якшеного чи посиленого реагування на вчинені діяння. Принципових проблем щодо видів і розмірів покарань, передбачених у спеціальних нормах, що пом'якшують покарання, немає. У спеціальних нормах, у яких передбачено більш суворе покарання, існують певні неузгодженості. З одного боку, покарання у таких спеціальних нормах то надто суворе, то м'якше, ніж у загальних нормах [13, с. 52–53].

Так, ст. 172 КК є спеціальною щодо ст.ст. 364, 367 КК, ст. 175 КК щодо ст. 173 КК (розмір заробітної плати працівника визначається у трудовому договорі і виступає як істотна умова трудового договору) [14, с. 352], які, своєю чергою, є спеціальними щодо загальних норм, передбачених ст.ст. 364, 367 КК, ст. 271–275 КК – щодо загальних ст.ст. 119, 121 КК.

Питання про співвідношення загальних і спеціальних норм правознавці традиційно досліджують у межах проблеми конкуренції кримінально-правових норм [15]. Законодавець завдяки конкуренції прагне диференціювати кримінальну відповідальність, посилюючи її одними нормами і пом'якшуючи іншими [10, с. 83].

Порівнюючи санкції загальних ст.ст. 364, 367 КК України, простежується, що їх розміри є більшими за санкції злочинів, які є спеціальними щодо останніх, зокрема, ст.ст. 172, 173 та 175 КК України, а санкції злочинів, передбачених ст.ст. 119, 121, є більшими за санкції ст.ст. 271–275 КК України.

Аналізоване співвідношення загальної та спеціальної норм, в якому спеціальні склади злочинів (ст.ст. 172, 173, 175 та ст. 271–275) передбачають менш суворе покарання, аніж загальні склади злочинів (ст. 364, 367 та ст. 119, 121), не відповідає правилам юридичної техніки.

Про непослідовні дії законодавця може свідчити і те, що розмір штрафу за вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 172, є набагато меншим, ніж за злочини, передбачені ч. 1 ст. 175. Так, розмір верхньої межі розміру штрафу у кваліфікованому складі злочину, передбаченого ч. 2 ст. 175, є меншим, ніж в основному, передбаченому ч. 1 ст. 175. Такий порядок встановлення санкцій за кваліфіковані склади злочинів порушує принцип справедливості. Законодавець не виправдано передбачає покарання у вигляді штрафу від 500 до 3000 неоподаткованих мінімумів доходів громадян за невиконання заробітної плати (ч. 1 ст. 175) (такі зміни у ч. 1 ст. 175 КК було внесено Законом України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за несвочасну виплату або безпідставну виплату заробітної плати, стипендії, пенсії чи інших встановлених законом виплат» від 19.02.2009 року) та штраф від 1000 до 1500 неоподаткованих мінімумів доходів громадян за кваліфікований злочин, передбачений ч. 2 ст. 175.

Санкції залежать від кваліфікуючих ознак злочину, які впливають на її розмір, і, відповідно, зумовлюють віднесення певного злочину до іншої категорії. Тому, при конструюванні санкцій за злочини проти трудових прав важливе значення має проблематика класифікації злочинів. При цьому, санкції обумовлені лише характером та ступенем суспільної небезпечності злочину [16, с. 131].

Отже, порівняння санкцій аналізованих норм дозволяє зробити висновок стосовно того, що частково їх визначення позбавлено наукового обґрунтування.

При застосуванні кримінально-правових санкцій необхідно дотримуватися принципів справедливості, законності, гуманізму, економії кримінальної репресії, рівності осіб перед законом, індивідуалізації покарання [7, с. 9].

Санкції повинні будуватися на основі таких правил, які б відображали принцип справедливості та відповідність виду покарання тяжкості вчиненого злочину.

Як показує практика розгляду судами кримінальних справ, що стосуються порушення законодавства про охорону праці (злочини проти трудових прав людини, пов'язані із створенням загрози для життя та здоров'я, передбачені ст.ст. 271–275 КК України), за злочини вказаної категорії впродовж 2005 року суди призначили такі види покарань, як позбавлення волі – 1, обмеження волі – 7, виправні роботи – 21, штраф – 41. Від відбуття покарання з випробуванням відповідно до ст. 75 КК України звільнено 111 осіб. Додаткове покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю суди застосовували до 37 осіб. Стосовно 30 засуджених покарання призначено із застосуванням ст. 69 КК України [17, с. 23].

Оскільки злочини, пов'язанні з порушенням вимог законодавства про охорону праці, за формою вини є необережними, суди в більшості випадків призначали засудженим покарання, не пов'язані із позбавленням волі, наприклад, виправні роботи, штраф тощо. У разі відсутності смертельних випадків, а також, коли винні особи підпадали під дію закону про амністію, призначення таких видів покарання є обґрунтованим.

При обранні засудженим покарання у виді обмеження волі чи позбавлення волі суди широко застосовували звільнення засуджених від відбуття покарання на підставі ст. 75 КК України або застосовували ст. 69 КК України і призначали більш м'яке покарання або не призначали обов'язкового додаткового покарання.

Розв'язання проблеми конструювання санкцій, які встановлюють відповідальність за злочини проти трудових прав має не лише теоретичне, а й практичне значення. Зокрема, від чіткого та методологічно правильного підходу до побудови санкцій залежить, передусім, справедливність та ефективність покарання за вчинені злочини. Зменшення або розширення меж санкцій безпосередньо впливає на віднесення того чи іншого до певної категорії залежно від ступеня тяжкості (ст. 12 КК). А це, безсумнівно, зумовлює відповідний кримінально-правовий наслідок, наприклад, застосування окремих видів покарань (ч. 2 ст. 59, ст.ст. 64, 102 КК) або звільнення від покарання та його відбування (ч. 4 ст. 74, ст.ст. 79–83, 105–107 КК) [10, с. 60].

Висновки. Проведений аналіз санкцій статей, які спрямовані на охорону трудових прав людини, свідчить про наявність певних недоліків, зокрема, таких: 1) при конструюванні санкцій не завжди беруться до уваги характер та ступінь суспільної небезпечності передбаченого в диспозиції статті злочину; 2) санкції окремих спеціальних норм передбачають менш суворе покарання, ніж санкції загальних норм; 3) встановлення в санкціях великої різниці між нижньою та верхньою межами покарання у виді позбавлення волі на певний строк; 4) не виправданим є встановлення в санкціях значної кількості основних видів покарань, які можуть бути призначенні за один і той самий злочин; 5) не завжди є узгодженими санкції в основному та кваліфікованому складах злочинів.

Звичайно, вказані недоліки повинні бути усунені лише законодавцем, позаяк від правильно побудованої санкції залежить призначення судом винній особі справедливого покарання.

У зв'язку з цим проведено аналіз санкцій статей, що передбачають відповідальність за вчинення злочинів проти трудових прав, що є своєрідною підготовкою на шляху вдосконалення кримінально-правових санкцій.

---

1. Скаун О.Ф. Теорія держави і права: підручник / О.Ф. Скаун; пер. з рос. – 2-е вид. – Харків: Консул, 2009.

2. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень статті 58 Конституції України, статей 6, 81 Кримінального кодексу України (справа про зворотну дію кримінального закону в часі) від 19 квітня 2000 року, справа N 1-3/2000. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.legal.com.ua/document/kodeks/0CH56006CH50710-00.html>.

3. Орловская Н.А. Уголовно-правовые санкции: проблемы определения, классификации и функционального анализа: монография / Н.А. Орловская. – Одесса: Юридична література, 2010.

4. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / за ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – К.–Харків, 2001.

5. Філей Ю.В. Поняття кримінально-правової санкції / Ю.В. Філей // Вісник прокуратури. – 2003. – № 11. – С. 30–35.

6. Філей Ю.В. Кримінально-правові санкції за злочини проти власності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / Ю.В. Філей. – К., 2006.

7. Денисова Т.А. Кримінально-правові санкції та їх застосування за злочини проти власності: монографія / Т.А. Денисова, Ю.В. Філей. – К.: Центр учбової літератури, 2008.

8. Коржанський М.Й. Санкції у кримінальному законі України / М.Й. Коржанський, Р.В. Щупаківський // Держава і регіони: Серія Право. – 2004. – № 2. – С. 49–51.

9. Денисов С.Ф. Санкції за злочини проти моральності / С.Ф. Денисов, Ю.С. Кулик // Держава і регіони: Серія Право. – 2004. – № 1. – С. 26–30.

10. Музика А.А. Покарання за незаконний обіг наркотичних засобів: монографія / А.А. Музика, О.П. Горох. – Хмельницький: Вид-во Хмельницького університету управління та права, 2010.

11. Книженко О.О. Щодо механізму побудови кримінально-правових санкцій / О.О. Книженко // Держава і регіони: Серія Право. – 2004. – № 1. – С. 37–39.

12. Книженко О.О. Вплив кваліфікуючих санкцій на межі кримінально-правової санкції / О.О. Книженко // Право і безпека. – 2005/4'4. – С. 73–75.

13. Осадчий В.І. Санкції у спеціальних кримінально-правових нормах / В.І. Осадчий // Держава і регіони: Серія Право. – 2004. – № 1. – С. 52–54.

14. Парпан Т. Оплата праці – як істотна умова трудового договору / Т. Парпан // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матер. ІХ регіон. наук.-практ. конф. – Львів, 2003. – С. 352–353.

15. Марін О.К. Кваліфікація злочинів при конкуренції кримінально-правових норм / О.К. Марін. – К.: Атіка, 2003.

16. Рузевич О.Р. Проблема построения санкций в уголовном праве России / О.Р. Рузевич // Уголовное право: стратегия развития в XXI веке: матер. Седьмой Международной науч.-практ. конф. 28–29 января 2010 г. – М.: Проспект, 2010. – С. 125–131.

17. Практика розгляду судами кримінальних справ про злочини, пов'язанні з порушенням вимог законодавства про охорону праці // Вісник Верховного Суду України. – 2007. – № 6 (82). – С. 23–29.

Стаття надійшла 18 січня 2011 р.

С.І. Марко,
Ю.Б. Турчин

ПОПЕРЕДЖЕННЯ КОНТРАБАНДИ ТА НЕЗАКОННОГО ОБІГУ ПІДАКЦИЗНИХ ТОВАРІВ ЗАХОДАМИ ЕКОНОМІЧНОГО ХАРАКТЕРУ

Досліджено основні попереджувальні заходи економічного характеру контрабанди та незаконного обігу підакцизних товарів на підставі аналізу та узагальнення праць вітчизняних та зарубіжних кримінологів.

Ключові слова: контрабанда, попередження, митні порушення, економічні заходи, органи внутрішніх справ, митні органи, підакцизні товари.

Исследовано основные предупредительные меры экономического характера контрабанды и незаконного оборота подакцизных товаров на основании анализа и обобщения работ отечественных и зарубежных криминалогов.

Ключевые слова: контрабанда, предупреждение, таможенные нарушения, экономические меры, органы внутренних дел, таможенные органы, подакцизные товары.

The research of basic preventive measures of economic character of smuggling and excisable goods trafficking on the basis of analysis and generalization of the works of domestic and foreign criminologists is carried out in the article.

Key words: smuggling, warning, customs violations, economic means, customs bodies, bodies of internal affairs, excisable goods.

Постановка проблеми. Аналіз стану боротьби з контрабандою свідчить, що, незважаючи на комплекс здійснених правоохоронними органами заходів, вона продовжує поширюватись, а пов'язані з нею негативні процеси набувають дедалі витонченіших форм, що завдає значної шкоди економіці України, негативно впливає на криміногенну ситуацію у державі. Мають місце факти незаконного звільнення товарів підакцизної групи від митного оформлення, їх ввезення на митну територію України під виглядом транзиту, переміщення цих товарів через митний кордон поза пунктами пропуску, недекларування та їх приховування від митного контролю шляхом подання митному органу

документів, що містять неправдиві відомості стосовно вартості товару, кількості вантажу, країни його походження, відправника товару тощо.

Стан дослідження. Відзначимо, що так чи інакше, дослідження проблем попередження злочинності здійснюється багатьма провідними науковцями у сфері кримінального права та кримінології, зокрема, такими фахівцями, як: В.В. Голіна, А.П. Закалюк, В.К. Звірбуль, І.І. Карпець, І.П. Лановенко, А.Г. Лекарь, В.В. Лунєєв, Г.М. Мінковський, І.К. Туркевич, які зробили істотний внесок у розробку складних проблем попередження злочинності [1; 2; 3; 4; 5]. Завдяки їхнім дослідженням була дана не тільки змістовна характеристика основних напрямків і видів профілактики злочинності, але й розглянуті питання організації превентивної діяльності, визначені особливості попереджень окремих видів злочинів.

Мета дослідження. Не стоїть осторонь і проблема зниження рівня контрабанди та незаконного обігу підакцизних товарів як складова загального запобігання злочинності. Багато істотних аспектів цієї складної проблеми потребують додаткової уваги. Безперечно, це стосується і попереджувальних заходів економічного характеру, здійснення яких є прерогативою у боротьбі з таким негативним явищем сьогодення, як контрабанда та незаконний обіг підакцизних товарів.

Виклад основних положень. Відповідно до чинного законодавства України, а також положень міжнародних угод про права людини, попередження злочинів є одним із пріоритетних напрямів кримінальної політики держави.

Здійснений аналіз сформованої практики кримінологічного попередження злочинів показав, що за своїми структурно-змістовними елементами і спрямованістю дій воно охоплює такі основні напрямки: 1) індивідуальне попередження злочинів; 2) соціальне попередження злочинів (загальне); 3) спеціальне попередження злочинів.

Сприймаючи в принципі зазначену класифікацію як науковий інструментарій дослідження, ґрунтуючись на його емпіричних матеріалах, слід погодитися з таким визначенням цього напрямку діяльності правоохоронних органів. Попередження контрабанди – це вид діяльності правоохоронних органів, їх служб, підрозділів і посадових осіб, здійснюваний у межах їх компетенції щодо виявлення, усунення чи нейтралізації причин і умов, що сприяють вчиненню контрабанди; позитивний вплив на осіб, що виявляють протиправні наміри, вчинки та поведінку, припинення підготовлюваних кримінальних діянь.

В.В. Коваленко зазначає, що попередити контрабанду чи митне правопорушення – означає безпосередньо вплинути всіма дозволеними законом силами, засобами та методами на особу (осіб), яка має намір вчинити контрабанду чи митне правопорушення, або на причини й умови, що сприяють його вчиненню. Мета попередження злочину чи митного правопорушення полягає у запобіганні злочину чи правопорушенню до того, як конкретна особа (особи) розпочне його безпосереднє вчинення [6].

Керуючись вказаним визначенням, перейдемо до дослідження сутності основних економічних напрямів попередження контрабанди та незаконного обігу підакцизних товарів у сучасних умовах кримінальної ситуації у цій сфері.

Для суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності стає невигідним їх законне переміщення через митний кордон, тому що при цьому вартість переміщуваних товарів зростає в кілька разів, і реалізація їх на ринку істотно затягується або взагалі неможлива. Особливо така ситуація негативно впливає на перевізників товарів у великих обсягах.

Відповідно, контрабанда товарів зростає, а бюджет держави несе збиток. Насамперед необхідно суттєво знизити, а в деяких випадках і взагалі звільнити від митних зборів вітчизняні товари, які не обмежені у цивільному обороті. У цьому випадку, крім попереджувальних заходів, імпорту вітчизняних товарів буде збільшений, а в результаті вітчизняна промисловість отримає можливість для свого розвитку та, відповідно, усе це позитивно вплине на розвиток економіки країни, зниження рівня безробіття та зростання доходів тієї частини населення, яка зайнята в промисловості.

На нашу думку, до економічних заходів з попередження контрабанди підакцизних товарів та незаконного обігу підакцизних товарів слід віднести розвиток вітчизняної промисловості, здатної за своїми можливостями наситити внутрішній ринок якісними, конкурентоспроможними промисловими і продовольчими товарами. У зв'язку з цим державні органи повинні сприяти, допомагати і заохочувати розвиток підприємництва, в тому числі і малого, надавати починаючим організаціям різні пільги, в тому числі і митні. Однак при цьому необхідно здійснювати і контроль, задіюючи і відповідні правоохоронні органи, для виявлення недобросовісних підприємців.

Продовжуючи аналіз спеціалізованих організаційних заходів щодо попередження контрабанди та незаконного обігу підакцизних товарів, не можна не розглянути діяльність співробітників БЕЗ МВС України та інших служб ОВС з виявлення оптових покупців імпортованих

промислових і продовольчих товарів. Ця діяльність переважно поєднується з проведенням рейдів на ринках, на яких здійснюється реалізація великих партій товарів.

У ході проведення таких спільних заходів (а в них повинні брати участь, крім БЕЗ МВС України, і співробітники по боротьбі з організованою злочинністю, співробітники карного розшуку і міліції громадської безпеки, а також представники митної служби), можна встановити:

- 1) місця зберігання великих партій контрабандного товару;
- 2) організації, підприємства та окремих осіб, що займаються його перевезенням, зберіганням і реалізацією;
- 3) які товари і звідки ввозяться на територію України, в якій кількості і для яких підприємств чи окремих осіб вони призначалися;
- 4) канали (маршрути) транспортування контрабандного товару, хто з корумпованих співробітників митної служби, які брали участь у його незаконному переміщенні, а також інших співучасників;
- 5) припинити надходження несертифікованих, а часто небезпечних для життя піддакцизних товарів на ринок для її подальшої реалізації.

Слід зазначити, що ці дії доцільно здійснювати на основі раніше проведеного оперативно-економічного аналізу. У цьому випадку правоохоронні органи досягли більш високого результату в попереджувальній діяльності і чіткіше уявляють ту ситуацію, яка склалася у зовнішньоекономічній сфері, що дозволить їм більш ефективно протидіяти контрабанді піддакцизних товарів, вплинути на неї з позиції запобіжних заходів.

Тенденція зростання фактів контрабанди та незаконного обігу піддакцизних товарів свідчить про те, що прийняті ОВС та митною службою заходи не відповідають активним протиправним прагненням і дій їх порушників. Таке становище пояснюється як ускладненням криміногенної ситуації в країні за рахунок кризових явищ у соціально-економічній діяльності держави, так і недоліками взаємодіючих суб'єктів у вирішенні завдань своєчасного виявлення осіб, схильних до вчинення вказаних злочинів.

Що стосується соціальних заходів попередження злочинів, то вони мають довготривалий характер, види діяльності, які мають інше цільове призначення, але опосередковано усувають або мінімізують криміногенні чинники. Найперше позитивно впливають на криміногенну ситуацію результати економічного розвитку суспільства. Якщо в державі здійснюється продумана структурна та інвестиційна, податкова стратегія, відбувається розвиток виробництва на основі пе-

редових технологій, здійснюється справедливий перерозподіл власності, зміцнення національної валюти, всієї фінансової системи та інші аспекти вдосконалення економічних відносин, що підвищують їх життєвий рівень населення, то вони, безумовно, позитивно впливають на витіснення криміногенних чинників.

У соціальній сфері важливе антикриміногенне значення мають заходи, спрямовані на усунення різкого матеріального розшарування суспільства, матеріальної підтримки малозабезпечених громадян, обмеження негативних наслідків безробіття та ін., як неминучих супутників соціально-економічних реформ. Позитивні процеси в політичній, духовній та правовій сферах державного управління також мають антикриміногенне значення, вони впливають практично на всі види, групи, різновиди причин, умов та інших детермінантів злочинності. Комплексний характер попередження злочинності, і зокрема, контрабанди та незаконного обігу підакцизних товарів, чітко проявляється саме на соціальному рівні, оскільки тут інтегруються різні за своїм змістом заходи (економічні, політичні, соціальні, культурно-виховні, правові, організаційні і т.д.).

Звідси з очевидністю випливає висновок, що правоохоронні органи самостійно не можуть вирішувати завдання соціального попередження контрабанди та незаконного обігу підакцизних товарів, але в межах своєї компетенції беруть участь у постановці та реалізації проблем, які заслуговують планування на державному рівні. Зазвичай їх участь реалізується в державних комплексних програмах боротьби зі злочинністю.

У зв'язку з цим, для вирішення завдань соціального попередження контрабанди та незаконного обігу підакцизних товарів доцільно розглядати:

– комплексну оцінку криміногенної ситуації у сфері зовнішньоекономічної діяльності;

– ознайомлення з аналітичними матеріалами Митної служби, ОВС та інших зацікавлених правоохоронних органів показало, що вони в більшості випадків відображають відомчу позицію і не носять комплексного, міжвідомчого характеру;

– обґрунтування комплексних заходів соціального попередження контрабанди може і повинно базуватися на сукупному аналізі та узгодженій оцінці криміногенної ситуації у сфері зовнішньоекономічної діяльності. Для цього є реальні передумови щодо об'єднання аналітичних можливостей МВС України та МС України з

оцінки системи криміногенних чинників, виявлених при затриманні фізичних та юридичних осіб, які вчинили контрабанду; здійсненні відомчого контролю при реєстрації суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності; способах і прийомах фальсифікації документального та фактичного товарообігу предметів контрабанди тощо;

– кримінологічне забезпечення законопроектних і масштабних господарських рішень у сфері зовнішньоекономічної діяльності держави. Сутність цього напрямку полягає в тому, що зацікавлені правоохоронні органи об'єднують свої потенційні наукові та професійні, а так само кадрові можливості для планомірної та систематичної участі в розробці законопроектів або масштабних господарських рішень із питань зовнішньоекономічної діяльності на предмет їх кримінологічної оцінки, недопущення їх розбалансованості і суперечливості;

– погоджена участь у виконанні програмних або планових заходів по боротьбі з контрабандою та незаконним обігом підакцизних товарів. Особливість цього способу взаємодії правоохоронних органів полягає в тому, що вони на всіх рівнях структурної їх побудови беруть участь у реалізації програм і планів соціального розвитку регіонів, об'єктів зовнішньої торгівлі, або державних цільових комплексних програм боротьби зі злочинністю в межах своєї компетенції.

Незалежно від того, чи в автономній або колективній формі виконують вони планові заходи з проблем, що належать до боротьби з контрабандою, як об'єкт змішаної компетенції вони зобов'язані вирішувати комплексно і узгоджено не тільки за задіяними силами і засобами, але й за спрямованістю та строками.

Ініціативне узгодження своїх заходів і дій з виконання планових завдань з виявлення та нейтралізації криміногенних чинників, які сприяють вчиненню контрабанди та незаконного обігу підакцизних товарів, служить гарантією комплексного їх вирішення і подолання укоріненних стереотипів вузьковідомчого підходу до виконання державної правоохоронної функції.

Проведені дослідження як зарубіжних, так і вітчизняних учених дозволяють зробити висновки, що для створення моделі ефективного попередження за основу повинен бути взятий постулат про те, що так звані некримінально-правові засоби впливу (економічні, цивільно-правові та інші заходи) часто для суспільства більш вигідні, ніж кримінально-правові. Така вигода складається з низки обставин:

по-перше, некримінально-правові заходи нерідко є більш ефективними;

по-друге, при такому підході істотно економиться адміністративний ресурс.

Практика показує, що нелегальні законспіровані методи підприємницької діяльності в умовах ослаблення державних і правових інститутів, на жаль, є економічно більш ефективними, ніж легальні (за рахунок застосування як легальних, так і кримінальних методів конкуренції). Цим пояснюється те, що «тіньову» економіку не вдається легалізувати навіть шляхом амністії її капіталів.

Безумовно, якщо ефект розглядати не за кількістю осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності, і не тому, на який термін вони будуть засуджені, а за кількістю попереджених потенційних випадків правопорушень. У цьому випадку державі немає необхідності витратити мільярдні кошти не тільки на піймання злочинця і його покарання, але і на необхідні кримінально-процесуальні процедури, і на ізоляцію винних від суспільства. Сюди ж слід віднести витрати на утримання «армії» держслужбовців правоохоронних органів і органів кримінальної юстиції [7, с. 134].

Підвищенню ефективності «тіньової» економіки в порівнянні з легальною також сприяє монополія економічної влади, що підсилюється останнім часом та концентрується в руках окремих підприємців. Злочинна діяльність таких управлінців вступає в протиріччя з інтересами підприємств, які вони очолюють. Їх конфлікт виявляється у вигляді повсюдно створюваних на «підставних» осіб посередницьких фірм, які отримали назву «прилипал», «одноденок» і т.д.

Для усунення причин і умов, що сприяють монополізації економічної влади та її криміналізації, необхідний комплекс заходів, але розділення єдиної економічної влади на її гілки, наприклад: на владу виконавчу, судову, (арбітраж, третейські суди), влада акціонерів, фінансову (включаючи відновлення незалежного статусу головного бухгалтеря, призначуваного зборами акціонерів і підзвітному йому) і т.д.

Вирішення проблеми демонополізації економічної влади має сприяти збільшенню «прозорості» управління економікою, легалізації «тіньової» економіки, ускладнювати створення «псевдофірм» на «підставних» осіб, розвивати законні методи конкуренції в бізнесі.

Особливу увагу необхідно приділити розвитку єдиної системи державної реєстрації підприємств, що ускладнює створення фірм-«прилипал» та їм подібних; встановлення контролю за посередниць-

кою діяльністю. Відсутність реєстру не дозволяє вести цілеспрямовану роботу за чинними і знову створюваними підприємствами і сформувавши єдиний банк даних про результати їхньої діяльності або ліквідації з метою ухилення від сплати платежів, у тому числі щодо акцизів.

Для комплексної протидії діяльності злочинних організацій необхідна кримінальна розвідка, що використовує методи системного і економіко-правового аналізу. Її необхідність зумовлена тим, що можливості негласних співробітників із виявлення керівників злочинних організацій об'єктивно обмежені їх соціальним статусом, а також тим, що коло злочинців-управлінців дуже «вузьке» і «спаяне» загальними інтересами. Здійснюючи, однак, порівняння цін товарів та процентних ставок на «тіньовому» ринку з середніми (рівноважними) цінами і процентними ставками, а також цінами і процентними ставками, встановленими державою, можна визначити як джерела надприбутків, так і осіб, що контролюють їх. Одночасно вирішується питання і про встановлення істинної картини незаконного обігу підакцизних товарів. Тут же варто зважати на те, що, використовуючи зовнішній економічний аналіз на макро- і мікрорівнях, можна персоніфікувати, ймовірно, найменш уразливу ланку злочинних організацій – корумпованих чиновників.

Для органів внутрішніх справ індикаторами наявності «тіньової» діяльності, пов'язаної з підакцизними товарами та продукції, можуть служити об'єктивні економічні показники, маніпуляції якими утруднені або неможливі. До таких показників належить: одночасна виплата офіційної та неофіційної заробітної плати; реалізація продукції через посередників за низькими цінами; низькі податкові надходження; низький оборот, регулярні великі угоди з дрібними фірмами, високий рівень споживання електроенергії.

Використання аналітичних методів дозволяє об'єктивно посилити якість профілактичної діяльності міліції. З'являється можливість оцінити кримінальну перспективу оперативних розробок, предметом уявлення яких є об'єктивні носії інформації: звіти, чеки, відомості, накладні і т. д., які здатні стати речовими доказами. Це дозволяє встановити як коло можливих злочинців, їх спільників, так і свідків.

Пильна увага питань попередження будь-яких економічних злочинів пояснюється низкою причин, зокрема тим, що соціальна профілактика – найбільш радикальний шлях боротьби зі злочинністю, оскільки забезпечує виявлення і усунення її коренів і витоків. Тим самим значною мірою досягається і попередження самої можливості скоєння злочинів.

Вважаємо за необхідне висвітлити окремі економіко-адміністративні заходи протидії незаконному обігу підкацизних товарів і продукції:

У сфері обігу алкогольної продукції:

а) повсюдне встановлення системи контролю за обсягами роздрібного продажу. Розроблена і частково застосовується система обліку роздрібною реалізації за допомогою нанесення на акцизних складах штрих-кодів, інформацію з яких можна зчитувати портативними приладами, наявними у контролюючих торговлю податкових інспекторів. Такі зчитувальні пристрої необхідно встановити на касових апаратах у спеціалізованих відділах з продажу алкоголю роздрібною торгівлі. Витрати з впровадження цієї системи по всій країні будуть компенсовані зростанням легального виробництва;

б) проведення приватизації з урахуванням інтересів держави. В разі прийняття рішення про приватизацію заводу, контрольний пакет акцій повинен належати державі, а в міру стабілізації становища на контрольованих підприємствах акції можуть бути продані;

в) необхідно встановити порядок, при якому організаціям-покупцям спирту етилового денатурованого та спиртовмісної денатурованої продукції, які купують цю продукцію у організацій-виробників за цінами, що включає акциз, сума акцизу, сплачена ними у складі ціни, при використанні цієї продукції для виробництва товарів, не оподатковуваних акцизами, на собівартість не впливала б, а підлягала відшкодуванню організації-виробнику непідкацизного товару;

г) доцільним є введення державної монополії на обіг спирту. При цьому спиртозаводи і лікєро-горілчані заводи повинні залишатися приватними, але купувати і продавати спирт буде держава. Для цього потрібно створити державні акцизні склади на спиртозаводах, обминаючи які неможливо було б купити спиртосировину.

У сфері обігу тютюнової продукції:

З метою забезпечення своєчасності та повноти обміну інформацією між правоохоронними та контролюючими органами у сфері обігу тютюнових виробів на законодавчому рівні розробити заходи зі створення «інформаційно-криміналістичного банку даних». Він повинен містити дані в чітко встановленому форматі, але автоматизованого обліку викрадених, втрачених і спеціальних марок, що знаходяться в незаконному обігу, що використовуються для маркування тютюнової продукції, і єдиний зведений реєстр ліцензій.

У сфері обігу нафтопродуктів:

а) прийняти положення про ліцензування переробки нафти і транспортування магістральними нафтопроводами та продуктопроводами нафти і продуктів її переробки;

б) посилити санкції до організацій, які виробляють і реалізують фальсифіковані паливно-мастильні матеріали, адекватні нанесеній споживачеві шкоди;

в) встановити ставки акцизу на бензин прямогонний як для високооктанового бензину;

г) ввести обов'язкову сертифікацію гальмівних рідин, рідин для системи охолодження, автокосметики та експлуатаційних добавок до масла і палива;

д) МНС України розробити інструкцію, що однозначно визначала б умови звільнення від сплати акцизів при експорті нафтопродуктів, і вимоги до документів, які представляє платник податків для підтвердження обґрунтованості звільнення від сплати акцизів і податкових відрахувань при вивезенні підакцизних товарів у митному режимі експорту за межі території України.

Висновок. ОВС, а так само всі інші правоохоронні органи, що беруть участь у протидії контрабанді та незаконному обігу підакцизних товарів, повинні не тільки враховувати громадську думку в своїй роботі, а й власною діяльністю сприяти формуванню адекватної думки підприємців, інших представників економічних структур (учасників зовнішньоекономічної діяльності) про участь у попередженні контрабанди та незаконному обігу підакцизних товарів.

---

1. Голина В.В. Специально-криминологическое предупреждение преступлений (теория и практика): дисс. на соиск. уч. степени д-ра юрид. наук: спец. 12.00.08 / В.В. Голина. – Х., 1994. – 569 с.

2. Закалюк А.П. Прогнозирование и предупреждение индивидуального преступного поведения / А.П. Закалюк. – М.: Юрид. лит., 1986. – 189 с.

3. Лекарь А.Г. Профилактика преступлений / А.Г. Лекарь. – М., 1972. – 126 с.

4. Звирбуль В.К. Теоретические основы предупреждения преступности / В.К. Звирбуль, В.В. Клочков, Г.М. Миньковский. – М.: Юрид. лит., 1977. – 254 с.

5. Малков В.Д. Теория управления в сфере правоохранительной деятельности / В.Д. Малков. – М., 1990. – 320 с.

6. Коваленко В.В. Про стан боротьби з контрабандою та заходи протидії щодо її вчинення. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.naiu.kiev.ua/tslc/pages/biblio/visnik/...1/kovalenko.htm.

7. Еременко М.А. Уголовно-правовые и криминологические меры борьбы с незаконным оборотом подакцизных товаров и продукции: дисс. на соиск. уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / М.А. Еременко. – М.: РГБ, 2006. – 179 с.

Стаття надійшла 10 грудня 2010 р.

ЗНАЧЕННЯ ПРАКТИКИ ДЛЯ ВСТАНОВЛЕННЯ ЗМІСТУ ОЦІНОЧНИХ ПОНЯТЬ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

З'ясовується практика застосування закону про кримінальну відповідальність (кримінального закону) для встановлення змісту оціночних понять у кримінальному праві України; дається визначення оціночних понять; аналізується судова практика, яка впливає на значення змісту оціночних понять.

Ключові слова: оціночні поняття, судова практика, закон про кримінальну відповідальність.

Выясняется практика применения уголовного закона (уголовного закона) для установления содержания оценочных понятий в уголовном праве Украины; дается определение оценочных понятий; анализируется судебная практика, которая влияет на значение содержания оценочных понятий.

Ключевые слова: оценочные понятия, судебная практика, закон об уголовной ответственности.

Practice of law enforcement related to criminal liability to determine the content of evaluation concepts in the criminal law of Ukraine is defined. The definition of such evaluation concepts is given. Judicial practice that affects the content meaning of evaluation concepts is analysed.

Key words: evaluation concepts, judicial practice, criminal liability laws.

Постановка проблеми. В одному з попередніх досліджень значення практики застосування закону про кримінальну відповідальність (кримінального закону) ми зробили висновок про те, що вказане кримінально-правове явище виконує такі функції: забезпечення законності – завдання однакового застосування кримінального закону всіма правозастосовними органами на всій території України; заповнення прогалин – завдання забезпечення безпробільності закону, яке може виконуватися як безпосередньо правозастосовними органами (у цьому випадку – судами), так і шляхом звернення до компетентних органів щодо внесення відповідних законопроектів, які вирішують колізію чи заповнюють прогалину; оціночна – завдання оцінки якості нормативного матеріалу, його здатності бути застосованим на

практиці, справити заданий законодавцем вплив; інтерпретаційна – завдання тлумачення кримінально-правових понять, конкретизації їх змісту; емпірична – завдання виступати критерієм істини у проведенні наукових досліджень, визначати пріоритетні напрями таких, забезпечувати високий ступінь ймовірності одержаних результатів; дидактична – завдання забезпечувати практичну складову навчального процесу, максимальної прив'язки навчального процесу до майбутньої юридичної практики фахівця [1, с. 382]. У цій статті зупинимось на значенні практики застосування закону про кримінальну відповідальність (кримінального закону) для встановлення змісту оціночних понять у кримінальному праві України як частини інтерпретаційної функції.

Те, що практики має важливе значення для встановлення змісту оціночних понять, сумнівів не викликає, адже саме на основі правозастосовної практики виносяться постанови Пленуму Верховний Суду України, у яких в загальних межах розкривається те чи інше оціночне поняття, формалізуються практичні підходи у визначенні його змісту.

Вищевказані поняття мають важливе наукове і практичне значення як при кримінально-правовій кваліфікації, так і для вирішення спектру проблем призначення покарання. Саме тому дана тема, яка справді є однією з гострих і дискусійних проблем у кримінальному праві України, обрана предметом досліджень багатьох учених-криміналістів. Як видається, пов'язано це саме із суворістю кримінального права у порівнянні з іншими галузями права, його апріорною функціональною обумовленістю (вирішувати долі людей) та необхідністю правильного і чіткого застосування кримінального закону, норми якого повинні бути зрозумілими, точними і не двозначними.

Стан дослідження. Проблема застосування оціночних понять у кримінальному праві стала предметом дослідження ще на початку 60–70-их років ХХ ст. Слід виокремити тих учених, які одними із перших почали досліджувати цю проблематику: В.М. Кудрявцев, Я.М. Брайнін, М.І. Ковальова та ін. На більш пізньому етапі цієї проблематику займалися: Т.В. Кашаніна, П.А. Лупинська, М.І. Панов та ін. Однак питання, які досліджувались у роботах вказаних учених, стосувались переважно теоретичного визначення оціночних понять, проте поза увагою дослідників залишалися моменти застосування їх на практиці, використання такої практики для з'ясування змісту

оціночних понять. Отже, наша мета – з'ясувати, як саме практика (правозастосовна практика) впливає на визначення змісту оціночного поняття (проаналізувати практику), дати визначення оціночного поняття.

Виклад основних положень. Перш ніж розпочати аналіз підходів до визначення «оціночні поняття» та значення практики застосування кримінального закону для встановлення їхнього змісту, спробуємо розкрити причини нормативного використання (впровадження) цих понять. У науці кримінального права існують різні думки вже про потребу закріплення оціночних понять у диспозиціях статей кримінального закону в цілому. В теорії кримінального права наводиться позиція, згідно з якою використання законодавцем оціночних понять у кримінальному законі потрібно звести до мінімуму або взагалі виключити. Зокрема Т.А. Леснієвськи-Костарева запропонувала взагалі відмовитися від оціночних понять при описі ознак складу злочину – як основного, так і кваліфікованого [2, с. 304]. Відповідно до цього підходу, як видається, кримінальний закон повинен містити усі можливі діяння (ситуації), коли вони будуть кваліфікуватися за кримінальним правом, тобто визнаватися злочинами. Але чи не призведе це до зайвого загромодження закону про кримінальну відповідальність, якщо виходити з кожної конкретної справи, вказувати в тексті закону чіткі ознаки, конкретні показники злочинного діяння та інших ознак складу злочину? Як видається, ця позиція є спірною та, на нашу думку, не зовсім вдалою, оскільки суспільство постійно розвивається, змінюються відносини, виникають різні, не передбачені кримінальним законом, кримінально-правові характеристики (ознаки) діяння. Законодавець відповідно до своїх можливостей не завжди може включити всі кримінально-правові характеристики (ознаки) протиправної поведінки в диспозиції кримінального кодексу України, з урахуванням різних сфер та проявів людської діяльності. На нашу думку, не слід радикально (чітко, конкретно) відмовлятися від використання оціночних понять, адже саме їх зміст може змінюватись без зміни закону. Звичайно, існують труднощі при кримінально-правовій кваліфікації злочинів, в диспозиції статей про які закріплені оціночні поняття. Саме наука кримінального права покликана розробляти певні правила застосування оціночних понять, межі таких понять, враховувати правозастосовну практику, а не відкидати їх.

У правовій доктрині причини існування оціночних понять прийнято поділяти на об'єктивні та суб'єктивні [3, с. 27].

Процеси, діяння, явища, які наповнюють реальну дійсність, характеризуються великою варіативністю, постійною змінністю (це зумовлюється соціально-політичними, історичними, культурними чинниками) модифікацією, відмиранням старих та появою нових їхніх форм, а також особливостями кожного із них. Усе це стосується і тих процесів, котрі підлягають кримінально-правовому регулюванню, і тому підлягають оцінці в межах криміналізації та декриміналізації діянь.

Не викликає сумнівів те, що за умови викладу кримінально-правового матеріалу винятково казуїстичним способом, який передбачає, що диспозиція кримінально-правової норми повинна містити відповідну кількість конкретних ситуацій, своєчасно і ефективно відреагувати на появу нових форм кримінальної активності та відмирання колишніх, кримінально-правова політика не зможе. Тому основною об'єктивною причиною використання в кримінальному законні оціночних понять є велика кількість соціально небезпечних предметів, явищ, які потребують постійного контролю за діалектичними процесами, що в них відбуваються [4, с. 51].

Якщо проаналізувати суб'єктивні причини використання оціночних понять у кримінальному законі, то основною з них є створення та застосування особливого прийому законодавчої техніки. І.М. Гальперін підкреслював, що потрібно говорити не про об'єктивну неможливість постійно змінювати кримінальне законодавство, а про якість таких змін, у результаті чого законодавець зробив висновок про застосування оціночних понять [5, с. 72].

Окресливши основні причини існування оціночних понять у кримінальному праві України та схематичні передумови їх використання законодавцем, можна перейти безпосередньо до вивчення проблеми з'ясування змісту оціночних понять.

Існує чимало підходів до визначення терміна «оціночне поняття». Проте, не всі науковці погоджуються з самою назвою термінологічного звороту «оціночні поняття». Деякі вчені вважають, що слід використовувати термін «оціночні категорії» (Н.А. Русяєв та ін.), інші «оціночні терміни» (А.С. Піголкін, А.Ф. Черданцев та ін.) або «оціночні ознаки» (В.В. Пітецький та ін.). Т.В. Кашаніна, П.М. Рабінович, С.М. Черноус все ж таки дотримуються позиції, що слід використовувати термін «оціночні поняття».

Зважаючи на етимологічне значення термінів, використаних у наведеному звороті, зазначимо, що оцінка – це судження, що встановлює абсолютну чи відносну цінність певних предметів (явищ) [6, с. 623], а поняття – форма мислення, що відображає предмети і явища зі сторони їхніх суттєвих ознак. [7, с. 36]. Поняття – форма мислення, яка відображає істотні властивості, зв'язки і відношення предметів і явищ в їхній суперечності та розвитку; думка або система думок, що узагальнює, виділяє предмети деякого класу за визначеними загальними і в сукупності специфічними для них ознаками.

У науці кримінального права немає єдиного узгодженого чи закріпленого формально визначення оціночного поняття, але в кожному із визначень, які містять у спеціальній літературі, так би мовити, певне місце належить практиці, яка встановлює (конкретний) зміст оціночного поняття. Так, В.М. Кудрявцев зазначав, що оціночними є ті ознаки, зміст яких значною мірою встановлюється правосвідомістю юриста, який застосовує закон, з урахуванням вимог КК і обставин кожної конкретної справи [8, с. 134]. Я.М. Брайнін стверджував про оціночні поняття як про неконкретизовані законодавцем та такі, який уточнюються органом, що застосовує закон [9, с. 63]. М.І. Ковальов зважав на те, що оціночні поняття – це постулати, які дають можливість додавати до них різноманітні судження, залежно від позиції інтерпретатора [10, с. 70]. А.В. Наумов розглядає оціночні поняття як ті ознаки складу злочину, що визначаються не законом чи іншим нормативним актом, а правосвідомістю особи, що застосовує відповідну норму, зважаючи на конкретні обставини справи. В.В. Пітецький відносить до оціночних ті поняття, які дають змогу законодавцю включати до сфері правового регулювання велику кількість явищ, предметів, станів, що відрізняються різними емпіричними властивостями і зміст яких у більшості випадків встановлюється із урахуванням конкретних обставин кримінальної справи і значною мірою визначається правосвідомістю правозастосовувача [11, с. 12]. С.Д. Шапченко визначає оціночні поняття як загальні уявлення, що використовуються законодавцем для безпосереднього вираження соціальної значущості у праві і тим самим вносять у правові норми оціночний елемент. У результаті цього застосування цих норм передбачає можливість самостійної оцінки конкретного випадку з боку правозастосовувачів, а також здійснення на її основі індивідуального піднормативного регулювання суспільних відносин [12].

Аксіомою стало положення про те, що наука не може розвиватися без опори на емпіричну основу. Очевидно, це стосується й науки кримінального права. Практика визначає необхідність встановлення кримінально-правових заборон, дає можливість виявити прогалини у законодавстві, винайти складнощі у застосуванні кримінально-правових норм, оцінити їхню ефективність. На основі теоретичного узагальнення судової практики наука кримінального права розробляє підвалини кримінально-правової політики, формулює концепцію розвитку кримінального законодавства, пропонує конкретні шляхи та способи усунення прогалин та недоліків конструкцій кримінально-правових норм.

Достатньо важливим є й питання про зворотній вплив практики, про її роль у розвитку кримінально-правової науки.

Серйозні кримінально-правові наукові дослідження неможливі без використання матеріалів судової практики. Форми, в яких містяться такі матеріали, можуть бути найрізноманітнішими: постанови Пленуму Верховного Суду, які містять судове тлумачення загальних положень кримінального права, окремих груп кримінально-правових норм чи конкретної такої норми; щоквартальні огляди судової практики з кримінальних справ; щорічні огляди касаційної чи наглядової практики і т. д.

Цікавим є те, що у самій практиці виникають труднощі, пов'язані з застосуванням оціночних понять. Наведемо декілька прикладів, аналізуючи не всі матеріали справи чи опубліковану ухвалу суду, а лише ту її частину, яка стосується застосування саме оціночних понять при кваліфікації діянь.

Ухвалою Верховного Суду від 25.12.2007 р. змінено вирок колегії суддів судової палати у кримінальних справах Апеляційного суду Львівської області щодо Особи 1 та виключено з цього вироку рішення про наявність у діях Особи 1 кваліфікуючої ознаки, передбаченої ст. 15 і ч. 2 п. 4 ст. 115 КК України та засуджено за ст. 15 і ч. 2 п. 12 ст. 115 КК України, пом'якшено призначене йому покарання до 11 (одинадцяти) років позбавлення волі. Касаційну скаргу потерпілого Особи 3 залишено без задоволення, а касаційні скарги засудженого Особа 1 та захисника Особа 4 задоволено частково. У порядку ст. 395 КПК України змінено ухвалу колегії суддів судової палати у кримінальних справах Апеляційного суду Львівської області від 25 травня 2005 року про застосування до Особи 6 примусових заходів медичного характеру, виключивши з неї рішення про те, що

його дії підпадають під ознаки ст. 15 і ч. 2 п. 4 ст. 115 КК України. Вважати, що дії Особи 6 підпадають під ознаки ст. 15 і ч. 2 п. 12 ст. 115 КК України. У решті ці судові рішення залишено без зміни.

У своїй ухвалі Верховний Суд України вказує, що Особа 1 засуджено за вчинений ним замах на умисне вбивство за обтяжуючих обставин, а Особа 2 – за грабіж. Як визнав суд, Особа 1 разом з іншою особою домовився вбити Особа 3 з мотивів особистих неприязних стосунків. З цією метою вранці 29 березня 2004 року вони прийшли і стали чекати Особу 3. поблизу місця його проживання, знаючи, що саме у цей час він повинен іти на роботу. Зустрівши останнього біля будинку № Адреса 1, вони напали на нього. При цьому, діючи спільно з іншою особою, Особа 1 заздалегідь приготував ножем завдав йому загалом 31 удар в різні частини тіла. Зокрема, в груди, голову, шию, спину. Проте злочинний умисел, спрямований на позбавлення життя потерпілого, не зміг довести до кінця з незалежних від нього причин у зв'язку з появою на місці події людей та своєчасним наданням потерпілому необхідної медичної допомоги. Вночі 2 грудня 2003 року Особа 2 за попередньою змовою з іншою особою на площі Вічевій у м. Львові відкрито викрав пластиковий касетон у вигляді розпізнавального знака «таксі» з автомобіля ВАЗ-21011, який належав Особа 7, але був виявлений і затриманий працівниками міліції.

Суд наводить, які дії осіб належно кваліфіковано, а які ні. Та вказує, що суд належно оцінив сукупність наведених доказів і правильно кваліфікував дії Особи 1 за ст. 15 і ч. 2 п. 12 ст. 115 КК України як замах на умисне вбивство, вчинене за попередньою групою осіб. Водночас колегія суддів зазначає, що вважає помилковою кваліфікацію дій засудженого за такою ознакою, передбаченою ч. 2 п. 4 ст. 115 КК України, як вчинення цього злочину (вбивства) з особливою жорстокістю. Та додає, що на підтвердження особливої жорстокості в діях засудженого та іншої особи суд послався тільки на те, що, наносячи велику кількість тілесних ушкоджень потерпілому, вони усвідомлювали, що завдають йому особливого болю та фізичних страждань. У той же час, як убачається з показань потерпілого, він після перших ударів знепритомнів. Тобто Особа 3 за незначний проміжок часу міг відчувати фізичний біль. Отже, у справі не доведено, що Особа 1 та інша особа, діючи з метою вбивства та наносячи удари потерпілому, мали намір і застосовували щодо нього мучення, тортури, мордування чи інші дії, які б завдавали Особі 3 особливих

фізичних, психічних чи моральних страждань, тобто діяли з особливою жорстокістю.

У відповідній постанові Пленуму Верховного Суду України надаються лише загальні межі визначення вбивства з особливою жорстокістю. Це ускладнює встановлення суті зазначеною оціночного поняття. Його зміст наповнюється практикою.

Можна навести приклади вироків районних суддів міста Львова, коли в діяннях особи були оціночні поняття, які підлягали кримінально-правовій кваліфікації, були скасовані чи зміннені апеляційним судом Львівської області.

Скасовано вирок Франківського районного суду, яким засуджено Особу 1 за ч. 2 ст. 186, ч. 2 ст. 263, ч. 2 ст. 342, ст. 70, ст. 71 КК України на 4 роки 2 місяці позбавлення волі.

Вказано, що суд першої інстанції безпідставно перекваліфікував дії Особи 1 ч. 2 ст. 187 на ч. 2 ст. 186 КК України. При цьому колегія суддів апеляційного суду зазначила, що на потерпілого з метою заволодіння його майном було вчинено напад – несподівану для потерпілого, короткочасну агресивну дію, спрямовану на протиправне заволодіння чужим майном. Під час нападу потерпілий знепритомнів від дій нападників. Це вказувало на те, що стосовно потерпілого було вчинено насильницькі дії, які були небезпечними для його життя чи здоров'я в момент заподіяння, однак судом першої інстанції цей момент до уваги не взято та неправильно кваліфіковано дії Особи 1.

Саме за допомогою практики застосування закону про кримінальну відповідальність у кожному конкретному випадку у вищезазначене поняття вливається їх зміст. Відомо, що саме практика – насамперед слідчо-судова – визначає дійсний зміст кримінального закону в процесі інтерпретації існуючих текстів [13].

До оціночних понять Кримінального кодексу включаються неконкретизовані законодавцем поняття, зміст яких визначається статтями кодексу, в яких ці поняття названі, і з урахуванням обставин конкретної кримінальної справи. Остання частина речення безпосередньо вказує на конститутивне значення практики застосування закону про кримінальну відповідальність для визначення змісту оціночних понять у кримінальному праві. В цьому аспекті необхідно погодитися з А.Е. Жалінським стосовно того, що для правильного тлумачення оціночних ознак необхідна розвинута професійна правосвідомість, системне знання КК, а у випадку блан-

кетного викладу його статей й іншого законодавства – судової практики [13, с. 94].

Також розглянемо ще одну проблему, яка постає у зв'язку із нашим дослідженням. Отже, якщо стосовно значення судової практики для встановлення змісту оціночних понять досі тривають дискусії в науці кримінального права, то про слідчо-прокурорську практику нічого не зазначається. Відсутність уваги учених щодо цієї складової практики правозастосування є необґрунтованою. Ця частина практики застосування закону про кримінальну відповідальність має величезне значення для встановлення змісту оціночних понять, оскільки саме слідчий чи прокурор при порушенні кримінальної справи встановлює, чи належать вчинені діяння до кримінально караних чи ні, тобто здійснює кримінально-правову кваліфікацію. Кваліфікація злочинів – це вид кримінально-правової кваліфікації, під час проведення якої встановлено відповідність фактичних ознак посягання всім ознакам злочину, передбаченого статтею КК, що містить забороняючу кримінально-правову норму [15, с. 44]. При здійсненні такої кваліфікації, відповідні особи використовують оціночні поняття, які закріплені в Кримінальному кодексі України, щодо конкретної ситуації. Адже, як зазначалося вище, оціночне поняття чітко не закріплене в законі про кримінальну відповідальність. Його визначає практика. Приміром, слідчий в обвинувальному висновку, зважаючи на конкретні обставини справи, робить висновок, що Особа 1 вчинила вбивство з особливою жорстокістю Особи 2, тобто кваліфікує діяння за п. 4 ч. 2 ст. 115 КК України. Досудовим слідством встановлено, що Особа 1, знаходячись у приміщенні приватного будинку, перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння та маючи умисел на вчинення умисного вбивства з особливою жорстокістю Особи 2, який виник на ґрунті особистих неприязних відносин, пов'язаних із ревнощами, після спільного вживання алкогольних напоїв з останнім, бажаючи спричинити потерпілому особливо фізичні страждання, за допомогою кухонного ножа, з особливою жорстокістю нанесла лезом вказаного ножа множинні удари по обличчю Особи 2, чим завдала 10 ран, а також по тулубі та кінцівках потерпілого, спричинивши 28 колото-різаних ушкоджень.

Продовжуючи свої злочинні дії, спрямовані на позбавлення життя Особи 2 з особливою жорстокістю, Особа 1, бажаючи завдати потерпілому особливих фізичних страждань, почергово, за допомогою металевого відра, в якому знаходилась вода, та пластмасового відра, в

якому знаходилась сеча, нанесла множинні удари по тілу Особи 2, спричинивши 23 синці. Водночас, Особа 1, принижуючи гідність Особи 2, маючи на меті завдати їй особливих моральних та фізичних страждань, облила сечею потерпілого.

Унаслідок умисних злочинних дій Особа 1, згідно з висновком судово-медичної експертизи від 20.05.2010 року, спричинила Особі 2 на обличчі, а саме на чолі, обох щоках та підборідді 10 ран; на передній поверхні грудної клітки справа і зліва 4 рани; на передній поверхні обох стегон 18 ран; на долонній поверхні лівої кисті 2 рани; на задній поверхні верхньої третини лівого плеча 4 рани; на передній поверхні грудної клітки справа та зліва, животі справа і зліва, попереку справа 23 синці; рану на передній поверхні лівої легені, які утворились прижиттєво та належать до легкого тілесного ушкодження; ножове поранення грудної клітки зліва, що проникає в ліву плевральну порожнину з пошкодженням тканини лівої легені, було загрозливим для життя в момент спричинення і належить до тяжкого тілесного ушкодження. Вищезазначені пошкодження в сукупності завдали потерпілому особливих фізичних страждань, нестерпного болю, а проникаюче поранення грудної клітки з пошкодженням лівої легені, що призвело до зовнішньої і внутрішньої крововтрати та розвитку серцево-легеневої недостатності, стало причиною смерті потерпілого, тобто Особа 1 умисно вбила Особу 2. Особа 1 вчинила умисне вбивство з особливою жорстокістю, тобто таке, що призвело до настання смерті іншої людини, а, відповідно, до злочину, передбаченого п. 4 ч. 2 ст. 115 КК України [16].

Причиною такого забуття слідчої (досудової) практики застосування закону про кримінальну відповідальність можна назвати не якість, а банальну відсутність форми – об'єктивованого, доступного для вивчення та сприйняття зовнішнього прояву слідчої (досудової) практики. Однак, очевидно, що відсутність відповідної форми не повинно применшувати ролі та значення змісту явища.

Висновок. Саме за допомогою практики, а, точніше сказати, всієї правозастосовної практики (слідчої, прокурорської, судової), визначається зміст «оціночних понять», адже через нефіксовану структуру свого змісту вони охоплюють нефіксовану жорстокими межами велику кількість кримінально-правових характеристик (ознак). Це допомагає практично відразу «відгукнутись» на відповідні соціальні та юридичні зміни і виступати таким чином одним із

технічних засобів забезпечення стабільності та динамічності кримінального закону.

1. Пісна Н.В. Функції практики застосування закону про кримінальну відповідальність (кримінального закону) / Н.В. Пісна // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2010. – Вип. 51. – С. 378–384.

2. Лесниевски-Костарева Т.А. Дифференциация уголовной ответственности: Теория и законодательная практика / Т.А. Лесниевски-Костарева. – М., 2000.

3. Кашанина Т.В. Оценочные понятия в советском праве: дис... канд. юрид. наук / Т.В. Кашанина. – Свердловск, 1974.

4. Питецкий В.В. Оценочные признаки уголовного закона (сущность, функции, перспективы использования в законодательстве): учеб. пособие / В.В. Питецкий. – Красноярск, 1993.

5. Гальперин И.М. Уголовная политика и уголовное законодательство / И.М. Гальперин // Основные направления борьбы с преступностью. – М., 1975.

6. Философия: Энциклопедический словарь / под. ред. А.А. Ивина. – М.: Гардарики, 2006. – 1072 с.

7. Хоменко Е.А. Логика: учеб. пособие / Е.А. Хоменко. – М.: Воениздат, 1971. – 192 с.

8. Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификации преступлений / В.Н. Кудрявцев. – М., 1972.

9. Брайнин Я.М. Уголовный закон и его применение / Я.М. Брайнин. – М., 1967.

10. Ковалев М.И. Оптимальное соотношение формального и оценочного в уголовном законе / М.И. Ковалев // Советское государство и право. – 1973. – № 11. – С. 70

11. Питецкий В.В. Конкретизация оценочных признаков уголовного законодательства / В.В. Питецкий // Советская юстиция. – 1991. – № 2. – С. 12

12. Шапченко С.Д. Оценочные признаки в составах конкретных преступлений: дис... канд. юрид. наук / С.Д. Шапченко. – К., 1988.

13. Жалинский А.Э. Уголовное право в ожидании перемен: теоретико-инструментальный анализ / А.Э. Жалинский. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Проспект, 2009.

14. Кленова Т.В. Оценочные понятия уголовного кодекса Российской Федерации: проблемы законодательного и судебного толкования / Т.В. Кленова // Уголовное право: стратегия развития в XXI веке: матер. 4-й Междун. науч.-практ. конф. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007. – С. 94–97.

15. Навроцький В.О. Основи кримінально-правової кваліфікації: навч. посібник / В.О. Навроцький. – 2-ге вид. – К.: Юрінком Інтер, 2009. – 512 с.

16. Єдиний державний реєстр судових рішень. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua>.

Стаття надійшла 18 березня 2011 р.

ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ОХОРОНИ ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

Розкриваються передумови виникнення правового підґрунтя охорони результатів творчої, інтелектуальної діяльності у сфері науки, літератури, мистецтва та техніки.

Ключові слова: *маркування, товарний знак, інтелектуальна власність, система охорони прав, творча діяльність, привілеї, патентні закони, державна реєстрація.*

Раскрываются предпосылки возникновения правовых оснований охраны результатов творческой, интеллектуальной деятельности в сфере науки, литературы, искусства и техники.

Ключевые слова: *маркирование, товарный знак, интеллектуальная собственность, система охраны прав, творческая деятельность, привилегии, патентные законы, государственная регистрация.*

The article deals with the appearance of legal basis for protection of the results of intellectual creative activity in the sphere of science, literature, art and engineering.

Key words: *labelling, brand, intellectual property, right protection system, creative activity, privileges, patent laws.*

Постановка проблеми. Створене людиною здавна усвідомлювалося, як її власність. Уже тоді власність визнавалася священною і недоторканною. Отже, у давні часи існували засоби охорони своєї власності, у тому числі й результатів своєї творчості. Відомо, що в Стародавньому Римі та Греції плагіат та літературна крадіжка досить суворо каралися А про застосування й охорону товарних знаків знали ще раніше. Оскільки існували ці об'єкти, то існувала і їх охорона.

Стан дослідження. Серед вітчизняних науковців, які досліджують проблеми інтелектуальної власності, можна назвати таких, як: М. Братасюк, В. Мельник, О. Мельник, В. Паламарчук, О. Супрун, О. Троган та ін., а також зарубіжних учених, зокрема, Л. Бентлі, Т. Волкова, Ю. Громова, В. Дозорцева, М. Коршунова, Б. Шермана та ін.

Мета статті полягає у дослідженні історичних етапів становлення інституційно-правового поля функціонування інтелектуальної власності.

Виклад основних положень. Поняття «товарний знак» у теперішньому значенні виникло лише в XIX ст. Проте маркування виробниками своїх виробів (товарів) спеціальними позначеннями має давню історію. Спочатку вони використовувалися як зазначення походження, приналежності виробу тому чи іншому виробникові. Потреба в індивідуалізації своїх виробів, робіт чи послуг у людей виникла вже давно. Історичні джерела наводять багато прикладів стародавнього маркування виробів. До цього вдавалися виробники цегли, шкіри, книг, зброї, кухонного посуду та інших речей ще у давніх культурах. Такі позначення мали форму окремих букв, зазвичай, першої букви імені виробника або його ініціалів чи інших позначень. Широко використовувалися таврування. Але такі позначення ще не виконували функцій теперішнього товарного знака.

Існують цілком обгрунтовані підстави вважати, що знайдені в Греції знаки, які відносять до II тис до н. е., котрі складаються із букв або групи букв, утворювали певні словесні позначення [1, с. 17]. Історичні джерела містять дані про те, що етруски позначали вироблений ними сир символом місяця. Ювенал писав: «Роки і бруд стирали позначення місця виробництва з багатьох пляшок». А в Помпеї була знайдена вівіска з позначенням м'ясника, вівіска молочника з зображенням кози, а також вівіска пекаря на тлі млина тощо [2, с. 68].

Ремесло і торгівля зумовлюють швидке зростання ролі й значення клеймування товарів та позначення послуг. Цьому значною мірою сприяла також поява дворянських гербів, які були родовими позначеннями. Такі знаки ставилися на різних предметах – зброї, меблях, одязі тощо. Такими ж знаками ж знаками почали користуватися ремісники і купці. Слідом за дворянськими гербами виникли цехові позначення. Замість клейма майстра на виробих проставляли герб цеху або який-небудь із його елементів. У такий спосіб дохід ремісників залежав від збуту виробленої ними продукції, а збут, своєю чергою, зумовлювався її якістю. Був встановлений суворий контроль за тим, аби клеймо не було поставлене на неякісному виробі [3, с. 69–73].

Із поширенням виробництва паперу постала необхідність також певним чином позначати папір певного виробника. У XIII ст. уже з'яв-

ляються перші позначення паперовиробників – ними стали водяні знаки, які, між іншим, застосовуються й донині. Певна форма водяного знака індивідуалізувала його виробника, що спонукало до підвищення якості паперу.

Стародавні германці певними знаками маркували збудовані ними споруди і двори, а також товари, що вироблялися ними в будинках чи дворах або якими велася торгівля.

В історії розвитку науки, літератури, мистецтва, техніки тощо щодо їх охорони простежуються чотири етапи, які істотно відрізняються один від одного й які послідовно змінюють один одного.

Перший етап – найдавніший – фактично нам невідомий. Його правові засади в історичній літературі не зафіксовані. Ми можемо лише припускати, що оскільки були результати творчості, то були й засоби їх охорони. Цей етап існував приблизно до XII ст.

Другий етап становлення правової охорони результатів творчої діяльності характеризується привілеями. Цей період охоплює приблизно XVI–XVIII ст. Привілей надавався певній особі, зазвичай, наближеній до першої особи держави, надавав їй певне виключне право, певну перевагу перед іншими. Разом із тим привілей був монопольним правом. Він засвідчувався грамотою, яку видавав владика, носій вищої влади (сюзерен, король, цар, імператор, князь тощо). Привілей міг полягати у найрізноманітніших перевагах, полегшеннях, звільненнях від зборів і податків, у наданні монополії тощо.

Підставою для надання привілею могли бути різні причини, виявлення нового способу вироблення певних виробів, виявлення корисних копалин, удосконалення певної системи тощо. За загальним правилом, підставою для надання привілею могла бути будь-яка новизна, що приносила певну вигоду, користь, прибуток особі, яка видає привілей, чи державі.

Можновладці були зацікавлені в розвитку та процвітанні свого краю, землі, держави, тому сприяли будь-яким діям, які були спрямовані на розвиток виробництва, війська, зброї, пошук та добування корисних копалин тощо. Вони були зацікавлені в заміні завезених товарів своїми власними.

Мудрий владика завжди підтримував автора такої новизни, передусім наданням йому привілею. Венеціанська республіка в 1474 р. першою прийняла положення про привілеї «Парте Венеціана» [4, с. 26].

Разом із наданням привілеїв почали складатися їх правові засади. Основними з них були: корисність новизни для держави, виключне право (монополія) на його використання особою, яка його створила; покарання порушника наданого привілею.

На той час серед країн, що досягли найвищого економічного розвитку, якому сприяв розвиток технічної творчості, виділялася Англія, де привілеї почали надаватися вже у XII ст. до XV ст. надавалися королівською владою. Особливими привілеями підтримувало заснування нових виробництв на імпортній технології. Зазначені привілеї передбачали виключне право на їх використання, і, безперечно, на одержані прибутки. Привілеї встановлювали достатній термін для запровадження певних технологій у виробництво і, що найголовніше, сприяли поширенню цих технологій в Англії. Такі привілеї передбачали досить ефективну охорону виключних прав цих промисловців, незалежність і відчутні переваги перед іншими виробниками. Особливо їх кількість зросла у зв'язку з промисловою революцією. Зростання кількості привілеїв, які на той час набули форми патентних грамот, зумовило зростання кількості зловживань з боку королівської влади. Промисловці заявляли рішучі протести, королівська влада змушена була поступитися. Вона дозволила судам розглядати спори з приводу патентних грамот.

Подібні зловживання тривали в Англії аж до 1628 р., коли було прийнято Положення про монополії, яке встановило одну, досить принципову, засаду охорони патентних прав. У Положенні було проголошено, що всі монополії позбавлялися будь-яких привілеїв, а їх надання оголошувалося недійсним, за винятком усіх патентних грамот і надання привілеїв терміном на 14 років або менше, які будуть вчинені пізніше, на виключне зайняття або створення нових виробництв у цьому королівстві, справжньому і першому винахідникові таких виробництв, якими не мають користуватися інші особи на час вчинення таких патентних грамот і надання прав. Цим Положенням був закладений уже конкретний принцип патентного права – виключність наданих прав – і чітко визначений термін їх чинності.

Для розвитку засад патентної форми охорони промислової власності важливе значення мав судовий розгляд справ з приводу спорів, що виникали з привілеїв.

Таким чином, система привілеїв, що складалася і розвивалася в усьому світі, закладала основи патентної охорони результатів

творчої діяльності. При цьому варто мати на увазі, що системи привілеїв у різних країнах розвивалися по-різному залежно від їх економічного розвитку.

У Росії перший нормативний акт про привілеї був прийнятий у 1723 р. під назвою «Правила видачі привілеїв на заведення фабрик». Цим актом певною мірою було упорядковано надання привілеїв. 17 червня 1812 р. було прийнято закон Росії «О привілеях на разные изобретения и открытия в художествах и ремеслах». Ним передбачалася видача привілеїв на власні винаходи і ті, що завозилися з-за кордону, терміном на три, п'ять і десять років.

У кінці XVIII ст. система охорони промислової власності у формі привілеїв почала помітно втрачати своє значення і масштаби. Вона ще не відмерла повністю, але в економічно розвинених країнах рішуче вступає в силу патентна система. Перший патентний закон в 1790 р. приймають Сполучені Штати Америки. 1791 р. такий же закон приймає Франція. Французький патентний закон заклав принципово важливу засаду. Ст. 1 цього закону від 7 січня 1791 р. проголосила: «Будь-яке відкриття або новий винахід у будь-якому виді виробництва є власністю його автора; внаслідок цього закон повинен гарантувати йому всебічне і повне користування ним відповідно до умов і на терміни, які будуть встановлені далі» [4, с. 27]. У вступній частині цього закону зауважувалося: «Будь-яка нова ідея, проголошення і здійснення якої може бути корисним для суспільства, належить тому, хто її створив, і було б обмеженням прав людини не розглядати промисловий винахід як власність його творця» [5, с. 84]. Ідея визнання за творцем права власності на його творчий результат була ще раніше проголошена в США – в законі штату Массачусетс від 17 березня 1789 р., у якому зазначалося, що «немає власності, що належить людині більше, ніж та, яка є результатом її розумової праці» [6, с. 22]. Цей принцип знайшов своє визнання також у законодавстві Саксонії, Пруссії, Данії, Норвегії та інших країн.

З принципу, закладеного у французькому патентному законі 1791 р., випливало кілька важливих засад:

1) будь-який творчий результат визнавався об'єктом права власності;

2) винаходом визнавався творчий результат у будь-якому виді доцільної діяльності людини за умови його відповідності вимогам закону;

3) держава гарантувала охорону прав творця шляхом видачі охоронного документа – патенту;

4) запроваджувалася обов'язкова державна реєстрація винаходів попередньою експертизою заявки по суті.

Проте патентні закони тих часів були далеко не ідеальними. Та новела 1793 р., що була внесена до патентного закону США, встановила правило, за яким патенти видавалися лише громадянам США. Французький патентний закон визнавав патент, виданий у Франції, недійсним, якщо цей же запатентований у Франції винахід після цього патентувався за кордоном. Винахідниками визнавалися навіть ті особи, які лише запозичували зарубіжну техніку

Якщо будь-кого попросити назвати декількох відомих французів XVIII ст., то, напевно, одним із імен буде Бомарше, чий п'єси популярні й нині. П'єр Огюстен Бомарше (Карон) (1732–1799) прославився завдяки таланту драматурга, хоча літературна діяльність була лише епізодом на його життєвому шляху. Значно менше він відомий як впливовий політик, який переконав короля Франції Людовика XVI підтримати боротьбу американців за незалежність у громадянській війні, і як неперевершений годинниковий майстер, завдяки винаходу якого кожен із нас сьогодні може користуватися надійними й точними механічними годинниками [7, с. 60]

П'єру Огюстену Карону, який з 1756 р. стає П'єром Огюстом Бомарше (він приєднав до свого прізвища трохи змінену назву земельної ділянки, що належала його першій дружині – Буа Марше – ліс Марше), не раз доводилося захищати не лише права авторства, але й авторське право. Будучи вже визнаним драматургом і потерпаючи від постійних порушень авторських прав, він разом із одностудійцями 23 грудня 1791 р. надіслав до законодавчих зборів Петицію з приводу утиску авторських прав. 13 січня 1792 р. завдяки Бомарше було прийнято декрет про літературну діяльність, який забороняв перехід у громадську власність п'єси протягом життя автора і гарантував сплату автору відсотків від театральних зборів. Бомарше не припиняв своєї боротьби за вдосконалення законодавства доти, доки положення про авторське право не стало законом після його прийняття Законодавчими зборами 19 липня 1792 р.

Становлення системи правової охорони творів науки, літератури і мистецтва відбувалося разом із виникненням цих видів творчості. Тому не можна погодитися з думкою, що ідея охорони авторського права з'явилася з винайденням друкарства. Завдовго до появи друкарст-

ва наука, література і мистецтво вже досягли високого рівня розвитку. Зазначені об'єкти, безперечно, діставали певну правову охорону. Проте правова охорона зазначених творів у формі привілеїв дійсно почала складатися після появи друкарства.

У зв'язку з виникненням друкарства з'явилися фахівці цієї справи – виробники друкованої продукції та торговці нею. Друкування книг вимагало вкладення в цю справу великих коштів – потрібно було закупити відповідне устаткування та папір, які коштували тоді досить дорого. Чимало коштувала й наймана робоча сила. Усе це разом сумувалося в солідні кошти, які могли бути компенсовані продажем книг. Але надрукована книга легко діставалася недобросовісному конкуренту, який неправомірно використовував її для відтворення на своєму устаткуванні, не витрачаючи при цьому коштів на впровадження нового виробництва. Тому підприємці в галузі друкарства і недобросовісні конкуренти опинялися в нерівному становищі. Були потрібні певні правові засоби проти недобросовісних конкурентів, яким відтворення книг коштувало значно дешевше. За такої ситуації вкладення коштів у первісне друкування стало досить ризикованим. Підприємці-друкарі через неправомірне використання їх книг часто банкрутували.

Усе це зумовило необхідність створення правової охорони друкованої продукції, що почала складатися у формі привілеїв. Зазначені привілеї в Англії та Франції надавалися королівською владою, в Німеччині – князями. Надані привілеї передбачали охорону виключних прав на друкування та поширення друкованої продукції на певний час. Охорона виключних прав досягалася шляхом штрафів, арештів, конфіскації підроблених копій. Мало місце і відшкодування заподіяних збитків.

У 1709 р. королева Анна змушена була прийняти спеціальне положення про захист прав авторів – Статут Анни. Це був перший нормативний акт, спрямований на захист прав авторів книг. Основним положенням цього Статуту було визнання за автором книги виключного права на друкування й опублікування її протягом 14 років від дати її першої публікації. Визначений Статутом термін охорони міг бути продовжений на наступні 14 років, таким чином за життя автора термін охорони фактично надавався на 28 років. Якщо ж на час прийняття Статуту Анни книга вже була надрукована, термін охорони складав 21 рік. Статут Анни проголошував твір власністю його автора.

Безперечно, свої виключні права автор твору міг якимось чином відчувувати. Найчастіше мав місце продаж цих прав

книговидавцеві, який знову був у вигаши – всі прибутки від опублікування книги та її продажу діставалися саме йому. Це призводило до великої кількості судових спорів між авторами і книговидавцями, що свідчило про істотну недосконалість Статуту Анни. Судові справи виникали в основному з приводу співвідношення авторського права зі загальним правом і авторського права зі Статутом Анни. У 1774 р. Палата лордів у справі «Дональдсон проти Беккета» визнала, що автор має виключне право на друкування і опублікування своїх книг. Але як тільки книга була опублікована, права на неї регулювалися винятково Статутом. Лише Закон про авторське право 1911 р. скасував це положення.

Система привілеїв існувала і в інших країнах, за своїм змістом вона була приблизно такою ж. Велика Французька революція відмінила всі привілеї, у тому числі привілеї книговидавців. Конституційна асамблея Франції декретом 1791 р. надала автору право на публічне виконання (будь-яке опублікування твору) впродовж усього його життя і 5 років після його смерті спадкоємцям та іншим правонаступникам.

Декретом 1793 р. автору було надано виключне право на відтворення його творів протягом усього його життя і 10 років після його смерті спадкоємцям та іншим правонаступникам. Цими двома декретами у Франції були закладені засади авторського права. У них же йшлося про права автора, а не видавців, як це було передбачено Статутом Анни.

Права авторів на твори науки, літератури і мистецтва визнавалися як права власності. Такий підхід у цих країнах зберігся і донині. Німеччина також визнала право власності на літературно-мистецькі твори, на що певним чином вплинула філософія Канта

Сполучені Штати Америки до 1976 р., коли був прийнятий нині чинний закон про авторське право, для охорони авторських прав використовували положення Статуту Анни. Закон США 1976 р. надавав охорону прав авторам упродовж їх життя та 50 років після їх смерті. Проте в цьому Законі збереглася норма зі Статуту Анни, за якою всі твори для одержання охорони підлягають державній реєстрації і депонуванню.

Норма про обов'язкову державну реєстрацію і депонування книг була важливою особливістю Статуту Анни. Опубліковані книги реєструвалися в Центрі книговидань, а їх копії депонувалися для використання університетами та бібліотеками.

Окрім Англії та США, обов'язкової реєстрації опублікованих книг законодавство інших країн не вимагало. Ця принципова засада авторського права (необов'язковість спеціальної реєстрації та будь-якої експертизи творів) збереглася в усіх правових системах.

У середні віки широкого розвитку набули гільдії, які стали основною формою ремісницького виробництва. Гільдії й окремі майстри користувались різними позначеннями для виділення своїх виробів. Ці позначення часто були у формі печаток, що прикріплювалися до матеріалу, а також пробірних клейм для виробів із дорогоцінних металів. Такі позначення мали своєю функцією не тільки вирізнення виробів певного майстра чи гільдії від виробів інших майстрів чи гільдій. Вони покладали також на виробників суворо відповідальність за якість виробу. Функції товарних знаків таким позначенням були ще маловластиві.

Ці знаки вже чітко зазначали походження товарів, що знаходило закріплення в правових нормах. Статути гільдій містили приписи, за якими майстри золотих і олов'яних оправ зобов'язані були застосовувати особисті клейма, які заносилися до спеціальних реєстрів, проте користуватися такими позначеннями могли тільки члени гільдій.

Наприкінці XVIII ст. роль гільдій помітно слабшає. У Франції вони були ліквідовані Законом від 17 березня 1791 р. Привілеї гільдій в Англії були припинені в 1835 р.

Підробка знаків або зловживання ними суворо каралися. Люди, котрі користувались чужими позначеннями, піддавалися суворим покаранням. Таким же покаранням піддавалися ті, хто своїм тавром позначав чужу худобу. Едиктом короля Карла V 1544 р. передбачалося виключення з професії чи гільдії, відсікання правої руки, а французький Королівський Едикт 1564 р. встановив смертну кару за підробку маркування.

Отже, порівняно з іншими окремими об'єктами промислової власності (корисними моделями, промисловими зразками тощо) товарні знаки мають найдавнішу історію, їх виникнення можна датувати часами рабовласницького ладу, а перші привілеї на винаходи історія відносить лише до XII ст.

Проте найкращі умови для маркування товарів були створені ринковою економікою. Бурхливий розвиток промисловості та інших галузей господарювання сприяли появі на ринку великої кількості товарів різних виробників. Покупець (споживач) опинився в складному становищі – як у масі товарів, що заповнили ринок, вибрати найк-

раций, той, який йому потрібний. Гостра конкуренція виробників зумовила необхідність шукати свого споживача, свого покупця. Для цього треба було покращити якість товару, виникла необхідність його маркування певними знаками. Таким чином, позначення товару вказували на його виробника, виконували рекламну функцію і, безумовно, свідчили про високу якість товару. Цим почали зловживати недобросовісні виробники, які для позначення своїх не дуже якісних товарів використовували чужі позначення. Виникла гостра необхідність у правовій охороні позначень товарів. З'явилися перші закони, метою яких була державна охорона товарних знаків. Перші закони, що встановлювали цивільно-правову охорону товарних знаків, були прийняті в другій половині XIX ст. у Франції – в 1857 р., в США – у 1881 р., у Великій Британії – в 1883 р., у Німеччині – в 1884 р. [8, с. 31–35].

Висновки. Підсумовуючи викладене, можемо стверджувати, що система охорони права інтелектуальної власності пройшла довгий історичний шлях від маркування до сучасного товарного знаку, який виконує багато функцій, спрямованих на певне правове забезпечення ефективності товарного ринку. Саме товарні знаки стали необхідним елементом товарообміну, своєрідним правовим інструментом, який певним способом регулює товарообіг. Уявити собі товарний ринок у сучасних умовах без товарного знака просто неможливо. Це був би хаос, нагромодження товарів, їх знеособлення.

1. Блаватская Т.В. Ахейская Греция во втором тысячелетии до н.э. / Т.В. Блаватская. – М., 1966. – 460 с.

2. Хекл Б. Товарные знаки и промышленные образцы / Б. Хекл, М. Шунда. – М.: ЦНИИПИ 1969. – 142 с.

3. Щербина В. Геральдика производства / В. Щербина // Наука и жизнь. – 1970. – № 7. – С. 69–73.

4. Основи інтелектуальної власності. – К.: Ін Юре, 1999. – 580 с.

5. Пиленко А.А. Право изобретателя / А.А. Пиленко; МГУ им. М.В. Ломоносова. – 2-е изд испр. и доп. – М.: Статут, 2005. – 779 с.

6. Азбука авторского права / пер с англ. – М.: ЮНЕСКО, 1982 – 104 с.

7. Мікульонок І. Великий драматург і винахідник / І. Мікульонок // Інтелектуальна власність. – 2004. – № 1. – С. 60.

8. Свядосц Ю.И. Правовые вопросы регистрации и использования иностранных товарных знаков в СССР / Ю.И. Свядосц // Вопросы изобретательства. – 1969. – № 8. – С. 31–35.

Л.П. Скалозуб,
В.І. Василичук

ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ

Розкриваються проблеми визначення поняття економічної злочинності у розрізі історичного дослідження.

Ключові слова: оперативні підрозділи, економічна злочинність, злочини у сфері економіки.

Раскрываются проблемы определения экономической преступности в разрезе исторических исследований.

Ключевые слова: оперативные подразделения, экономическая преступность, преступления в сфере экономики.

The article deals with the problems of determination of the economic criminality's concept in the context of historical research.

Key words: operative subdivisions, economic criminality, economic crimes.

Постановка проблеми. Своєчасна профілактика злочинів у сфері економіки в діяльності оперативних підрозділів має велике юридичне значення, про що свідчить аналіз нормативно-правових та відомчих наказів.

Оперативно-розшукова профілактика злочинів має свої історичні корені. Це підтверджують результати досліджень.

Стан дослідження. Значний внесок у дослідження цієї проблеми і вирішення зазначених питань зробили: А.І. Александров, М.І. Бажанов, О.М. Бандурка, О.М. Джу́жа, В.Т. Білоус, В.В. Голина, Н.О. Гуророва, А.П. Закалюк, М.І. Камлик, О.М. Литвак, В.О. Мандибура, Г.А. Магусовський, М.І. Мельник, В.М. Попович, В.І. Шақун, В.Ю. Шепітько, А.М. Яковлев та ін.

Метою статті є дослідження визначення поняття економічної злочинності, а також проведення розмежування між злочинами у сфері економіки та економічною злочинністю.

Виклад основних положень. Мислителі Платон і Арістотель обґрунтовували, що в суспільстві повинні діяти закони, відвертаючи людей від злочинів. Просвітитель XVIII ст. Ш. Монтеск'є сформулював вимогу, що «добрий законодавець турбується не стільки про покарання за злочин,

скільки про його попередження. Він постарается не стільки карати, скільки покращувати мораль». Ця ідея отримала розгорнуту правову аргументацію у роботі Ч. Бекаррія «Про злочини і покарання». Розтлумачуючи її, Вольтер сформулював принципово важливу позицію про те, що попередження злочинів є істиною юриспруденції в цивілізованому суспільстві.

Як свідчить аналіз досліджень, з моменту утворення в Росії регулярної поліції у 1649 році царем Олексієм Михайловичем, і Міністерства внутрішніх справ у 1802 р., до першочергових обов'язків входило попередження і припинення злочинів, охорона громадської безпеки і порядку. Питання попередження злочинів у сфері економіки тоді ще не піднімалось взагалі. Воно набуло актуальності лише всередині ХХ століття, коли активно розпочала розвиватись наука ОРД, і оперативно-розшукова профілактика стала однією із форм ОРД.

Останнім часом вітчизняними та зарубіжними вченими розпочате фундаментальне кримінологічне дослідження економічних злочинів, насамперед зроблено спроби визначити їхню сутність, провести класифікацію, закласти теоретичні та методичні основи запобігання.

Загальноприйнятого кримінально-правового і кримінологічного поняття «економічна злочинність, злочини у сфері економіки» сьогодні не існує, незважаючи на його широке використання у науковому процесі. Це, безумовно, обмежує можливості конструктивного діалогу з метою вдосконалення та уніфікації законодавства про боротьбу з цим явищем. Однак, з іншого боку, складність самого явища, динамічна зміна кримінальної практики в економічній сфері, значні національні відмінності, а також плюралізм дослідницьких підходів, обумовлений різною методологією та іншими особливостями, не дозволяє розраховувати на остаточне вирішення цієї проблеми. Це пов'язано не з неадекватністю механізмів наукового пізнання або неефективною організацією наукового спілкування, але з природою самої проблеми [1].

Тривалий час вважалося, що економічна злочинність – це злочинність без фізичних жертв, оскільки вона не має насильницького характеру. Але дослідження показали, що одним із масових видів економічної злочинності є свідоме порушення техніки безпеки та законів про охорону здоров'я й довкілля, а наслідки таких порушень у кілька разів перевищують смертність від насильницької злочинності. Отже, крім матеріальної, економічною злочинністю завдається значна фізична шкода, визначити яку зараз важко.

Західні кримінологи вказують і на велику моральну шкоду від економічної злочинності, що руйнує існуючу систему соціальних цін-

ностей, віру в справедливість державних інституцій та підприємницьких структур.

Аналізуючи сучасний стан наукової думки і враховуючи практичні потреби сьогодення у виробленні ефективних засобів протидії кримінальним явищам економічного характеру, вважаємо за необхідне навести деякі підходи щодо співвідношення категорій «злочини у сфері економіки» та «економічні злочини» в кримінології.

Використовуючи вислів М. Мамардашвілі, економічну злочинність можна розглядати як своєрідну «фіксовану точку інтенсивності», *тобто як явище, яке не може бути виявлене до кінця, але пізнання якого є важливим стимулом для безперервного пошуку нового змісту* [2].

Однак, слід зазначити, що економічна злочинність залишається недостатньо вивченим явищем. Можна відзначити незначну кількість ґрунтовних наукових досліджень, монографій з цієї проблематики (серед таких праць виділяються монографії О. Кальман, В. Коваленка, В. Поповича, А. Яковлева, А. Медведєва, М. Мельника та ін.). Кримінологи зазвичай досліджують економічну злочинність як складову власне злочинності в особливій частині курсу кримінології (наприклад, в підручниках за редакцією О. Джужи, Н. Кузнецової, А. Долгової, В. Кудрявцева, В. Емінова тощо), однак саме недостатнє вивчення економічної злочинності як окремого явища зі своїми особливостями призводить до низького рівня розкриття злочинів у цій сфері та марності зусиль з попередження економічних злочинів.

Перше розуміння економічної злочинності фактично зводилось до її ототожнювання зі злочинністю майновою. В понятійному і методологічному апараті правової науки не знаходили адекватного відображення новітні тенденції кримінальної практики.

Однак, уже в 60-их роках ХІХ століття один із провідних французьких дослідників цієї проблеми М. Патен в роботі «Загальна частина кримінального права і кримінальне законодавство у сфері бізнеса» (1861 р.) відзначив, що ці питання настільки твердо проклали шлях в науку, що стали ледь не основними. Він виокремлює питання, які потребують невідкладного вирішення, серед яких економічні злочини, в тому числі злочини у сфері підприємницької діяльності.

Водночас провідні спеціалісти сприймали проблему економічної злочинності як велику соціальну проблему майбутнього, яку неминуче прийдеться вирішувати, яка стане «на весь зріст» і потребує спеціального розгляду [3].

Наймасштабніші кримінологічні дослідження економічної злочинності здійснили такі зарубіжні вчені, як Ньюмен (1958); Маннхейм (1965), Едельхертц (1970), Клиnard (1979), Г. Кайзер (1980), Тидеман (1984), М. Шнайдер (1987) та інші.

Засновником теорії економічної злочинності є американський кримінолог Е. Сатерленд, який у 1939 році ввів поняття «білокомірцевої» злочинності, що мало на увазі незаконну діяльність корпорацій, передусім, їх менеджерів.

Найважливішими ознаками цього явища Сатерленд та його послідовники називали обман та зловживання довірою, а також приділяли значну увагу дослідженню особистості злочинця, його посади та соціального статусу.

Враховуючи ці критерії, Терстеген, орієнтуючись на праці Сатерленда, пропонував таке визначення білокомірцевої злочинності: «це антисуспільна, направлена на збагачення поведінка осіб, які займають соціально престижне місце в суспільстві та в рамках своєї професійної діяльності діють таким чином, що при одночасній посилці законслухняної поведінки решти осіб вони зловживають суспільною довірою, якою користується їхня група» [4].

Послідовники цієї теорії також вказували на те, що білокомірцеві злочинці завжди намагаються залишитися в межах законності і ці злочини можна віднести до групи непрямих абстрактних інтелегентних злочинів.

Однак таке визначення критикувала інша група дослідників (серед них можна назвати, наприклад, Шульца), які вказували, що критерії зловживання довірою занадто розширюють межі господарської злочинності, включаючи до її складу будь-який обман [5]. На нашу думку, саме праці цього вченого заклали підґрунтя для дослідження економічної злочинності в нашій країні.

Серед зарубіжних учених також слід згадати Головного директора Ради з попередження злочинності при Департаменті юстиції Швеції Бу Свенсона, який, аналізуючи це явище, називав його вже не білокомірцевою, а економічною злочинністю і вказував, що до її складу необхідно відносити, насамперед, злочини, «які мають в якості прямого мотиву економічну вигоду». Крім того, він зазначав в якості ознак економічної злочинності систематичність, триваючий характер та здійснення в межах легальної господарської діяльності, на підставі якої виникають злочинні діяння.

Бу Свенсон, на нашу думку, визначив саме змістову сутність поняття «економічна злочинність», яка полягає у вчиненні злочинів у процесі господарської діяльності.

Господарські (економічні) злочини, як зазначав німецький професор-кримінолог Г.І. Шнайдер, вчинюються підприємствами проти конкурентів (порушення правил конкурентної боротьби, промислове шпигунство), окремими підприємствами проти держави (незаконне одержання державного кредиту) або декількома підприємствами спільно проти економічної системи (недотримання правил конкуренції), а також проти суспільства в цілому (екологічні злочини).

Певна частина західних і вітчизняних кримінологів вважають, що поняття «економічна злочинність» зовсім не піддається чіткому визначенню (Х. Едельхорн, К. Свері, Ж. Коссон). Інші – впевнені, і з цим неможливо не погодитись, що розробка загальної дефініції можлива і необхідна для організації кримінологічних, соціологічних та кримінально-правових досліджень, для вжиття правових і організаційних заходів боротьби з нею (Д. Ді Дженаро, Е. Ветре).

Для економічної злочинності, на їхній погляд, характерні такі риси: злочин пов'язано з професійною діяльністю в сфері економіки або діяльністю державних посадових осіб, які сприяють економічним злочинам і порушують норми професійної діяльності з метою одержання протиправних економічних вигод; особи, які займаються цією діяльністю, належать до економічної і політичної еліти, їх злочинні дії призводять до значної матеріальної шкоди. Звертається увага також на те, що поняття «економічна злочинність» значно ширше, ніж поняття «бізнесова злочинність».

У працях радянських кримінологів 20-их років під економічними злочинами розуміли такі діяння, які впливають на загальний господарський стан країни, порушуючи інтереси держави і трудівників, оскільки проявляються у господарській діяльності підприємств і приватних осіб.

Слід звернути увагу і на те, що деякі вчені вважають, що межі поняття економічного злочину окреслити досить складно, а то і неможливо, що ця проблема ніколи не може бути вирішеною до кінця, оскільки завжди буде певна умовність такого визначення.

Професор Г.А. Магусовський влучно зазначив, що фактор умовності розгляду складних проблем не може бути перешкодою для визначення складових елементів понять, необхідних для наукового пізнання [6]. Він вважає, що одна з головних ознак економічних злочинів полягає в тому, що їх більша частина – це корисливі діяння, які вчиняються особами, які виконують певні функції у сфері виробництва і послуг.

У вітчизняній кримінологічній літературі питання про економічну злочинність було поставлене на початку 70-их років. Тоді почали застосо-

уватися такі терміни, як «злочини у сфері економіки», «економічні злочини», «економічний саботаж», «безгосподарність», «марнотратство», «корупція», «відмивання «брудних» грошей» тощо. На жаль, серйозних досліджень економічної злочинності в той період не проводилося.

Дослідники радянського періоду застосовували різні терміни (наприклад, «злочини в сфері економіки», «економічна злочинність», «злочини економічного характеру»). При цьому до складу вищезазначених явищ більшість учених відносила загальні господарські злочини [7].

На думку інших учених, таке розширення меж економічної злочинності є не виправданим, а тому слід розрізняти: злочини в сфері економіки – переважно господарські злочини, вчинювані в різних сферах; економічну злочинність – господарські злочини та розкрадання; злочини економічного характеру – інші діяння, що пов'язані зі спричиненням матеріальної шкоди чи отриманням матеріальної вигоди [8].

Проте, нерідко поняття «економічні злочини» і «злочини в сфері економіки» розглядаються як тотожні.

Проведений аналіз літературних джерел, в яких дається визначення поняття «економічна злочинність», дозволив зробити висновок, що цей термін вживається в трьох видах: у широкому розумінні, середньому і вузькому.

Ми погоджуємось з думкою О.Г. Калмана, що найбільша кількість науковців дотримується широкого визначення поняття «економічна злочинність».

У широкому значенні розуміють усі види злочинів, які зазіхають на економіку, права, свободи, потреби учасників економічних відносин, що порушують нормальне функціонування економічного механізму, спричиняють цим соціальним цінностям і благам шкоду. У середньому значенні до злочинності у сфері економіки відносять злочини проти власності, господарські та корисливі службові злочини. У вузькому – злочини проти власності та господарські злочини. Таке різноманіття підходів, зазначається в дисертації, обумовлюється неоднозначністю самої субстанції цього явища і відсутністю кримінально-правового його визначення [9].

Так, О.М. Яковлев зазначає, що *економічні злочини* (наприклад, розкрадання, крадіжки, хабарництво) – це злочини корисливі, майнові, і, разом з тим, це злочини в сфері економіки. Він визначає економічну злочинність як сукупність корисливих зазіхань на власність, порядок управління народним господарством, що вчинюються особами, які займають певні соціальні позиції в структурі економіки та виконують повноваження, пов'язані з цими позиціями. Поняття економічної зло-

чинності є не лише кримінальноправовим, але й кримінологічним. Підставою для поєднання названих злочинів є їх зв'язок із конкретними особливостями економічного та господарського механізму [10].

Слід зазначити, що наукових визначень економічної злочинності чи злочинності у сфері економіки російські вчені переважно не наводять, обмежуючись лише переліком злочинів – складових цього явища. Так, наприклад, відомий кримінолог А. Долгова пропонує таке визначення економічної злочинності: *це складна сукупність декількох десятків складів злочинів, передбачених кримінальним законом, до яких відносяться: розкрадання, незаконні угоди з валютними цінностями, виготовлення чи збут фальшивих грошей чи цінних паперів, укриття доходів від оподаткування, обман споживачів, укриття коштів в іноземній валюті, незаконне підприємництво у торгівлі, контрабанда, випуск, продаж товарів, що не відповідають вимогам безпеки та інші злочини* [11].

Серед ознак економічної злочинності А. Долгова називає високу латентність, тісний зв'язок із організованою злочинністю, корисливу мотивацію та стійкі негативні тенденції.

С.Х. Нафієв, Г.Р. Хамидулліна економічну злочинність розглядають як сукупність груп злочинів, які створені для завдання шкоди охоронювальних законом економічних інтересів усього суспільства [12].

Є.Є. Дементьева, узагальнивши підходи до дефініції поняття, запропоновані кримінологами США й Німеччини, вважає, що «економічна злочинність – це протиправна діяльність, що посягає на інтереси економіки держави в цілому, приватно-підприємницьку діяльність та інтереси окремих груп громадян, і здійснюється постійно та систематично з метою отримання наживи у рамках і під прикриттям законної економічної діяльності, як фізичною, так і юридичною особою» [13].

Заслуговує на увагу й перелік ознак економічної злочинності, запропонований Є. Дементьевою на підставі аналізу зарубіжної кримінологічної літератури. На її думку, кримінально карані діяння в сфері економічної діяльності: здійснюються в процесі професійної діяльності; здійснюються в межах та під прикриттям законної економічної діяльності; мають корисливий характер; характеризуються триваючим систематичним розвитком; спричиняють шкоду економічним інтересам держави, приватного підприємництва та громадян; вчинюються юридичними та фізичними особами, які діють від імені та в інтересах підприємства [14].

У процесі структурування Кримінального кодексу Російської Федерації 1996 р., законодавець в окремий розділ VIII «Злочини в сфері економіки» об'єднав злочини проти власності (гл. 21), злочини в

сфері економічної діяльності (гл. 22) і злочини проти інтересів служби в комерційних та інших організаціях (гл. 23) [15].

Аналіз українського законодавства свідчить, що законодавець при створенні нового Кримінального кодексу України (2001 р.) уникнув використання понять «злочини в сфері економіки», «злочини в сфері економічної діяльності». Можливо, це було обумовлено усвідомленням того, що ці поняття є ще науково невизначеними [16]. Тому замість них були використані поняття «Злочини проти власності» (розділ VI) та «Злочини у сфері господарської діяльності» (розділ VII). Хоча слід зауважити, що взагалі для структурування кримінального кодексу на розділи (глави) характерною є вказівка не на сферу злочинної діяльності, а на об'єкт цієї діяльності.

Так, при розробці заходів щодо попередження злочинів у сфері економіки не можна також не враховувати те, що ефективність навіть самих розроблених законів залежить від якості їх застосування, сумлінності й рівня професіоналізму виконавців. Так, Л. Фейербах, відповідаючи на запитання про те, що краще – гарні закони, але погані виконавці, або навпаки, заявив: «Благо народу забезпечується гарними виконавцями, ...буква закону без них мертва» [17]. Актуальність цього положення очевидна. На жаль, у цей час найбільш досвідчені працівники правоохоронних органів переходять у комерційні структури, внаслідок чого суттєво знижуються можливості держави у протидії злочинам у бюджетній сфері. Ось чому кримінальний кодекс повинен відповідати потребам практики, відображати явища й тенденції реальної дійсності й, звичайно ж, бути в руках гарних виконавців [18].

Перші спроби закріпити визначення «економічної злочинності» на законодавчому рівні були закладені в законопроекті України «Про боротьбу з економічною злочинністю», де під економічною злочинністю розумілося сукупність різних видів навмисних посягань на економічні відносини, що охороняються державою незалежно від форм власності та видів діяльності суб'єктів, які виконують певні функції у сфері виробництва, обміну, обслуговування, а також осіб, пов'язаних із регулюванням цієї діяльності [19].

З метою забезпечення єдиного порядку обліку злочинів у сфері економіки, достовірності та об'єктивності статистичних даних у 2004 році було розроблено спільну вказівку Генеральної прокуратури, МВС, СБ та ДПА України від 02.06.2004 № 12-157 окв «Щодо єдиного порядку обліку злочинів у сфері економіки», у якій зазначено, що під поняттям «злочин у сфері економіки» слід розуміти передбачене Кри-

мінальним кодексом України суспільно небезпечне діяння, яке посягає на відносини власності у сфері господарської чи службової діяльності.

Крім того, цією вказівкою даний перелік обов'язкових ознак злочинів, наявність яких є підставою для їх обліку як економічних: 1) спеціальний об'єкт посягання; 2) спеціальний суб'єкт; 3) склад злочину, передбачений відповідною статтею КК України; 4) спричинення шкоди економічним інтересам держави та суб'єктам господарської діяльності. До суб'єктів цих злочинів віднесені: службові особи, які виконують на підприємствах, установах, організаціях, незалежно від форм власності, організаційно-розпорядчі чи адміністративно-господарські операції; особи, які несуть матеріальну відповідальність за ввірене їм майно; особи, які мають доступ до предмета посягання при виконанні трудових обов'язків, у тому числі пов'язаних із охороною майна чи об'єкта; інші особи, злочинні дії яких спрямовані проти господарської діяльності.

О. Литвак у своїй праці «Злочинність, її причини та профілактика» зазначає, що, наприклад, такі склади злочинів, як крадіжки, грабежі, розбійні напади і вимагання «не варто вважати економічними порушеннями», «названі злочини можна розглядати як економічні, якщо вони мають на меті усунути або послабити конкурента або обумовлені іншими, специфічними для цієї категорії правопорушників, розуміннями». Цей учений пропонує таке визначення економічної злочинності: *«це сукупність навмисних корисливих злочинів, що вчинюються посадовими особами, іншими працівниками підприємств і установ, незалежно від їх форм власності, шляхом використання посадового становища і місця роботи»* [20].

О.Г. Кальман під злочинами у сфері економіки розуміє соціально-економічне деструктивне для економіки держави явище, що проявляється у вчиненні особами навмисних корисливих злочинів у сфері легальної і нелегальної господарської діяльності, основним безпосереднім об'єктом яких виступають відносини власності та відносини у сфері виробництва, обміну, розподілу і споживання товарів і послуг з метою отримання доходу.

Основні риси злочинності у сфері економіки, на думку О.Г. Кальмана, полягають у тому, що: 1) вони вчинюються у сфері легальної і нелегальної господарської діяльності; 2) суб'єктами цих злочинів можуть бути як підприємці, так і інші особи, які сприяють виконанню господарської діяльності; 3) вони завдають економічної, політичної, моральної шкоди суспільству і державі; 4) спрямовані на

одержання економічної вигоди; 5) вчинюються тільки навмисно; б) можуть здійснюватися різноманітними засобами передбаченими чинним кримінальним законодавством [21].

Висновки. Українські вчені досі не мають єдиної думки, які злочини та за якими критеріями слід вважати складовими економічної злочинності, що, безумовно, заважає подальшому вивченню цього явища та виробленню рекомендацій з його попередження та зменшення негативних наслідків.

Підсумовуючи вищевикладене, можна дати розширене тлумачення «економічної злочинності» та «злочинів у сфері економіки».

Економічна злочинність – це явище, що властиве будь-якій державі та виникає в результаті високоінтелектуальної злочинної діяльності осіб з метою незаконного спрямування частини економічних ресурсів на свою користь.

Злочинами у сфері економіки є різні види навмисних протиправних суспільно небезпечних діянь осіб із використанням наданих їм можливостей чи посадового становища, що посягають на встановлений чинним законодавством порядок функціонування економічної системи України або на відносини у сфері господарської чи службової діяльності та вчинених з метою незаконного збагачення, відповідальність за які передбачена кримінальним законодавством України.

Злочини у сфері економіки – синтетичне соціальне чи кримінологічне поняття, тому його потрібно розглядати не як конкретний склад злочину, а як сукупність родинних видів діяння.

Отже, терміни «злочини у сфері економіки» і «економічна злочинність» є синоніми і лише законодавче закріплення може вирішити такі спірні питання.

---

1. Гуцалова Кристина. Кримінологічне визначення поняття та ознак економічної злочинності: проблемні питання / Кристина Гуцалова // Юридичний журнал. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=1488>

2. Мамардашвили М. Картезианские размышления / М. Мамардашвили. – М.: Издательская группа «Прогресс», «Культура», 1993. – С. 32.

3. Вань-Кань Экономические факторы преступности. – М.: Издание Г.А. Лемана, 1915.

4. Кайзер Г. Криминология. Введение в основы / Г. Кайзер; пер. с нем. – М.: Юридическая литература, 1979. – С. 286–288.

5. Свенсон Бу. Экономическая преступность / Бу Свенсон; пер. со швед. – М.: Прогресс. 1987. – С. 4.

6. Матусовский Г.А. Экономическая преступность: криминалистический анализ / Г.А. Матусовский. – Х.: Консум, 1999.
7. Медведев А.М. Экономические преступления: понятие и система / А.М. Медведев // Советское государство и право. – 1992. – № 1. – С. 80.
8. Панченко П.Н. Преступления, посягающие на экономическую систему СССР / П.Н. Панченко // Проблемы борьбы с преступлениями в сфере экономики. Межвузовский сборник научных трудов. – К., 1990. – С. 4.
9. Кальман О.Г. Злочинність у сфері економіки України: теоретичні та прикладні проблеми попередження: дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / О.Г. Кальман; Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2004 – С. 36.
10. Яковлев А.М. Социология экономической преступности / А.М. Яковлев. – М., 1988. – С. 50–52.
11. Криминология / под ред. А.И. Долговой. – М.: Издательство МГУ, 1994. – С. 264.
12. Нафиев С.Х. Экономические преступления / С.Х. Нафиев, Г.Р. Хамидуллина. – М., 2003. – 192 с.
13. Дементьева Е.Е. Экономическая преступность и борьба с ней в странах с развитой рыночной экономикой (на материалах США и Германии) / Е.Е. Дементьева. – М.: ИНИОН РАН, 1992. – С. 12–13.
14. Дементьева Е. Законодательство США и Германии в области борьбы с экономической преступностью (Обзор) / Е. Дементьева // Государство и право. – 1993. – № 3, 4. – С. 119–136.
15. Уголовный кодекс Российской Федерации, 1996 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // www.rada.gov.ua,
16. Коваленко В.В. Організація профілактики економічної злочинності в Україні: дис. на здобуття наук ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.07 «Теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / В.В. Коваленко. – С.18
17. Цит. по: Липрайди. О взятках, взяточниках и доносчиках // Чтения в Императорском обществе истории и Древностей Российских при Московском университете. – М., 1870. – Кн. 3. Июль-сентябрь. – С. 90–91.
18. Миненок М.Г. Корысть. Криминологические и уголовно-правовые проблемы / М.Г. Миненок, Д.М. Миненок. – СПб.: Издательство Юридический центр Пресс, 2001. – С. 279.
19. Про боротьбу з економічною злочинністю: Проект Закону України (вих. № 269/5/26-1640 від 02.04.2002 ДПАУ). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rada.gov.ua
20. Литвак О.М. Злочинність, її причини та профілактика / О.М. Литвак. – К., 1997. – С. 86.
21. Кальман О.Г. Злочинність у сфері економіки України: теоретичні та прикладні проблеми попередження: дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / О.Г. Кальман; Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2004. – С. 36.

Стаття надійшла 11 січня 2011 р.

ПИТАННЯ ОЗНАК КОРУПЦІЙНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ

Викладені ознаки корупції, які повинні сприяти правильному застосуванню антикорупційного законодавства України, а також кваліфікації корупційних правопорушень.

Ключові слова: *корупція, корупційне правопорушення, ознаки корупції, антикорупційне законодавство.*

Предложены свойства коррупции, которые должны способствовать правильному применению антикоррупционного законодательства Украины, а также квалификации коррупционных правонарушений.

Ключевые слова: *коррупция, коррупционные правонарушения, признаками коррупции, антикоррупционное законодательство.*

In this article the signs of corruption which must promote the correct application of anticorruption legislation of Ukraine, the qualification of corruption offences are given.

Key words: *corruption, corruption offences, attributes of corruption, anticorruption legislation.*

Постановка проблеми. Події, які відбуваються у нашій країні, дають підстави стверджувати, що масштаби поширення корупції становлять значну небезпеку для функціонування органів державної влади, принципів верховенства закону. Це, своєю чергою, негативно впливає на темпи економічного розвитку, умови ведення бізнесу та підприємницької діяльності, рівень інвестицій у різні сфери народного господарства. Як не прикро, але ця «хвороба» охопила сферу діяльності посадових осіб, наділених державою правом діяти від її імені. Як зазначив Н.С. Карпов, корупція різноманітна і характерна для будь-якого апарату державного управління [1, с. 141].

Серед засобів запобігання корупції найбільше значення мають законодавчі важелі, оскільки вплив ефективного законодавства здатен створити умови, які значною мірою унеможливають провадження корупційної діяльності [2]. З метою посилення правових засобів боротьби з корупцією, у липні 2009 року прийнятий так званий антикорупційний пакет законів, який повинен сприяти активізації протидії цьому ганебному явищу, а також має стати перешкодою для осіб, уповнова-

жених на виконання функцій держави та інших суб'єктів відповідальності за корупційні правопорушення до вчинення ними протиправних діянь, спрямованих на набуття ними певних благ у неправомірний спосіб [3].

Стан дослідження. Нині проблема корупції в Україні досліджується багатьма вченими. Слід звернути увагу на роботи М.І. Мельника, Є.В. Невмержицького, С.Г. Стеценка, М.І. Хавронюка, О.Г. Кальмана, Л.В. Багрій-Шахматова, М.І. Камлика, Д.Г. Заброди, С.А. Шалгунової та інших учених, в яких з'ясовані питання щодо сутності та заходів протидії цьому явищу. Але більша частина досліджень корупції здійснювалось у контексті розуміння цього явища, виходячи зі змісту Закону України «Про боротьбу з корупцією», який незабаром втратить чинність. Своєю чергою, закріплене Законом України «Про засади запобігання та протидії корупції» поняття «корупції» набуло нового змісту, водночас запроваджені нові юридичні поняття, одним із яких є визначення «корупційного правопорушення» як умисне діяння, що містить ознаки корупції, вчинене особою, зазначеною у ч. 1 ст. 2 цього Закону, за яке законом встановлено кримінальну, адміністративну, цивільно-правову та дисциплінарну відповідальність [3]. Але, сьогодні законодавством не встановлено, які саме діяння є ознаками корупції. Питання ознак корупційного правопорушення досліджувалось М.І. Хавронюком, до яких зазначений вчений відносить: діяння, яке містить ознаки корупції; корупційне правопорушення-навмисне діяння; корупційне правопорушення вчинюється особою, зазначеною в ч. 1 ст. 3 Закону України «Про засади запобігання та протидії корупції»; за корупційне правопорушення законом встановлено кримінальну, адміністративну, цивільно-правову та дисциплінарну відповідальність [4].

Виклад основних положень. Виходячи із аналізу змісту Закону України «Про засади запобігання та протидії корупції», визначеному у ньому колі суб'єктів відповідальності за корупційні правопорушення, а також обмежень, спрямованих на запобігання та протидію корупції, метою статті є спроба запропонувати власний підхід до розуміння ознак корупційного правопорушення, різних за змістом, але однакових за своєю спрямованістю та суттю, пов'язані з цим характерні діяння та їх наслідки. На наш погляд, такими ознаками є:

1. Діяння, спрямоване на отримання неправомірної вигоди як майнового так і немайнового характеру (на відміну від хабара). Обов'язкова наявність корисливої мети.

2. Вигоди, матеріальні чи нематеріальні блага отримуються суб'єктом відповідальності за корупційні правопорушення незаконно.

3. Дії або бездіяльність суб'єкта відповідальності за корупційні правопорушення спрямовані на порушення вимог нормативно-правових актів, у яких визначені коло прав та обов'язків особи на відповідній посаді, з метою отримання благ у незаконний спосіб.

4. Діяння, спрямовані на отримання певних благ за допомогою і з використанням службових повноважень та пов'язаних з цим можливостей, авторитету займаної посади, які не пов'язані з виконанням особою своїх безпосередніх посадових обов'язків.

5. Дія або бездіяльність посадової особи спрямовані на отримання благ, вчинена умисно, при цьому особа, яка вчинила це правопорушення, усвідомлювала протиправний характер своїх вчинків.

6. Дії (бездіяльність) посадової особи державного органу можуть бути правомірними і не мати шкідливих наслідків.

7. Дії посадової особи вчинюються за домовленістю або згодою сторін.

8. Діяння має бути вчинене особою, віднесеною Законом України «Про засади запобігання корупції» до суб'єктів відповідальності за корупційні правопорушення.

9. Наявність причинного зв'язку між діяннями та наслідками.

10. Дії або бездіяльність суб'єкта правопорушення з ознаками корупції, не містять складу злочину.

Ознаки корупції, які входять *до першої групи* наведеної класифікації, полягають у тому, що корупція – це завжди дія або бездіяльність, спрямована на отримання майнової або немайнової вигоди, благ у протиправний спосіб. Протиправна поведінка – це поведінка, яка не відповідає правовим приписам, принижує суб'єктивні права, не узгоджується із покладеними на осіб юридичними обов'язками [5, с. 61]. Протиправні діяння виявляються у двох формах: у вчиненні забороненого діяння або в невиконанні обов'язкової дії. Своєю чергою, згідно із Законом України «Про засади запобігання та протидії корупції», неправомірна вигода – це грошові кошти або інше майно, переваги, пільги, послуги матеріального або нематеріального характеру, що їх обіцяють, пропонують, надають або одержують безоплатно чи за ціною, нижчою за мінімальну ринкову, без законних на те підстав. Така вигода є обов'язковою кваліфікуючою ознакою корупції за умови, коли вона отримується посадовою особою за виконання певних дій або утримання від здійснення діяльності, що є корисливою складовою для

зацікавленої особи. Для неї такі дії або бездіяльність посадової особи вигідні або необхідні. У такому разі, дії суб'єкта відповідальності за корупційні правопорушення мають антисуспільну корисливу мету, які полягають у протиправній діяльності, що спрямована на досягнення матеріальної або іншої вигоди [6, с. 243].

Зміст *другої ознаки* корупції характеризує дії суб'єкта відповідальності за корупційні правопорушення, які спрямовані на отримання матеріальних благ майнового чи немайнового характеру у спосіб, який не передбачений чинними нормативними актами, що визначають діяльність цього суб'єкта. Дії суб'єкта відповідальності за корупційні правопорушення необхідно вважати корупцією, коли вигоди і блага він отримує не за рахунок бюджету державної установи, у якій перебуває на службі та виконує певну діяльність, а від осіб, у інтересах яких корупціонер виконав певні дії, надав послугу.

Слід зазначити, що суб'єкт відповідальності за корупційні правопорушення, яким вчинено корупційне діяння, за умови виконання своїх посадових обов'язків та функцій у межах, встановлених нормативно-правовими актами, не міг розраховувати на вигоди та матеріальні блага. За виконаний обсяг роботи відповідна посадова особа мала б отримати лише заробітну плату та інші види грошового утримання, що передбачені установою, у якій ця посадова особа перебуває на державній службі.

При розкритті змісту *третьої ознаки корупції* необхідно відзначити, що виконання певних дій або утримання від певної діяльності суб'єктом відповідальності за корупційні правопорушення безпосередньо пов'язано із порушенням обсягу його посадових повноважень, обов'язків та компетенції взамін на незаконне отримання від зацікавленої особи у такій поведінці посадовця неправомірної вигоди.

Кожна посада у будь-якому державному органі передбачає обсяг певних повноважень та обов'язків, а також порядок їх виконання. Професійна (службова) діяльність посадової особи повинна спрямовуватись на виконання визначених державою (державним відомством) функцій. Факт корупції у діяльності суб'єкта відповідальності за корупційні правопорушення матиме місце тоді, коли відповідний посадовець свідомо порушує порядок (правила) виконання своєї діяльності, беручи не себе ризики відповідальності у випадку виявлення цих правопорушень. Характерною ознакою такого діяння (або бездіяльності) є те, що воно вчинюється всупереч інтересам служби та обсягу прав, компетенції й повноважень

суб'єктом відповідальності за корупційні правопорушення і отримує за це непередбачені законом блага.

Кваліфікація подібних діянь як корупції матиме місце лише за умови, коли суб'єкт відповідальності за корупційні правопорушення вчинив правопорушення нормативно-правових актів, які визначають зміст його службової діяльності, з метою отримання певних благ від зацікавленої сторони в таких діях. У випадку відсутності корисливої мети в діях суб'єкта відповідальності за корупційні правопорушення, таке правопорушення не є корупцією і його слід кваліфікувати як службову недбалість.

Четверта ознака корупції характеризує використання посадовою особою своїх службових повноважень та пов'язаних із цим можливостей, впливу, що певною мірою залежить від авторитету займаної посади. Для цієї ознаки корупції характерні дії посадової особи поза межами своїх службових обов'язків та компетенції.

Ця ознака має місце тоді, коли посадова особа вдається до протиправних дій, використовуючи своє становище, яке вона має відповідно до займаної посади, а також пов'язаних із цим особистих та службових зв'язків. За умови, коли особа не перебувала б на відповідній посаді на службі в державному органі, вона суб'єктивно не мала б таких можливостей впливу на інших осіб з метою виконання певної дії чи утримання від дій в інтересах зацікавленої сторони.

Слід зазначити, що дії посадової особи можуть бути такими, які входять в коло її службової діяльності, але вона не має на ці дії правових підстав і перетворює таким чином ці дії в незаконні [7, с. 26–27]. Такі приховані дії характерні в діяльності органів внутрішніх справ. Подібні ситуації можуть виникати тоді, коли старші за посадою начальники дають вказівки підлеглим до вчинення ними певних дій, наприклад, перекваліфікувати дії підозрюваної особи у вчиненні злочину із злочинного діяння у правопорушення, хоча законодавчих підстав для цього недостатньо.

Дії посадової особи, в контексті розглядуваної ознаки корупції, можуть мати різноступеневий характер відносин. Вони можуть бути в межах окремого підрозділу державного органу (наприклад, серед співробітників районного відділу Державної податкової інспекції), в межах окремого державного відомства, міністерства, а також між посадовими особами державних відомств, установ, міністерств, які не підпорядковані між собою. Таким чином, корупційні зв'язки формуються за допомогою як неформальних, так і офіційних взаємовідносин між поса-

довими особами по вертикалі системи управління в одному відомстві, а також по горизонталі на різних рівнях управління між різними відомствами і структурами. Цей взаємозв'язок призводить до взаємозалежності та системності подібних діянь з метою отримання певних благ різного характеру та змісту [8].

П'ята ознака корупції, яка характеризує дію чи бездіяльність посадової особи, що вчинена навмисно. За своєю суттю та природою корупційне правопорушення не може бути вчинене з необережності та кваліфіковане відповідно до диспозиції статті 11 КУпАП. Спонукальним чинником до протиправних дій є умисел. Умисел – одна із форм вини у праві, яка полягає у специфічному вияві свідомості й волі особи у вчинюваному правопорушенні [9, с. 207]. Ст. 10 КУпАП визначає, що адміністративне правопорушення визнається вчиненим умисно, коли особа, яка його вчинила, усвідомлювала протиправний характер своєї дії чи бездіяльності, передбачала її шкідливі наслідки і бажала їх або свідомо допускала настання цих наслідків. Водночас ст. 24 Кримінального кодексу України поділяє умисел злочину на прямий і непрямий. Прямий умисел має місце тоді, коли особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер своєї дії або бездіяльності, передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання. Непрямим умислом вважається таке діяння, коли особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і хоча й не бажала, але свідомо припускала їх настання. Вольова ознака прямого умислу – це бажання особи, щоб настали передбачувані наслідки її дії чи бездіяльності [9, с. 208]. Отже, ознакою корупційного правопорушення є те, що посадова особа усвідомлює протиправний характер своєї діяльності, передбачає і бажає настання наслідків від своєї поведінки та свідомо діє у такий спосіб, відтак дії особи-корупціонера вчинюються навмисно.

Характерні **ознаки корупції, віднесені до шостої групи**, за якою дії або бездіяльність посадової особи можуть не мати шкідливих наслідків і є правомірними, полягають у тому, що правомірне поведінка виражається у діях, коли забезпечується права та обов'язки громадян, у соціально-правовій активності, яка відповідає нормам права та правовим вимогам, що сприяють дотриманню законності та правопорядку [5, с. 61]. Але зміст подібних діянь має протиправний характер, оскільки вони є суспільно шкідливими, позаяк завдають шкоди авторитету державних органів та системі органів державної влади їх посадовим особам.

Віднесені до цієї групи ознаки корупції описані С.А. Шалгуною. Вчена вважає, що дії посадової особи в межах займаної посади як корупційні необхідно кваліфікувати тоді, коли посадова особа, виконуючи обов'язки, визначені посадовою інструкцією, свідомо отримує за це вигоди, пільги, переваги майнового і немайнового характеру. При цьому у випадку ненадання від зацікавленої сторони зазначених благ ця посадова особа зобов'язана була б виконати певну роботу в ті ж терміни та з такими ж характерними ознаками для такого виду діяльності, як і за умови незаконного отримання нею благ. Порушення посадової особи полягає в отриманні нею незаконної винагороди за свою професійну діяльність, хоча вона здійснюється відповідно до посадових інструкцій та функціональних обов'язків. За таких обставин зовні діяння посадової особи виглядає як законне, правомірне, відповідне визначеній процедурі та порядку виконання для такого роду діяльності. Але через необізнаність зацікавленої сторони у процедурі виконання певних дій або наданні послуги посадовою особою, зацікавлена сторона вдається до домовленостей із цією ж посадовою особою про виконання необхідної дії у визначені терміни [7, с. 26–27]. За таких умов посадова особа отримує неправомірну вигоду фактично за виконання покладених на неї обов'язків, передбачених відповідними нормативно-правовими актами, інструкціями, правилами, передбаченими для цієї посади, що, своєю чергою, кваліфікується як корупційне правопорушення.

Сьома ознака корупції, за якою дії або утримання від виконання певних дій посадовою особою здійснюється за домовленістю або згодою сторін. Корупція завжди є наслідком домовленостей, які досягаються з метою задоволення інтересів та потреб усіх суб'єктів цих відносин.

Учасниками цієї домовленості є: з однієї сторони, особа, яка відповідно до ст. 2 Закону України «Про засади запобігання корупції» є суб'єктом відповідальності за корупційні правопорушення, з іншої – фізична особа, яка представляє свої інтереси або інтереси певної групи фізичних осіб, фізична особа, яка представляє інтереси юридичної особи або декількох юридичних осіб. Предметом домовленості зазначених вище сторін є певні дії посадової особи, чи бездіяльність або інша її поведінка, але обов'язково в інтересах іншої сторони. Домовленість сторін також включає в себе порядок виконання посадовою особою певних дій, прийняття рішення на користь зацікавленої сторони, а також спосіб та форму винагороди (подяки) за таку «діяльність».

Не слід виключати ситуацію, коли сторони такої домовленості не обговорюють умови винагороди за певні дії (або бездіяльність) по-

садової особи. У таких випадках мають місце дружні стосунки, ділові відносини, взаємна допомога та підтримка у подібних випадках, розрахунок, взаємовигідні відносини у подальшому.

Восьмою ознакою корупції є наявність у суб'єкта цього правопорушення повноважень на виконання функцій держави. Ст. 2 Закону України «Про засади запобігання та протидії корупції» визначає перелік суб'єктів, які несуть відповідальність на підставі цього Закону. Оскільки щодо змісту цієї статті нині існують багато суперечок, ми розглянемо загальнотеоретичну характеристику суб'єктів корупційного правопорушення. На наш погляд, суб'єкти корупційних діянь мають загальні та спеціальні ознаки, які притаманні лише особам окремо визначеної сфери діяльності. До загальних ознак слід віднести вік особи, після досягнення якого настає адміністративна відповідальність. Згідно із ст. 12 КУпАП до адміністративної відповідальності притягуються особи, які на момент вчинення правопорушення досягли шістнадцятирічного віку. Загальною ознакою є осудність суб'єкта адміністративної відповідальності відповідно до ст. 20 КУпАП.

До спеціальних ознак суб'єкта правопорушення з ознаками корупції автори коментарю до Закону України «Про засади запобігання та протидії корупції» відносять наявність у особи повноважень на виконання функцій держави, що передбачає перебування її на службі в державному органі, установі організації та повноваження на здійснення владних функцій відповідно до займаної посади або обсягу службових обов'язків, а також право прийняття рішень, які мають юридичні наслідки. Відсутність таких повноважень позбавляє спеціальної ознаки суб'єкта правопорушення з ознаками корупції.

Дев'ятою ознакою корупції є наявність причинного зв'язку між діями або бездіяльністю особи, віднесеної до суб'єктів відповідальності за корупційні правопорушення та наслідками, які стали результатом цих дій. Причинний зв'язок – це об'єктивний зв'язок між явищами, коли одне явище (причина) порушує, зумовлює виникнення іншого явища (наслідку). Встановлення причинного зв'язку між протиправним діянням і шкідливими наслідками в низці випадків не викликає труднощів, оскільки він очевидний. Але причинно-наслідковий зв'язок може бути ускладнений різними обставинами. Це вимагає спеціальних знань і проведення експертизи. Важливо, щоб причинний зв'язок був пов'язаний з виною особи, яка вчинила правопорушення [10, с. 144].

Маємо зазначити, що корупційні діяння не завжди мають негативні для держави наслідки матеріального характеру, оскільки посадо-

ва особа може здійснювати свою діяльність у межах наданих їй повноважень згідно з вимогами, визначеними в нормативно-правових актах. Водночас, завжди мають місце негативні наслідки морального характеру, які впливають на розвиток суспільних відносин у державі та негативно позначаються на її іміджі, підривають авторитет всієї системи державних органів та державних службовців, створюють негативні тенденції, пов'язані зі становленням громадянської свідомості, яка позначається на розвитку суспільства.

Десятою ознакою корупції як правопорушення є відсутність у діях порушника складу злочину. Відповідно до ст. 9 КУпАП, притягнення винної особи до адміністративної відповідальності за Законом України «Про засади запобігання та протидії корупції» буде за умови, коли порушення за своїм характером не тягне за собою кримінальної відповідальності. Притягнення винної особи до адміністративної відповідальності, за правопорушення, передбаченні вищезазначеним законом, настає лише за умови, якщо дії (бездіяльність) особи, уповноваженої на виконання функцій держави, не будуть містити складу злочину. Вирішення цього питання визначене Постановою Верховного Суду України «Про практику розгляду судами справ про корупційні діяння та інші правопорушення, пов'язані з корупцією». Згідно з цією постановою, якщо під час з'ясування обставин справи буде виявлено, що дії винної посадової особи підпадають під ознаки відповідної статті Кримінального кодексу України, то притягнення особи до відповідальності здійснюється відповідно до вчиненої протиправної дії, передбаченої в диспозиції Кримінального кодексу. Притягнення особи до відповідальності за Законом України «Про засади запобігання та протидії корупції» можливе, якщо буде відмовлено в порушенні кримінальної справи або закритті кримінальної справи. При цьому необхідною умовою для притягнення до відповідальності має бути наявність у діях винуватої особи правопорушення, яке передбачене вказаним законом [11].

Висновок. Хоча корупція – сором нашої влади, боротися з нею потрібно правовими засобами... [12]. Вони закріплюють вимоги та правила поведінки осіб, наділених владно-розпорядчими функціями, що встановлені державою. Як показав аналіз практики застосування Закону України «Про боротьбу з корупцією», існують розбіжності у підходах до тлумачення його норм. Це часто призводило до неоднакових підходів до його застосування на практиці, а відтак – ефективності правових засобів протидії корупції. У зв'язку з цим, маємо надію, що розглянуті нами ознаки корупційного правопорушення сприятимуть

практичним працівникам правоохоронних органів у застосуванні норм антикорупційного законодавства. Окрім цього, визначення повного переліку ознак корупційного діяння було б одним із дієвих засобів запобігання вчинення протиправних вчинків з ознаками корупції при здійсненні суб'єктами відповідальності за корупційні діяння своїх повноважень.

---

1. Карпов Н.С. Криміналістичні засади вивчення злочинної діяльності: монографія. – К.: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2007. – 522 с.

2. Томкіна О. Сфери та засоби запобігання корупції та іншій недобро-чесності суддів: потреби науково-кримінологічного визначення / О. Томкіна // Право України. – 2009. – № 7. – С. 73–78.

3. Закони України: «Про засади запобігання та протидії корупції», «Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення»: станом на 11 черв. 2009 р. – К., 2009. – 64 с.

4. Хавронюк Н. Антикоррупция: «Как ни складывай детали – все вых-одит пулемет». Анализ нового антикоррупционного «шедевра» законот-ворчества по-украински / Н. Хавронюк // Юридическая практика. – 2009. – № 50 (625). – 15 грудня.

5. Ефремова Г.Х. Правовое поведение / Г.Х. Ефремова, А.Р. Ратинов // Энциклопедия юридической психологии / под общ. ред. проф. А.М. Столя-ренко. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2003. – 607 с.

6. Романов В.В. Юридическая психология: учебник / В.В. Романов. – 2-е издание, перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2004. – 588 с.

7. Шалгунова С.А. Кримінально-правові та кримінологічні заходи по-передження хабарництва серед співробітників органів внутрішніх справ: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / С.А. Шалгунова; Нац. академ. внутріш. справ України. – К., 1999. – 259 с.

8. Толкачев В.К. Методология исследования коррупционных отноше-ний в контексте современной теории права / В.К. Толкачев // Государство и право. – 2006. – № 7. – С. 14–20.

9. Юридична енциклопедія / Ю.С.Шемшученко (ред.); НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького – К.: Вид-во «Українська енци-клопедія» ім. М.П.Бажана, 1998. – Т. 6: Т–Я. – 768 с.

10. Юридична енциклопедія / Ю.С.Шемшученко (ред.); НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького. – К.: Вид-во «Українська енци-клопедія» ім. М.П.Бажана, 1998. – Т. 5: П–С. – 736 с.

11. Про практику розгляду судами справ про корупційні діяння та інші правопорушення, пов'язані з корупцією: Постанова Верховного Суду України від 25.05.98 року № 13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // www.rada.gov.ua.

12. Хавронюк Н. «И вновь продолжается бой...» Анализ очередных антикоррупционных законотворческих новелл / Н. Хавронюк // Юридическая практика. – 2010. – № 4 (631). – 26 січня.

Стаття надійшла 15 листопада 2010 р.

В.В. Франчук

ПОНЯТТЯ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ЕКОНОМІКИ ТА ЇХ КЛАСИФІКАЦІЯ

Проаналізовано поняття «злочини у сфері економіки»; запропоновано авторське визначення цього поняття; здійснено класифікацію злочинів у економічній сфері.

Ключові слова: *поняття, класифікація, злочин, економіка, економічна злочинність.*

Проанализированы понятия «преступления в сфере экономики»; предложено авторское определение этого понятия; осуществлена классификация преступлений в экономической сфере.

Ключевые слова: *понятие, классификация, преступление, экономика, экономическая преступность.*

The article deals with an analysis of the concept of «economic crime». The author proposes the definition of this notion and a classification of crimes in the economic sphere.

Key words: *concept, classification, crime, economics, economic criminality.*

Постановка проблеми. Необхідною умовою будь-якого наукового дослідження у сфері права є чітке та повне визначення відповідного понятійного апарату, оскільки ще юристи Стародавнього Риму дотримувалися такої тези: «Ignoratis terminis artis ignoratur et ars», що в перекладі на українську означає: «Якщо термінологія цього предмета невідома, то невідомий і сам предмет». Допоки відсутнє наукове визначення окремого поняття, немає й точного знання істотності предмета, що відображається цим поняттям, відсутній і критерій для відокремлення одних предметів від інших [1, с. 49].

Розглядаючи цю проблематику, насамперед необхідно зауважити про відсутність загальноприйнятого кримінально-правового визначення поняття злочинів у сфері економіки. Крім того, між вченими-правниками до сих пір не сформовано єдиної думки про тотожність або відмінність понять, які характеризують злочинні посягання у галузі економіки. Найбільш полемічними термінами є «злочини у сфері економіки», «злочини у сфері економічної діяльності», «злочини економічного характеру», «злочини економічної спрямованості», «злочи-

ни у сфері господарської діяльності», «злочини у сфері підприємницької діяльності», «економічні правопорушення», «тіньова економіка», «економічні злочини», «економічна злочинність».

Завдяки чіткому встановленню та з'ясуванню змісту поняття злочинів у сфері економіки буде виконано два пізнавальні (гносеологічні) завдання: будуть виявлені властивості визначуваного явища та встановлені обмеження, які виокремлюють його від усіх інших суміжних із ним явищ [1, с. 49]. Це в подальшому сприятиме здійсненню класифікації, виявленню причин і умов вчинення та шляхів боротьби з поширенням цього небезпечного явища.

Стан дослідження. У вітчизняній кримінально-правовій науці комплексного дослідження злочинів у сфері економіки поки що не здійснено, тому обрана проблема ще не стала об'єктом належної уваги теоретиків права України. Це явище досліджували А.М. Бойко, І.М. Даньшин, В.В. Коваленко, М.Й. Коржанський, О.Г. Кальман, Г.А. Матусовський та ін. Однак, більшість учених під час написання наукових робіт здебільшого звертали свою увагу на встановлення поняття та здійснення класифікації економічної злочинності та економічних злочинів, тим самим оминаючи розширений перелік злочинів у сфері економіки.

Виклад основних положень. Для налагодження ефективної провідності вчиненню злочинів у сфері економіки необхідним є встановлення повного та чіткого визначення поняття «злочини у сфері економіки» та здійснення їхньої класифікації. У цьому контексті особливого значення набуває відсутність ґрунтовних праць вітчизняних теоретиків права, що призводить до труднощів під час практичного застосування норм Кримінального кодексу України. Зауважимо, що для чіткої визначеності змісту поняття «злочини в сфері економіки», в контексті кримінального права України, необхідним є пізнання суті термінів, які формують через словосполучення названу категорію. Також доцільно наголосити, що в вищеведеному словосполученні всі терміни хоча і мають загальну форму, однак їх логічний взаємозв'язок утворює нове визначення.

Першим розглянемо поняття «злочин». На відміну від «злочинності», яке є кримінологічним поняттям, термін «злочин» стосується кримінально-правової науки. Але необхідно вказати, що ці два явища є взаємопов'язаними, оскільки окремий злочин є основною (хоч і не єдиною) формою прояву злочинності [2, с. 112].

Отже, прокоментуємо ч. 1 ст. 11 КК України, яка дає чітке визначення поняттю «злочин», а саме – передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене

суб'єктом злочину [3]. Відповідно, не виникає жодних питань чи протиріч щодо відповідності поняттю терміна його змісту, оскільки визначення цього кримінально-правового явища є законодавчо закріпленим.

Варто наголосити, що поняття «злочин» в системі термінів кримінально-правової науки посідає особливе місце. Воно є не лише одним із основних, головних понять, а й первинним, початковим, таким, від розуміння і трактування якого залежить з'ясування та вирішення всіх інших проблем кримінального права [4, с. 27].

Згідно з Великим тлумачним словником сучасної української мови «сфера» – це район дії, межа поширення чого-небудь; область дії, границі поширення чого-небудь; сукупність умов, середовище, в якому що-небудь відбувається [5]. Отже сфера, з кримінально-правової точки зору, це сукупність умов або певне середовище, в якому вчинюється злочин, що встановлює межі його поширення.

Вважаємо використання при кримінально-правовому дослідженні терміна «сфера» вдалим, оскільки сам законодавець вживав це значення для поділу КК України на Розділи. Так, Особлива частина вищевказаного кодексу містить такі Розділи – злочини у сфері: господарської діяльності; службової діяльності; обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення та ін. Однак варто вказати, що в цьому дослідженні основна увага буде зосереджена не на тих злочинах, які можуть вчинятися у сфері економіки (наприклад, вбивство, зґвалтування), а на тих, що вчиняються у вказаній сфері та посягають суто на економіку.

Поняття «економіка» тлумачиться, як: суспільно-виробничі відносини, які відповідають даному ступеню розвитку продуктивних сил і які становлять основу суспільного ладу; система суспільного виробництва, народне господарство країни, області, району або галузі народного господарства; структура і фінансово-матеріальний стан якої-небудь галузі господарської діяльності [5].

Український Радянський Енциклопедичний Словник дає таке роз'яснення поняття «економіки» (з гр. «уміння вести господарство»): історично визначена сукупність суспільно-виробничих відносин, тобто економічний базис, властивий певній суспільно-економічній формації; народне господарство даної країни або його галузь; наука про об'єктивні закони та категорії суспільного виробництва, розподілу, обміну та споживання; методи й форми організації та управління виробництвом [6, с. 572].

Професор С.І. Юрій цей феномен людського життя визначив так: економіка – сфера діяльності людей, в якій створюються та вико-

ристовуються життєві блага для задоволення людських потреб. Учений наголошує, що економіка загалом утворює каркас людської цивілізації, який утримує всі інші сфери життєдіяльності [7, с. 11–13].

Отже, економіку формує сукупність суспільних відносин, що притаманна саме цій сфері. Варто наголосити на важливості цієї галузі, оскільки, згідно з тлумачним роз'ясненням, суспільно-виробничі відносини економіки становлять базис суспільного ладу. «Однією з найважливіших сфер життєдіяльності суспільства – зазначає Л.О. Ужва – була і залишається досить широка сфера економічних відносин, котра у кінцевому результаті визначає нормальне, повнокровне функціонування всієї системи суспільних відносин, процеси їх розвитку» [8, с. 155].

І.В. Озерський наголошує, що оскільки економіка – це сукупність визначених суспільних відносин, то термін «злочини в сфері економіки» є також доволі точним та конкретним, бо об'єктом злочинних зазіхань є саме економічні відносини [9, с. 23]. Варто погодитися з думкою автора, але лише в тій частині, яка стосується вдалого використання терміна «злочини в сфері економіки». Це пов'язано з тим, що сукупність суспільних відносин не є єдиним елементом, який формує об'єкт злочинних посягань у цій галузі. На це вказує і Ф.П. Шульженко, який стверджує, що окрім економічних відносин, безпосереднім об'єктом протиправних посягань є і відносини управління в цій сфері, що охороняються законом [10, с. 8].

Подібну думку відстоює також А.М. Бойко, додаючи, що об'єктом економічної злочинності є механізм організації національної економіки (механізм господарювання) як один із основних елементів економічної системи суспільства [11, с. 77]. Своєю чергою, механізм господарювання складають, з одного боку, діяльність суб'єктів господарського життя, порядок його здійснення, поведінка суб'єктів (*економічні відносини – В.Ф.*), а з іншого – господарсько-правові норми, які забезпечують однакове підпорядкування суб'єктів господарювання (*відносини управління – В.Ф.*) [12, с. 36].

Тобто, механізм господарювання, який виділяє А.М. Бойко, формується у поєднанні двох складових:

– економічного механізму – ті відповідні механізми, через які відбувається розвиток виробництва, а також розподіл та споживання створених матеріальних та духовних благ;

– механізму господарсько-правового регулювання [11, с. 76].

Для остаточного з'ясування поняття «економіка» варто зауважити, що економічну систему, крім механізму господарювання та еко-

номічних відносин, формує ще одна складова – продуктивні сили, тобто система економічних чинників, які в процесі суспільного поділу праці забезпечують перетворення навколишнього середовища, створюють блага для задоволення потреб людини та суспільства, визначають рівень продуктивності суспільної праці [13, с. 59].

Розглянувши понятійний апарат складових терміна «злочини в сфері економіки», можна дати визначення цього поняття, первинний варіант якого ще не міститиме чіткого кримінально-правового значення. Отже, злочини в сфері економіки – це передбачені КК України суспільно небезпечні винні діяння, які вчинюються суб'єктом злочину і заподіюють шкоду суспільно-виробничим відносинам, які відповідають цьому ступеню розвитку продуктивних сил та становлять базис суспільного ладу, а також впливають на механізм господарювання цими відносинами.

Здійснити визначення поняття – означає встановити його зміст, тобто сукупність існуючих ознак предметів, що відображені у понятті [1, с. 29]. Однак, у зміст поняття входять не всі ознаки, але лише ті, які є істотними для об'єкта, що дозволяють з точністю відрізнити його від інших об'єктів чи явищ [14, с. 36–37].

Перед тим як встановити чітко та повне визначення поняття «злочини в сфері економіки», варто вказати на тлумачення цього терміна, яке наведене у вказівці щодо єдиного обліку злочинів у сфері економіки. Вказаний нормативно-правовий документ характеризується особливою кримінально-правовою зацікавленістю, оскільки метою його створення було забезпечення єдиного порядку обліку злочинів у сфері економіки, достовірності та об'єктивності статистичних даних. Зокрема, обов'язковість виконання його положень поширюється на такі відомства, як Генеральну прокуратуру, Міністерство внутрішніх справ, Службу безпеки та Державну податкову адміністрацію України.

Отже, під поняттям «злочин у сфері економіки» слід розуміти передбачене КК України суспільно небезпечне діяння, яке посягає на відносини власності у сфері господарської чи службової діяльності [15].

Вищевказане злочинне діяння, згідно з вказівкою щодо єдиного обліку злочинів у сфері економіки, повинне містити такі обов'язкові ознаки:

- 1) спеціальний об'єкт посягання;
- 2) спеціальний суб'єкт;
- 3) склад злочину, передбаченого відповідною статтею КК України;

4) спричинення шкоди економічним інтересам держави та суб'єктам господарської діяльності.

Одразу варто наголосити на низці недоліків, які містяться у визначенні та переліку ознак.

Найперше вказується, що шкода заподіюється відносинам власності, однак нами вже був встановлений об'єкт злочинів у сфері економіки, тому перелік відносин, на які здійснюється посягання, є дещо ширшим. По-друге, згідно з тлумаченням цього поняття злочини вчинюються лише у сфері господарської чи службової діяльності. Але після ретельного дослідження класифікації злочинних посягань, перелік яких наводиться в розглядуваному документі, стає очевидною наявність інших сфер, де має місце ця категорія злочинів.

Зокрема В.В. Коваленко наголошує на протиріччях у визначенні, які можуть призвести до неправильного практичного застосування положень вказівки щодо єдиного обліку злочинів у сфері економіки. Учений пояснює це тим, що, використовуючи об'єкт посягання (відносини власності), як підставу відмежування злочинів у сфері економіки від загальнокримінальних, автори вказаного документу змушені до переліку розглядуваної групи злочинів включати і злочини традиційного загальнокримінального характеру. Наприклад, крадіжку (ст. 185 КК України), грабіж (ст. 186 КК України), розбій (ст. 187 КК України) та деякі ін. [16, с. 12].

Варто зауважити і на наявності певних недоліків, що містяться у вказаному переліку ознак злочинів у сфері економіки. Так, немає потреби з-поміж загальної кількості ознак виокремлювати спеціальний об'єкт та суб'єкт посягань, оскільки дослідники вказують ще на таку необхідну умову, як наявність складу злочину, передбаченого відповідною статтею КК України. Але є відомо, що суспільно небезпечне діяння визнається злочином тоді, коли воно містить чотири загальнообов'язкові елементи: суб'єкт, об'єкт, суб'єктивну сторону та об'єктивну сторону. Тобто третя ознака, вказана в переліку, поглинає першу та другу.

Отже, зважаючи на вищевикладене, а також дотримуючись основних логічних правил при формуванні змісту понять [1; 4; 14; 17], можна дати визначення досліджуваного терміна. Отже, злочини в сфері економіки – кримінально карані діяння, які посягають на економічну структуру продуктивних сил суспільства, систему економічних відносин та встановлений порядок управління ними (механізм господарювання).

Встановлення визначення терміна «злочини у сфері економіки» завершує процес вироблення цього поняття. Тепер необхідно здійснити класифікацію розглядуваної групи злочинів.

Для правильного здійснення процесу поділу злочинів у сфері економіки на класи необхідно, найперше, вказати на зміст поняття «класифікація» та її різновиди. Отже класифікація – це багатоступеневий, послідовний поділ обсягу поняття з метою систематизації, поглиблення і отримання нових знань стосовно членів поділу. Розрізняють два види класифікації:

– природну – здійснюється на підставі суттєвих ознак об'єктів, що досліджуються;

– штучну – здійснюється на підставі несуттєвих ознак об'єктів, що досліджуються [17, с. 62–63].

Спершу вкажемо на те розмежування (за пріоритетними напрямками), яке пропонується у вказівці щодо єдиного обліку злочинів у сфері економіки:

– злочини, пов'язані з незаконним використанням бюджетних коштів;

– злочини, вчинені у сфері приватизації;

– злочини у зовнішньоекономічній діяльності;

– злочини у паливно-енергетичному комплексі;

– злочини у агропромисловому комплексі;

– злочини у фінансово-кредитній сфері;

– злочини, вчинені у сфері соціальних витрат;

– злочини, вчинені в області високоінформаційних технологій.

Вважаємо запропоновану класифікацію достатньо змістовною, але водночас неповною. Це пов'язано з тим, що автори цього документа у визначенні поняття вказали на злочини, що посягають на відносини власності у сфері господарської та службової діяльності, але під час класифікації не виокремили їх в окремі групи. Так, наприклад, до якої запропонованої вище групи злочинів у сфері економіки відносити хабар, отриманий службовою особою в галузі освіти? Також залишається не зрозумілою належність ст. 306 КК України «Використання коштів, здобутих від незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів», оскільки автори визнали її як злочин у сфері економіки.

Саме завдяки правильному вибору основного критерію поділу і вмінно послідовного дотримувannya його впродовж всієї класифікації значною мірою визначають його кінцевий успішний результат [14,

с. 181]. Кожен предмет, який належить більшості, повинен бути включений лише в один із запропонованих класів.

Перед тим, як запропонувати власний варіант класифікації злочинів у сфері економіки, доцільно вказати на відсутність ґрунтовних досліджень цього питання з боку вітчизняних учених-правників. Більшість із них, під час написання наукових робіт, звертали свою увагу на здійснення кримінологічної класифікації економічної злочинності або кримінально-правової класифікації економічних злочинів, тим самим оминаючи розширений перелік злочинів у сфері економіки. Фактично, єдиною кримінально-правовою класифікацією цього виду злочинних діянь є розмежування статей за ступенем тяжкості та об'єктом посягання, що наведені у вказівці щодо єдиного обліку злочинів у сфері економіки.

Однак зауважимо, що одна з перших у світі класифікацій була запропонована наприкінці 70-их років Інститутом ООН Азії і Далекého Сходу з попередження злочинності і поведження з правопорушниками, яка включала такі складі:

- монопольні злочини;
- шахрайство (підкуп, зловживання довірою, обман покупців);
- цифрові махінації;
- фіктивні організації;
- фальсифікації бухгалтерських документів;
- порушення ергономічних вимог і стандартів;
- навмисна неточність в описі товарів;
- нечесна конкуренція;
- фінансові порушення і ухилення від сплати податків;
- митні порушення;
- валютні махінації;
- біржові та банківські порушення;
- порушення, що завдають шкоду навколишньому середовищу;
- «відмивання» злочинно отриманих грошей і власності [2,

с. 125–126].

Цікавими з правової точки зору видаються спроби здійснити класифікацію російськими вченими, оскільки у Кримінальному кодексі Російської федерації чітко вказаний розділ «Злочини в сфері економіки». Так, згідно з Особливою частиною КК РФ, система злочинів у сфері економіки виглядає так:

- 1) у сфері підприємництва;
- 2) у сфері кредитних відносин;

3) у сфері відносин, що забезпечують свободу та добросовісність конкуренції;

4) у сфері фінансів, обігу дорогоцінних металів та каменів;

5) у сфері зовнішньоекономічної діяльності та митного контролю;

6) у сфері відносин, що забезпечують захист прав споживачів [18, с. 30].

Взявши за основу видовий об'єкт злочинного посягання, Б.В. Волженкін пропонує такі групи злочинів у сфері економіки:

1) злочини службових осіб, що порушують встановлені Конституцією і федеральними законами гарантії здійснення економічної, у тому числі підприємницької діяльності, права і свободи її учасників;

2) злочини, що порушують загальні принципи встановленого порядку здійснення підприємницької та іншої економічної діяльності;

3) злочини проти інтересів кредиторів;

4) злочини, пов'язані з проявом монополізму і недобросовісної конкуренції;

5) злочини, що порушують встановлений порядок обігу грошей і цінних паперів;

6) злочини проти встановленого порядку зовнішньоекономічної діяльності (митні злочини);

7) злочини проти встановленого порядку обігу валютних цінностей (валютні злочини);

8) злочини проти встановленого порядку сплати податків і страхових внесків у державні позабюджетні фонди (податкові злочини);

9) злочини проти прав та інтересів споживачів [19, с. 58].

Отже, на основі вищевикладеного, керуючись положеннями, які викладені у вказівці щодо єдиного обліку злочинів у сфері економіки, використовуючи досвід вітчизняних та зарубіжних учених, запропонуємо таку класифікацію злочинів у сфері економіки:

1) злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина;

2) злочини проти власності;

3) злочини у сфері господарської діяльності;

4) злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення;

5) злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку;

- 6) злочини у сфері службової діяльності;
- 7) злочини проти правосуддя;
- 8) злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини).

Наостанок необхідно підкреслити, що основою поділу запропонованої класифікація є видовий об'єкт посягання. Однак основна увага під час кримінально-правового поділу злочинів у сфері економіки на окремі групи була спрямована на виявлення злочинних діянь цього характеру серед запропонованої самим законодавцем у КК України загальної класифікації злочинів на Розділи. Відповідно, були виокремлені сфери, де має місце злочинний вплив розглядуваного явища. Тому у запропоновані класифікаційні групи входять не всі злочини, передбачені у відповідних розділах КК України, а окремі, які будуть вказані у наступних роботах.

Висновок. У результаті аналізу запропонованих визначень понять та класифікацій злочинів у сфері економіки можна зробити такі висновки:

1. Відсутність ґрунтовних досліджень щодо питань встановлення поняття та здійснення класифікації злочинів у сфері економіки з боку вітчизняних учених-правників ускладнює ефективне здійснення практичної діяльності щодо протидії розглядуваному явищу.

2. Встановлення обсягу та змісту поняття злочинів у сфері економіки є підсумком процесу пізнання досліджуваного явища. Однак, варто зауважити, що запропоновані визначення та класифікація не є незмінними та остаточно встановленими. Це пов'язано з безперервним розвитком та модернізацією, відповідно до вимог часу, економічних відносин і процесів організації та регулювання ними.

3. Запропонована класифікація злочинів у сфері економіки здійснена на підставі суттєвої ознаки досліджуваного явища – видового об'єкта посягання, тому не виникає сумнівів щодо природного характеру цієї класифікації.

---

1. Жеребкін В.Є. Логіка: підручник / В.Є. Жеребкін. – К.: Знання, 2008. – 255 с.

2. Антипов В.І. Тіньова економіка та економічна злочинність: світові тенденції, українські реалії та правові засоби контролю: (теоретико-методологічні узагальнення) / В.І. Антипов. – Вінниця: ДП ДКФ, 2006. – 1039 с.

3. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – [3-тє вид., перероб. та доп.] – К.: Атіка, 2002. – 1056 с.

4. Жеребкин В.Е. Логический анализ понятий права / В.Е. Жеребкин. – К.: Вища школа, 1976. – 150 с.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.slovyk.net/?swrd=%CF%F0%E0%E2%EE%EF%EE%F0%F3%F8%E5%ED%ED%FF>
6. Кудрицький А.В. Український Радянський Енциклопедичний Словник: в 3 т. / А.В. Кудрицький. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1986. – 751 с.
7. Юрій С.І. Економічна теорія: політична економія / С.І. Юрій. – К.: Кондор, 2009. – 604 с.
8. Ужва Л.А. Экономическая система Украины как интегрированный объект уголовно-правовой охраны / Л.А. Ужва // Економіко-правові аспекти розвитку транспортних систем ОНМУ. – Вип. II. – Одеса: Латстар, 2002. – С. 153–164.
9. Озерський І.В. Економічна злочинність (поняттєво-правовий та психологічний аналіз) / І.В. Озерський, І.О. Кашук // Економіка, фінанси, право: щомісячний інформаційно-аналітичний журнал. – 2004 – Вид. 11. – 39 с.
10. Шульженко Ф.П. Юридична відповідальність за правопорушення у сфері економіки: навчальний посібник / Ф.П. Шульженко, Є.В. Невмержицький. – К.: КНЕУ, 2003. – 171 с.
11. Бойко А.М. Детермінація економічної злочинності в Україні в умовах переходу до ринкової економіки (теоретико-кримінологічне дослідження): монографія / А.М. Бойко. – Львів: видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – 380 с.
12. Бойко А. Про поняття та основні ознаки економічної злочинності / А. Бойко // Вісник Національної прокуратури України. – 2008. – № 4 (12). – 127 с.
13. Климок Г.Н. Основы экономической теории: политекономический аспект: підручник / Г.Н. Климок. – К.: Знання-Прес, 2002. – 615 с.
14. Свинцов В.И. Логика: учебник для вузов / В.И. Свинцов. – М.: Высшая школа, 1987. – 287 с.
15. Щодо єдиного порядку обліку злочинів у сфері економіки: Спільна вказівка Ген. прокуратури, МВС, ДПА та Служби безпеки України від 02.06.2004 року № 12-157 окв. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.stat@uvddon.dones.ua>.
16. Коваленко В.В. Профілактика економічної злочинності в Україні: концептуальні засади, організаційно-правові основи, проблеми управління: монографія / В.В. Коваленко. – Харків: Видавництво Національного університету внутрішніх справ, 2004. – 420 с.
17. Хоменко І.В. Логіка для юристів: підручник / І.В. Хоменко – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 224 с.
18. Устинова Т.Д. Уголовная ответственность за лжепредпринимательство / Т.Д. Устинова. – М.: Издательство НОРМА, 2003. – 144 с.
19. Волженкин Б.В. Экономические преступления / Б.В. Волженкин. – СПб.: Юридический центр Пресс, 1999. – 312 с.

Стаття надійшла 28 жовтня 2010 р.

**ДОСВІД ВИКОРИСТАННЯ БЛАНКЕТНИХ
ДИСПОЗИЦІЙ У ЧИННОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ
ЗАКОНОДАВСТВІ ЗАРУБІЖНИХ ДЕРЖАВ**

Аналізується досвід використання бланкетних диспозицій у чинному кримінальному законодавстві зарубіжних держав; визначено спільні ознаки із українською законотворчою практикою; вказано на позитивні аспекти в частині використання бланкетних диспозицій.

Ключові слова: бланкетні диспозиції, кримінальне законодавство, зарубіжні держави.

Анализируется опыт использования бланкетных диспозиций в действующем уголовном законодательстве зарубежных государств; определено общие признаки с украинской законотворческой практикой; указано на позитивные аспекты в части использования бланкетных диспозиций.

Ключевые слова: бланкетные диспозиции, уголовное законодательство, зарубежные государства.

The experience of the usage of blanket dispositions in the current criminal legislation of the foreign states is analyzed; general characteristics with Ukrainian legal practice are defined; the positive aspects in the blanket dispositions usage part are emphasized.

Key words: blanket dispositions; criminal legislation; foreign states.

Постановка проблеми. «Аксіомою можна визнати те, що освоєння реальної дійсності неможливе без опанування минулого та іншого досвіду, а останнє – без порівнянь» [1, с. 9]. В частині ж досвіду використання бланкетних диспозицій у чинному кримінальному законодавстві зарубіжних держав таке дослідження є особливо цінним з огляду на неоднозначні оцінки науковців у частині існування інституту бланкетних диспозицій.

Стан дослідження. Деякі аспекти проблеми бланкетних диспозицій в статтях Особливої частини Кримінально кодексу (далі – КК) України розглядали у своїх працях В.О. Гацелюк [2], В.К. Гришук [3; 4], Н.О. Гуторова [5], О.О. Дудоров [6; 7; 8; 9], О.М. Костенко [10], В.О. Навроцький [11, с. 79–80; 12; 13]. Однак, вектор на дослідження, вла-

сне, зарубіжного досвіду використання бланкетних диспозицій у кримінальному законодавстві є лише у праці М.І. Хавронюка [1, с. 634–635].

Метою цієї статті є аналіз закономірностей використання бланкетних диспозицій при формуванні кримінально-правових заборон у чинному кримінальному законодавстві зарубіжних держав; визначення на їх основі переваг національних законотворчих традицій, усунення недоліків у національному кримінальному законодавстві і, врешті, запозичення дієвих правових інститутів, механізмів регулювання, надбаних правовими системами інших держав.

Новизна роботи полягає в тому, що вперше на науковому рівні проаналізовано використання бланкетних диспозицій у чинному кримінальному законодавстві зарубіжних держав; вказано на позитивні аспекти в частині визначення загальних засад кримінальної відповідальності з використанням бланкетних вказівок.

Виклад основних положень. Отже, проаналізуємо досвід використання бланкетних диспозицій у чинному кримінальному законодавстві окремих держав. Для порівняння оберемо КК окремих держав, що входили у Радянський Союз (Російської Федерації [14] (далі – РФ), Республіки Білорусь [15] (далі – Білорусь), Республіки Казахстан [16] (далі – Казахстан), Республіки Азербайджан [17] (далі – Азербайджан), Киргизької Республіки [18] (далі – Киргизстан)). Такий екскурс доречний з огляду на спільність історії, в тому числі правової. Для контрасту ж і повноти дослідження розглянемо правовий досвід використання бланкетних диспозицій у кримінальних законах європейських держав, які є членами Європейського Союзу (Французької Республіки (далі – Франція) [19], Королівства Іспанії [20] (далі – Іспанія), Республіки Польщі [21] (далі – Польща), Федеративної Республіки Німеччини [22] (далі – ФРН), Естонської Республіки [23] (далі – Естонія) (Естонія одночасно є і пострадянською державою)) та які не є членами Європейського Союзу (Республіки Сан-Марино [24] (далі – Сан-Марино), Швейцарської Конфедерації [25] (далі – Швейцарія)); а також неєвропейських держав (Індії [26] та Китайської Народної Республіки [27] (далі – КНР)).

Отже, дослідимо, чи взагалі використовується бланкетний спосіб викладу ознак складів злочинів, якщо так, то щодо якої групи (роду) злочинів. Так, щодо кримінальних законів окремих держав, що входили у Радянський Союз (РФ, Білорусь, Казахстан, Азербайджан, Естонія, Киргизстан), то проведений аналіз показує, що у їх кримінальних законах бланкетні диспозиції використовуються доволі часто (в

середньому десь у 50% статей). При цьому найбільша кількість бланкетних диспозицій, як і в КК України, зосереджена в статтях розділів (глав) кримінальних законів, що передбачають відповідальність за досягання на правовідносини, які характеризуються високим рівнем іншогогалузевої урегульованості. Наприклад, у КК РФ найбільша кількість бланкетних диспозицій у статтях, що передбачають: злочини проти конституційних прав і свобод людини і громадянина (глава 19), в сфері економічної діяльності (глава 22), проти інтересів служби в комерційних і інших організаціях (глава 23), проти здоров'я населення і громадської моральності (глава 25), екологічні злочини (глава 26), проти безпеки руху і експлуатації транспорту (глава 27), проти військової служби (глава 33). У КК Білорусії відповідно у главах, які визначають злочини проти конституційних прав і свобод людини і громадянина (глава 23), проти порядку здійснення економічної діяльності (глава 25), проти екологічної безпеки і природного середовища (глава 26), проти громадської безпеки (глава 27), проти здоров'я населення (глава 29), проти правосуддя (глава 34), військові злочини (глава 37). Своєю чергою, у КК Казахстану найширше бланкетний спосіб викладу ознак складів злочинів використовується в главах, що передбачають злочини проти конституційних та інших прав і свобод людини і громадянина (глава 3), у сфері економічної діяльності (глава 7), проти інтересів служби в комерційних і інших організаціях (глава 8), проти громадської безпеки і громадського порядку (глава 9), проти здоров'я населення і моральності (глава 10), екологічні злочини (глава 11), злочини проти порядку управління (глава 14), військові злочини (глава 16). Не відрізняється в цьому аспекті й правовий досвід Азербайджану. Знову ж таки, найбільша кількість бланкетних диспозицій зустрічається у статтях КК Азербайджану, які передбачають склади злочинів у сферах, що характеризуються значним обсягом правової урегульованості: проти конституційних прав і свобод людини і громадянина (глава 21), в сфері економічної діяльності (глава 24), проти громадської безпеки (глава 25), екологічні злочини (глава 28), злочини проти військової служби (глава 35) тощо.

Таким чином, законотворчі правила і традиції пострадянських держав у частині використання бланкетного способу викладу диспозицій в статтях кримінальних законів, що містять норми забороненої поведінки, суттєво не відрізняється. І така особливість є лише підтвердженням спільних історичних коренів та спільної минулої правової системи, яку М.І. Хавронюк іменує «соціалістичною» [1, с. 13].

Що ж до проаналізованого нами кримінального законодавства європейських держав, то слід зазначити, що, як правило, поряд із КК, діють інші кримінальні законодавчі акти. Наприклад, у Франції станом на 2000 рік кримінальне право нараховувало майже 15000 заборон кримінально-правового характеру [28, с. 237–238]. І це пояснюється не великим обсягом КК Франції, а наявністю численних нормативно-правових актів, що містять такі заборони: Закон про комерційні товариства (1966), Закон про азартні ігри (1985), Військово-кримінальний кодекс Франції (в редакції 1982 року) тощо [1, с. 62]. Отже, кримінально-правова охорона широкого кола правовідносин винесена за межі КК. А тому статей з бланкетними диспозиціями порівняно менше (близько 30%).

У Польщі, поряд із КК, діють, зокрема, Чековий закон (1936), Закон про боротьбу з незаконним виробництвом спирту (1959), Кодекс про податкові злочини (1999), Кодекс про проступки (1971) тощо [1, с. 55] (однак, досліджено було лише КК Польщі). Кількість же статей, в яких містяться бланкетні диспозиції, в Особливій і Військовій частинах КК Польщі приблизно 40%. Така цифра, звичайно, не відображає реального стану використання бланкетних диспозицій, оскільки, наприклад, злочини в сфері економіки, які, зазвичай, передбачають необхідність звернення до іншогогалузевого нормативного матеріалу, винесені в окремі закони.

Що ж до КК Іспанії [20], то цей Кодекс складається зі Вступного розділу, трьох Книг, Додаткових і Перехідних положень. У Вступному розділі зазначається, що Кодексу властиве намагання як до універсальності, так і до стабільності, але існують сфери, у яких через певні особливості чи природу самих об'єктів ця стабільність і усталеність неможливі. До такої сфери належать, наприклад, злочини, пов'язані з контролем за валютними операціями. Постійна зміна економічних умов і нормативних актів, які регулюють ці злочини, вимагає розташовувати кримінально-правові норми в указаних законах і залишити їх поза Кодексом. Тому у таких випадках кримінально-правове регулювання здійснюється спеціальними законами. «Такі спеціальні закони регулюють лише фінансові, валютні, податкові та інші правовідносини, які часто змінюються. Це, зокрема, закони про: злочини, що посягають на свободу слова, зібрань і асоціацій (1980); покарання за незаконне прослуховування телефонних переговорів (1984), боротьбу із збройними бандами та терористичними елементами (1984)» [1, с. 58]. Проте загалом КК Іспанії містить основний масив кримінально-

правових норм, що визначають злочини (Книга 2) і проступки (Книга 3). Таким чином, аналіз КК Іспанії показує, що лише близько 30% складів злочинів сформульовані за допомогою бланкетних диспозицій.

Не є винятком кримінальне законодавство ФРН, яке включає: «а) КК; б) додаткове законодавство (Nebengesetze); в) кримінальне законодавство земель» [1, с. 65]. Так, окремими джерелами законодавства, наприклад, є: Порядок оподаткування (1976), Закон про зовнішні податки (1972), Закон про торгівлю цінними паперами (1998), Закон проти недозволеної конкуренції (1909), Закон про дорожній рух (1952), Закон про подальше спрощення господарського кримінального законодавства (1954) [1, с. 65–66] тощо.

А відповідно до ст. 333 КК Швейцарії загальні приписи цього КК, як правило, застосовуються щодо діянь, які визнаються кримінально караними згідно з іншими федеральними законами тоді, коли останні не містять самостійних приписів. До таких джерел, для прикладу, належить Військово-кримінальний кодекс (1927 року). Крім того, згідно з ч. 1 ст. 335 КК Швейцарії кантони мають право на законотворення в сфері кримінального права, якщо воно не є предметом федерального законотворення. Зокрема, кантони мають право встановлювати кримінально-правові приписи щодо захисту податкового права кантонів (ч. 2 ст. 335 КК Швейцарії).

Отже, очевидно, що велика кількість правовідносин, як правило, найбільш динамічних, таких, що відчутно реагують на економічні та соціальні зміни, включені в окремі закони. Видається, що такий правовий досвід даних держав має, поряд із безсумнівним позитивом, і негативні прояви. До позитивних можна віднести те, що винесення складів злочинів, які характеризуються значним обсягом правової урегульованості і мінливістю, дозволяє більш конкретно, описовим способом визначити всі ознаки відповідних складів злочинів, що, без сумніву, спрощує правозастосування. З іншого боку, прийняття таких кримінальних законів ускладнює нормативну систему злочинів. Крім того, описовий спосіб викладу ознак складів злочинів не забезпечує стабільність законодавства, передбачає необхідність внесення змін відповідно до розвитку, диференціації охоронюваних правовідносин.

Отже, і для високорозвинутих європейських держав використання бланкетних диспозицій в кримінальному законодавстві є відомою законотворчою практикою забезпечення ефективної охорони динамічних правовідносин, врешті, забезпечення системності права, однак кримінально-правова охорона найбільш гнучких до змін

правовідносин забезпечується окремими законами. Видається, що такі спільні правові традиції пояснюються належністю проаналізованих держав до однієї правової сім'ї – континентальної системи права, крім того, членством окремих із них у Європейському Союзі, що, звичайно, передбачає і уніфікацію законодавства.

Особливо цікавим для порівняння є правовий досвід неєвропейських держав (Індії та КНР), які різняться не лише географічною віддаленістю, але й своїми правовими традиціями. Так, проведений аналіз справді засвідчує суттєво інші кількісні показники бланкетних диспозицій в статтях кримінальних законів. Так, в КК Індії – приблизно 25%; у КК КНР – приблизно 40%.

При цьому у КК Індії диспозиції викладені з високим рівнем казуальності (наприклад, ст. 444 передбачає відповідальність за таємне порушення межі чужого будинку між заходом і сходом сонця). Найбільша кількість бланкетних диспозицій у статтях, що передбачають відповідальність за неповагу законної влади посадових осіб (глава X), за неправдиві свідчення і злочини проти правосуддя (глава XI), за злочини проти людського тіла (глава XVI). У главах же, що містять злочини проти виборів (глава IX-A), злочини, які відносяться до монети і державних марок (глава XII), проти народного здоров'я, безпеки, благополуччя і моральності (глава XIV), злочини, що відносяться до документів і торгових знаків і знаків власника (глава XVIII), які об'єктивно, виходячи з специфіки правовідносин, повинні були б формулюватися за допомогою бланкетних диспозицій, насправді таких диспозицій не багато. На відміну ж від усіх вищепроаналізованих кримінальних законів, в КК Індії злочини, які посягають на статеву свободу особи, а також злочини, що відносяться до шлюбу, містять бланкетні диспозиції (наприклад, ст.ст. 366, 366-A, 366-B, 375, 493). Йдеться про вказівку на незаконність статевих зносин, під якими розуміють, зокрема, статеві зносини поза шлюбом. Причини таких відмінностей, очевидно, слід шукати в особливостях і тонкощах культурного та правового розвитку цієї держави.

Далі проаналізуємо, які типові та нетипові лексичні прийоми використовуються у кримінальних законах зарубіжних держав з метою відсилки до іншогогалузевих норм, чи обмежується при цьому допустимий рівень бланкетності. Так, серед поширених і в КК України, в кримінальному законодавстві проаналізованих держав, використовуються, зокрема, такі лексичні вказівки на:

– порушення Конституції держави, конституційний (неконституційний) характер певних ознак складів злочинів (наприклад, ст. 278

КК РФ; ст. 357 КК Білорусії; § 3 ст. 226 КК Польщі; ст.ст. 265, 275, 279 КК Швейцарії; КК ФРН);

– міжнародне право (наприклад, ст. 61(1) КК Естонії; ст.ст. 269, 299 КК Швейцарії; КК Білорусії);

– міжнародні договори держави (наприклад, ст.ст. 355, 356 КК РФ; ст.ст. 158, 159 КК Казахстану);

– порушення загальноновизнаних міжнародних звичаїв (наприклад, ст. 136 КК Польщі; п. 1 § 104 КК ФРН);

– порушення закону (наприклад, ст. 208 КК РФ; ст. 310 КК Казахстану; ст.ст. 158, 279 КК Швейцарії, ст.ст. 223-15, 336-4 КК Франції, КК Індії);

– законодавство (наприклад, ст.ст. 141(1), 191, 253 КК РФ; ст.ст. 213, 218, 284, 327 КК Казахстану);

– норми конкретних нормативно-правових актів і навіть конкретну статтю акта (наприклад, КК Естонії: ст. 120(1) містить посилання на Закон про штучне запліднення і захист ембріона, ст. 133(1) – на ч. 1 ст. 12 Закону про оперативну-розшукову діяльність, ст. 188(8) – на Закон про протидію легалізації (відмиванню) грошей; КК Киргизстану: ст. 146-1 містить посилання на Закон про омбудсмена Киргизької Республіки, ст. 318-1 – на ст. 48 Кримінально-процесуального кодексу Киргизької Республіки; § 85 КК ФРН – на § 33 абзацу 3 Закону про партії; ст. 223-8 КК Франції – на Кодекс законів про охорону здоров'я). Звичайно, що посилання на конкретний нормативно-правовий акт спрощує правозастосування, однак кримінально-правова норма з такого роду посиланням не є гнучкою. А тому видається, що посилання на визначений нормативно-правовий акт доцільне лише у випадку високої стабільності та незмінності акта, наприклад, Конституції, як це має місце у КК України. В інших же випадках обґрунтовано вказувати юридичну силу і (або) лише галузеву приналежність акта, що застосовується для конкретизації змісту бланкетної диспозиції;

– порушення правових приписів конкретного органу (наприклад, ст. 244 КК Білорусії – невиконання приписів антімонопольних органів; ст.ст. 591, 596 КК Іспанії – нормативно-правові акти уряду; §106 б КК ФРН – розпорядження, яке видає Законодавчий орган Федерації чи Землі або Президент; ст. 226-3 – декрет Державної ради). Принагідно зазначимо, що в КК України є лише одна бланкетна диспозиція, яка містить вказівку на орган, уповноважений на прийняття нормативного акта з даного питання – примітка до ст. 305);

– незаконність чи неправомірність діяння (наприклад, ст.ст. 107, 113, 146, 147, 170 КК РФ; ст.ст. 142, 143, 151, 199, 224, 225, 227, 227-1 КК Казахстану; ст. 420 КК Іспанії; ст.ст. 138, 142, 143, 146, 331 КК Швейцарії; ст.ст. 222-35, 222-36, 224-1, 432-11 КК Франції; КК Індії);

– несанкціонований характер діяння (наприклад, ст.ст. 181, 273 КК РФ);

– невиконання чи неналежне виконання обов'язків щодо злочинів, що вчиняються шляхом бездіяльності (наприклад, ст.ст. 118, 124, 156, 157, 178, 199, 293 КК РФ; ст.ст. 137, 232, 305, 315, 316, 359, 367 КК Казахстану; ст.ст. 159, 166, 217, 325 КК Швейцарії; ст.ст. 221-6, 222-19, 227-5, 227-6 КК Франції);

– порушення певних правил (наприклад, ст.ст. 143, 155, 172, 236 КК РФ; ст.ст. 152, 245, 246, 267 КК Казахстану; ст.ст. 229, 230 КК Швейцарії).

Серед непоширених у кримінальному законодавстві України лексичних прийомів відсилки до іншогогалузевих норм чи навіть моральних норм можна виділити, зокрема, вказівки на:

– порушення конкретних міжнародно-правових актів (наприклад, ст. 608 КК Іспанії відсилає до I і II Женевської конвенції від 12 серпня 1949 року, I Додаткового Протоколу від 8 червня 1977 року, II Гаазької конвенції від 29 липня 1899 року);

– порушення адміністративних правил (ст.ст. 225, 278 КК КНР, ст.ст. 289, 311 КК Швейцарії) чи адміністративних законів (ст. 300 КК КНР);

– порушення правового режиму (наприклад, ст. 61(3) КК Естонії – порушення правового режиму поводження з військовополоненими); однак, очевидно, що йдеться про незаконність дій, а тому такий прийом відрізняється лише суто морфологічно;

– порушення вимог компетентної влади (ст. 566 КК Іспанії);

– незаслужений характер діяння (наприклад, ст. 197 КК Сан-Марино передбачає відповідальність особи, яка незаслужено привласнює собі рухоми річ; хоча зрозуміло, що фактично йдеться про привласнення речі без достатніх правових підстав);

– порушення внутрішніх актів (наприклад, ст. 159 КК КНР вказує на статут компанії);

– норми моралі (наприклад, ст. 260 КК Сан-Марино передбачає відповідальність особи, яка принижує символи будь-якої релігії, що не суперечать моральним устоям; ст. 282 КК Сан-Марино – вчинення дій, що суперечать суспільній моралі).

Крім того, таким, що не застосовується в КК України, є прийом, коли законодавець вказує на незаконність діяння у групі статей і поряд з цим в окремій статті дає розуміння незаконності. Наприклад, в ст.ст. 142, 146, 149, 150, 154 КК Індії вказується на злочинні дії щодо незаконного зібрання. При цьому ст. 141 КК Індії чітко визначає підстави, за яких зібрання вважається незаконним. Тобто диспозиції, які, на перший погляд, видаються сформульованими бланкетним способом, однак по суті вони є відсильними, оскільки сам кримінальний закон містить пояснення незаконності таких діянь. Видається, що в окремих випадках, і в КК України доцільно було б дати роз'яснення незаконності певних діянь, що значно б спростило правозастосування.

Специфічним є використання повної бланкетності у КК Естонії [23], тобто коли у кримінальному законі є «лише пряме посилання на норму відповідного джерела права без вказівки на ознаки складу злочину» [2, с. 182]. Так, ст. 61(1) цього Кодексу передбачає відповідальність за вчинення злочинів проти людства, в тому числі геноциду, як ці злочини визначені нормами міжнародного права. Очевидно, що в статті вказується на ознаки геноциду, тоді як ознаки складів інших злочинів проти людства повинні визначатися, виходячи з норм міжнародного права. Повна бланкетність як юридичний технічний прийом у КК України не застосовується, і видається, що такий прийом, хоча й дозволяє охопити широке коло порушень нормативних приписів інших галузей права, однак виносить визначення ознак складу злочину за межі кримінального закону.

Доречно звернути увагу на окремі нормативні положення Загальних частин кримінальних законів зарубіжних держав, що прямо чи опосередковано визначають засади кримінальної відповідальності за злочини, передбачені статтями з бланкетними диспозиціями.

По-перше, у Загальних частинах кримінальних законів окремих держав (Казахстану, Білорусії, Сан-Марино) є прями вказівки на обов'язковий позитивний характер охоронюваних кримінальним законом правовідносин. Так, у КК Білорусії серед завдань Кодексу названо, зокрема, охорону встановленого *правопорядку* від злочинних посягань (виділено авт.: Я.Г.). У КК Казахстану при розкритті завдань Кодексу прямо вказано на законний характер охоронюваних відносин.

По-друге, щодо злочинів, які полягають у бездіяльності, обов'язковим є встановлення нормативної підстави невиконаного чи неналежно виконаного обов'язку. Незважаючи на логічність такої думки, в КК Польщі, КК ФРН на це вказується прямо (ст. 2 та § 13 відпо-

відно). В КК України аналогічного положення немає, проте на це неодноразово звертав увагу ПВС України.

По-третє, у КК Польщі, ФРН, Швейцарії добросовісне незнання протиправності діяння означає невинність особи, недобросовісне ж може бути підставою для пом'якшення покарання (ст. 30 КК Польщі, § 17 КК ФРН, ст. 20 КК Швейцарії). А ст. 122-3 КК Франції вказує, що не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка надасть докази того, що в силу помилки відносно права, якої не можна було уникнути, вона вважала, що має законні підстави для вчинення діяння [19].

Зважаючи на те, що ці питання в КК України взагалі не врегульовані, такий досвід не просто цікавий, а практично значущий.

Висновки. В цілому, проведене дослідження дає підстави для таких висновків. Законотворча практика використання бланкетного способу викладу ознак складів злочинів у чинних КК окремих зарубіжних держав має низку спільних ознак із українською кримінальною законотворчою практикою: максимальна кількість бланкетних диспозицій у статтях розділів кримінальних законів, що передбачають злочини, які посягають на відносини, що характеризуються значним обсягом правової урегульованості та мінливістю; кількість бланкетних диспозицій в статтях кримінальних законів окремих пострадянських держав практично однакова (в середньому десь у 50% статей), у високорозвинутих же європейських державах кримінально-правова охорона найбільш динамічних правовідносин забезпечується окремими законами, а тому кількість бланкетних диспозицій власне у КК порівняно менша; для відсилки до норм інших галузей права використовуються практично однакові мовні засоби.

Поряд з цим, у загальних положеннях КК окремих зарубіжних держав (Республіки Польщі, Федеративної Республіки Німеччини, Французької Республіки, Швейцарської Конфедерації) є норми, що регулюють окремі питання застосування статей з бланкетними диспозиціями – вказують на обов'язковий позитивний характер охоронюваних кримінальним законом правовідносин; на необхідність встановлення нормативної підстави невиконаного чи неналежно виконаного обов'язку у злочинах, що вчиняються шляхом бездіяльності; визначають правові наслідки добросовісного незнання протиправності діяння. Такий досвід видається вартим запозичення.

---

1. Хавронюк М.І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації: монографія / М.І. Хавронюк. – К.: Юрисконсульт, 2006. – 1048 с.

2. Гацелюк В.О. Реалізація принципу законності кримінального права України (загальні засади концепції) / В.О. Гацелюк. – Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2006. – 280 с.

3. Гришук В.К. Окремі проблеми ретроспективності кримінального закону / В.К. Гришук // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матер. III регіон. наук. конфер. – Львів, 1997. – С. 222–228.

4. Гришук В.К. Поняття, предмет, методи, завдання, функції система, джерела та принципи українського кримінального права / В.К. Гришук // Вибрані наукові праці. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. – С. 748–795.

5. Гуторова Н.О. Кримінально-правова охорона державних фінансів України: монографія / Н.О. Гуторова. – Харків: Видавництво Національного університету внутрішніх справ, 2001. – 384 с.

6. Дудоров О.О. Проблеми кримінально-правової охорони системи оподаткування України: дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право і кримінологія; кримінально-виконавче право» / О.О. Дудоров. – Луганськ, 2007. – 528 с.

7. Дудоров О.О. Бланкетність у кримінальному праві: проблеми і перспективи / О.О. Дудоров // Вибрані праці з кримінального права / передне слово д-ра юрид. наук проф. В.О. Навроцького; МВС України, Луганський державний університет внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка. – Луганськ, 2010. – С. 50–56.

8. Дудоров О.О. Про місце бланкетної диспозиції змісту складу злочину / О.О. Дудоров // Вісник Академії адвокатури України. – 2009. – Число 1 (14). – С. 257–260.

9. Дудоров О.О. Про необхідність законодавчої регламентації юридичної помилки при вчиненні злочинів із змішаною протиправністю / О.О. Дудоров // Вибрані праці з кримінального права / передне слово д-ра юрид. наук проф. В.О. Навроцького; МВС України, Луганський державний університет внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка. – Луганськ, 2010. – С. 61–71.

10. Костенко О.М. Поняття «незаконні дії» в Кримінальному кодексі України (проблеми визначення, тлумачення, кваліфікації) / О.М. Костенко // Новий Кримінальний кодекс України: Питання застосування і вивчення: матер. міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25–26 жовтня 2001 року) / редкол.: В.В. Сташис. (голов. ред.) та ін. – К.–Х.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 193–196.

11. Навроцький В.О. Основи кримінально-правової кваліфікації: навчальний посібник / В.О. Навроцький. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 704 с.

12. Навроцький В.О. Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право і кримінологія; кримінально-виконавче право» / В.О. Навроцький. – Х., 2000. – 36 с.

13. Навроцький В.О. Субсидіарне застосування правових норм при кримінально-правовій кваліфікації / В.О. Навроцький // Вісник Луганської академії внутрішніх справ імені 10-річчя незалежності України. – 2000. – Вип. 3. – С. 111–115.

14. Уголовный кодекс Российской Федерации от 13 июня 1996 года (состоянием на 24 июля 2007 года) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ipprolaw.com>.

15. Уголовный кодекс Республики Беларусь от 9 июля 1999 года (состоянием на 25 января 2006 года) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pravo.levonevsky.org>.

16. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 16 июля 1997 года (состоянием на 1 августа 2001 года) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.base.zakon.Kz/doc/lawyer>.

17. Уголовный кодекс Республики Азербайджан от 30 декабря 1999 года (состоянием на 1 сентября 2000 года) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.Km_undp.sk/uploads/public.

18. Уголовный кодекс Киргизской Республики от 18 сентября 1997 года (состоянием на 17 февраля 2003 года) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.legislation.org/ru>.

19. Уголовный кодекс Франции от 1 января 1991 года (состоянием на июль 2000 года) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://law.edu.ru/norm/norm.asp>.

20. Уголовный кодекс Королевства Испания от 1995 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.law.edu.ru/norm>.

21. Уголовный кодекс Республики Польша от 1 января 1997 года (состоянием на 1 августа 2001 года) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.law.edu.ru/norm>.

22. Уголовный кодекс Федеральной Республики Германии в редакции от 13 ноября 1998 года (состоянием на 15 мая 2003 года) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://web1.law.edu.ru/norm>.

23. Уголовный кодекс Эстонской Республики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.shinarva.w777w.ru>.

24. Уголовный кодекс Республики Сан-Марино от 25 февраля 1974 года (состоянием на 2001 год) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://web1.law.edu.ru/norm>.

25. Уголовный кодекс Швейцарской Конфедерации от 21 декабря 1937 года (состоянием на апрель 2002 года) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://web1.law.edu.ru/norm>.

26. Уголовный кодекс Индии / под ред. и с предисловием Б.С. Никифорова; перевод с англ. А.С. Михлина. – М.: Издательство иностранной литературы, 1958. – 240 с.

27. Уголовный кодекс Китайской Народной Республики от 14 марта 1997 года (состоянием на 2001 год) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.law.edu.ru/norm>.

28. Уголовное право зарубежных государств. Особенная часть: учеб. пособие / под ред. И.Д. Козочкина. – М.: Издательский дом «Камерон», 2004. – 578 с.

Стаття надійшла 29 листопада 2010 р.

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА. ОПЕРАТИВНО- РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343:85:343:98

О.В. Батюк

ПРОФІЛАКТИКА ЗЛОЧИННОСТІ У МІСЦЯХ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ КРИМІНАЛІСТИЧНИМИ ЗАСОБАМИ

Проведено комплексне дослідження теоретичних положень щодо особливостей профілактичних заходів попередження злочинності у місцях позбавлення волі. Запропоновані практичні рекомендації для ефективного використання криміналістичних засобів профілактичної діяльності в місцях позбавлення волі.

Ключові слова: злочинність, профілактика, криміналістика, засоби, місця позбавлення волі.

Проведено комплексное исследование теоретических положений относительно особенностей профилактических мероприятий предупреждения преступности в местах лишения свободы. Предложены практические рекомендации для эффективного использования криминалистических средств профилактической деятельности в местах лишения свободы.

Ключевые слова: преступность, профилактика, криминалистика, средства, места лишения свободы.

The integrated study of theoretical standpoints concerning the peculiarities of crime preventing precautions in the places of imprisonment is done by the author. Practical recommendations for efficient use of criminalistics means of preventive activity in the places of imprisonment are suggested in the article.

Key words: criminality, prevention, criminalistics, means, places of imprisonment.

Постановка проблеми. Як свідчить судово-слідча практика боротьби зі злочинністю в місцях позбавлення волі, включаючи

можливості криміналістичних засобів, у механізмі злочинної поведінки велике значення мають особистісні властивості саме засуджених, оскільки у більшій мірі саме вони стали жертвами злочинів в установах виконання покарань (надалі – УВП). Варто погодитись із науковцями, які зазначають, що злочину, вчиненого в УВП, могло й не бути, а той, який розпочався, закінчився б безрезультатно, якби потенційна жертва проявила обережність і дала належну відсіч злочинцю, а адміністрація колонії своєчасно на рівні можливостей криміналістики та ОРД виявила конфлікт, що зародився [1, с. 421]. Сьогодні головне завдання профілактики злочинності у місцях позбавлення волі полягає в тому, щоб змінити існуючий погляд на практику боротьби зі злочинністю в УВП, зокрема, на організацію заходів щодо її попередження, визнати віктимологічне запобігання важливим засобом протидії вказаному антисуспільному явищу.

Стан дослідження. У кримінологічній та кримінально-виконавчій літературі питання щодо профілактики злочинності загалом та у місцях позбавлення волі зокрема розглядалися такими науковцями: А.І. Долгова, О.М. Джужа, Н.Ф. Кузнецова, О.Г. Колб, О.М. Литвак, С.Ю. Лукашевич, А.Х. Степанюк та ін. Незважаючи на низку досліджень із визначеної проблеми, нині існує чимало особливостей криміналістичного характеру, які доцільно враховувати під час здійснення профілактики злочинності у місцях позбавлення волі.

Метою статті є проведення комплексного дослідження теоретичних положень щодо особливостей профілактичних заходів попередження злочинності у місцях позбавлення волі з метою вироблення на цій основі практичних рекомендацій для ефективного використання криміналістичних заходів профілактичної діяльності в місцях позбавлення волі.

Виклад основних положень. Аналіз чинного кримінально-виконавчого законодавства та відомчих нормативних актів Державної кримінально-виконавчої служби (надалі – ДКВС України), включаючи ті, які регулюють організацію криміналістичних заходів, у тому числі оперативно-розшукових дій в УВП, показав, що вони повною мірою створили належні механізми захисту осіб, які є носіями віктимної поведінки. Так, закріпивши в ст. 10 КВК України право засуджених на особисту безпеку, законодавець у цьому Кодексі не вчинив інших логічних кроків по суті. Наприклад, ст. 92 КВК «Роздільне тримання засуджених до позбавлення волі у виправних і виховних колоніях», де відсутня норма, яка б дозволяла адміністрації колонії тримати

ізолювано від інших вищезазначені категорії засуджених з підвищеною «віктимною небезпекою», а саме: злісних порушників, злочинних авторитетів, «пригноблених» та ін. Саме тому ми погоджуємося із О.Г. Колбом про те, що внесення доповнень у вищенаведену статтю є об'єктивно обумовленою необхідністю в контексті завдань профілактики повторних злочинних проявів з боку засуджених та проведення щодо них оперативно-розшукових заходів [1, с. 423].

Дослідження матеріалів службових розслідувань в місцях позбавлення волі свідчать, що саме дані криміналістичного характеру персоналом УВП не використовуються умисно та елементарно майже нічого не робиться, щоб захистити права вказаної категорії засуджених, як це передбачено ст. 10 КВК України. Саме це, на наш погляд, дозволяє зробити висновок, що профілактика злочинності у місцях позбавлення волі має глобальний характер як для України, так і для усього світового співтовариства. Як зазначено в матеріалах міжнародної конференції щодо реформи виконання кримінальних покарань, яка відбулась 13–17 квітня 1999 року в Лондоні, «...порушення прав людини... насильство і корупція отримали в місцях позбавлення волі широке розповсюдження» [2, с. 6].

Профілактика злочинів в УВП, маючи складну структуру, повинна здійснюватись максимальною кількістю суб'єктів як на внутрішньому, так і на зовнішньому рівнях, у різних видах і формах, включаючи криміналістичні, оперативно-розшукові та ін. Проте на цьому шляху, як засвідчує практика, є низка об'єктивних перешкод. Як зробила висновок А.І. Долгова, головною проблемою у здійсненні вказаної діяльності є її інформаційне забезпечення [3, с. 378].

На наш погляд, варто погодитися із тими науковцями, які вважають, що певні можливості для вирішення вищезазначеної проблеми вказані в п. 5 ч. 2 ст. 18 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», у якій зазначається таке: «Посадові і службові особи органів і установ виконання покарань, слідчих ізоляторів мають право ... одержувати безперешкодно від підприємств, установ і організацій незалежно від форм власності та об'єднань громадян відомості, матеріали та іншу допомогу, необхідні для виконання покладених завдань». Проте загальність цієї норми, неконкретність і деяка анонімність змісту (без врахування вимог ст. 32 Конституції України та Закону України «Про інформацію») не повною мірою дозволяє адміністрації УВП отримувати відомості на засуджених у пропонованому нами контексті [1, с. 424].

Важливе значення для профілактики злочинності у місцях позбавлення волі набуває і зовнішнє (на рівні інших правоохоронних органів) інформаційне забезпечення, включаючи криміналістичні дані щодо особи засудженого, які в сьгоднішніх умовах функціонування системи суб'єктів спеціальної профілактики злочинів мають ті ж проблеми, що і система вищого рівня (система профілактики в цілому в Україні), через відсутність належного правового поля, неефективну взаємодію між правоохоронними органами та у зв'язку з немотивованістю – інтересу останніх до осіб, які є носіями віктимної поведінки, особливо в УВП.

Аналіз цього явища показує, що його причини знаходяться назовні: велика кількість щорічно зареєстрованих в Україні злочинів, висока питома вага призупинених провадженням та нерозкритих кримінальних справ та ін. Так, тільки 2009 року в судах розглянуто 696 422 кримінальні справи, порушені правоохоронними органами за фактами злочинів [4]. Це об'єктивно не дає змоги працівникам правоохоронних органів більш предметно займатись профілактикою злочинності загалом та у місцях позбавлення волі зокрема.

Варто наголосити, що за даними судово-слідчої практики негативно на стан цієї діяльності впливає і нерозуміння певною частиною правоохоронців важливості профілактики злочинів криміналістичними засобами. У той самий час, як зазначено в п. 24 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 02.07.2004 р. № 13 «Про практику застосування судами законодавства, яким передбачені права потерпілих від злочинів», «... маючи на увазі, що головним завданням кримінального судочинства є охорона прав та законних інтересів осіб, які беруть участь у ньому, суди повинні гостро реагувати на виявлені під час судового розгляду факти незабезпечення або несвоєчасного забезпечення відповідними органами реального відшкодування шкоди, заподіяної потерпілому злочиним, і мають самі використовувати надані їм законом повноваження з метою такого відшкодування [5, с. 27]. Отже, судова практика орієнтує правоохоронні органи на охорону законних інтересів усіх без винятку осіб, створюючи таким чином певні умови і для організації профілактики у місцях позбавлення волі.

Доцільно зазначити, що окремої оцінки потребує діяльність адміністрації УВП щодо злісних порушників режиму, в результаті якої останні стають «жертвами» зловживань з боку представників першої. Як свідчать результати вивчення кримінальних справ, що порушувались за ознаками складу злочину, передбаченого ст. 391 КК України

«Злісна непокора вимогам адміністрації виправної установи», його суб'єктами не завжди ставали ті особи, щодо яких законодавець заклав зміст цієї правової норми. Як відомо, за правовою природою диспозиція ст. 391 КК передбачає реакцію на дію такого засудженого, що відкрито відмовляється від виконання конкретних вимог представника адміністрації УВП, який має право пред'являти таку вимогу, а засуджений був зобов'язаний і міг її виконати [6, с. 962–963]. При цьому непокора є злісною, якщо відмова від виконання законних вимог була неодноразовою або була виражена в демонстративній чи зухвалій формі.

Аналіз змісту ст. 133 КВК України дозволяє зробити висновок, що злісним порушником установленого порядку відбування покарання є засуджений, який не виконує законних вимог адміністрації, необґрунтовано відмовляється від праці (не менш як три рази впродовж року); припинив роботу з метою вирішення трудових та інших конфліктів; вживає спиртні напої; наркотичні засоби, психотропні речовини або їх аналоги чи інші одурманюючі засоби; виготовляє, зберігає, купує, розповсюджує заборонені предмети; бере участь у настільних та інших іграх з метою здобуття матеріальної чи іншої вигоди; вчинив дрібне хуліганство; систематично ухиляється від лікування захворювання, що становить небезпеку для здоров'я інших осіб, а також вчинив упродовж року більше трьох інших порушень відбування покарання, за умови, якщо за кожне з цих порушень за постановою начальника колонії або особи, яка виконує його обов'язки, були накладені стягнення, що достроково не зняті або не погашені у встановленому законом порядку.

Отже, положення ст. 133 КВК та ст. 391 КК України щодо визнання злісності проступку не є тотожними, що нерідко приводить до неправильної кваліфікації цієї категорії злочинів і до порушень прав засуджених [7, с. 496].

З іншого боку, цілком очевидним є те, що зміст цієї правової норми, насамперед, спрямований на боротьбу з так званими «авторитетами» злочинного середовища. Проте практика застосування ст. 391 КК у кримінально-виконавчій системі перетворилась по суті на формальну реакцію персоналу УВП на випадки злісних порушень засудженими з віктимною поведінкою. Не сприяє підвищенню рівня правозастосувальної практики за цими напрямками існуюча в ДКВС України позиція, коли до критеріїв ефективності діяльності УВП відносять стан боротьби зі злісною непокорою вимогам адміністрації виправної колонії, тобто враховується кількість порушених за ст. 391 КК України кримінальних справ. Такий підхід призводить до того, що:

– діяльність у цьому напрямку зводиться, як правило, до формалізму, враховуючи, що більше 60% порушників режиму піддаються «крайнім» заходам дисциплінарного впливу – стягненням у вигляді поміщення в ДІЗО чи переведення в ПКТ, тобто «потенційних» суб'єктів злочину, що передбачений ст. 391 КК, є достатньо в будь-якій колонії;

– адміністрація УВП вимушена порушувати кримінальні справи за цією статтею КК, оскільки над нею постійно «тяжінють» статистичні показники боротьби із вказаним видом злочинності, а отже, у певних ситуаціях ніби «провокує» засуджених до неправомірних дій або вимушено не застосовує до порушників більш м'які види покарання чи інститути звільнення від юридичної відповідальності, що передбачені законом;

– кримінальної відповідальності уникають найбільш небезпечні категорії засуджених, на документування дій яких потрібно витратити значні зусилля, тривалий час та великі сили, у тому числі можливості криміналістичних заходів та ОРД.

Висновки. Підводячи підсумок усього зазначеного вище, варто вжити таких заходів:

– у кримінально-виконавчому законодавстві та відомчих актах ДДУПВП потрібно усунути низку прогалин, які повинні орієнтувати адміністрацію на конструктивний діалог з ув'язненими і засудженими з метою використання криміналістичних заходів профілактики злочинності;

– незаконні дії деяких представників адміністрації УВП, що виражаються у встановленні позастатутних відносин із засудженими, доставки на об'єкти, що охороняються, та розповсюдженні серед останніх заборонених предметів, отримання персоналом хабарів, не передбачених законодавством винагород, подарунків та ін. Як показують результати досліджень, в основі такої поведінки лежить корисливий мотив та відсутність віри працівника колонії у можливість виправлення засуджених [8, с. 160];

– грубість, безтактність та елементарне невміння персоналу спілкуватися з засудженими. Так, проведеними дослідженнями вчених встановлено, що конфлікти між представниками адміністрації УВП і засудженими виникають у зв'язку з:

а) використанням персоналом у більшості випадків командно-силових методів;

б) навішуванням так званих «ярликів» на засуджених під час спілкування з ними;

в) невмінням діяти у складних психологічних ситуаціях із засудженими, та ін. [9, с. 120–121].

Також важливо у контексті організації профілактики злочинності та вирішення проблем професійної «деформації» персоналу УВП передбачати у навчальних програмах підготовки та перепідготовки співробітників кримінально-виконавчої системи питання щодо розвитку вмінь і навичок їх спілкування з засудженими. Крім цього, в ході щорічних медико-психологічних діагностувань персоналу УВП особливу увагу слід приділяти рівню мовної культури останніх. Це важливо вирішувати і в розрізі завдань, зазначених у розробці посадових кваліфікаційних вимог до основних категорій представників кримінально-виконавчої системи України, вдосконаленню положень Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» та внесення пропозицій до проекту Кримінально-процесуального кодексу України.

---

1. Колб О.Г. Установа виконання покарань як суб'єкт запобігання злочинів: дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: за спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / О.Г. Колб. – К., 2007. – 512 с.

2. Новые подходы для нового века: матер. междунар. конф. по реформе исполнения наказаний (Лондон, 13–17 апреля 1999 года). – Донецк: Донецкий Мемориал, 1999. – 80 с.

3. Криминология: учебник / под общ. ред. А.И. Долговой. – М., 1999. – 790 с.

4. Огляд даних про стан здійснення правосуддя у 2009 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Офіційний веб-портал Судової влади України: http://court.gov.ua/sudova_statystyka/e575747457/

5. Про практику застосування судами законодавства, яким передбачені права потерпілих від злочинів: Постанова Пленуму Верховного Суду України, прийнята 02.07.2004 р. № 13 // Юридичний вісник України. – 2004. – № 42 (486). – 16–22 жовт. – С. 24–28.

6. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 05.04.2001 року / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К., 2002. – 1104 с.

7. Про судову практику в справах про злочини, пов'язані з порушенням режиму відбування покарання в місцях позбавлення волі: Постанова Пленуму Верховного Суду України, прийнята 26.03.1993 р. № 2 // Практика розгляду судами кримінальних справ: збірник постанов Пленуму Верховного Суду України. – К.: Атіка, 2004. – С. 492–500.

8. Хохряков Г.Ф. Парадоксы тюрьмы / Г.Ф. Хохряков. – М.: Юрид. лит., 1996. – 224 с.

9. Свиляръов В.І. Проблеми конфліктів у середовищі засуджених / В.І. Свиляръов, І.Г. Богатирьов // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – К., 1999. – № 4. – С. 117–121.

Стаття надійшла 2 грудня 2010 р.

П.С. Гарасим

ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗНАТЬ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ, ВЧИНЕНИХ НА ҐРУНТІ РАСОВОЇ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ ВОРОЖНЕЧІ

Розкриваються особливості участі спеціаліста-психолога під час провадження кримінальної справи, порушеної за ознаками злочину, передбаченого ст. 161 КК України. Зокрема досліджується порядок та особливості призначення психолого-психіатричної експертизи підозрюваних, обвинувачених у вчиненні вказаного злочину.

Ключові слова: спеціаліст, експерти, призначення експертизи, психолого-психіатрична експертиза.

Раскрываются особенности участия специалиста-психолога во время производства уголовного дела возбужденного за признаками преступления предусмотренного ст. 161 КК Украины. В частности исследуется порядок и особенности назначения психолого-психиатрической экспертизы подозреваемых, обвиняемых в совершение указанных преступлений.

Ключевые слова: специалист, эксперты, назначения экспертизы, психолого-психиатрическая экспертиза.

The features of participation of a specialist-psychologist during the criminal trial described in the Article 161 of the Criminal Code of Ukraine are analysed. In particular, the order and the features of setting psychological and psychical examination of the suspects, accused of committing such types of crime.

Key words: specialist, experts, setting of examination, psychological and psychical examination.

Постановка проблеми. Пов'язані зі злочином події інколи настільки складні, що для їх дослідження в процесі доказування потрібно залучати дані з багатьох сфер людської діяльності. Такі дані називаються в науці спеціальними. В теорії кримінального процесу, криміналістики, юридичної психології проблемі використання спеціальних знань була приділена значна увага [1; 2; 3]. Незважаючи на достатню теоретичну розробленість проблеми, в кримінально-процесуальному законодавстві чітко не зазначено, які саме знання слід вважати спеціальними. Немає єдиної думки стосовно цього й у практичних працівни-

ків правоохоронних органів. Як відомо, існують процесуальні та непроцесуальні форми використання таких спеціальних знань у процесі кримінального судочинства. До непроцесуальних форм належить отримання довідок та консультацій з необхідного кола питань. До процесуальних – залучення спеціалістів у відповідній галузі знання до участі у слідчих або судових діях, а також призначення судових експертів. Наскільки велике значення використання спеціальних знань у розкритті та розслідуванні злочинів, вчинюваних на ґрунті ксенофобії, національної та расової ворожнечі, частково видно з того, які переваги дає участь фахівців у проведенні окремих слідчих дій.

Стан дослідження. Для України тема ксенофобії не нова. Після отримання нашою державою незалежності, що спричинило різке підвищення рівня масової тривожності, тема ксенофобії хоч і з запізненням, але стала актуальною. Цієї тематики у своїх працях торкаються А. Верховський, Л.Д. Гудков, Л.М. Дробіжева, А.А. Кельберг, Ю.А. Левада, О. Осіпов, Е.А. Паін, Н.В. Паніна. Останніми роками продуктивним виявився системно-діяльнісний підхід у дослідженні як злочинної діяльності, так і діяльності з розслідування злочинів. Це відобразилося в наукових працях криміналістів України й інших країн СНД: Ю.П. Аленіна, В.П. Бахіна, Р.С. Белкіна, В.Г. Гончаренка, А.В. Дулова, В.А. Журавля, О.М. Колесніченка, В.О. Коновалової, В.С. Кузьмічова, Г.А. Матусовського, М.В. Салтевського, В.Ю. Шепітька, М.П. Яблокова та ін. Однак, актуальним залишається питання використання при розслідуванні злочинів, вчинених на ґрунті расової чи національної нетерпимості, спеціальних, в тому числі психологічних знань. Семи висвітлення використання психологічних знань під час провадження досудового слідства у вказаній категорії кримінальних справи є **метою** цієї публікації.

Виклад основних положень. Особливе значення для розслідування злочинів, передбачених ст. 161 КК України, має залучення до розслідування спеціаліста. Спеціаліст – це особа, яка володіє науковими, технічними спеціальними знаннями та навичками і за викликом органів розслідування, судді чи суду надає їм допомогу у проведенні та оформленні слідчих і судових дій [4, с. 106]. І.Л. Петрухін вважає, що спеціаліста слід відносити до специфічної групи свідків, бо він є освіченою особою, яка бере участь у проведенні слідчих дій, сприймає обставини, які мають значення для справи, на підставі спеціальних знань у науці, техніці, ремеслі, мистецтві за дорученням слідчого, але за непроцесуальною формою, яка встановлена для судової експертизи [5, с. 57].

Основна мета залучення спеціаліста – розширити практичні можливості слідчого та особи, що проводить дізнання, у виявленні, вилу-

ченні та фіксації доказів під час провадження слідчих дій для встановлення істини.

В.О. Образцов зазначає, що обізнані особи надають допомогу у формі консультацій, порад, рекомендацій, передачі довідкової інформації, участі в підготовці та проведенні різних, а не лише слідчих і судових, дій шляхом лабораторних досліджень, обстеження підприємств, ділянок території, водних та інших об'єктів, проведення документальних ревізій, контрольних перевірок та інших заходів [6, с. 283]. Допомога спеціаліста потрібна для дослідження слідів, ознак, доступних безпосередньому спостереженню; він діє під безпосереднім керівництвом слідчого; результат його діяльності не є самостійним джерелом доказів, а фіксується в процесуальному акті, складеному слідчим або приєднаний ним до справи – це головні відмінності спеціаліста від експерта [7, с. 318–321].

У літературних джерелах зазначається, що на різних стадіях процесу розслідування використовуються консультації обізнаних осіб із питань, що входять до сфери їхньої компетенції. Основна відмінність консультацій від попередніх досліджень полягає в тому, що для дачі порад не потрібно проведення яких-небудь досліджень. Це – довідкова діяльність [8, с. 68]. Причому консультації спеціаліста можуть бути витребувані і поза слідчими діями.

Консультація професійного психолога у діяльності з розкриття злочинів, вчинених на ґрунті ксенофобії, расової та національної ворожнечі, може знадобитись як під час підготовки до реалізації окремих заходів, так і при входженні в злочинне середовище. Консультативна форма використання спеціальних психологічних знань суттєво допоможе розкриттю злочинів, посилить науковий рівень цієї діяльності, дозволить діяти більш диференційовано й альтернативно, кваліфікуючи вчинене та зазначивши процесуальний статус конкретної особи (у разі вчинення злочину групою осіб). Консультації та пояснення спеціаліста з приводу спеціальних психологічних питань допомагають розслідувати кримінальну справу ефективніше, слугують передумовою всебічного дослідження фактів і обставин, що з'ясовуються.

Застосовуючи наукові досягнення юридичної психології, він зміг би надати необхідну допомогу учасникам огляду місця події в дешифровці за матеріальними слідами смислових показників психологічного змісту злочинної поведінки правопорушника, в складанні психологічного портрету злочинця, сприяючи викриттю тих, хто причетний до вчинення злочинів. Участь спеціаліста-психолога в огляді місця події зменшувала б ймовірність помилок у визначенні особливостей

психології злочинця і психологічного характеру ситуації вчинення злочину, оскільки базувалася б на наукових здобутках психології.

Як зазначає В.Л. Васильєв, психологія потерпілого вивчає чинники формування його особистості, поведінку до моменту здійснення злочину, на момент здійснення і після здійснення злочину, а також розробляє практичні рекомендації, що стосуються допиту потерпілого і виховання в людей морально-вольових якостей, які були б достатнім захистом від злочинного зазіхання. Психологія потерпілого тісно пов'язана з кримінальним правом, кримінологією, соціальною психологією і психологією особистості [9, с. 64].

У показаннях потерпілих простежуються такі найбільш характерні дефекти: перебільшене уявлення про деякі моменти пережитої події (наприклад, неточні, найчастіше перебільшені показання про кількість злочинців і про предмети, що вони використовували); узагальненість, особливо в первісних поясненнях і показаннях, про дії винних осіб («усі тримали», «усі брали участь у здійсненні злочину»); прогалини в описі деяких важливих елементів події, що відбулася; омана щодо послідовності розвитку події, плутанина, перестановка фактів із відтворенням її окремих деталей і дій конкретних учасників злочину. У показаннях потерпілих можливі також помилки у визначенні часу протікання тієї чи іншої події. Негативно забарвлені переживання, що пройшли, можуть зумовити сильну переоцінку тимчасових інтервалів.

Щоб уникнути помилок під час допиту і перевірити вірогідність отриманих показань, у кожному випадку варто ретельно з'ясувати всі умови сприйняття. Як відзначає А.Р. Ратінов, важливо досліджувати не тільки відповідність дійсності кінцевих судженням суб'єкта, але й реальність їхньої почуттєвої основи, перевіряючи в необхідних випадках, чи сприймав допитуваний ті ознаки, на яких ці судження базуються [10, с. 75].

У кримінальному процесі спеціальні психологічні знання щодо підсудного використовуються судом у таких випадках: а) для вивчення механізму вчиненого злочину; б) для доказування і кваліфікації вчиненого; в) для необхідності перевірити факт невинного завдання шкоди особою; г) для встановлення обставин, що пом'якшують покарання; д) з метою застосування справедливих мір кримінально-правового характеру щодо винних; е) з тактичною метою.

Психолог може надати значну допомогу працівникам правоохоронних органів в отриманні доказів під час проведення обшуку, оскільки знання особливостей психології людини дозволяє правильно оцінити поведінку підозрюваного, його психофізіологічні реакції та більш точно визначити місце знаходження розшукуваних речових доказів.

Доцільною вбачається участь спеціаліста-психолога у провадженні впізнання, під час якого особа в результаті сприйняття об'єктів, які їй пред'являються, та їх порівняння з уявленим образом особи чи предмета, які сприймалися раніше, робить висновок про їхню схожість, тотожність або відмінність. Ефективність упізнання залежить від психологічних чинників, які охоплюють особисті психологічні особливості упізнаючого. Психолог міг би допомогти слідчому визначити їх і підготувати упізнаючого (провести попередню бесіду з приводу зовнішнього вигляду, прикмет, обставин, за яких упізнаючий бачив об'єкт) визначити тип упізнання, можливі психологічні бар'єри для цього, допомогти їх усунути. Така участь психолога, на думку В.Я. Марчака, є ще важливішою, адже нездатність описати об'єкт не виключає можливості його правильного і адекватного упізнання, як і правильний опис ознак і деталей може відбуватись і при помилковому впізнанні. Після проведення такої слідчої дії можна уточнити прикмети, за якими особа впізнала певний об'єкт, з обов'язковим занесенням прикмет у протокол упізнання [11, с. 28–30].

На стадії досудового розслідування у злочинах, передбачених ст. 161 КК України, підставами для призначення судово-психологічної експертизи можуть бути будь-які фактичні дані, що стосуються вирішення тих чи інших (спірних) питань, які входять до компетенції слідчого та потребують психологічного пояснення, психологічної діагностики психіки осіб, які проходять у кримінальних справах. Предметом же судово-психологічної експертизи, як правило, є не встановлення достовірності показань обвинувачених, підсудних, свідків та потерпілих (це входить у компетенцію слідства та суду), а з'ясування можливості допитуваної особи через індивідуальні особливості протікання психічних процесів адекватно сприймати, зберігати в пам'яті та відновлювати відомості про факти, які підлягають доказуванню.

Вважаємо, що під час розслідування категорії злочинів доцільним було б використання не лише традиційних спеціальних знань, але і нетрадиційних (складання психологічного портрета (профілю); запрошення спеціалістів-аналітиків; комплексні консультації тощо).

У сучасних літературних джерелах робилися спроби визначення кримінально-релевантних психологічних характеристик осіб із насильницькою мотивацією злочинної поведінки. Зокрема, на думку цих учених, тип насильницького соціопата характеризується ригідною емоційно-вольовою та в'язкою когнітивною структурою, з достатньо високим рівнем імпульсивності, низьким рівнем свідомого вольового

контролю за діяльністю. При цьому прояв агресії зовні найбільш великий, з переважанням схильності до агресії фізичної [12, с. 544].

Детальніше розглянемо використання спеціальних знань під час проведення різних судових експертиз.

Проведення експертного дослідження, робить висновок Б.В. Романюк, – це процесуальний порядок збору доказів слідчим за допомогою експерта, який самостійно, на підставі постанови слідчого, вивчає необхідні об'єкти, що зібрані у справі, для встановлення нових фактичних даних із питань, які перед ним поставлені суб'єктом розслідування [13, с. 144].

При призначенні судової експертизи слідчий застосовує систему тактичних прийомів, спрямованих на підвищення ефективності необхідних процесуальних та непроцесуальних дій: прийняття рішення про призначення експертизи; підготовка об'єктів та матеріалів, які підлягають направленню на експертизу (досліджуваних об'єктів і порівняльних зразків); вибір експерта; складання постанови про призначення експертизи; ознайомлення обвинуваченого з постановою про призначення експертизи та дозвіл заявлених клопотань; передача постанови та підготовлених матеріалів експерту або в експертний заклад.

З огляду на те, яке значення під час розслідування злочинів, вчинених на ґрунті ксенофобії, расової та національної ворожнечі, має мотив злочинної діяльності, важко оцінити і те значення, якого набуває судово-психологічна експертиза. Саме в процесі такого дослідження експерти зможуть дати відповіді на запитання про особливості психологічного портрета винних осіб (про їх особистісні, характерологічні особливості), про мотиви злочинної поведінки, причини виникнення ворожнечі чи ненависті на національній або расовій основі.

Узагальнений досвід використання спеціальних психологічних знань органами досудового слідства, прокурорами, адвокатами-захисниками, судами України, особливо такої найбільш розповсюдженої, форми як судово-психологічна експертиза, свідчить про те, що усвідомлення практиками потреби у цих знаннях неухильно зростає. Цей об'єктивний процес пов'язаний зі зростанням значення психології на сучасному етапі, розширенням предмета психологічної науки взагалі та предмета застосування психологічних знань у кримінальному процесі, зокрема, удосконаленням методичного апарату та технології застосування цих знань на практиці. Психологічна теорія створює наукову основу для розробки українських та адаптації зарубіжних методів психодіагностики для проведення прикладних психологічних дослі-

джен, одним із різновидів яких є застосування спеціальних психологічних знань у суді. Наприклад, за наявності підстав також може бути призначена судово-психіатрична експертиза, яка відповідає на запитання про адекватність особи, що вчинила злочин.

Доказування мотивів злочинів містить як практичну діяльність зі збирання та дослідження доказів, так і розумовий процес, логічне обґрунтування висунутих припущень. Воно є різновидом, окремим випадком процесу пізнання. У ході розслідування й судового розгляду між доказуванням і пізнанням існує діалектична єдність, хоча доказування й не можна зводити тільки до пізнання. Мотиви злочинів – це не оціночні поняття, а об'єктивно існуючі поза свідомістю слідчого й судді факти, які повинні бути встановлені в справі, тобто вони є об'єктами пізнання в процесі доказування. Розглядаючи властивості мотивів злочинів як об'єктів пізнання, відразу ж слід зазначити їхню специфіку в порівнянні з іншими обставинами вчиненого злочину (час, місце, обстановка, тощо). Мотиви належать до психічних явищ. Тому при доказуванні мотивів злочинів пізнається не зовнішня реальність, а відображення цієї реальності в мотивах як психічних явищах. Тут мотиви, будучи відображенням, самі стають об'єктами відображення, об'єктами пізнання. Мотиви злочинів, як і будь-які інші психічні явища, не можуть безпосередньо спостерігатися ні потерпілим, ні свідками, ні, тим більше, слідчим або судом. Тому доказування мотивів злочину є можливим лише на основі виявлення й аналізу їх об'єктивного відображення зовні. Через це в ході доведення мотивів злочинів неминучі гносеологічні труднощі.

Погоджуємося з думкою М.А. Шолько, що саме із цієї причини при розслідуванні злочинів, у яких кваліфікує значення має мотив, у тому числі й злочинів розглянутої категорії, необхідно всебічно використовувати допомогу фахівця-психолога та проведення комплексної психолого-психіатричної експертизи [14, с. 42].

У ході розслідування злочинів, вчинених на ґрунті ксенофобії, расової та національної ворожнечі, перед слідчим може виникати чимало питань, які належать винятково до компетенції судово-психологічної експертизи. Основними з них у цій категорії злочинів є такі:

– установлення конкретних індивідуально-психологічних особливостей, емоційно-вольових властивостей учасників кримінального процесу, рівня їх психічного, інтелектуального розвитку, наявності у них певних психофізичних якостей (підвищена тривожність, нав'юваність, імпульсивність та ін.), які суттєво вплинули на їхню поведінку в екстремальних умовах;

– дослідження мотиваційної сфери особистості, складових її психологічних мотивів, які спонукали суб'єкта до тієї чи іншої діяльності;

– установлення здатності психічно здорових свідків, потерпілих, обвинувачених (з урахуванням їхніх індивідуально-психологічних, вікових особливостей, рівня психічного розвитку) правильно сприймати обставини, які мають значення для справи, та давати про них правильні показання. Це має дуже важливе значення для зазначеної категорії злочинів.

Виявлені в ході допиту свідків, потерпілих, обвинувачених окремі ознаки згаданих вище явищ можуть розглядатись як підстави для призначення судово-психологічної експертизи. Так, наприклад, у разі оцінки поведінки обвинуваченого у вчиненні злочину, вчиненого на ґрунті ксенофобії, расової та національної ворожнечі, такою підставою можуть бути окремі ознаки його незвичайної поведінки (підвищене емоційне збудження, фрагментарність сприйняття обстановки, зовнішньо видимі ознаки розладу вегетативної нервової системи, мови та ін.).

Експерти-психологи визначають мотив злочинної поведінки як процес, що відображає вплив зовнішніх і внутрішніх чинників на поведінку людини. Їхнє завдання полягає у дослідженні потреб, переконань, психічних властивостей особистості, впливу середовища. З урахуванням цих обставин вони можуть, наприклад, з'ясувати певний мотив, не властивий конкретній особистості. Тому, обґрунтованим є висновок В.В. Коцинець, що судово-психологічна експертиза може дати вичерпну характеристику особистості обвинувачуваного, без дослідження якої не можна встановити юридичний мотив вчинення злочину за деякими категоріями справ [15, с. 97].

Висновок судово-психологічної експертизи слугує одним із джерел доказів фактичних обставин, які мають значення в справі. Наприклад, встановлений за допомогою експерта-психолога факт, який має доказове значення про психологічні особливості та емоційний стан обвинуваченого в момент вчинення протиправних дій, може бути одним із посилань для написання висновків про суб'єктивну сторону злочину, про форму вини, мотиви злочину та допомагати правильно кваліфікувати вчинене. Деколи такий факт служить доказом, який підтверджує відсутність складу злочину в кримінальних справах про перевищення меж необхідної оборони, у справах про аварії, катастрофи на транспорті, виробництві.

За допомогою цього експертного дослідження можна встановити обставини, що пом'якшують покарання, наприклад, у разі вчинення злочину в стані афекту, іншого стану емоційної, психофізичної напруженості, у разі виявлення в обвинуваченого ознак відставання в психічному розвитку, не виключаючи осудності. Також його проводять з метою застосування справедливих мір кримінально-правового характеру стосовно винних у вчиненні злочинів із врахуванням властивостей їхньої особи. Крім того, як слушно зазначає В.Я. Марчак, судово-психологічна експертиза може бути використана як влучно установлення фактів, що мають значення для проведення інших експертних досліджень [11, с. 58–59].

При розслідуванні злочинів, передбачених ст. 161 КК України, вчинених організованою злочинною групою, доцільно призначати судово-психологічну експертизу соціально-психологічних особливостей членів злочинного угруповання. Цей вид експертизи може призначатися в період проведення досудового слідства, коли злочин вчинений в умовах створення неформальної групи, асоційованої з кримінальним напрямком. Перед слідством часто виникають питання про групову роль обвинувачених, оскільки розслідування справ про злочини в сфері організованої злочинності зумовлює значні труднощі для слідчих, пов'язані з виявленням структури злочинного угруповання, визначенням ролі кожного її учасника та особливостей зв'язків між ними. Великі труднощі породжує вирішення питання про диференціацію конкретної ролі кожного учасника в злочинних епізодах, особливо у злочинах етнічного характеру, вчинених членами злочинного угруповання спільно.

Психологічна структура групи значною мірою визначає індивідуальну поведінку членів групи. Структура організованої злочинної групи чітко організована. Очолює злочинну групу лідер, до функцій якого входить організація та керівництво злочином. У групі можна виділити активних членів; це, як правило, «авторитети» – особи, які користуються повагою лідера та інших членів злочинного угруповання та, зазвичай, мають кримінальний досвід. Третя категорія членів організованої злочинної групи – учасники групи (рядові виконавці злочину). В злочинній групі може існувати також опозиціонер, який знаходиться в прихованій конфронтації з лідером чи в опозиції.

Відтак, не можемо не погодитись із В.Я. Марчаком, що залучення професійних психологів, як експертів, шляхом призначення психологічної експертизи, є ефективним засобом встановлення істини

у розслідуванні справ цієї категорії. Експерт-психолог здатний дати висновок про ступінь впливу групи на окремого учасника, установити найбільш типові форми взаємодії між членами групи як при вчиненні злочинів, так і в процесі розслідування. Психолог може установити неформальних лідерів, які часто намагаються завуалювати, применшити свою істинну роль, активно протидіючи слідству [11, с. 164–165].

Зважаючи на труднощі, які виникають при розслідуванні злочинів, передбачених ст. 161 КК України, вчинених організованою групою осіб, вважаємо, що є усі передумови говорити про доцільність проведення експертних досліджень до порушення кримінальної справи. На нашу думку, у кримінально-процесуальному законодавстві повинна бути передбачена норма, яка б вказувала на те, що, за наявності достатніх підстав, можна вважати, що особа причетна до організованої злочинної групи і брала участь у вчиненні тяжких злочинів, а отже, може бути призначена і проведена судова експертиза до порушення кримінальної справи.

Як правило, для з'ясування питання про значення напрямку матеріальних носіїв (запис мовлення, аудіо-, відео-матеріали, публікації та ін.) працівники слідчих органів звертаються до експертів. При цьому вони найчастіше хочуть отримати висновки, які містять юридичну оцінку. Питання, які можуть бути поставлені перед експертами, повинні бути сформульовані таким чином, щоб направити на з'ясування деяких соціально-психологічних механізмів впливу текстів, малюнків, усних висловлювань на тих осіб, яким вони адресовані, оскільки в експертному аналізі насамперед повинні бути представлені сутнісні характеристики з позиції експерта таких явищ, як розпалювання ворожнечі і образи національної честі й гідності, розкриття механізмів інформаційного та психологічного впливу оцінюваної події на індивіда та групу і т. ін. Тільки після цього можлива подальша об'єктивна характеристика самого досліджуваного матеріалу.

Як зразок можуть бути запропоновані такі питання: 1. Що розуміється, з точки зору, науки під діями, вчиненими на ґрунті ксенофобії, расової та національної ворожнечі? 2. Чи використовувались у цих матеріалах спеціальні мовні засоби для цілеспрямованої передачі образливих характеристик, негативних оцінок та установок, а також спонукань до дій проти якої-небудь нації, раси чи окремих осіб? 3. Які дії, з наукової точки зору, принижують національну честь та гідність?

Висновки. Злочини, вчинені на ґрунті ксенофобії, расової та національної ворожнечі, – прояви політичного екстремізму, що нале-

жить до класу емоцій соціального порядку, емоцій, які мають такі соціальні явища, котрі можуть стати дестабілізуючими для загальної системи. В цьому разі експертиза зобов'язана розглядати дану проблему, використовуючи можливості соціально-психологічних досліджень агітаційно-пропагандистських функцій досліджуваних матеріалів у конкретному контексті їхнього існування. Без цього складного оцінювання як самих матеріалів, так і подій, частиною яких вони є, експертиза втрачає своє значення. Вважаємо, що доцільним було б включення Національної експертної комісії України з питань захисту суспільної моралі до переліку державних спеціалізованих установ, які здійснюють судово-експертну діяльність відповідно до Закону України «Про судову експертизу» та внесення відповідних змін до чинного законодавства, передбачивши право надання атестованими експертами Національної експертної комісії України з питань захисту суспільної моралі експертного висновку, який міг бути підставою для порушення кримінальної справи за фактом вчинення злочину на ґрунті ксенофобії, расової та національної ворожнечі.

Існують особливості застосування спеціальних знань під час розслідування злочинів, передбачених ст. 161 КК України, що вчиняються ОЗГ. Підкреслюється можливість використання психологічного портрета (профілю) та проведення судово-психологічної експертизи злочинного угруповання для виявлення лідера в організованій злочинній групі і місця в її структурі інших членів групи. Визначено комплекс типових судових експертиз, які мають найбільшу актуальність. Особливо варто відзначити комплексну експертизу, що покликана підтвердити текст, що дії винного (винних) були спрямовані саме на порушення національної чи расової ворожнечі чи ненависті, або що розповсюджені ним (ними) ідеї, його (їх) виступи містять пропаганду винятковості або неповноцінності громадян за ознакою їх національної або расової приналежності.

Зважаючи на складнощі, які виникають при розслідуванні злочинів, передбачених ст. 161 КК України, вчинених організованою групою осіб, вважаємо, що є усі передумови говорити про доцільність проведення експертних досліджень до порушення кримінальної справи.

---

1. Турчин Д. Специалист в уголовном процессе / Д. Турчин // Социалистическая законность. – 1970. – № 10. – С. 34–38.

2. Селиванов Н.А. Советская криминалистика: система понятий / Н.А. Селиванов. – М.: Юрид. лит., 1982. – 152 с.
3. Махов В.Н. Участие специалистов в следственных действиях / В.Н. Махов. – М., 1975. – 88 с.
4. Михеєнко М.М. Науково-практичний коментар Кримінально-процесуального кодексу України / М.М. Михеєнко, В.П. Шибіко, А.Я. Дубинський; за станом законодавства та постанов Пленуму Верховного Суду України на 15 серпня 1997 р. – К.: Юрінком Інтер, 1997. – 536 с.
5. Петрухин И.Л. Экспертиза как средство доказывания в советском уголовном процессе: монография / И.Л. Петрухин. – М.: Юридическая литература, 1964. – 265 с.
6. Образцов В.А. Выявление и избличение преступника / В.А. Образцов. – М.: Юрист, 1997. – 391 с.
7. Надгорний Г.М. Проблема розмежування функцій експерта і спеціаліста / Г.М. Надгорний // Державно-правова реформа в Україні: матер. наук.-практ. конфер. (листопад 1997 р.). – К., 1997. – С. 318–321.
8. Щербаковский М.Г. Применение специальных знаний при раскрытии и расследовании преступлений / М.Г. Щербаковский, А.А. Кравченко. – Х., 1999. – 293 с.
9. Васильев В.Л. Юридическая психология / В.Л. Васильев – СПб.: Питер, 2000. – 624 с.
10. Ратинов А.Р. Судебная психология для следователей / А.Р. Ратинов. – М.: Юрлитинформ, 2001. – 352 с.
11. Марчак В.Я. Використання спеціальних психологічних знань у досудовому слідстві: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. / В.Я. Марчак. – К., 2003. – 189 с.
12. Седнев В.В. Кримінально-релевантні психологічні характеристики осіб з насильственою мотивацією протиправного поведіння / В.В. Седнев, Г.М. Дружинин, Э.В. Никитина, Ю.А. Чураков // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. Вип 2: зб. матер. междунар. наук.-практ. конф. – Х.: Право, 2002. – С. 544.
13. Романюк Б.В. Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Б.В. Романюк. – К., 2002. – 222 с.
14. Шолько М.А. Особенности предварительного расследования убийств, совершенных по мотиву кровной мести и кровной вражды / М.А. Шолько; под науч. ред. докт. юрид. наук, проф. Л.Г. Татьяниной. – М.: Издательство «Юрлитинформ», 2009. – 176 с.
15. Кошинец В.В. Використання спеціальних психологічних знань судом при розгляді кримінальних справ про злочини проти життя, здоров'я та гідності особи: дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / В.В. Кошинец; Укр. акад. внутр. справ. – Івано-Франківськ, 2003. – 208 с.

Стаття надійшла 16 березня 2011 р.

ХАРАКТЕРИСТИКА ЛІДЕРІВ ЗЛОЧИННОГО СЕРЕДОВИЩА

Окреслено кримінально-виконавчу характеристику лідера злочинної групи, особливості його виникнення та виконання ним рольових функцій.

Ключові слова: професійна злочинність, лідер злочинної групи, субкультура, рольові функції.

Представлено кримінально-исполнительную характеристику лидера преступной группы, особенности его возникновения и выполнения им ролевых функций.

Ключевые слова: профессиональная преступность, лидер преступной группы, субкультура, ролевые функции.

Criminal executive description of the leader of criminal group, the peculiarities of his/her origin and performing his/her role functions are analyzed in the article.

Key words: professional criminality, leader of criminal group, subculture, role function.

Постановка проблеми. Аналіз злочинності показує, що 2008–2009 років виявлено 798 організованих груп і організацій [1, с. 30–31]. Особливістю цих угруповань є те, що їх очолюють особи, які мають найвищий неформальний статус, лідери та «авторитети» злочинного середовища, які є найактивнішими організаторами злочинів. Виконавці, виховані на злочинних поняттях, усіляко намагаються приховати їх причетність до злочинної діяльності. Відбуваючи покарання у місцях позбавлення волі, лідери та «авторитети» злочинного середовища продовжують керівництво організованими злочинними угрупованнями та починають чинити протидію адміністрації кримінально-виконавчих установ. Проте процес виявлення та документування протиправної діяльності вказаних осіб потребує знання особливостей їх виникнення та виконання ними рольових функцій в межах кримінальної (тюремної) субкультури.

Мета статті – визначити рольові функції і особливості формування злочинних лідерів у місцях позбавлення волі.

Стан дослідження. Значну увагу аналізу різних аспектів змісту поняття особистості злочинця приділяли у своїх працях такі вчені:

Г.А. Аванесов, Ю.М. Антонян, Ю.Д. Блувштейн, В.Л. Васильєв, Л.С. Владіміров, Б.С. Волков, Ю.А. Воронін, М.Н. Гернет, В.Л. Голіна, А.І. Гуров, В.М. Даньшин, А.І. Долгова, О.М. Джужа, М.І. Єнікєєв, А.П. Закалюк, В.К. Звірбуль, К.Є. Ігошев, І.І. Карпець, Б.В. Коробейніков, О.М. Костенко, Н.Ф. Кузнєцова, В.М. Кудрявцев, Н.С. Лейкіна, О.Б. Сахаров, М.О. Стручков, С.А. Тарарухін, В.П. Філонов, М.П. Чубинський, В.І. Шакур, І.Н. Якімов, О.М. Яковлев та ін.

Виклад основних положень. У кримінології та оперативно-розшуковій діяльності (далі – ОРД) важливе місце посідає певне коло осіб, які не визначені законом як співучасники злочину, однак для практики боротьби зі злочинністю виконують значну роль. До таких осіб слід віднести: лідера, злочинного «авторитета», «злочія у законі» та ін., що становлять основу професійної злочинності.

У науці професійна злочинність визначається як сукупність злочинів, вчинених особами, які обрали своєю професією кримінальну діяльність [2, с. 654].

Як показує практика, генезис професійної злочинності в Україні схожий до інших країн.

Антисуспільний спосіб життя лідерів злочинного світу (середовища) викликає психологічну потребу в спілкуванні з тими, хто близький до їх власних орієнтирів. У цьому вони знаходять моральні стимули, звідси черпають необхідний досвід, тут бачать свою безпеку. Так формується особлива прихильність лідерів злочинних груп до неофіційної нормативної системи (кримінальної субкультури), котра певною мірою мотивує і стимулює їхню поведінку.

Кримінальна субкультура, як вказує І.М. Мацкевич, складається з таких елементів: кримінальної ідеології, що становить систему розуміння, які склалися в груповій свідомості злочинців; кримінальної моральності, де кожен відповідає за дотриманням встановлених моральних норм; кримінального способу життя, що становить привабливий тип поведіння, який здійснює вплив, насамперед, на парубка; кримінальної організації, що представлена не як монстр, а у вигляді конкретних людей, що поспішають прийти на допомогу у важку хвилину; кримінального культу, що зводиться до двох складових: культу особистості та культу зброї [3, с. 15–16].

На основі кримінальної субкультури утворилася тюремна субкультура – це незрима, ретельно приховувана від адміністрації життєдіяльність засуджених, котра складається в процесі їхнього тривалого спілкування під впливом суспільних умов, специфічних для

мість позбавлення волі. Вона характеризується наявністю в засуджених особливій структури міжособистісних відносин і неформальних норм, що регулюють їхнє поведіння, мови-жаргону, тагувань й інших зовнішніх атрибутів, а також своєї системи цінностей і способів їхнього досягнення [4, с. 5].

Практична діяльність автора підтверджує, що у тюремних співтовариствах ознаки тюремної субкультури виглядають так: 1) наявність ворогуючих асоціальних угруповань; 2) тверда групова стратифікація (ієрархія ролей); 3) наявність системи дрібних винятків для «верхів»; 4) психологічна й фізична ізоляція «знедолених»; 5) клічки; 6) азартні ігри; 7) тюремна лірика й «блатні» (карні) пісні; 8) карний жаргон; 9) тагування; 10) тюремні традиції і злочинські клятви; 11) вандалізм.

Російський вчений В.Ф. Пиріжков стверджує, що загальна криміналізація радянського суспільства, що пройшло через ГУЛАГ, призвела до стирання граней між професійною й непрофесійною злочинністю, до розмивання кордонів між злочинською й звичайною культурою. Тоді почалося масове впровадження тюремної субкультури в повсякденне життя [5, с. 240].

На нашу думку, кримінальна субкультура – це об'єктивне явище, що перебуває в складному взаємозв'язку з культурою суспільства, соціальними процесами, що відбуваються в нашому суспільстві. На поширення кримінальної субкультури безпосередньо впливають динаміка поширення злочинності в країні, зміни її характеру й основних кримінологічних показників.

Завдання ОРД, в цьому напрямі, полягає в одержанні необхідної інформації про закономірності виникнення лідерів злочинного середовища та здійснення ними рольових функцій в межах кримінальної субкультури.

Проведеним дослідженням встановлено, що лідер злочинного формування – це член групи, що володіє необхідними організаційними й іншими якостями, котрий, як правило, посідає центральне становище у структурі міжособистісних відносин і своїм прикладом сприяє організації й керуванню групою та досягненню оптимальним способом групових цілей.

Ми погоджуємося з деякими науковцями, що лідери злочинних угруповань виконують такі функції:

1. «Кадрова»: а) вербування нових членів та розподіл обов'язків між членами злочинної організації; б) контроль за дотриманням норм, прийнятих у злочинному середовищі, та прийняття рішень про покарання винних у їх порушенні; в) навчання злочинним навичкам.

2. «Фінансова», що полягає в обліку та розподілі доходів, отриманих злочинною організацією; у створенні матеріальних фондів злочинної організації («общака»), їх зберіганні, визначенні порядку їх використання, придбанні транспортних засобів, приміщень, зброї та ін.

3. «Координаційно-стратегічна»: а) розроблення стратегії (напрямів, методів) злочинної діяльності; б) безпосереднє управління механізмом вчинення злочинів (розробка планів злочину, координація в ході його вчинення або підготовки дій членів групи, ведення обліку викраденого та розподіл доходів між членами групи, відшукування можливостей для розширення масштабів злочинної діяльності і т.д.).

4. «Зовнішні відносини», які забезпечують: а) встановлення потрібних контактів у державних органах; б) улагоджування «неприємностей» з державними, у тому числі з правоохоронними органами; в) встановлення потрібних контактів у злочинному середовищі, а також нейтралізація «нестійких» членів групи шляхом застосування до них методів психологічного тиску або витіснення з кримінальної структури аж до фізичного знищення осіб, які становлять небезпеку для її існування.

5. «Третейський суд»: а) улагодження конфліктів між членами злочинної організації (групи); б) врегулювання суперечок між різними злочинними організаціями [6, с. 35].

На нашу думку, лідери злочинних угруповань є своєрідними генераторами злочинних ідей і поглядів. Вони винахідливі, комунікабельні, вміють встановлювати потрібні контакти. Їхніми типовими психологічними рисами є висока витривалість і працездатність, серйозність та реалістичність планів, розуміння обстановки, висока вимогливість до себе та членів групи. Вони також схильні підкорятися груповим нормам та традиціям злочинних груп.

Водночас, вони нерідко егоїстичні, підозрілі, брехливі, мстиві, жорстокі, не завжди справедливі. Справедливість та вірність ідеалам у них більше показні, ніж справжні.

Практичний досвід свідчить про те, що висунення лідера малих груп відбувається поступово, відповідно до міри розвитку злочинного об'єднання. В групах низького психологічного розвитку (випадкові, на зразок компанії) ще немає лідера, але сформувалося ядро з найактивніших її членів. Процес висунення лідера тільки-но починається, а в разі викриття групи – припиняється. І лише у злочинних угрупованнях високого психологічного розвитку (організовані групи, злочинні організації) лідер представлений у класичному вигляді. У них він

проходить шлях від особи, яка має схильність до лідерства і епізодично виявляє ці здібності, до справжнього керівника злочинної групи, без участі якого не вирішується жодне важливе питання.

Зокрема, у кримінально-виконавчих установах лідер – це такий член малої групи, що висувається в процесі групової взаємодії й спілкування між засудженими, або організовує навколо себе групу, свідомо й активно веде учасників групи до досягнення групових цілей, розділяє й підтримує її норми, цінності, соціальні установки. Лідерами стають, як правило, особи, засуджені на великий термін покарання, та деякі засуджені, які вчинили групові злочини, і відбувають це покарання.

У структурно неоформлених групах, до складу яких входять засуджені з різною спрямованістю, переважають тимчасові (ситуативні) лідери, що діють нетривалий час, залежно від сформованої ситуації. Лідер групи здійснює певні функції в системі міжособистісних відносин малої неофіційної групи. Такими функціями є: організація, планування й керування діяльністю групи при досягненні певних групових цілей; стимулювання членів групи при досягненні цілей; здійснення функції контролю за діяльністю членів групи.

Крім того, лідери часто виконують й інші функції. Наприклад, розв'язують спірні питання, що виникають між засудженими в процесі групової взаємодії. Їм належить право «вирішального голосу» або «останнього слова» під час застосування тієї або іншої неофіційної санкції щодо членів групи, що допустили відхилення від її норм. Лідери в окремих випадках здійснюють функцію представництва своєї малої групи в процесі міжгрупової взаємодії й спілкування з іншими малими групами. Засуджені, що є лідерами, проявляють більш високий рівень участі й впливу в різних видах групової й міжгрупової діяльності, ніж інші члени групи, будучи ніби прикладом, еталоном для інших учасників групової взаємодії.

Для підтримки лідерства ці особи використовують різні способи впливу на членів групи: похвалу, погрози, шантаж, надання різної допомоги. Лідери, як правило, мають компрометуючу інформацію щодо членів групи. Якщо спостерігається спроба з боку учасника групи вийти з неї або перейти до іншої, використовують цю інформацію. Якщо і тоді учасник не хоче залишитися у групі, щодо нього застосовують погрози або фізичну силу.

Засуджений, будучи лідером групи (особливо негативної спрямованості), часто має деякі переваги в порівнянні з іншими її членами: займає краще місце в гуртожитку, їдальні, йому належить новий

одяг, кращі продукти харчування тощо. Іноді він робить вигляд, що займається виробничою діяльністю, доручаючи виконання виробничого завдання засудженим, що входять у його групу.

Практичний досвід автора засвідчує, що з прибуттям у кримінально-виконавчу установу, лідери злочинних угруповань вимагають привілейованого ставлення до них представників адміністрації та засуджених. Вони категорично відмовляються слідувати у відділення господарської обслуги; спати на верхньому ярусі ліжка; прибирати територію і приміщення, де розташовані засуджені; виконувати норми виробітку тощо. Лідери намагаються проводити зібрання («сходки») засуджених негативної спрямованості з метою визначення «смотрящего» або «положенца» установи, який, своєю чергою, розподіляє малих «смотрящих» по відділеннях, де проживають засуджені, та інших об'єктах із метою впливу на спецконтингент. Вони намагаються активно впливати на процеси відбування покарань засуджених: підтримання норм тюремної субкультури; регулювання взаємовідносин між засудженими; організацію азартних ігор, збору коштів на «общак», проникнення в кримінально-виконавчі установи заборонених предметів (спиртних напоїв, наркотиків, грошей тощо); збирання негативної інформації щодо роботи частин і служб установи, яка в майбутньому використовується з метою шантажу, або як привід для протидії адміністрації (масових голодувань, нанесення тілесних ушкоджень, написання колективних скарг тощо); вираховування осіб, яких конфіденційно залучають до виконання оперативно-розшукових завдань. Для тих, хто відмовляється підкорятися, «смотрящий» застосовує фізичний вплив через своїх підручних, так званих «танкістів». На волі лідери злочинних угруповань розподіляють «смотрящих» за установами виконання покарань у конкретному населеному пункті з метою: підтримання постійного зв'язку з лідерами та злочинними «авторитетами», які відбувають покарання; надання матеріальної допомоги, шляхом передачі в установу грошей, продуктів харчування, одягу та ін. (легально – оформляється благодійна або спонсорська допомога, нелегально – через працівників охорони); втягнення працівників адміністрації установ у корупційні діяння (з метою послаблення режиму окремим засудженим та надання пільг, передбачених чинним законодавством).

На сьогодні серед лідерів організованих злочинних угруповань в Україні простежується перехід на інший рівень діяльності, прагнення до легалізації своїх доходів, бажання належати до влади й отримати офіційне визнання. Злочинний капітал легалізується через створені приватні

підприємства, товариства, корпорації, концерни, фінансово-промислові групи та комерційні банки. Своєю чергою, така легалізація надала лідерам можливість відкрито брати участь у громадському житті, діяльності державних установ й організацій, фінансуванні низки соціальних програм, у тому числі виборів до органів влади. З метою розширення сфер впливу такі лідери намагаються встановити зв'язки з чиновниками органів державної влади та управління – аж до вищих її ешелонів.

Так, В.І. Шакун влучно зазначає, що лідери злочинних угруповань розпочали не тільки активне формування фінансово-економічних умов для перехоплення політичної ініціативи, а й створення життєспроможних пропагандистських інститутів, що можуть ініціювати нову політичну силу промафіозного напрямку, спираючись на молодіжні й комерційні організації, з перспективою формування депутатського лобі й приходу до влади [7, с. 156].

Висновок. В основному лідерами злочинних груп стають особи, які мають високий авторитет і вплив серед злочинців. Отже, можна стверджувати, що вони є своєрідними суперлідерами антисоціальних неформальних організацій і становлять модель або еталон «криміналізованої» особистості, в якій фокусуються основні цінності субкультури злочинців, а також соціально-психологічні та моральні риси, в яких детермінує відчуженість людини від інтересів суспільства та позитивно орієнтованих соціальних груп.

1. Оцінка стану злочинності в Україні, результати діяльності органів внутрішніх справ за 2008–2009 рр. – К.: МВС України, 2009. – 80 с.

2. Кузнецова Н.Ф. Преступление и преступность: избр. труды. Антология юридич. лит-ры / Н.Ф. Кузнецова. – М.: Юридич. Центр «Пресс», 2003. – С. 649–698.

3. Мацкевич И.М. Портреты знаменитых преступников / И.М. Мацкевич. – М.: Полиграф ОПТ, 2005. – 416 с.

4. Михайличенко А.В. Оперативно-розыскные меры борьбы с группировками отрицательной направленности: лекция / А.В. Михайличенко. – М.: Домодедово, 1987. – 48 с.

5. Пирожков В.Ф. Законы преступного мира / В.Ф. Пирожков. – Тверь: Научно-обозрев. центр УМТС, 1994. – 280 с.

6. Пристанская О.В. Теоретические послыки анализа изменений структуры и функций организованной преступности / О.В. Пристанская // Вопросы организованной преступности и борьбы с ней. – М.: НИИ МВД России. – 1993. – С. 34–36.

7. Шакун В.І. Влада і злочинність / В.І. Шакун // Бібліографія. – К.: Гарант, 1997. – 216 с.

Стаття надійшла 11 лютого 2011 р.

ПОДАЛЬШИЙ ЕТАП РОЗСЛІДУВАННЯ КОРУПЦІЙНИХ ЗЛОЧИНІВ

З'ясовуються завдання слідчого на подальшому етапі розслідування корупційних злочинів і їхні особливості.

Ключові слова: *корупційний злочин, криміналістичне забезпечення, подальший етап розслідування злочину.*

Определяются задания следователя на последующем этапе расследования коррупционных преступлений и их особенности.

Ключевые слова: *коррупционное преступление, криминалистическое обеспечение, последующий этап расследования преступления.*

The tasks of an investigator during the subsequent stage of investigation of corruption crimes and its features are considered.

Key words: *corruption crime, criminalistics providing, subsequent stage of investigation of crime.*

Постановка проблеми. Коли у кримінальній справі проведений комплекс невідкладних слідчих дій та оперативно-розшукових заходів, незалежно від отриманих результатів починається подальший етап розслідування. Його справедливо називають основним етапом у діяльності слідчого з розслідування конкретного злочину, оскільки навіть якщо на початковому етапі вдалося встановити особу підозрюваного (що характерно більшості корупційних злочинів), доводиться прикласти чимало зусиль, щоб зібрати необхідні докази і довести її вину. Тільки у простих ситуаціях закінчення початкового етапу розслідування може збігтися з пред'явленням особі обвинувачення. Тому слідчому в своїй діяльності не слід недооцінювати значення цього етапу для ефективного розкриття та розслідування злочину в цілому.

Стан дослідження. Науковці, які присвятили свої роботи методиці розслідування злочинів, питання завдань слідчого на подальшому етапі розслідування залишають поза увагою. Так, у дисертаційному дослідженні Я.С. Мишкова розглянуто лише особливості наступних слідчих дій при розслідуванні хабарництва [1]. Схожі недоліки можна знайти і у підручниках та навчальних посібниках із криміналістики, де в темі щодо розслідування хабарництва чи будь-якого іншого злочину питання особливостей подальшого етапу розслідування теж

не розглядається або лише згадується, що у криміналістичній методиці розслідування поділяють на першочерговий, наступний та заключний етапи [2, с. 258; 3, с. 337].

Метою статті є спроба окреслити особливості подальшого етапу розслідування корупційних злочинів і основні завдання, які слідчий повинен вирішити на цьому етапі.

Виклад основних положень. У національному законодавстві та кримінально-правовій науці поки що ні нормативного, ні єдиного наукового визначення поняття корупційного злочину не існує. Ми приєднуємося до думки тих науковців, які висловлюють пропозицію про допустимість та доцільність виділення «корупційних злочинів» як окремого виду злочинів та їх поділ на ті, які можуть бути визнані завжди корупційними («безумовно корупційні»), та ті, які можуть визнаватися корупційними лише за певних умов їх вчинення («умовно корупційні») [4, с. 130].

До «безумовно корупційних» злочинів, як правило, належить: одержання хабара (ст. 368 КК України), зловживання владою або службовим становищем (ст. 364 КК України), провокація хабара (ст. 370 КК України), заволодіння чужим майном шляхом зловживання службовою особою своїм службовим становищем (ст. 191 КК України), притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності (ст. 372 КК України). Перелік «умовно корупційних» злочинів значно ширший. До цієї категорії злочинів можуть бути віднесені такі: порушення недоторканості житла громадян (ст. 162 КК України), протидія законній господарській діяльності (ст. 206 КК України), втручання у діяльність працівника правоохоронного органу (ст. 343 КК України), невиконання судового рішення (ст. 382 КК України) тощо [5, с. 104–105].

У криміналістичній літературі по-різному оцінюють значення подальшого етапу розслідування злочинів для розробки окремих методик розслідування. Низка криміналістів, які правильно акцентують увагу на організаційно-тактичному та методичному значенні початкового етапу розслідування, на його часто вирішальній ролі для успішного розслідування в цілому, водночас недооцінюють роль подальшого етапу [6, с. 122]. У методиках розслідування окремих груп злочинів рекомендації стосовно організації та проведення подальшого етапу розслідування чи взагалі були відсутні, чи обмежувалися лише переліком характерних слідчих дій, що супроводжувалися невеликим коментарем [7, с. 283–284]. Такий підхід авторами або взагалі не аргументувався, або пояснювався великою різноманітністю виникаючих на етапі

подальшого розслідування слідчих ситуацій, версій, завдань, які неможливо типізувати і досліджувати. Не применшуючи важливості та в певних ситуаціях вирішального значення якісного проведення початкового етапу розслідування, ми дотримуємося думки, що подальший етап розслідування у слідчій діяльності є основним, має свої особливості, та будь-яка окрема методика розслідування злочинів повинна приділяти цьому питанню чільне місце.

Цікавими з цього приводу є думки В. Тішенка, який, говорячи про корисливо-насильницькі злочини, до характерних рис подальшого етапу розслідування відносить:

- наявність і постійну обробку (аналіз, синтез, перевірку і оцінку) інформації, яка надходить і містить як докази, так і контрдокази (наприклад, посилання на алібі, перекладання своєї провини на іншого тощо);

- підвищення кількості та якості криміналістично значущої інформації, яка надходить, що дозволяє перейти від евристичного, проблемного, багатOVERСІЙНОГО типу мислення до дискурсивного, побудованого на логічних висновках, які робляться з отриманої доказової інформації;

- залучення до слідчо-криміналістичної діяльності нових учасників (свідків, потерпілих, спеціалістів тощо);

- виявлення та розслідування нових епізодів злочинної діяльності, співучасників;

- розробка розгорнутого плану розслідування злочину;

- прийняття великої кількості тактичних і процесуальних рішень, які потребують обґрунтувань, підкріплених фактичними даними;

- проведення численних слідчих дій, що потребують значних організаційних зусиль;

- прийняття низки остаточних рішень стосовно кримінальної справи в цілому та щодо кожного її епізоду, учасників злочину, знайденого майна, речових доказів [8, с. 132].

Неправильно вважати, що подальший етап розслідування починається «через три доби з моменту виявлення злочину або отримання повідомлення (заяви) про нього, якщо за цей час не досягнуті позитивні результати» [9, с. 102]. На нашу думку, подальший етап розслідування злочину, в тому числі корупційного, починається після того, яка слідчий виконає підсистему слідчих дій і оперативно-розшукових заходів, потреба в яких виникла після порушення кримінальної справи,

зважаючи на аналіз об'єму початкової інформації про подію злочину, незалежно від отриманих результатів.

Однією з важливих обставин, що визначає діяльність слідчого на подальшому етапі розслідування, є особа злочинця. Якщо злочинець затриманий, то починається робота з затриманою особою. Встановлюються усі обставини події злочину, причетні до неї особи, елементи предмета доказування. Якщо особу злочинця не встановлено (чи невідоме її місцеперебування), то слідчий повинен систематизувати, проаналізувати і оцінити вже зібрані докази, скласти розгорнутий план розслідування злочину, визначити шляхи подальшого пошуку доказів (особливо тих, що стосуються особи злочинця), провести слідчі дії і оперативно-розшукові заходи з метою розкриття злочину.

Зважаючи на вищевказані напрями розслідування, в одному випадку основним завданням подальшого етапу розслідування буде пошук злочинця або розшук уже встановленого, в іншому – збирання додаткових фактичних даних, що викривають уже затриманого злочинця, пред'явлення йому обвинувачення, встановлення у всій повноті причин та умов, що сприяли вчиненню злочину.

У тій та іншій ситуації обов'язково визначається комплекс необхідних слідчих дій і оперативно-розшукових заходів, їх почерговість. У цей час слідчому потрібно тісно співпрацювати з оперативними підрозділами, вживати заходів для перевірки оперативної інформації.

До основних (типових) завдань, які вирішуються слідчим на подальшому етапі розслідування корупційних злочинів, слід віднести:

- 1) встановлення усіх співучасників та причетних до вчинення злочину;
- 2) формування системи доказів із обвинувачення особи (осіб) у вчиненні злочину (встановлення злочинної діяльності особи в повному обсязі);
- 3) встановлення причин і умов, що сприяли вчиненню злочину, і прийняття заходів щодо їх усунення;
- 4) забезпечення відшкодування збитків, завданих злочином;
- 5) збір інформації про особу обвинуваченого.

Встановлення усіх співучасників злочину впливає на об'єктивність і повноту розслідування події злочину, а також на успішне виконання п'ятого завдання, що стоїть перед слідчим. Вчинення злочину у співучасті з іншими суб'єктами злочину означає, що виконавець, вчиняючи злочин, діє спільно з іншими особами, які, будучи суб'єктами злочину, виконують роль організатора, пособника, посере-

дника чи співвиконавця. Встановлення усіх співучасників злочину передбачає висунення та перевірку слідчим двох загальних слідчих версій – злочин вчинено однією особою чи групою осіб.

Під формуванням системи доказів з обвинувачення особи у вчиненні злочину пропонуємо розуміти процес накопичення слідчим у ході розслідування події злочину достовірної і повної інформації, яка свідчить про те, що саме підозрювана особа вчинила злочин. І таке твердження, з огляду на зібрані у справі докази, не викликає сумнівів. Водночас, слід зауважити, що в ході розслідування слідчий може зібрати докази, які свідчитимуть про непричетність особи до події злочину. В такому випадку в його обов'язки входить вирішення питання щодо винесення постанови про відмову в порушенні кримінальної справи стосовно цієї особи. Кожен зібраний у справі доказ повинен бути об'єктивно пов'язаний з іншими доказами, оскільки всі вони є наслідком однієї причини – злочину.

Обов'язок виявляти причини і умови, які сприяли вчиненню злочину, покладається на слідчого ст. 24 КПК України. Для встановлення таких причин і умов дослідженню підлягають:

1) поведінка посадових осіб і службовців підприємств, установ і організацій, де стався злочин, які своїми діями свідомо чи несвідомо полегшили злочинцю досягнення поставленої мети;

2) поведінка посадових осіб і службовців державних органів управління, контролюючих і правоохоронних органів, причетних до створення таких сприятливих умов;

3) поведінка окремих громадян, які своїми діями сприяли вчиненню злочину проти них;

4) недоліки організаційної структури конкретних підприємств, установ чи організацій, де стався злочин;

5) недоліки в здійсненні контрольних функцій з боку конкретних посадових осіб чи органів.

Усунення виявлених умов, що сприяли вчиненню корупційних злочинів, здійснюється слідчим такими засобами:

1. Притягненням до кримінальної відповідальності відповідних посадових осіб і службовців підприємств установ і організацій, державних органів управління, контролюючих і правоохоронних органів, в діях яких містяться ознаки співучасті у вчиненні злочинів.

2. Складанням протоколу про вчинення корупційного діяння або іншого правопорушення (адміністративного проступку), пов'язаного з корупцією.

3. Направленням подань про притягнення до дисциплінарної відповідальності посадових осіб чи службовців, які вчинили відповідні правопорушення.

4. Направленням подань у відповідні інстанції (правління, раду директорів тощо) з рекомендаціями про усунення обставин, що сприяли вчиненню злочинів на конкретному підприємстві чи в банку тощо.

5. Виступами слідчого з інформацією на загальних зборах колективу.

У ст. 29 КПК України передбачається обов'язок слідчого вживати під час розслідування злочину заходів для забезпечення цивільного позову. Відповідно до ст. 22 Цивільного кодексу України збитками є:

1) втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки);

2) доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода).

У зв'язку з цим слідчий в ході досудового слідства повинен: 1) чітко визначити наявність шкоди, заподіяної злочином; 2) встановити доказову базу, якою підтверджується така шкода; 3) встановити причинний зв'язок між злочином та заподіяною шкодою. З метою захисту прав та законних інтересів потерпілих осіб у сфері відшкодування завданої їм злочином шкоди необхідно:

– визначити характер та розмір завданих збитків і упущеної вигоди;

– з'ясувати у потерпілого, чи була завдана моральна шкода;

– визначити розмір відшкодування конкретній фізичній чи юридичній особі;

– розшукати викрадені у результаті злочинного діяння матеріальні цінності та повернути їх власнику;

– виявити можливі джерела відшкодування збитків;

– описати й накласти арешт на майно обвинуваченого, підозрюваного чи осіб, які несуть за законом матеріальну відповідальність за його дії;

– вжити заходів щодо збереження майна.

Типові слідчі ситуації подальшого етапу розслідування корупційних злочинів визначаються позицією, що займає обвинувачений під час пред'явлення йому обвинувачення у вчиненні злочину: а) він визнає себе винним повністю; б) він визнає себе винним частково; в) він не визнає себе винним у вчиненні злочину (заперечує обвинувачення). Тому завданням слідчого є збір даних, які характеризують особу обви-

нуваченого. Їхній аналіз дозволить слідчому обрати правильну тактику поведінки з обвинуваченим, з'ясувати причини вчинення злочину тощо. Необхідно підкреслити, що у процесі збору такої інформації слідчий повинен бути об'єктивним і долучати до матеріалів кримінальної справи насамперед позитивну інформацію, а не тільки таку, яка характеризує особу з негативної сторони.

Висновки. Як бачимо, не слід ототожнювати подальший етап розслідування з такими елементами окремої методики, як «тактика проведення окремих слідчих дій» та «подальші слідчі дії». Розглянуте нами поняття є значно ширшим, має свої особливості та завдання, пов'язані не тільки з проведенням слідчих дій. Саме на подальшому етапі розслідування слідчий має змогу повною мірою скористатися можливостями наук оперативно-розшукової діяльності та криміналістики з метою з'ясування об'єктивної істини у справі.

---

1. Мишков Я.Є. Методика розслідування хабарництва: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / Я.Є. Мишков. – Х., 2005. – 17 с.

2. Біленчук П.Д. Криміналістична тактика і методика розслідування окремих видів злочинів: навч. посібник / П.Д. Біленчук, А.П. Гель, Г.С. Семанков. – К.: МАУП, 2007. – 512 с.

3. Шеремет А.П. Криміналістика: навч. посібник / А.П. Шеремет. – К.: ЦНД, 2005. – 472 с.

4. Мельник М.І. Корупція – корозія влади (соціальна сутність, тенденції та наслідки, заходи протидії): монографія / М.І. Мельник. – К.: Юридична думка, 2004. – 400 с.

5. Протидія корупційній злочинності в Україні: навч. посібник / Ю.І. Дмитрик, І.В. Красницький, Є.В. Пряхін та ін. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – 308 с.

6. Селиванов Н.А. Советская криминалистика: система понятий / Н.А. Селиванов. – М.: Юрид. лит., 1982. – 152 с.

7. Криминалистика / под ред. А.Г. Филиппова. – 2-е изд. перераб. и доп. – М.: Спарк, 2000. – 670 с.

8. Тіщенко В. Криміналістичне значення подальшого етапу розслідування корисливо-насильницьких злочинів / В. Тіщенко // Право України. – 2003. – № 3. – С. 131–133.

9. Лекарь А.Г. Организационно-тактические основы раскрытия преступлений / А.Г. Лекарь, Р.К. Безруких. – М.: Юрид. лит., 1977. – 120 с.

Стаття надійшла 17 березня 2011 р.

О.В. Керевич

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВЗАЄМОДІЇ СЛІДЧОГО З ОРГАНОМ ДІЗНАННЯ НА ДОСУДОВОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Розглянуто проблеми взаємодії слідчого з органом дізнання під час розслідування злочинів. Розкрито психологічні аспекти такої взаємодії.

Ключові слова: взаємодія, слідчий, орган дізнання, розслідування злочинів, психологічний аспект, психологічні чинники.

Рассмотрено проблемы взаимодействия следователя с органом дознания при расследовании преступлений. Раскрыты психологические аспекты такого взаимодействия.

Ключевые слова: взаимодействие, следователь, орган дознания, расследование преступлений, психологический аспект, психологические факторы.

The article deals with the problems of interaction of inquiry bodies during investigation of criminal cases. Special attention is paid to psychological aspect of such interaction.

Key words: interaction, investigator, inquiry body, investigation of crimes, psychological aspect, dialogue, requirements to information exchange, psychological factors.

Постановка проблеми. Вирішальне значення у виконанні завдань кримінального судочинства має комплексне використання всіх сил і засобів, що потребує оптимальної взаємодії слідчого з органами дізнання та розвитку певних соціально-психологічних взаємин між ними. Це потребує належної підготовки слідчих та оперативних кадрів в системі юридичних вишів МВС України та розробки відповідних науково-практичних рекомендацій щодо вдосконалення системи взаємодії вказаних підрозділів внутрішніх справ [1, с. 9].

Всебічність і повнота розслідування злочину певною мірою зумовлена не лише процесуальними, а й психологічними аспектами співпраці слідчого з органами дізнання з моменту отримання заяви чи повідомлення про суспільно небезпечне діяння до складання обвинувального висновку.

Метою наукової статті є аналіз думок учених стосовно розуміння поняття «взаємодія», висловлення власної позиції та її аргументація, визначення впливу на взаємодію чинників суб'єктивного та об'єктивного характеру і внесення пропозицій їх практичного вирішення.

Стан дослідження. Під час дослідження взаємодії слідчого і оперативних працівників підрозділів дізнання науковим підґрунтям стали роботи таких учених: В.Г. Андросюка, В.М. Бикова, Н.А. Василюєва, А.П. Дербеньова, А.В. Дулова, А.Н. Китова, М.Н. Корнєва, А.Б. Коваленко, Е.С. Кузьміна, Б.Ф. Ломова, Н.Н. Обозова, В.Л. Поплужного, Є.В. Руденського, О.К. Тихомирова та ін.

Виклад основних положень. Діяльність слідчого спрямована на організацію взаємодії з оперативним працівником, як і вся його діяльність щодо розслідування злочинів, підкоряється визначеним психологічним закономірностям. Спільна діяльність слідчого й оперативних працівників органу дізнання – соціальна діяльність, тому на неї цілком поширюється положення соціальної психології. Тому доцільно насамперед зупинитись на понятті та значенні психологічної взаємодії.

Психологічний аспект взаємодії слідчого і оперативних працівників у теорії кримінально-процесуального права та психології розглядався переважно фрагментарно. Однак, особливої уваги заслуговують роботи В.Г. Андросюка, В.М. Бикова, А.П. Дербеньова, які спробували підійти до цієї проблеми не тільки з точки зору її організації, а й з позиції соціальної психології. Зокрема, А.П. Дербеньов, на нашу думку, більш правильно сформулював поняття психології взаємодії слідчого з органами дізнання, вбачаючи тут взаємовідносини, у які вони вступають для спільного вирішення конкретних завдань із розкриття і розслідування злочину, і які характеризуються найбільш оптимальним співвідношенням їх індивідуально-психологічних якостей [2, с. 16].

На думку Є.В. Руденського, взаємодія визначається як стійке виконання дій, спрямованих на те, щоб викликати зворотну реакцію (відповідь) партнера, де викликана реакція породжує реакцію впливаючого суб'єкта [3, с. 53]. «Таким чином, взаємодія (інтерація) в соціально-психологічному плані – аспект спілкування, що виявляється в організації людьми взаємних дій, спрямованих на реалізацію спільної діяльності, досягнення певної спільної мети» [4, с. 75].

Спираючись і враховуючи вищенаведені погляди вчених, під взаємодією слідчого з органом дізнання слід розуміти, на наш погляд, організований відповідно до чинних законів та підзаконних нормативних актів, психологічно обумовлений процес офіційного співробітництва шляхом доцільного поєднання методів і засобів, притаманних цим підрозділам, на основі взаємодопомоги і взаєморозуміння, з метою успішного вирішення завдань кримінального судочинства.

Психологи підкреслюють, що від правильної організації спілкування залежать результати предметно-практичної діяльності (взаємодія людей у колективній діяльності) [5, с. 4; 6, с. 27].

Спілкування слідчого і оперативного працівника в межах будь-якої форми взаємодії передбачає високу вимогливість один до одного, взаємну повагу і довіру, доброзичливість, прагнення тактично використати свої знання, професійний досвід та всі наявні засоби і методи боротьби зі злочинністю з метою вирішення поставленого перед ними спільного завдання. Вони обидва зацікавлені в тактичному використанні можливостей один одного. Виникає ніби «взаємний контроль» [7, с. 223] за якістю і кількістю виконуваної кожним із них роботи.

Отже, регламентація спілкування слідчого й оперативного працівника правовими нормами, спільність спрямованості й установок їхніх особистостей, цілей та інтересів взаємодії – це та основа, на якій формуються міжособистісні відносини слідчого й оперативного працівника. Завдяки цим об'єктивно діючим чинникам під час взаємодії цих осіб, звичайно, устанавлюються відносини товариської взаємодопомоги, розуміння і ділового співробітництва.

Необхідним елементом погодженої діяльності слідчого й органу дізнання під час розслідування злочинів є системний обмін інформацією. До інформації, якою обмінюються зазначені особи, і її використання є такі вимоги:

- вона повинна бути взаємною, корисною і, за можливістю, точною;
- викладена в необхідній формі;
- використовуватися з урахуванням думки учасника взаємодії,

від якого виходить;

– результати використання інформації повинні бути повідомлені іншому учаснику взаємодії, від якого вона надходила.

Використання будь-якої форми взаємодії повинне закінчуватися підведенням підсумків спільної діяльності слідчого й оперативного працівника. «Сприйняття результатів спільної діяльності, тобто усвідомлення того, що сталий комунікативний зв'язок приносить відчутні, об'єктивні результати» [8, с. 93], дуже зміцнює відносини взаємодіючих слідчого й оперативного працівника і створює міцну основу для плідного співробітництва в майбутньому.

Структура вербального і невербального спілкування залежить від класу спільно розв'язуваних завдань. Саме співвідношення вербальних і невербальних засобів спілкування дозволило нам розрізнити два такі інтегративні феномени міжособистісної взаємодії, як сумісність і спрацьованість.

Спрацьованість – феномен, що характеризує спільну діяльність людей з погляду її успішності: кількості, якості, швидкості. Успіш-

ність – основний критерій спрацьованості. Спрацьованість характеризується оптимальною координацією дій партнерів, заснованою на взаємному сприянні.

Спрацьованість характеризується максимально можливою успішністю спільної діяльності, низькими емоційно-енергетичними витратами на взаємодію, високою задоволеністю результатами роботи, високою адекватністю взаєморозуміння партнерів.

На рівень і характер спілкування слідчого і оперативного працівника взаємодії суттєво може впливати співвідношення їх індивідуально-психологічних якостей. «Вимога сумісності висувається із міркувань забезпечення дружньої спільної роботи» [9, с. 169].

Під сумісністю розуміється «такий ефект співвідношення індивідів, який дає максимально можливий результат за даних умов з тінювими енергетичними затратами взаємодіючих членів групи» [10, с. 92].

Розрізняють сумісність психофізіологічну і соціально-психологічну. В першому випадку мається на увазі здебільшого співвідношення темпераментів, які характеризують динамічні особливості психічної діяльності взаємодіючих людей. В іншому – йдеться про співвідношення професійних і морально-психологічних рис людей [9, с. 170].

Для спілкування слідчого і оперативного працівника в умовах взаємодії щодо розкриття і розслідування злочинів чимале значення має соціально-психологічна сумісність. Що стосується психофізіологічної сумісності, то в окремих випадках вона також може тією чи іншою мірою впливати на характер спілкування слідчого і оперативного працівника в умовах взаємодії. Так, в соціально-психологічній літературі зазначається, що особливості темпераменту, рухливість чи інертність впливають на особливості спілкування [11, с. 16].

Несумісність (невідповідність) темпераментів ускладнює спілкування, спільну діяльність слідчого і оперативного працівника в умовах взаємодії, а сама специфіку завдань, що вирішуються, вимагає подібності властивих кожному з них психічних рис.

Характер міжособистісних відносин слідчого і оперативного працівника значною мірою визначається психологічними чинниками як суб'єктивного, так і об'єктивного порядку. Розглянемо деякі з цих чинників.

На нашу думку, до психологічних чинників суб'єктивного порядку, які мають першочергове значення для міжособистісних відносин слідчого і оперативного працівника, варто віднести:

– єдине розуміння важливості та значення завдань, що вирішуються, для встановлення істини у кримінальній справі;

- пріоритет інтересів справи над особистими інтересами;
- правильне розуміння своєї персональної ролі та обов'язків під час взаємодії і відповідність ним своїх дій і поведінки;
- відповідність особистісних можливостей і властивостей структури та змісту виконуваної діяльності в умовах взаємодії;
- повага один до одного за ділові якості та сумлінне ставлення до виконання своїх службових обов'язків;
- взаємні довіра і доброзичливість;
- готовність і здатність сприймати один від одного вихідну інформацію, об'єктивно і критично її оцінювати.

Наведений перелік чинників, що обумовлюють соціально-психологічну сумісність слідчого й оперативного працівника, не є вичерпним. Дуже важливо, щоб будь-яке сполучення цих чинників викликало в слідчого й оперативного працівника при їхньому спілкуванні в умовах взаємодії позитивні емоційні реакції. Психологи відзначають, що емоційні реакції беруть участь не тільки в організації окремих актів поведінки людини, але й у формуванні більш-менш стійких відносин до дійсності [12, с. 175], що емоційні процеси «не просто супроводжують розумову діяльність і не тільки активізують чи гальмують її розвиток, а є найважливішими механізмами, що регулюють пошук рішення» [13, с. 128–129]. Тому негативні емоційні реакції, які викликаються, скажімо, будь-якими вчинками і діями оперативного працівника, можуть сформувати в слідчого негативне ставлення до цього працівника взагалі, ускладнити його розумову діяльність у пошуках найбільш оптимального варіанта вирішення того чи іншого завдання взаємодії. В.Н. Мясіщев влучно зазначає, що «взаємодії, що супроводжуються негативною емоційною реакцією чи станом, утворюють потенціал негативного відношення, ворожнечі, антипатії. Взаємодія, що відбувається при позитивних емоціях, навпаки, створює між людьми зв'язок з позитивним знаком» [14, с. 16]. Навіть нейтральний емоційний стан слідчого чи оперативного працівника як суб'єктів спілкування в умовах взаємодії може сформувати негативні елементи, оскільки певною мірою не стимулюватиме їх до максимального використання своїх можливостей для найбільш ефективного вирішення того чи іншого завдання взаємодії.

Зрозуміло, що почуття обов'язку та відповідальності за доручену справу, розуміння професійної етики можуть і повинні проявлятися вище від взаємної антипатії і ворожості. У зв'язку з цим, коли йдеться про пошук шляхів підвищення ефективності взаємодії щодо розкриття і розслідування злочинів, можна запропонувати таке:

1. Необхідно виключити чи звести до мінімуму випадки взаємодії тих слідчих і оперативних працівників, які мають істотні розходження в їхніх індивідуально-психологічних властивостях, а також (при спілкуванні в умовах взаємодії щодо розкриття і розслідування злочинів) з інших причин викликають один у одного негативні емоційні реакції.

2. Потрібно посилити виховну роботу в слідчих підрозділах і органах дізнання з метою створення в них сприятливого психологічного клімату, атмосфери принципової критики і самокритики. Особливу увагу приділяти тим слідчим та оперативним працівникам, у яких найбільш яскраво проявляються властиві ним негативні психологічні здібності та навички.

3. Безпосереднім керівникам слідчих і оперативних працівників варто підвищити вимогливість до своїх підлеглих, прагнути виховувати в них професійно важливі для взаємодії якості.

4. Кожний слідчий і оперативний працівник повинен розвивати в собі здатність до самовиховання і саморегуляції.

5. Усі слідчі повинні прагнути до оволодіння основами оперативно-розшукової діяльності та вироблення навичок щодо реалізації оперативно-розшукових даних; всі оперативні працівники зобов'язані постійно підвищувати рівень своїх правових знань.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє назвати низку причин об'єктивного характеру, що, на наш погляд, також викликають чи можуть викликати негативні емоції один щодо одного у взаємодії слідчого й оперативного працівника. До таких причин варто віднести:

- неправильний підбір кадрів слідчих і оперативних працівників;
- неправильна чи некомпетентна регуляція міжособистісних відносин слідчих і оперативних працівників з боку їхніх керівників;
- неправильні взаємини між керівником слідчого підрозділу і органу дізнання;
- відсутність гнучкості в застосуванні до слідчих і оперативних працівників різних форм заохочення чи покарання взагалі і за результатами взаємодії зокрема;
- недосконалість критеріїв оцінки роботи слідчих і оперативних працівників.

Усунення чи нейтралізація викладених вище причин суб'єктивного й об'єктивного характеру значною мірою залежить і від безпосередніх керівників слідчих і оперативних працівників. Оскільки не сам слідчий визначає безпосереднього виконавця свого доручення щодо провадження розшукової чи слідчої дії, а керівник підрозділу карного

розшуку. Не слідчий вирішує, яку з кримінальних справ він розслідуватиме, а керівник слідчого підрозділу. Не працівник органу дізнання вибирає собі слідчого, що порушує кримінальну справу за його оперативними матеріалами, і навіть не його безпосередній начальник, а керівник слідчого підрозділу. Рішення про створення слідчо-оперативної групи, скажімо, для розслідування особливо складної справи, як правило, приймає начальник міськрайоргану внутрішніх справ на підставі рекомендацій, представлених керівниками слідчого підрозділу і підрозділу карного розшуку. Рішення про створення зональної слідчо-оперативної групи також приймає начальник міськрайоргану внутрішніх справ. Він же затверджує графік чергування слідчих і оперативних працівників, що складається, відповідно, їхніми безпосередніми керівниками, що і визначає склад слідчо-оперативної групи для виїзду на місце події, роботи «за гарячими слідами» і т.д.

Насамкінець, варто наголосити, що у кожному випадку, коли йдеться про майбутню взаємодію в межах розслідування кримінальної справи, важливо враховувати психологічні чинники, що позитивно чи негативно впливають на характер взаємовідносин слідчого й оперативного працівника органу дізнання.

1. Герасимов И.Ф. Взаимодействие органов предварительного следствия и дознания при расследовании особо опасных преступлений: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук / И.Ф. Герасимов. – Свердловск, 1966. – 20 с.
2. Дербенев А.П. Психология взаимодействия следователя и органа дознания: учеб. пособие / А.П. Дербенев. – М.: НИИРПО Акад. МВД СССР, 1983. – 70 с.
3. Руденский Е.В. Социальная психология: курс лекций / Е.В. Руденский. – Новосибирск, 1998. – 224 с.
4. Корнев М.Н. Социальная психология: підручник / М.Н. Корнев, А.Б. Коваленко. – К.: Б.И., 1995. – 303 с.
5. Кузьмин Е.С. Роль и значение психологического фактора в управленческой деятельности / Е.С. Кузьмин. – Л., 1973. – 48 с.
6. Общение и формирование личности // Социальная психология личности. – М., 1979. – С. 27.
7. Ломов Б.Ф. Совместная (групповая) деятельность людей, формирование трудовых коллективов и психологические аспекты управления / Б.Ф. Ломов. – М., 1972. – 368 с.
8. Ломов Б.Ф. Общение и социальная регуляция поведения индивида / Б.Ф. Ломов // Психологические проблемы социальной регуляции поведения. – М., 1976. – С. 91.
9. Китов А.Н. Психология управления / А.Н. Китов. – М., 1979. – 270 с.
10. Обозов Н.Н. Совместимость людей / Н.Н. Обозов // Социальная психология личности. – Л., 1974. – С. 92.

11. Кузьмин Е.С. Основы социальной психологии / Е.С. Кузьмин. – Л., 1967. – 248 с.

12. Райковский Я. Экспериментальная психология эмоций / Я. Райковский. – М., 1979. – 257 с.

13. Васильев Н.А. Эмоции и мышление / Н.А. Васильев, В.Л. Поплужный, О.К. Тихомиров. – М., 1980. – 248 с.

14. Мясищев В.Н. Дружба и вражда в их социально-психологической значимости / В.Н. Мясищев // Социальная психология личности. – Л., 1974. – С. 16.

Стаття надійшла 25 лютого 2011 р.

УДК 343.982.35

А.О. Левицький

ВИЯВЛЕННЯ ЗНИЩЕНИХ ТА ПОШКОДЖЕНИХ МАРКУВАЛЬНИХ ПОЗНАЧЕНЬ НА ПЛОМБИ З НАСТУПНОЮ ІДЕНТИФІКАЦІЮ ПЛОМБУВАЛЬНИХ ЛЕЩАТ

Розглянуто поняття «пломба», «маркувальні позначення», «пломбувальні лецата». Висвітлена важливість ідентифікації пломбувальних лещат за відтвореними маркувальними позначеннями (які раніше були знищені) на пломбі, як доказу в кримінальній або цивільній справі.

Ключові слова: *пломба, маркувальні позначення, ідентифікація, пломбувальні лецата.*

Рассмотрено понятие «пломба», «маркировочные обозначения», «пломбировочные тиски». Освещена важность идентификации пломбировочных тисков по восстановленным маркировочным обозначениям (которые ранее были уничтожены) на пломбе, как доказательства в уголовном или гражданском деле. Ключевые слова: пломба, маркировочные обозначения, идентификация, пломбировочные тиски.

Ключевые слова: *пломба, маркировочные обозначения, идентификация, пломбировочные тиски.*

The notions of «seal», «marking symbols», «filling grip» are considered in the article. The importance of identification of filling grip by means of reproduced marking symbols, which were previously analysed, on a seal as an evidence in a criminal or civil case.

Key words: *seal, marking symbols, identification, filling grip.*

Постановка проблеми. Останніми роками спостерігаються випадки несанкціонованого доступу до джерел електроенергії. Так злочинці постійно вдосконалюють способи розкрадання електроенергії. У зв'язку з цим виникає необхідність застосування нових підходів до протидії таким злочинним посяганням.

У практиці трапляються випадки, коли злочинець пошкоджує або знищує рельєфні маркувальні позначення на пломбі (цифри, букви, текст) з метою маскуванню зловмисних посягань. Як правило, знищується буква, яка позначає шифр державного повірча, щоб не вдалося встановити, хто з працівників стандартизації та метрології здійснював опломбування. Також знищуються букви, які позначають регіон, якщо у зловмисника є пломбувальні лещата іншої області України. Оскільки знищення чи пошкодження маркувальних позначень може бути виявлено (це залежить від якості та часу зловмисних дій), злочинці маскують дані пошкодження або знищення безпосередньо накладанням подвійних відтисків, начебто це випадкове недотискання пломбувальними лещатами, намагаючись зробити маркувальні позначення неясними та нечіткими. Не слід не зважати на ймовірність пошкодження маркувальних позначень унаслідок експлуатації, транспортного перевезення.

Виклад основних положень. Пломба – одноразовий сигнально-контрольний, запобіжно-охоронний пристрій (знак), навішування якого на певні конструктивні елементи підконтрольного об'єкта унеможливорює непомітність його несанкціонованого знімання, без порушення цілісності самої пломби або пломбувального елемента.

Маркувальне позначення – інформація у вигляді літерно-цифрового тексту та інших знаків на поверхні елементів пломби [1].

У криміналістиці немає способів виявлення повного знищення маркувальних позначень на свинці (якщо було знищено незначну товщину поверхні, тобто знищена майже вся кристалічна решітка маркувальних позначень). До інших способів виявлення знищених номерних позначень (маркувальні позначення) на металі належить:

- а) метод магнітної суспензії;
- б) електрохімічний;
- в) хімічний.

Для виявлення зображення знищених знаків на металевих поверхнях необхідно:

- підготувати поверхню металу на об'єкті;
- обробити підготовлену поверхню хімічними реактивами, в результаті чого здійснюється виявлення знаків;

– зафіксувати та сфотографувати відтворені знаки.

Існує декілька способів виявлення частково знищених маркувальних позначень, якщо є залишки мікрорельєфу:

1) застосування стереографії для відновлення нечіткого рельєфу. Рекомендується використовувати мікростереозйомку з метою виявлення нечітких зображень [2; 3; 4] таким чином:

а) шляхом застосування стереокамер;

б) шляхом переміщення об'єкта;

в) шляхом переміщення зірниці об'єктива (для плівкових фотоапаратів);

2) застосування фотозйомки в рентгенпромінях [5].

Пломбувальні лещата – пристрій важільного типу, який призначений для обтискання тіла пломби. На краях кожного з важелів закріплені плашки з вигравіруваними маркувальними позначеннями.

Ідентифікація пломбувальних лещат за слідами на пломбах – важливе завдання криміналістичної експертизи. В таких випадках за допомогою експертизи вирішуються такі питання:

– чи одними пломбувальними лещатами обтиснуті дві чи декілька пломб?

– чи обтиснута наданими на експертизу пломбувальними лещатами досліджувана пломба?

– чи знімалася досліджувана пломба наданим на експертизу знаряддям?

Що ж стосується третього питання, то воно виникає нечасто, тому що: 1) контактна поверхня пломби зі знаряддям, за допомогою якого знімають (вскривають) пломбу, дуже мала та сліди, за якими можливо в подальшому ідентифікувати дане знаряддя, можуть не відобразитися, чи відобразитися частково;

2) зловмисники вправно маскують застосування певного знаряддя (обтискання здійснюється через шкіру чи товсту матерію);

3) знаряддя, за допомогою якого знімали пломбу на експертизу, майже ніколи не надається.

Ідентифікація пломбувальних лещат та знарядь, які використовувалися для несанкціонованого знімання пломб, здійснюється за їхнім об'ємними відображеннями на пломбах. Такі об'ємні відображення можуть бути слідами натискання чи ковзання.

Дослідження з метою трасологічної ідентифікації розпочинається з роздільного дослідження слідів та слідостворювальних об'єктів. Після цього здійснюється порівняльне дослідження.

Роздільне дослідження слідів та слідостворювальних об'єктів має на меті створити умови для наступного якісного порівняльного дослідження. Рекомендовано розпочинати роздільне дослідження з вивчення відображень на контактних поверхнях пломби. Такі відображення можуть бути двох типів:

а) рельєфне відображення тексту чи окремого знаку (цифра чи буква), яке міститься на матрицях пломбувальних лещат;

б) сліди тиску чи ковзання, нанесені знаряддям чи пломбувальними лещатами.

Досліджуючи вищевказані відображення, необхідно, по-перше, вивчити загальні, потім окремі ознаки пломбувальних лещат чи знаряддя, яким залишені ці відображення. Особливо зважають на розташування слідів та механізм їх виникнення.

До загальних ознак пломбувальних лещат належать:

- форма матриці;
- розмір;
- зміст зображення;
- розташування тексту, цифр окремих букв;
- відстань між матрицями.

У практиці існують пломбувальні лещата з круглими, прямокутними, квадратними та трикутними матрицями. Матриця, яка має форму круга, виміряється по діаметру. В інших формах матриць зазначаються розміри сторони за правилами геометрії. Умовні знаки мають форму геометричних фігур – круга, квадрата, трикутника, ромба, зірочки та ін. Важливою ознакою є висота рельєфного зображення окремого знаку. Відстань між матрицями виміряється в положенні повного натиску та важелі пломбувальних лещат без пломби. Ця відстань характеризує найменшу товщину обтиснутої пломби. Збіг стійкої сукупності загальних ознак є достатньою підставою для групової ідентифікації.

До окремих ознак належать ті ж самі ознаки, які характерні для різних типографських шрифтів:

- форма букв та цифр (загальна будова знака, за якою один шрифт відрізняється від іншого);
- розмір букв та цифр (включає висоту та ширину знака, товщину та висоту окремих штрихів, величину кутів між окремими елементами);
- розташування окремих букв та цифр (характеризується інтервалами між ними). Інтервали між цифрами, буквами, знаками є стійкими ознаками, оскільки під час виготовлення матриці пломбувальних лещат завчасно текст наноситься по одній букві та інтервали не дотримуються;

– форма ліній верхніх та нижніх закінчень букв (є окремими ознаками при ідентифікації, позаяк, при виготовленні кожного екземпляра матриці для пломбувальних лещат є індивідуальним процесом, в якому не може бути дотримано абсолютно однакове розташування букв та цифр по лінії строки в різних матрицях);

– нахил букв та цифр – нормальний та радіальний (виміряється кутом між повздовжньою віссю букви та лінією строки. Нормальний нахил характеризується кутом, утвореним віссю букви та лінією строки. Нормальний нахил є у буквах тексту, розташованого по прямій чи ломаній лінії. Радіальний нахил характеризується кутом, утвореним віссю букви та радіусом, проведеним через штрих. Радіальний нахил можливий у буквах тексту, розташованого по кривій, наприклад, окружності);

– форма та розміри ободків (ободки можуть бути одинарні чи подвійні. Штрих ободка може мати перериви, викривлення, потовщення. Розмір ободка виміряється за його діаметром. Якщо є подвійний ободок, то виміряється відстань між ободками);

– пошкодження букв, цифр та знаків, які утворені в результаті експлуатації та виготовлення пломбувальних лещат, є найбільш поширеними ознаками (втрата частини елемента, його деформація);

– мікроструктура поверхні матриці (характер її рельєфу, отриманий в результаті обробки. Якщо матриця оброблена за допомогою токарного обладнання, то на її поверхні наявні чисельні концентричні окружності. При обробці вручну на поверхні матриці наявні паралельні траси) [6].

Кожну ознаку досліджують окремо на її стійкість та індивідуальність.

Дослідження ідентифікаційних ознак матриць пломбувальних лещат зручніше здійснювати за відображеннями їх на пломбах (експериментальні відтиски). Експериментальні відтиски необхідно здійснювати на тілах пломб схожого за матеріалом (метал, полімер) та розміром із досліджуваною пломбою, застосовуючи такий ж саме пломбувальний елемент (однаковий діаметр та матеріал). Пломбувальний елемент відповідним чином розміщується в тілі пломби, далі робиться натиск на важелі пломбувальних лещат. Таким шляхом необхідно виконати декілька експериментальних відтисків з різною силою натиску, щоб простежити стійкість окремих ознак, які відобразилися на отриманих пломбах.

З метою ідентифікації пломбувальних лещат та знарядь, які злочинці використовують під час зняття пломб, для порівняльного дослідження надають:

- а) дві чи декілька пломб;
- б) пломбу та знаряддя, яке застосовувалося для зняття пломби;

в) пломбу та пломбувальні лещата.

Методика порівняльного дослідження складається з порівняння ознак, які відобразилися на досліджуваній та експериментальних пломбах. Порівняння загальних та окремих ознак здійснюється трьома методами:

1) зіставлення (шляхом зіставлення можливо встановити збіг таких ознак, як форма та розміри букв, знаків, цифр, форма окремих штрихів, нормального та радіального нахилу, мікроструктуру. Порівняння можливо здійснювати на оптичних приборах (порівняльні мікроскопи));

2) суміщення (це найрозповсюдженіший метод порівняння ознак. Цей метод здійснюється як з допомогою безпосереднього зору, так і порівняльних мікроскопів. При суміщенні добре простежується збіг, коли штрих букви, знаку на досліджуваній пломбі продовжується штрихом букви чи знаку на експериментальній пломбі);

При проведенні дослідження способом суміщення зображення кожного з порівнюваних об'єктів, виготовлені в однаковому масштабі, розділяються по лінії однакової форми (прямій, ламаній, кривій тощо) з дотриманням її орієнтування щодо визначених характерних точок. Отримані частини зображень порівнюваних об'єктів суміщаються по лінії відокремлення. При цьому для встановлення тотожності сліди, наявні на зображенні досліджуваного об'єкта, повинні мати продовження на зображенні експериментального зразка і, навпаки, а також збігатися за формою та розмірами;

3) накладання (метод накладання застосовують нечасто. Як правило, накладання здійснюють для ілюстрації збігів або розбіжностей окремих ознак (якщо розбіжність за розмірами окремих букв, знаків, їх штрихів)).

При проведенні дослідження способом накладання зображення порівнюваних об'єктів, виготовлені в однаковому масштабі, безпосередньо накладаються з дотриманням орієнтування за визначеними характерними точками. При цьому зображення хоча б одного з порівнюваних об'єктів повинно бути напівпрозорим.

Застосовується:

– накладання двох негативних зображень на напівпрозорих фотоматеріалах;

– накладання двох позитивних фотозображень на напівпрозорих фотоматеріалах;

– накладання негативних зображень на напівпрозорих фотоматеріалах на відбитки на фотопапері, виготовлені з позитивних зображень на напівпрозорих фотоматеріалах;

– накладання позитивних зображень на напівпрозорих фотоматеріалах на відбитки на фотопапері, виготовлені з негативних зображень, на напівпрозорих фотоматеріалах.

Для встановлення тотожності ознаки порівнюваних об'єктів повинні збігатися за розташуванням, формою та розмірами [7].

Перелічені методи порівняльного дослідження дають ефективні результати при всебічному використанні їх в сукупності. Так отримане збігання ознак, відображених в слідах ковзання, шляхом їх суміщення на порівняльних мікроскопах, необхідно доповнити та перевірити іншими методами. Тільки в такому випадку результати порівняльного дослідження є правильними, а висновок експерта – достовірним та підтвердженим.

Висновок. Отже, при виявленні пломб зі знищеними чи пошкодженими маркувальними позначеннями в деяких випадках достатньо тільки одного відтворення попереднього (первинного) маркувального позначення. А при знайденні пломбувальних лещат, або встановлення особи, у якої є ті самі пломбувальні лещата, необхідно насамперед провести ідентифікацію даних пломбувальних лещат за відтвореними маркувальними позначеннями.

---

1. Левицький А.О. Пломби для опломбування приладів обліку: методичні рекомендації / А.О. Левицький, С.М. Ваколюк. – Миколаїв, 2008.

2. Сафронов І.І. Стереоскопия и измерительная фотография в криминалистике и судебной медицине / І.І. Сафронов. – М., 1949.

3. Тахо-Годи Х.М. Стереофотография в криминалистике / Х.М. Тахо-Годи. – М., 1950.

4. Чижов В.П. Применение стереоскопической фотографии в оперативно-следственной и экспертной работе / В.П. Чижов. – М., 1951.

5. Киричинский Б.Р. Применение рентгеновских лучей при расследовании случая симуляции кражи / Б.Р. Киричинский // Криминалистика и научно-судебная экспертиза. – К., 1948.

6. Колмаков В.П. Следственный осмотр оттисков печатей и штампов, підготовка и направление их на експертизу / В.П. Колмаков // Советская криминалистика на службе следствия. – М., 1951.

7. Методика «Криміналістичного дослідження простих пломб», затверджена Координаційно-методичною радою ДНДЕКЦ МВС України: протокол № 25 від 23.04.2009 р.

Стаття надійшла 3 листопада 2010 р.

О.Д. Нарійчук

ПОКАЗАННЯ ОБВИНУВАЧЕНОГО ЯК ЗАСІБ ЗАХИСТУ ВІД ОБВИНУВАЧЕННЯ

Проаналізовано вплив внутрішнього ставлення людини до пред'явленого обвинувачення на дачу нею показань. Обґрунтовано важливість ознайомлення обвинуваченого з основними доказами обвинувачення до проведення першого допиту.

Ключові слова: показання обвинуваченого, захист, засоби, докази, допит.

Проанализировано влияние внутреннего отношения человека к предъявленному обвинению на дачу ним показаний. Обоснована важность ознакомления обвиняемого с основными доказательствами обвинения до проведения первого допроса.

Ключевые слова: показание обвиняемого, защита, средства, доказательства, допрос.

Influence of internal relation of man is analyzed to the produced prosecution on a summer residence by him testimonies. Importance of acquaintance of the prosecution accused with basic proofs to the leadthrough of the first interrogation it was grounded.

Key words: testimony of defendant, defence, facilities, proofs, interrogation.

Постановка проблеми. Під час розгляду показань обвинуваченого як засобу захисту від обвинувачення, необхідно зазначити, що у контексті гуманізації кримінального процесу набуває особливого значення розгляд показань обвинуваченого як засобу захисту особи від пред'явленого йому обвинувачення.

Так постає запитання, чи зацікавлений сьогодні обвинувачений, з правової точки зору, у тому, щоб користуватися таким засобом захисту, як дача показань?

На нашу думку, обвинувачений сам має бути зацікавлений в дачі показань, оскільки він таким чином отримує можливість заперечувати законність та обґрунтованість обвинувачення, наводити докази, які виправдовують його чи пом'якшують відповідальність, тобто саме таким чином реалізовувати своє право на захист.

А з якого ж моменту обвинувачений може бути зацікавлений в дачі показань: з моменту пред'явлення йому обвинувачення, або ж під час судового засідання?

Стан дослідження. У кримінально-процесуальній літературі неодноразово зазначалось, що обвинувачений зацікавлений у тому, щоб відразу, з моменту пред'явлення йому обвинувачення, дати показання у справі і відразу використати можливість заперечувати законність та обґрунтованість висунутого проти нього обвинувачення. Однак, слід сказати, що на практиці часто трапляються випадки, коли захисники, які починають брати участь у справі з моменту пред'явлення їх підзахисним обвинувачення, радять їм відмовитись від дачі будь-яких показань для того, щоб, дочекавшись закінчення досудового слідства, отримати можливість ознайомитись із зібраними доказами, відтак будувати захист під час розгляду справи у суді [1, с. 105].

Інколи така лінія поведінки «спрацьовує», а у сучасній літературі також висловлюються поради обвинуваченому частіше використовувати право на відмову давати показання.

Виклад основних положень. Вважаємо, що більшим чином все залежить від внутрішнього ставлення людини до пред'явленого їй обвинувачення. Якщо обвинувачений вважає обвинувачення несправедливим, то саме в його інтересах відразу ж почати давати показання для того, щоб переконати слідчого у помилковості суджень та використовувати показання як засіб для захисту. У тому випадку, коли обвинувачений вважає обвинувачення обґрунтованим, розкався у вчиненні злочину та готовий допомагати слідству, він також зацікавлений давати показання, аби переконати слідчого у тому, що він справді розкався та шляхом співпраці зі слідством отримати врахування всіх обставин, що пом'якшують його вину. В такому випадку він також використовує показання для захисту своїх законних інтересів (наприклад, нести відповідальність лише за той злочин, який він вчинив, із урахуванням усіх обставин, що виправдовують його або пом'якшують відповідальність).

Проте, у ситуації, коли обвинувачений усвідомлює свою вину, але бажає повністю уникнути кримінальної відповідальності, сподіваючись на те, що його вина не буде доведена, він постає перед складним вибором. З одного боку, він не знає, які докази має слідчий і усвідомлює, що у тому випадку, коли він почне давати хибні показання, його відразу буде викрито у брехні, а його версія буде спростована. З іншого боку, відмовляючись давати показання, у випадку, коли вина обвинуваченого буде доведена, останній не зможе сподіватися на пом'якшення покарання. Крім того, відмовляючись давати показання, обвинувачений ставить під загрозу свої законні інтереси, оскільки свідомо позбавляє себе дієвого засобу щодо їх захисту.

Можливість обвинуваченого захищатися від пред'явленого йому обвинувачення вивчали багато вчених-процесуалістів ще за радянських часів. У літературі було зазначено, що показання обвинуваченого одночасно є і засобом доказування, і засобом захисту. Вони мають свій особливий зміст і включають не лише викладення фактів, а й пояснюють ті чи інші вчинки, обставини, аргументи, що наводить обвинувачений у зв'язку з пред'явленим йому обвинуваченням або будь-які інші його міркування щодо справи.

Таку позицію підтверджує думка М.С. Строговича про те, що показання обвинуваченого, тобто його повідомлення про ті чи інші факти, обставини справи, одночасно є і його поясненнями, що виражається у ставленні обвинуваченого до пред'явленого йому обвинувачення і за допомогою яких він захищається від цього обвинувачення [2, с. 149–150].

У Росії висловлюється цікава думка з приводу того, що своєчасне притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які вчинили злочин, забезпечує, крім усього іншого, ще й охорону прав та законних інтересів цих осіб. Оскільки обвинуваченому надаються передбачені законом права, у тому числі, право знати, у вчиненні якого злочину він обвинувачується та давати показання з приводу цього обвинувачення. Зволікання з пред'явленням обвинувачення, перенесення цієї дії на закінчення досудового слідства є різновидами обмеження законного права обвинуваченого на захист [3, с. 42–43].

І справді, з такою позицією слід погодитись, оскільки для інтересів правосуддя і для інтересів особи, яка притягується в якості обвинуваченого, однаково не припустимі надмірна поспішність або надмірне зволікання.

На практиці траплялося, коли особі своєчасно не пред'являлося обвинувачення для того, щоб не допустити захисника у кримінальний процес, хоча слід зазначити, що захисник міг з'явитися на стадії, коли особа є лише підозрюваною у вчиненні злочину і ще не стала обвинуваченим. Проте, деякі слідчі допитували особу в якості свідка неодноразово, а лише потім пред'являли їй обвинувачення, хоча підстави для пред'явлення такій особі обвинувачення з'являлися вже після першого допиту. Ситуація змінилася після прийняття Конституційним Судом України рішення у справі за конституційним зверненням гр. І.В. Голованя щодо офіційного тлумачення положень ст. 59 Конституції України (справа про право на правову допомогу) № 23-рп/2009.

Прийняття Конституційним Судом вказаного рішення зумовило термінову необхідність вдосконалення норм процесуального законодавства. Як наслідок, 1 липня 2010 року було прийнято Закон України «Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України щодо права свідка на захисника та іншу правову допомогу» № 2395-УІ, яким вносяться надзвичайно важливі зміни до низки норм КПК України [4].

Отже, особам, які залучені до участі у кримінальній справі як свідки, забезпечується право на належну правову допомогу з боку захисників під час проведення слідчих дій.

Але бувають і протилежні ситуації, коли для того, щоб обрати запобіжний захід у вигляді взяття під варту, особі пред'являють обвинувачення, коли доказів, достатніх для прийняття такого рішення, ще недостатньо. Саме тому питання застосування стосовно особи такого запобіжного заходу, як тримання під вартою, допускається тільки на підставі судового рішення.

Проаналізувавши ч. 1 ст. 132 Кримінально-процесуального кодексу України, що містить всі умови для дотримання прав і законних інтересів обвинуваченого: «У постанові про притягнення як обвинуваченого повинно бути зазначено: ...злочин, у вчиненні якого обвинувачується дана особа, час, місце та інші обставини вчинення злочину, наскільки вони відомі слідчому, і стаття кримінального закону, якою передбачений цей злочин», можна зазначити, що вона базується на п. 3 «а» статті 6 Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод, що містить правило про те, що кожний обвинувачений має право бути негайно та докладно повідомлений на зрозумілій йому мові про характер та підстави пред'явленого йому обвинувачення.

Закон не зобов'язує слідчого наводити у постанові про притягнення як обвинуваченого докази, на яких ґрунтується обвинувачення, проте, всі твердження, що містяться у цій постанові, мають ґрунтуватися на доказах, а не на припущеннях. Тобто, чим вмотивованіша постанова, тим вона більш переконлива, що, своєю чергою, дозволить отримати більш розгорнуті показання від обвинуваченого. Крім того, складаючи докладну постанову, слідчий має можливість переконатися, що він справді має достатні докази вини обвинуваченого.

На нашу думку, пред'явлення обвинувачення, в якому відсутні посилання на основні докази винуватості особи, яка притягується в якості обвинуваченого, не є надійною гарантією захисту прав та законних інтересів для осіб, які можуть бути помилково притягнуті до

кримінальної відповідальності. Право обвинуваченого на захист має забезпечуватись конкретним та чітким формулюванням обвинувачення у постанові про притягнення як обвинуваченого з наведенням основних доказів, що були покладені в основу обвинувачення, а також наданням можливості дати розгорнуті показання під час першого допиту.

Допит обвинуваченого, який не ознайомлений з основними доказами обвинувачення, є неефективним, оскільки слідчий намагатиметься знайти у показаннях обвинуваченого певні суперечності, які, на його думку, підтверджують винуватість цієї особи. Проте, такими діями слідчий, навпаки, може заплутати не тільки обвинуваченого, але й самого себе, що, своєю чергою, зумовить упереджене ставлення слідчого до повідомлень обвинуваченого з приводу тих чи інших поданих доказів і призведе до хибного висновку щодо їх правдоподібності через наявність у них певних, інколи навіть незначних, прогалин та суперечностей.

З того моменту, як особа стала обвинуваченим, від неї вже немає сенсу приховувати, з приводу яких її дій та пов'язаних з ними фактів та обставин ведеться слідство. Слідчий зобов'язаний повідомити обвинуваченого не у загальній, а у конкретизованій формі, вказавши час, місце та інші обставини вчинення злочину, оскільки вони відомі слідчому. Тобто слідчий зобов'язаний повідомити обвинуваченого про те, що він знає про його злочинні дії, але не зобов'язаний говорити, звідки йому про них стало відомо [5, с. 108–109].

Представники такого підходу стверджують про можливість проведення допиту обвинуваченого після пред'явлення обвинувачення взагалі без наведення будь-яких зібраних слідчим доказів (тобто під час такого допиту з'ясовуються питання біографічного характеру та отримуються пояснення обвинуваченого з приводу пред'явленого йому обвинувачення), або з наведенням будь-якої частини доказів (якщо доказів зібрано недостатньо, то їх потрібно якомога менше використовувати при допиті) [6, с. 134].

Проте, на нашу думку, це призводить до того, що робота слідчого набуває обвинувачувального забарвлення, оскільки він стає на позицію упередженого обвинувача і отримує можливість, у тому випадку, коли обвинувачений заперече свою вину, взагалі на першому допиті не наводити ніяких доказів. Така позиція значною мірою обмежує право обвинуваченого на захист, призводить до грубих порушень прав та законних інтересів осіб, які були помилково притягнуті до кримінальної відповідальності.

У слідчій практиці до притягнення особи в якості обвинуваченого вона дає свої пояснення ще до порушення кримінальної справи, або допитується в якості свідка або підозрюваного.

Як показав аналіз кримінальних справ, у більшості випадків (95,8%) особа, яка підозрювалась у вчиненні злочину, була допитана до пред'явлення їй обвинувачення. Таким чином, можемо стверджувати, що обвинувачений частково ознайомлений із зібраними доказами, оскільки він міг бути допитаний в якості свідка або підозрюваного, а тому йому вже відома більшість доказів, що викривають його.

Висновок. Отже, збереження у таємниці від обвинуваченого всіх зібраних проти нього доказів до пред'явлення йому обвинувачення майже неможливе. Проте, слідчий сам, у кожному конкретному випадку, повинен вирішувати, які основні докази обвинувачення пред'явити обвинуваченому під час його першого допиту. Як правило, можна стверджувати, що ці докази мають бути такими, щоб отримані за ними пояснення обвинуваченого та їх перевірка давали слідчому реальну можливість переконатися у законності та обгрунтованості притягнення цієї особи до кримінальної відповідальності у світлі показань самого обвинуваченого.

Саме тому, на нашу думку, у законі необхідно додатково закріпити гарантію здійснення обвинуваченим його права на захист. Це можливо зробити, встановивши прямий обов'язок слідчого вказувати у постанові про притягнення як обвинуваченого основні докази винуватості особи.

---

1. Брусницын Л.В. Ограничение права на свидание защитника с подзащитным в национальном и международном праве / Л.В. Брусницын // Государство и право. – 2002. – № 11. – С. 105–109.

2. Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса / М.С. Строгович. – М.: Наука, 1968. – Т. 1. – 470 с.

3. Манова Н. Дайте время, чтобы ответить на обвинение / Н. Манова, Ю. Францифоров // Российская юстиция. – 1999. – № 6. – С. 42–43.

4. Зміни до КПК: узаконено право свідка на захист. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rights.unian.net/ukr/detail/4595>.

5. Каминская В.И. Показания обвиняемого в советском уголовном процессе / В.И. Каминская; отв. ред. М.С. Строгович; Академия наук СССР. Институт государства и права. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 182 с.

6. Порубов Н.И. Научные основы допроса на предварительном следствии / Н.И. Порубов. – Минск: Вышэйш. шк., 1978. – 175 с.

Стаття надійшла 25 жовтня 2010 р.

ЗАКІНЧЕННЯ СТРОКІВ ДАВНОСТІ ВИКОНАННЯ ОБВИНУВАЛЬНОГО ВИРОКУ ЯК ПІДСТАВА ДЛЯ ЗВІЛЬНЕННЯ ОСОБИ ВІД ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ

Розглядається інститут давності виконання обвинувального вироку, регламентований ст. 80 КК України. Досліджується питання доцільності застосування такого виду звільнення, висловлюються пропозиції щодо можливих шляхів удосконалення КК України.

Ключові слова: давність, закінчення строків давності, виконання обвинувального вироку, звільнення від відбування покарання.

Рассматривается институт давности исполнения обвинительного приговора, регламентированного ст. 80 УК Украины. Исследуется вопрос о целесообразности применения такого вида освобождения, высказываются предложения по возможным путям совершенствования УК Украины.

Ключевые слова: давность, истечение сроков давности, исполнение обвинительного приговора, освобождение от отбывания наказания.

The institute of prescription period for enforcement of indictment regulated by the Article 80 of the Criminal Code of Ukraine is considered in the article. In addition, the problem on the necessity of applying such kind of discharge is examined, some proposals for further development of the Criminal Code of Ukraine are formulated.

Key words: prescription period, expiry of prescription period, enforcement of indictment, discharge from serving a sentence.

Постановка проблеми. За загальним правилом, призначене судом покарання підлягає зверненню до виконання після набрання вироком законної сили у порядку, передбаченому законом. Однак, інколи трапляються випадки, коли обвинувальний вирок, який набрав чинності, з тих чи інших об'єктивних або суб'єктивних причин залишився своєчасно не виконаним. Подальше його виконання стає не потрібним, а, отже, виникає необхідність у звільненні від відбування покарання, призначеного за цим вироком.

Стан дослідження. Проблеми застосування звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання

обвинувального вироку в юридичній літературі аналізуються не часто. Окремі аспекти досліджені у працях А.М. Бойка, О.Ф. Ковітіді, К.В. Михайлова, В.В. Скибицького, В.С. Смольникова, Ю.М. Ткачевського, В.В. Устименка, М.І. Хавронюка, Л.В. Яковлевої та ін.

Метою цієї статті є комплексний аналіз звільнення особи від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку, виявлення у цій частині недоліків чинного законодавства та практики його застосування, а також формулювання пропозицій щодо їх усунення.

Виклад основних положень. Чим тісніший у часі зв'язок між вчиненням злочином і покаранням за нього, тим більше шансів на ефективну реалізацію мети покарання. З огляду на сказане після спливу певних тривалих строків виконання покарання згідно з обвинувальним вироком вважається безглуздим, недоцільним, неактуальним, не здатним здійснювати достатньою мірою каральний і профілактичний вплив. Факт вчиненого особою злочину забувається, і покарання винного може сприйматися як банальна помста. Правильно відзначає О.Ф. Ковітіді, що «запізніле кримінальне покарання перетворюється на «чисту» кару, помсту, а це суперечить основним принципам кримінального права, кримінально-правової політики правової держави» [1, с. 31]. Класик кримінально-правової науки М.С. Таганцев свого часу таким чином висловлювався з приводу значення часу щодо караності злочину: зціляючи рану, нанесену злочинцем суспільству, час робить покарання не тільки непотрібним, але іноді й позитивно шкідливим. Покривало забуття, накинута часом на те, що давно відбулося, хоча б і є кривавою подією, але робить притягнення винного до відповідальності безцільною помстою, позбавляє його внутрішньої підстави. Суспільна совість, схвильована злочином, заспокоїлася, його приголомшливе враження, пробуджений ним страх і занепокоєння забулися серед буденних хвилювань життєвої шттовханини: приклад, який міг би дати своєчасне покарання винного, є через десять, п'ятнадцять років занадто запізним [2, с. 473].

Запізніле покарання також свідчить про його антигуманність. Тому реалізація принципу гуманізму є наступним чинником, який зумовлює застосування розглядуваного виду звільнення. Немає сумнівів у тому, що вчинення злочинного посягання має обов'язково каратися, навіть після закінчення певного часу з моменту його вчинення. Однак це не означає, що погроза застосування покарання повинна супроводжувати людину все її життя. Реалізуючи принцип гуманізму, зі спли-

вом установлених строків давності виконання покарання держава прощає засудженого, надаючи йому можливість залишитися повноцінним членом суспільства. Ось що з цього приводу зазначав ще один дореволюційний вчений В.К. Саблер: Інститут давності, визнаний теорією і сприйнятий у більш-менш широких обсягах усіма законодавцями, іноді заперечувався як інститут, який послаблює репресивну силу кримінального закону. Наприкінці минулого й у першій половині цього століття (мається на увазі кінець вісімнадцятого і початок дев'ятнадцятого століття – Є.П.) нерідко висловлювалися подібні протести; згодом вони зникли, і незважаючи на розходження у думках криміналістів щодо давності, всі вони сходяться у визнанні цього інституту корисним і необхідним у загальному ладі кримінального правосуддя [3, с. 27].

Утім, деякі сучасні юристи все ж таки критично ставляться до гуманної складової звільнення від покарання за строками давності. Зокрема, на думку авторів одного з курсів кримінального права, звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку не є прощенням, милістю для засудженого або поблажливістю до нього. Навпаки, він (інститут – Є.П.) є скасуванням покарання із державних міркувань через його недоцільність (марність) у даному конкретному випадку, а не поступкою інтересам приватних осіб [4, с. 1009]. Безумовно, певною мірою можна було б погодитися з цим твердженням, однак заперечувати реалізацію принципу гуманізму за рахунок будь-яких норм про звільнення від покарання навряд чи було б правильним. Цей принцип знаходить своє відображення в існуванні інституту звільнення від покарання та його відбування як такого.

Продовжуючи розмірковувати про соціально-правову функцію інституту давності виконання обвинувального вироку, слід зауважити, що через сплив закріплених у законі строків також презюмується втрата суспільної безпеки особи, засудженої за скоєння злочину. Це положення ґрунтується на тому, що суспільна безпека особи, яка вчинила злочин, не існує нескінченно. Максимальна суспільна безпека знаходить свій прояв у момент скоєння злочину, згодом за певних умов вона здатна зменшуватися й, у кінцевому результаті, зовсім втрачатися. При цьому зрозуміло, що така втрата не може відбутися відразу, це досить тривалий процес, що справедливо залежить від тяжкості злочину [5, с. 625].

Отже, засуджений, який не відбуває покарання та не випробовує на собі карального впливу держави, за тривалий проміжок часу може

виправитися й без такого впливу, демонструючи правослухняну посткримінальну поведінку. У зв'язку з цим втрачається або істотно знижується його суспільна небезпека, а отже, застосування до нього призначеного покарання після закінчення цього періоду часу стає не лише зайвим, але, щонайголовніше, несправедливим.

Перелічені вище чинники зумовили появу у вітчизняному кримінальному законодавстві інституту давності виконання обвинувального вироку. Особа підлягає звільненню від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку відповідно до ст. 80 КК України.

За змістом закону та з урахуванням положень доктрини кримінального права під давністю виконання обвинувального вироку треба розуміти закінчення встановлених у законі строків з дня набрання обвинувальним вироком законної сили, впродовж якого покарання не було застосоване до засудженого і вирок залишився невиконаним. Отже, виконання вироку, про яке йдеться у ст. 80 КК України, полягає в реалізації покарання. Тому видається, що з кримінально-правової точки зору правильніше говорити про давність виконання покарання. Виконання обвинувального вироку – категорія швидше кримінально-процесуальна.

Причини, з яких обвинувальний вирок не виконується, обов'язково мають не залежати від волі самого засудженого. Зокрема, до них можуть належати: недбалість службових осіб, які своєчасно не реалізували виконання покарання, знищення або втрата документів, соціальні потрясіння (державний переворот, революція та таке ін.), стихійне лихо (наприклад, пожежа, землетрус, повінь) тощо. Звичайно, людський чинник найчастіше впливає на невиконання вироку суду, про що свідчить аналіз правозастосовної практики. Скажімо, *8 травня 2007 року Тисменицьким районним судом Івано-Франківської області особа на підставі п. 2 ч. 1 ст. 80 КК України була звільнена від відбування покарання у вигляді обмеження волі у зв'язку із закінченням строків давності. Як було констатовано, у передбачені законом строки вирок до виконання не направлявся з вини суду (вирок отриманий до виконання лише через п'ять років) [6]. Або ще один приклад. За рішенням Великобагачанського районного суду Полтавської області від 21 грудня 2009 року особа звільнена від виконання покарання у вигляді штрафу у зв'язку із закінченням строків давності. Судом встановлено, що вирок не виконувався через те, що виконавчий лист про стягнення із засудженого*

на користь держави штрафу в сумі 1700 гривень загубився при пересиланні поштою [7].

Сплив строку давності обвинувального вироку є обов'язковою підставою звільнення від відбування покарання, оскільки таке звільнення становить не право, а обов'язок суду й не залежить від його розсуду. Утім, з огляду на існування пріоритетних за юридичною чинністю норм міжнародного права на деякі злочини, які мають особливий характер суспільної небезпеки, строки давності не розповсюджуються. Відповідно до Конвенції про незастосовність строку давності до військових злочинів і злочинів проти людства (1968 р.) жодні строки давності не застосовуються при вчиненні низки злочинів проти миру та безпеки людства. За чинним кримінальним законодавством ідеться про вчинення засудженим злочинів проти миру та безпеки людства, передбачених ст.ст. 437–439 та ч. 1 ст. 442 КК України. Особи, винні у цих злочинах мають підлягати покаранню у будь-який час, без яких-небудь обмежень за строками давності.

Крім цього, особам, засудженим до довічного позбавлення волі, не гарантовано обов'язкове звільнення від відбування покарання навіть після закінчення п'ятнадцятирічного строку давності. У цьому разі звільнення може відбутися за рішенням суду з урахуванням характеру злочину, особи засудженого та інших обставин. Якщо суд визнає можливим застосувати давність, довічне позбавлення волі замінюється позбавленням волі (ч. 5 ст. 80 КК України).

Початком перебігу строку давності є день набрання чинності обвинувальним вироком, установлений КПК України. Набрання вироком законної сили означає, що спливли строки його оскарження в апеляційному та касаційному порядку, і виконання вироку стає обов'язковим для всіх установ, підприємств, організацій, службових осіб і громадян. Відповідно до положень ч. 1 ст. 401 КПК України вирок місцевого суду набирає законної сили після закінчення строку на подання апеляції, а вирок апеляційного суду (як суду першої інстанції) – після закінчення строку на подання касаційної скарги, внесення касаційного подання. У разі подачі апеляцій, касаційної скарги чи внесення касаційного подання вирок, якщо його не скасовано, набирає законної сили після розгляду справи відповідно апеляційною чи касаційною інстанцією, якщо інше не передбачено кримінально-процесуальним законодавством. Вирок, що набрав законної сили, звертається до виконання судом, який постановив вирок, не пізніше як через три доби з дня набрання ним законної си-

ли або повернення справи з апеляційної чи касаційної інстанції (ч. 1 ст. 404 КПК України).

Буквальне тлумачення ч. 1 ст. 80 КК України дозволяє стверджувати, що спливати строк давності виконання обвинувального вироку починає з моменту набрання ним чинності до моменту початку його виконання. Але вважаю, що визначення періоду закінчення строку давності можливе із застосуванням розширювального способу тлумачення. Строки давності виконання покарання можуть закінчитися після початку виконання покарання, але до його завершення. Скажімо, коли через різні форс-мажорні причини (знову ж таки незалежні від волі засудженого) виконання покарання переривається та його подальше виконання стає неможливим.

Важливе практичне значення має не лише початок спливу строку давності, але його завершення. Неправильне визначення моменту, з якого покарання вважається виконаним, може потягти помилку у застосуванні досліджуваної норми про звільнення від відбування покарання. Так, *Канівський міськрайонний суд Черкаської області 4 березня 2010 року ухвалив рішення про звільнення особи від додаткового покарання у вигляді конфіскації всього майна. Вмотивовуючи своє рішення, суд зазначає, що штраф (як основне покарання) в сумі 2000,00 гривень – стягнуто із заробітної плати засудженої, а описане для конфіскації та арештоване майно (квартира) виставлялось на реалізацію, але не було реалізовано через відсутність покупця. З огляду на те, що конфіскована квартира не була продана, суд уважав за необхідне звільнити засуджену від конфіскації цієї квартири, забуваючи при цьому, що покарання у вигляді конфіскації майна вважається виконаним після примусового безоплатного вилучення у власність держави, що власне і відбулося у розглядуваному випадку [8].*

Єдиною і достатньою підставою звільнення від відбування покарання за ст. 80 КК України, що має формальний характер, є закінчення строків давності, передбачених ч. 1 ст. 80 КК України. Усе відбувається в часі. Його вплив відображається і на кримінально-правових відносинах, адже час може впливати на їх припинення. Саме час покладено в основу інституту давності.

Давність обов'язково ґрунтується на строках певної тривалості. Під строком у царині права прийнято розуміти період часу, із закінченням якого пов'язані певні правові наслідки. Отже, строк, який є періодом часу, виступає невід'ємним елементом давності.

У загальному розумінні строк давності – це певний період часу, спливу якого припиняє кримінально-правові відносини, які виникли з приводу вчиненого злочину.

У ч. 1 ст. 80 КК України передбачено диференційовані строки, закінчення яких виключає виконання обвинувального вироку. Тривалість цих строків залежить від виду злочину (згідно зі ст. 12 КК України) та тяжкості фактично призначеного судом покарання. Чим суворіший вирок, тим довші строки звільнення від відбування покарання. Так, обвинувальний вирок не приводиться у виконання, якщо з дня набрання ним чинності минули такі строки: 1) два роки – у разі засудження до покарання менш суворого, ніж обмеження волі; 2) три роки – у разі засудження до покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі за злочин невеликої тяжкості; 3) п'ять років – у разі засудження до покарання у вигляді позбавлення волі за злочин середньої тяжкості, а також при засудженні до позбавлення волі на строк не більше п'яти років за тяжкий злочин; 4) десять років – у разі засудження до покарання у вигляді позбавлення волі на строк понад п'ять років за тяжкий злочин, а також при засудженні до позбавлення волі на строк не більше десяти років за особливо тяжкий злочин; 5) п'ятнадцять років – у разі засудження до покарання у вигляді позбавлення волі на строк більше десяти років за особливо тяжкий злочин.

При призначенні покарання за сукупністю злочинів або вироків ураховується загальний строк покарання, призначений за правилами, передбаченими ст.ст. 70–72 КК України.

Як бачимо, перелічені строки встановлені з урахуванням того, щоб особа, стосовно якої не був виконаний вирок, не виявилася б звільненою від покарання раніше тієї особи, котра фактично його відбула, якщо їм було призначено однакове покарання або раніше, ніж закінчиться призначений строк покарання. Вони певною мірою тотожні строкам давності притягнення до кримінальної відповідальності (ст. 49 КК України) з однією різницею: їхня тривалість визначається не лише категорією вчиненого злочину, а й видом і розміром призначеного покарання.

Строки давності виконання покарання марно ставляться законодавцем у залежність саме від фактично призначеного покарання за конкретне суспільно небезпечне діяння з урахуванням формальної категорії його тяжкості. Більш високий ступінь небезпеки діяння, який чітко віддзеркалюється судом у виді та розмірі покарання (обраному як найбільш адекватний захід кримінально-правового впливу), тягне необхідність спливу триваліших строків. Це зумовлено підвищеною

небезпекою тяжких і особливо тяжких злочинів, більш широким обсягом і шкідливістю заподіюваних ними наслідків і, як результат, високим ступенем небезпеки винного.

Питання про тривалість строків давності завжди належало до категорії неоднозначних у науці кримінального права. Зокрема, у радянські часи тривали жваві дискусії з приводу визначення найбільш оптимальних строків давності виконання обвинувального вироку, однак сьогодні обговорення цього питання фактично затихло, втративши актуальність. Утім, можна пригадати одну з цікавих рекомендацій Ю.М. Ткачевського про те, що строк будь-якого виду давності не повинен бути менш тривалим, ніж строк покарання, яке може бути призначене (або було призначено) за цей злочин. Більше того, доцільно встановлювати строк давності більш тривалий, ніж покарання за цей злочин [9, с. 41].

Строки давності, встановлені нині чинною ст. 80 КК України, виглядають, з одного боку, до певної міри виваженими, оптимальними. Однак, із іншого – можна було б замислитися про їх збільшення, передусім, з таких міркувань. По-перше, аналіз закордонного досвіду правової регламентації зазначеного питання (КК Болгарії, Іспанії, Польщі, ФРН, Швейцарії та інших країн) переконує, що максимальний строк давності може значно перевищувати п'ятнадцятирічну межу. По-друге, нині чинні строки давності породжують певну несправедливість щодо ситуації, за якої особа, яка реально відбуває покарання, та особа, яка цього не робить, опиняються в однаковій правовій ситуації. Скажімо, одній особі призначено покарання у вигляді десяти років позбавлення волі за вчинення особливо тяжкого злочину, однак це покарання не відбувається з причин, незалежних від волі засудженого. Іншій же особі призначається те саме покарання за скоєння аналогічного за видом злочину, яке реально повністю відбувається. Маємо дещо несправедливу ситуацію щодо другої особи, котрій для виправлення треба було відбувати один із найсуворіших видів покарання, а першій – лише покірно чекати закінчення строку давності.

До того ж, як засвідчує вивчення практики правозастосування, досить часто рішення про звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку ухвалюється судом за впливом значно триваліших строків, ніж того вимагає закон. Розглянемо такий приклад. *21 травня 2005 року Луцьким міськрайонним судом Волинської області було направлено до виконавчої служби виконавчий лист про стягнення з особи на користь*

держави штрафу у розмірі 510 гривень як основного виду покарання. Призначене покарання впродовж наступних двох років не виконувалося, і лише 7 вересня 2009 року, розглядаючи подання Державної виконавчої служби Рубіжанського міського управління юстиції про заміну штрафу виправними роботами, суд звільняє засудженого від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання вироку на підставі п. 1 ч. 1 ст. 80 КК України [10].

Висновки. Закінчення строків давності виконання обвинувального вироку (тобто покарання) як підстава для звільнення особи від відбування покарання є усталеним кримінально-правовим інститутом, корисність якого перевірена часом і наразі не піддається жодним сумнівам. Проте правова регламентація досліджуваного виду звільнення від покарання потребує подальшого удосконалення з метою більш ефективного його застосування. Зокрема, виявляється доцільним збільшити строки давності виконання обвинувального вироку.

1. Ковітіді О. Звільнення від кримінального покарання у зв'язку із закінченням строків давності / О. Ковітіді // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 2. – С. 31–34.

2. Таганцев Н.С. Русское уголовное право / Н.С. Таганцев. – Тула: Автограф, 2001. – Т. 2. – 688 с.

3. Саблер В.К. О значении давности в уголовном праве / В.К. Саблер. – М.: Типография т-ва. Рис., 1872. – 90 с.

4. Полный курс уголовного права: в 5 т. / под ред. докт. юрид. наук, проф., заслуженного деятеля науки РФ А.И. Коробеева. – СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2008. – Т. 1: Преступление и наказание. – 1133 с.

5. Энциклопедия уголовного права. Освобождение от уголовной ответственности и наказания. – Издание профессора Малинина. – СПб ГКА, СПб., 2008. – Т. 10. – 880 с.

6. Архів Тисменицького районного суду Івано-Франківської області. Справа № 5-25/07 за 2007 рік.

7. Архів Великобагачанського районного суду Полтавської області. Справа № 1-П-23/09 за 2009 рік.

8. Архів Канівського міськрайонного суду Черкаської області. Справа № 5-26/10 за 2010 рік.

9. Ткачевский Ю.М. Давность в советском уголовном праве / Ю.М. Ткачевский. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1978. – 241 с.

10. Архів Луцького міськрайонного суду Волинської області. Справа № 5-356/09 за 2009 рік.

Стаття надійшла 20 жовтня 2010 р.

ІНСТИТУТ АДВОКАТА СВІДКА У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ В УКРАЇНІ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

Розглядаються питання щодо інституту адвоката свідка у кримінальному судочинстві України та досвіду залучення таких суб'єктів при провадженні процесуальних дій в Австрії, ФРН та інших країнах Європи.

Ключові слова: захисник, адвокат, свідок, забезпечення прав і свобод.

Рассматриваются вопросы, касающиеся института адвоката свидетеля в уголовном процессе Украины, а также опыта привлечения таких субъектов к производству процессуальных действий в Австрии, ФРГ и других странах Европы.

Ключевые слова: защитник, адвокат, свидетель, обеспечение прав и свобод.

The problems concerning the institute of a lawyer of a witness in the Criminal Procedure of Ukraine and the experience of such participants during the commission of procedural actions in Austria, Germany and other European countries are considered.

Key words: counsel, lawyer, witness, protection of rights and freedoms.

Постановка проблеми. Останніми роками в Україні спостерігається тенденція до оновлення процедури досудового розслідування, більш чіткого врегулювання статусу учасників кримінального судочинства, розширення їхніх прав та свобод. Про це свідчать численні зміни і доповнення до чинного КПК та інших законів України, розробка проектів КПК із урахуванням вимог європейських стандартів у галузі забезпечення прав людини і громадянина.

Стан дослідження. Чільну увагу вітчизняних правників привертають проблеми, пов'язані із вдосконаленням процесуального статусу свідків та потерпілих, а також із забезпеченням наданих їм законом прав, їх відновленням у разі незаконного порушення. Чимало пропозицій, наприклад, у цьому напрямку висловили М.І. Бажанов, О.В. Белькова, П.В. Коляда, В.Т. Маляренко, З.Д. Смітєнко, С.М. Стахівський та інші, однак деякі питання залишаються невирішеними і досі.

Метою цієї статті є аналіз особливостей перспектив забезпечення процесуальних прав свідків у кримінальному судочинстві України через призму зарубіжного досвіду.

Виклад основних положень. Насамперед, варто зупинитися на змінах, які 1 липня 2010 року було внесено до КПК України згідно із Законом № 2395-VI, чим було закріплено право свідка на захисника у кримінальному судочинстві. Зрештою, таке право Конституція України у ст. 59 ще з 1996 року гарантує «кожному», однак до цього часу розвиток вітчизняного кримінально-процесуального законодавства відбувався, насамперед, шляхом вдосконалення правового захисту підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого та виправданого. У зв'язку з цим проблема правової регламентації права на захист свідків та інших учасників кримінального процесу тривалий час залишалася поза увагою законотворців.

Рушійним чинником, який зумовив внесення названих змін та доповнень до КПК, стало рішення Конституційного Суду України від 30 вересня 2009 року № 23-рп/2009 у справі за конституційним зверненням гр. Голованя І.В. щодо офіційного тлумачення положень ст. 59 Конституції України.

Гр. І.В. Головань у контексті положень ст. 59 Конституції просив роз'яснити, чи має громадянин право на правову допомогу адвоката під час допиту його як свідка або у разі виклику для надання пояснень до державних органів, та чи є це право однією з конституційних гарантій, яка надає громадянину можливість вільно обирати своїм представником або захисником у будь-яких державних органах адвоката – особу, яка має свідоцтво про право на зайняття адвокатською діяльністю.

У своєму рішенні Конституційний Суд однозначно встановив, що положення частини першої ст. 59 Конституції України «кожен має право на правову допомогу» треба розуміти як гарантовану державою можливість будь-якій особі, незалежно від характеру її правовідносин з державними органами, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, юридичними та фізичними особами, вільно, без неправомірних обмежень, отримувати допомогу з юридичних питань в обсязі і формах, як вона того потребує.

При цьому у мотивувальній частині рішення КСУ зазначив, що конституційне право на правову допомогу у жодному випадку не може бути обмежено, навіть за умови, коли це право не передбачене відповідними законами України чи іншими правовими актами. Це стосується, зокрема, і права свідка на отримання правової допомоги під час допиту у кримінальному процесі.

Також Конституційний Суд відзначив, що положення частини другої ст. 59 Конституції України «для ... надання правової допомоги

при вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура» в аспекті конституційного звернення треба розуміти так, що особа під час допиту її як свідка в органах дзнання, досудового слідства чи дачі пояснень у правовідносинах з цими та іншими державними органами має право на правову (юридичну) допомогу від обраної за власним бажанням особи в статусі адвоката, що не виключає можливості отримання такої допомоги від іншої особи, якщо законами України щодо цього не встановлено обмежень [1].

Очевидно, що таке рішення Конституційний Суд України прийняв з огляду на те, що воно повністю відповідає міжнародним стандартам із забезпечення прав людини та подібні види правової допомоги давно існують в інших демократичних країнах, що підтверджується і судовою практикою.

Цікавим у цьому контексті є рішення Європейського суду з прав людини у справі «Шабельник проти України» від 19 лютого 2009 року, яке, очевидно, разом із іншими і зумовило прийняття Закону № 2395-VI. Згідно з обставинами справи, 10 грудня 2001 року гр. Шабельник Д.Г. був затриманий за підозрою у викраденні та вбивстві неповнолітньої С. 13 грудня 2001 року за постановою судді Богунського районного суду м. Житомира заявника було взято під варту. За словами заявника, 15 лютого 2002 року він під тиском слідчого написав листа в прокуратуру з проханням провести допит з «приводу події, яка мала місце в кінці жовтня 2001 року в Житомирі по вул. Майдан Рад, 5». У своєму листі він зазначив, що послуг адвоката не потребує. 15 лютого 2002 року, начебто за цим проханням, він був допитаний слідчим прокуратури в якості свідка про обставини смерті гр. К. В ході цього допиту без адвоката заявник признався у вбивстві гр. К.

Як відзначив Європейський суд у своєму рішенні, заявник, Дмитро Шабельник, був засуджений винятково на підставі визнання ним своєї вини, яке він зробив, будучи допитаним в якості свідка. В апеляційному суді він відмовився від цього зізнання, посилаючись на те, що воно було отримано під тиском та в порушення його права зберігати мовчання. Національні суди не вважали, що допит підозрюваного в якості свідка є порушенням.

Європейський суд встановив, що з «першого допиту стало зрозуміло, що він не просто давав свідчення про злочин, а насправді признавався у його скоєнні». Це зобов'язувало органи влади забезпечити його права, гарантовані статтею 6 Конвенції і національним законом, зокрема його право на допомогу адвоката. Однак ці права забезпечені не були. «Крім того, заявник, якого попередили про кримінальну відповідальність

за відмову від дачі показань і, в той же час, проінформували про право не свідчити проти себе, міг у достатній мірі не розібратися зі змістом цих прав, особливо при відсутності юридичної допомоги під час допиту» [2]. Як бачимо, Європейський суд з прав людини визнав аргументи гр. Шабельника Д.Г. справедливими.

У багатьох європейських країнах інститут адвоката свідка запроваджений ще з середини минулого століття. Наприклад, у ФРН він діє вельми ефективно, хоч законодавчо поки що не врегульований і у КПК не міститься норм, які би окреслювали права та обов'язки представника свідка.

Слід зауважити, що за законодавством ФРН будь-який учасник процесу, який допитується у справі, є свідком. На відміну від потерпілого, свідки не розглядаються суб'єктами кримінального процесу, а лише засобами доказування, оскільки під час допиту передають відомі їм фактичні дані органам кримінального переслідування чи суду без своєї внутрішньої оцінки. Верховний Суд ФРН роз'яснив, що свідком у кримінальному процесі є особа, яка під час попереднього розслідування або судового розгляду залучена органом кримінального переслідування чи суддею для дачі показань з приводу сприйнятих нею певних подій [3, с. 289].

Звідси випливає, що свідками можуть бути будь-які особи, в тому числі діти та душевно хворі, якщо вони здатні до сприйняття та передачі інформації. Не розглядається як свідок лише обвинувачений, оскільки, як роз'яснив Верховний Суд ФРН, він не може бути свідком у кримінальному провадженні, яке ведеться проти нього [4, с. 8].

Як правило, свідок заручається кваліфікованою допомогою адвоката чи іншого фахівця у галузі права у тому випадку, коли він не знає, чи слід йому використовувати своє право на відмову від дачі показань та у якому обсязі. За загальним правилом, оскільки у нього є процесуальні права, то для їх забезпечення він і може заручитися допомогою юриста. З цього приводу у постанові Федерального Конституційного Суду говориться, що кожен свідок, якщо він вважає за потрібне, може заручитися під час допиту допомогою адвоката як свого представника з метою забезпечення своїх процесуальних прав. У цій же постанові наголошується, що, враховуючи вимогу на справедливе провадження та принцип правової держави, свідок, незважаючи на свою процесуальну функцію засобу доказування, не повинен розглядатися лише як об'єкт процесу [5, с. 103].

У цьому контексті варто сказати, що, наприклад, відмова від дачі показань може мати для свідка у ФРН серйозні наслідки.

Перед допитом у ФРН свідки попереджаються про те, що вони повинні говорити правду. Їм роз'яснюється, що свої показання вони повинні дати під присягою. Також пояснюється значення присяги, яку вони дають після допиту, та наслідки неправдивих або неповних показань (§57 КПК ФРН).

У §70 КПК ФРН передбачено відповідальність за необгрунтовану відмову свідка давати показання та присягу. Відповідно до абзацу 1 цього параграфу, якщо свідок без законної на те підстави відмовляється від дачі показань чи приведення до присяги, то він зобов'язаний:

- відшкодувати спричинені відмовою збитки;
- одночасно на нього може бути накладений грошовий штраф в адміністративному порядку;
- у випадку неможливості його стягнення може бути призначений адміністративний арешт.

Метою цієї норми, як роз'яснив Верховний Суд ФРН, є не спонукання свідка дати *правдиві* свідчення, а до виконання ним обов'язків давати показання та скласти присягу як таких. Як відмову давати показання слід розцінювати ситуацію, коли свідок не відповідає і на окремі запитання (дає неповні показання) [6, с. 72].

Розмір збитків, спричинених відмовою (залучення спеціалістів, виклики інших учасників процесу та інше), визначає орган кримінального переслідування без участі судді. Грошовий штраф у розмірі від 5 до 1000 € визначається відповідно до § 6 «Ввідного закону до Кримінального кодексу» від 2 березня 1974 року, де слід враховувати тяжкість діяння та причину відмови [7, с. 1764]. Адміністративний арешт (Ordnungshaft) призначається відповідно до § 6 абзацу 2 цього Закону терміном від 1 до 42 діб.

У §70 абзаці 2 КПК ФРН передбачений також арешт із метою примусу до дачі показань (Beugehaft) на строк, що не перевищує термін розслідування або не більше шести місяців.

З огляду на такі санкції, свідкові краще заручитися допомогою представника, хоч він у кримінальному процесі ФРН має досить вузьке коло завдань – зокрема, допомогти у реалізації свідком його процесуальних прав. Фактично, він виконує суто консультативну функцію до початку допиту і не може замінити собою самого свідка.

Слід зауважити, що подібної позиції притримуються і російські правники, які запровадили інститут адвоката свідка для надання йому юридичної допомоги також. Згідно з ч. 5 ст. 189 КПК Російської Федерації, якщо свідок з'явився на допит з адвокатом, якого той запросив для надання юридичної допомоги, то адвокат присутній при допиті та користується правами, передбаченими частиною другою ст. 53

Кодексу (повноваження захисника) [8, с. 391]. Зрештою, як зауважила Л.І. Даньшина, адвокат, який присутній при допиті, стежить за дотриманням прав і законних інтересів свідка, робить заяви, які підлягають занесенню до протоколу, якщо права свідка були порушені [9, с. 152].

Функцію представництва інтересів виконує представник свідка і в Австрії, що прямо передбачено § 73 КПК цієї країни. Однак при цьому будь-яких його прав чи обов'язків у цій нормі не окреслено, проте роз'яснено, що органи кримінального переслідування повинні надати можливість обрати саме професійного адвоката обвинуваченому, цивільному позивачу, цивільному відповідачу та потерпілому. Інші учасники кримінального судочинства, у тому числі і свідки, можуть заручитися правовою допомогою як адвокатів, так і інших представників [10, с. 99].

На нашу думку, якщо проаналізувати норми, якими було доповнено чинний КПК України у зв'язку із прийняттям Закону «Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України щодо права свідка на захисника та іншу правову допомогу» № 2395-VI, то можна побачити, що порядок надання правової допомоги захисниками свідкам під час проведення слідчих дій не є досконалим.

Зокрема, відповідно до ч. 1 ст. 44 КПК України, де подається перелік суб'єктів кримінального процесу, які можуть захищати свої права та законні інтереси за допомогою захисника, ними можуть бути підозрюваний, обвинувачений, підсудний, засуджений та виправданий [11, с. 24]. Як бачимо, свідок серед них відсутній. Однак право на захисника надається свідкові у ч. 6 цієї статті, яка загалом дублює попередні частини, набуваючи при цьому дещо другорядного характеру.

Права захисника при представництві інтересів свідка під час його допиту (очевидно за аналогією – і при проведенні інших слідчих дій) передбачені ч. 5 ст. 167 КПК України. Відповідно до цієї норми, захисник має право «бути присутнім при допиті; надавати у присутності слідчого консультації свідку...; ставити з дозволу слідчого запитання, що підлягають занесенню до протоколу...; заперечувати проти незаконних дій слідчого щодо порядку проведення ним допиту...; оскаржувати дії слідчого» [11, с. 82]. Однак не можна не побачити і суттєвих обмежень, які містяться у цій нормі, оскільки названі права стосуються лише тих свідків, які особисто або їхні близькі родичі можуть надалі набути процесуального статусу підозрюваного або обвинуваченого. В інших випадках права свідка на захист своїх інтересів зводяться до мінімуму або реалізуються з дозволу слідчого.

Звісно, саме підозрюваний та обвинувачений, як і особа, що не набула ще такого статусу, тим більше особа, щодо якої порушено кримі-

нальну справу, потребує посиленого правового захисту. Нерідко слідчі при розслідуванні кримінальної справи навмисно «утримують» особу у статусі свідка, позбавляючи її права на реальний захист, а тим часом формують доказову базу, пред'являють їй обвинувачення у вчиненні злочину та зразу ж ознайомлюють із матеріалами завершеної справи.

Однак, на нашу думку, це не пояснює обмеження права на захист цим та іншим категоріям свідків, оскільки слідчий сам вирішує, слід захиснику надавати свідкові консультації, можна ставити йому запитання для уточнення чи доповнення його відповідей чи ні. Принаймні, так впливає зі змісту закону.

Висновки. Очевидно, що в контексті гармонізації українського законодавства до міжнародних стандартів у сфері забезпечення прав і свобод людина реально має стати «найвищою соціальною цінністю», як це задекларовано у Конституції України, та бути впевненою у тому, що на її боці діє закон, суворий, але справедливий. Підвищеним правовим захистом закономірно повинні користуватися насамперед свідки, потерпілі та інші суб'єкти кримінального процесу, громадяни, які цей закон не порушують.

---

1. Рішення Конституційного Суду України № 23-рп/2009 від 30 вересня 2009 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rada.gov.ua/>.

2. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Шабельник проти України»: 19 лютого 2009 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hr-lawyers.org/index>.

3. Entscheidungen des Reichsgerichts in Strafsachen. 1952. 289.

4. BGHSt. Entscheidungen des Bundesgerichtshofs in Strafsachen. 10, 8.

5. BVerfGE NJW. Bundesverfassungsgericht. Neue Juristische Wochenschrift. – 1975, 103.

6. BGH NJW. Entscheidungen des Bundesgerichtshofs in Strafsachen. Neue juristische Wochenschrift. 1958, 72.

7. Meyer-Göfner L. Strafprozeßordnung. GVG, Nebengesetze und ergänzende Bestimmungen. 48 neu bearbeitete Aufl. – München: C.H. Beck, 2005. – 2095 s.

8. Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации / отв. ред. Д.Н. Козак, Б.Б. Мизулина. – М.: Юристъ, 2003. – 1039 с.

9. Данышина Л.И. Возбуждение уголовного дела и предварительное расследование в уголовном процессе России: учеб. пособие для вузов / Л.И. Данышина. – М.: Издательство «Экзамен», 2003. – 192 с.

10. Bachner-Foregger H. Strafprozessordnung. StPO 1975. – Wien, Taschenausgabe. – 2008. – 501 s.

11. Кримінально-процесуальний кодекс України: чинне законодавство зі змінами та допов. на 22 вересня 2010 року (Відповідає офіц. текстіві). – К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. – 192 с.

А.М. Тимчишин

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ СЛІДЧОГО ЗІ СПЕЦІАЛІСТАМИ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ФАЛЬШИВОМОНЕТНИЦТВА

Проаналізовано та акцентовано увагу на окремих обставинах, формах і методах взаємодії слідчого зі спеціалістами при розслідуванні злочинів, пов'язаних із фальшивомонетництвом.

Ключові слова: злочин, фальшивомонетництво, спеціаліст, спеціальні знання, судова експертиза, криміналістичні дослідження.

Проанализировано и акцентировано внимание на отдельных обстоятельствах, формах и методах взаимодействия следователя и специалистов при расследовании преступлений, связанных с фальшивомонетничеством.

Ключевые слова: преступление, фальшивомонетничество, специалист, специальные знания, судебная экспертиза, криминалистические исследования.

This article analyses certain aspects, forms and methods of cooperation of the investigator with the specialists in the course of investigation the crimes of counterfeiting.

Key words: crime, counterfeiting, forensic expertise, preliminary inspection, means of payment, sale of counterfeit currency, criminalistic research, special knowledge.

Постановка проблеми. У процесі розслідування фальшивомонетництва найчастіше перед слідчим виникають питання, для вирішення яких необхідні спеціальні пізнання в науці, техніці, мистецтві або ремеслі. Зауважимо, що успішна боротьба з цими злочинами неможлива без тісної взаємодії слідчих, оперуповноважених ДСБЕЗ зі спеціалістами та іншими обізнаними особами, оскільки об'єднання їх зусиль у ході кримінально-процесуальної діяльності сприяє підвищенню ефективності розкриття і розслідування цих злочинів.

Безумовно, проблеми взаємодії слідчого з іншими особами й органами виконують неабияку роль у вирішенні завдання підвищення ефективності роботи правоохоронних органів, про що свідчать праці багатьох вітчизняних та зарубіжних учених-криміналістів. На сьогодні закладено основи теорії взаємодії слідчого з органами дізнання, іншими органами, в тому числі спеціалістами в процесі розкриття та

розслідування злочинів. Проте, не всі істотні аспекти і сторони проблеми були висвітлені, які б повною мірою відповідали сучасним науковим і практичним потребам. У зв'язку з недостатністю науково-теоретичної бази, відсутністю однозначних уявлень про правову й організаційну сутність взаємодії слідчих зі спеціалістами при розслідуванні фальшивомонетництва і визначається необхідність дослідження загальних питань їх взаємодії.

Стан дослідження. Значний внесок у дослідження різних аспектів боротьби з фальшивомонетництвом зробили такі вітчизняні та зарубіжні вчені-криміналісти: Т.В. Авер'янова, Р.С. Белкін, В.В. Бірюков, Т.П. Бірюкова, Б.С. Болотський, Є.Ф. Бурінський, А.І. Вінберг, В.О. Волинський, О.В. Воробей, С.М. Головкин, В.Д. Грабовський, О.О. Ейсман, А.В. Іщенко, О.М. Калужна, М.К. Камінський, О.Н. Колесніченко, Є.І. Козаков, В.О. Коновалова, В.С. Кузьмичов, В.Д. Ларічев, В.К. Лисиченко, Г.А. Матусовський, В.С. Мацишин, Л.С. Мітричев та інші вчені, праці яких і стали теоретичним підґрунтям цієї наукової статті.

Вклад основних положень. Взаємодія в рамках розслідування є тривалим процесом, під час якого між суб'єктами розслідування здійснюється обмін інформацією.

В українській мові термін «взаємодія» означає спільну дію, тобто взаємний зв'язок між предметами у дії, а також погоджену дію між ними [1, с. 623–624]. У словниках також термін «взаємодія» тлумачиться як «... погоджена дія між ким-, чим-небудь» [2, с. 85]. Поняття «взаємодія» використовується тоді, коли йдеться про взаємоузгоджену і спільну діяльність різноманітних органів, організацій, установ, їх структурних підрозділів або окремих працівників, що беруть участь у боротьбі зі злочинами та іншими правопорушеннями.

Первинне значення слова взаємодія – взаємний зв'язок явищ, взаємна підтримка. Значення взаємодії як форми взаємозв'язку та взаємної підтримки полягає у тому, що правоохоронні органи в цілому, конкретні їх служби та структурні підрозділи або працівники у взаємодії один з одним досягають значно більших результатів у менші строки із найменшими витратами сил.

У юридичній літературі виділяють процесуальні та організаційні форми взаємодії. При цьому відзначають, що процесуальна взаємодія регламентована кримінально-процесуальним законом, а організаційна – відомчими нормативними актами [3, с. 16].

У цілому поняття «взаємодія» використовується у різних значеннях. Проте найчастіше воно вживається тоді, коли йдеться про

взаємоузгоджену діяльність або різних органів держави, цілі і завдання яких певною мірою збігаються (прокуратура, органи внутрішніх справ, Служба безпеки України тощо), або різних структурних підрозділів одного державного органу.

Взаємодія, чи організація взаємодії, як стверджує І.М. Жильський, – це не механічна, а цілісна сукупність, що має нову, не властиву окремим елементам якість, необхідну для досягнення загальної мети [4, с. 16]. Найважливішою умовою встановлення реальної, а не фіктивної взаємодії виступає наявність спільного інтересу у кожного із суб'єктів взаємодії. Взаємодія неможлива без взаємного розуміння суті спільно розв'язуваних питань і згоди сторін із приводу предмета, процедур і результатів співробітництва. Слід особливо зазначити, що розуміння і згода сторін – учасників взаємодії, довіра між ними є необхідною умовою досягнення позитивних результатів.

Термін «взаємодія» також вживається у вузькому та широкому значенні. У широкому значенні під взаємодією розуміється співпраця, яка розкривається у спільних узгоджених діях, спрямованих на спільну мету, у взаємній допомозі під час вирішення завдань. Т.Л. Маркелов підкреслює, що взаємодія – це глибоке поняття, до якого входять спілкування, зв'язок і взаємодопомога у вирішенні спільних завдань. У вузькому значенні термін «взаємодія» означає планомірне спільне здійснення комплексу спільних узгоджених дій в межах певного напрямку співпраці [5, с. 110].

Особливе значення для розслідування фальшивомонетництва має залучення до розслідування та взаємодія слідчого і спеціаліста. Слід зазначити, що коло суб'єктів, до яких слідчий звертається під час розслідування фальшивомонетництва, охоплює й осіб, не пов'язаних із виконанням функцій правопорядку. Залучення спеціалістів різних галузей знань сприяє більшому накопиченню інформації про обставини злочину та осіб, що його вчинили.

Спеціаліст – це особа, яка володіє науковими, технічними спеціальними знаннями та навичками і за викликом органів розслідування, судді чи суду надає їм допомогу у проведенні та оформленні слідчих і судових дій [6, с. 106].

Серед завдань, які розв'язуються з їх допомогою, насамперед є діагностичні, які спрямовані на виявлення властивостей об'єкта з метою встановлення його відповідності визначеним характеристикам чи його фактичного або початкового стану, визначення причин та умов змін властивостей об'єкта [7, с. 75].

Особа, що залучається, для проведення слідчих дій як спеціаліст у справах про фальшивомонетництво повинна відповідати таким критеріям:

- мати необхідні наукові, технічні чи інші знання (щодо матеріалів, технологій, процесів виготовлення грошей);
- досвід проведення цього виду діяльності;
- навички для теоретико-практичної діяльності у справі.

Взаємодія слідчого з спеціалістом у процесі розслідування фальшивомонетництва, як правило, розпочинається з виклику обізнаної особи слідчим. У законі не сказано, що такий виклик повинен бути письмовий. Вважаємо, що це запрошення повинно бути тільки у письмовій формі, оскільки це пов'язано з правом спеціаліста на відшкодування витрат, необхідних для проведення досліджень та отримання винагороди за свою роботу (банківські працівники, співробітники спеціалізованих державних підприємств тощо).

Як доводить слідча практика, спеціаліст відповідно до його обов'язків, передбачених КПК України, у кримінальних справах, пов'язаних із фальшивомонетництвом, реалізує свої спеціальні знання, навички та досвід шляхом надання слідчому допомоги у таких формах:

- а) безпосередньої практичної діяльності спеціаліста в:
  - підготовці, організації та проведенні окремих слідчих дій;
  - виявленні, фіксації та вилученні доказів, зразків об'єктів для експертного дослідження, а в необхідних випадках – їх огляді та дослідженні;
- б) методичної допомоги – з питань науково-практичних прийомів та методів організації і проведення слідчих дій, виявлення та роботи з доказами у справі про фальшивомонетництво;
- в) технічної – у використанні науково-технічних засобів у процесі проведення слідчих дій, виявлення, фіксації, вилучення, огляду та дослідження підроблених грошових знаків та інших речових доказів;
- г) консультативної – яка виражається в усних роз'ясненнях, довідках зі спеціальних питань, що можуть виникнути або виникають при підготовці, проведенні слідчих дій, роботі з доказами та процесуальному оформленні їх результатів.

Слід зазначити, що безпосередня практична діяльність спеціаліста при проведенні слідчих дій, де виникла необхідність застосування його спеціальних знань, навичок та досвіду, є надзвичайно важливою, оскільки пов'язана з технологією виробництва, експлуатації складної техніки, обладнання, що використовувалась для виробництва підроб-

лених грошей. Наприклад, спеціаліст під керівництвом слідчого при безпосередньому огляді різного обладнання, технічних приладів може виявити суттєві, на перший погляд, непомітні матеріальні сліди злочину, що можуть мати важливе значення у справі. Докази, за участю спеціаліста, слідчий може досліджувати при огляді як на місці їх вилучення, так і в стаціонарних умовах лабораторії чи іншого відповідного закладу. За безпосередньою участю спеціаліста слідчий може не тільки виявити і вилучити докази, а й кваліфіковано їх дослідити в межах своєї компетенції та правильно описати в протоколі слідчої дії окремі елементи купюро, сировини, обладнання тощо.

При проведенні огляду місця події та деяких інших слідчих дій важливо виявити, зафіксувати та вилучити непошкодженими невидимі неозброєним оком сліди злочину. Участь спеціаліста з метою застосування найновіших і найскладніших науково-технічних засобів підвищує надійність гарантії виявлення, фіксації і вилучення таких речових доказів та об'єктивність їх оцінки і використання у кримінальній справі.

Особливо важлива участь спеціаліста при проведенні слідчих дій, в ході яких ведеться пошук і вилучається інформація, яка міститься в машинній пам'яті комп'ютерів. Застосування спеціальних знань при роботі з комп'ютерною технікою необхідне для: 1) визначення статусу об'єкта як машинних носіїв інформації, його стану, призначення і особливостей; 2) дослідження документованої та комп'ютерної інформації, включаючи її пошук та виїмку; 3) виявлення ознак та слідів впливу на машинні носії інформації і на саму інформацію; 4) здійснення допоміжних дій з виявлення, закріплення і вилучення доказів [8, с. 219]. Спеціаліст в галузі комп'ютерних технологій може надати допомогу та консультацію з приводу побудови комп'ютерної програми, її роботи, місцезнаходження інформації, яка цікавить слідчого, способів її вилучення із пам'яті комп'ютера, проведення певних операцій за допомогою комп'ютера. Некваліфіковане поводження з комп'ютером може призвести до того, що необхідна інформація може бути не виявлена, або взагалі знищена. Тому слідчому при проведенні таких дій необхідно заздалегідь організувати участь відповідного спеціаліста.

При проведенні слідчим допитів підозрюваних осіб, спеціаліст, задаючи безпосередньо їм запитання, допоможе слідчому кваліфіковано провести їх допит, глибоко вникнути у суть технологічних процесів виготовлення фальшивок, що сприятиме вивченню механізму вчинених злочинів у цілому. Виникають ситуації, коли під час допитів підозрюваний чи свідок можуть приховати відомі їм окремі дані, а іноді

вводити слідчого в оману, користуючись недостатнім рівнем обізнаності слідчого у вузькоспеціалізованих питаннях, тому участь спеціаліста в таких випадках у проведенні допитів, на думку автора, є обов'язковою.

Щодо методичної допомоги спеціаліста, то вона надається, як правило, в усній формі, та стосується процесу реалізації його теоретичних знань і досвіду роботи в певній сфері. Це навчання та роз'яснення слідчому правильних, науково обґрунтованих методик щодо способів організації та проведення слідчих дій, виявлення, закріплення, вилучення та огляду і дослідження доказів у справі. Найчастіше таку допомогу надають спеціалісти-криміналісти при підготовці та проведенні слідчих дій з метою виявлення і фіксації невидимих слідів злочину на місці події: залишок барвника, порошкоподібних часток, папілярних візерунків пальців рук та ін.

Найчастіше для застосування науково-технічних засобів слідчими залучаються як спеціалісти експерти-криміналісти НДЕКЦ, експерти інших криміналістичних установ та бюро системи МО, МОЗ, МЮ України.

Криміналісти надають слідчому технічну допомогу і у процесі виїмки, упаковки виявлених доказів та отриманні зразків для експертного дослідження. Технічну допомогу слідчому можуть надавати також інженери, техніки та інші спеціалісти. Безумовно, необхідність та значущість такої допомоги не викликає заперечень науковців та практиків.

Як показує слідча практика, нерідко до виготовлення та збуту підроблених грошей безпосередньо причетні чи втягнуті дорослими особами неповнолітні. У такому випадку потрібна взаємодія слідчого з психологами та педагогами. Така співпраця може сприяти пошуку правильної форми психологічного контакту слідчого з неповнолітнім фальшивомонетником чи свідком у справі, а також оптимізувати комунікативні аспекти організації його допиту. Саме залучення цих спеціалістів часто є запорукою ефективного та швидкого розслідування таких справ, з'ясування всіх обставин та причин вчинення фальшивомонетництва неповнолітніми особами.

Технічна допомога спеціаліста слідчому в процесі розслідування фальшивомонетництва потрібна тоді, коли він сам не володіє або володіє недостатньо мірою прийомів та навичками застосування технічних засобів, необхідність у яких виникає при проведенні слідчих дій, а також, коли слідчий володіє відповідними навичками, але, з певних причин, вважає за необхідне використання допомоги спеціаліста.

Неабияку роль виконує реалізація спеціалістом своїх науково-теоретичних знань у формі консультативної діяльності, про що також засвідчують праці багатьох учених та практиків.

Зокрема, М.В. Костицький вказує на широке використання консультації спеціалістів як окремої процесуальної форми використання спеціальних знань [9].

Консультативна діяльність полягає в довідковому викладі інформації про предмети та явища, пов'язані з фальшивомонетництвом, усні роз'яснення, поради, консультації зі спеціальних питань. Саме цим вона відрізняється від методичної форми участі спеціаліста, що, своєю чергою, передбачає як в усній формі, так і у вигляді практичної допомоги, виконання певних дій, технологічних процесів, методик їх пізнання та документування. У справах про фальшивомонетництво консультативна діяльність може стосуватися, наприклад, надання інформації слідчому стосовно взаємодії хімічних речовин, їх вплив на слідоутворення та матеріальне відображення в навколишньому середовищі, ознаки тощо. В окремих випадках консультації довідкового характеру або у формі певних усних висновків є вкрай необхідними, тому ця діяльність спеціаліста, нарівні з іншими формами його участі, посідає важливе місце в процесі проведення слідчих дій при розслідуванні фальшивомонетництва.

Офіційно залучений спеціаліст може консультувати слідчого не тільки у процесі огляду місця події по фактах фальшивомонетництва, а й обшуку, відтворення обстановки і обставин події та інших слідчих дій. Особливо це стосується завершальних стадій цих дій, коли складається протокол та додатки до нього і виникають питання правильної назви окремих предметів, термінології тощо.

Залучення спеціаліста, який надає допомогу слідчому у проведенні слідчих дій у будь-якій формі, у тому числі консультації, повинно бути офіційно відображено у протоколі слідчої дії, оскільки інше не тільки порушує вимоги кримінального процесу, а може мати негативні наслідки для самого процесу доказування.

Висновки. Аналіз процесу становлення і розвитку інституту обізнаних осіб, визначення їх поняття та класифікація форм взаємодії надають змогу отримати уявлення про представників цієї групи суб'єктів кримінального судочинства, що є необхідною передумовою для подальшої характеристики їх процесуального статусу і розгляду правовідносин, які складаються між ними та слідчим у процесі розслідування кримінальних справ про фальшивомонетництво.

Автор вважає, що взаємодія слідчого зі спеціалістами при розслідуванні фальшивомонетництва є невід'ємною, законодавчо обґрунтованою стадією взаємовідносин між цими суб'єктами, спрямованою на оптимізацію діяльності з виявлення, фіксації, вилучення та

попереднього дослідження матеріальних та ідеальних слідів-відображень, під час проведення окремих слідчих дій у справі.

Участь спеціаліста, безумовно, полегшує роботу слідчого, дозволяє суттєво зекономити час та засоби при проведенні слідчих дій, правильно обґрунтувати та описати механізм вчинення злочину, пов'язаного з фальшивомонетництвом, отримати вихідну інформацію про осіб – фальшивомонетників. Однак, участь спеціаліста у проведенні слідчих дій є не єдиною формою використання слідчим спеціальних знань обізнаних осіб у справах по даних злочинах. Як свідчить практика, найбільш ефективну допомогу суб'єктам розслідування в їх діяльності зі встановлення обставин кримінальної справи про фальшивомонетництво надають судові експерти.

Отже, криміналістичне дослідження підроблених грошей, а також використання інших спеціальних знань при розслідуванні фальшивомонетництва посідає значне місце у криміналістичній науці і, безумовно, становить великий теоретичний і практичний інтерес.

---

1. Новий тлумачний словник української мови: у 4 т. / уклад. В. Яременко, О. Сліпушко. – К.: Аконіт, 1998. – Т. 1. – 1266 с.

2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2002. – 1440 с.

3. Бекетов М.Ю. Следователь органов внутренних дел и милиция: взаимодействие при расследовании преступлений: учеб. пособие / Ю.М. Бекетов. – М.: Щит-М; МосУ МВД РФ, 2004. – 96 с.

4. Жильский И.Н. Правовые и организационные основы взаимодействия органов внутренних дел с внутренними войсками в охране общественного порядка: дис... канд. юрид. наук: 12.00.07 / И.Н. Жильский. – СПб., 1995. – 195 с.

5. Маркелов Т.Л. Взаимосвязь органов прокуратуры с общественностью в борьбе с правонарушениями / Т.Л. Маркелов // Проблемы участия общественности в борьбе с преступностью. – М., 1978. – С. 100–142.

6. Михеєнко М.М. Науково-практичний коментар Кримінально-процесуального кодексу України: за станом законодавства та постанов Пленуму Верховного Суду України на 15 серпня 1997 р. / М.М. Михеєнко, В.П. Шибіко, А.Я. Дубинський. – К.: Юрінком Інтер, 1997. – 536 с.

7. Корухов Ю.Г. Криминалистическая диагностика при расследовании преступлений: науч.-практ. пособие / Ю.Г. Корухов. – М.: ИНФРА М-НОРМА, 1998. – 269 с.

8. Крылов В.В. Расследование преступлений в сфере информации / В.В. Крылов. – М.: Городец, 1998. – 264 с.

9. Костицький М.В. Використання спеціальних психологічних знань у радянському кримінальному процесі / М.В. Костицький. – К.: НМК ВО, 1990. – 87 с.

Стаття надійшла 4 березня 2011 р.

Б.В. Щур

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
РОЗКРИТТЯ ЗЛОЧИНІВ**

Розкриваються методолого-теоретичні аспекти використання окремих криміналістичних методик під час провадження кримінальних справ. Досліджується проблема співвідношення загальнонаукових методів пізнання у криміналістиці та її методів.

Ключові слова: методика розслідування злочинів, методологія, окремі криміналістичні методики, методи пізнання.

Раскрываются методолого-теоретические аспекты использования отдельных криминалистических методик во время производства уголовных дел. Исследуется проблема соотношения общенаучных методов познания в криминалистике и ее методов.

Ключевые слова: методика расследования преступлений, методология, отдельные криминалистические методики, методы познания.

The methodological and theoretical aspects of the usage of separate criminalistics methods during investigation of criminal cases about crimes are considered in this article. The problem of correlation of general scientific methods of cognition in criminalistics and its own methods is studied.

Key words: method of investigation of crimes, methodology, separate criminalistics methods of, cognition methods.

Постановка проблеми. У сучасних умовах демократії, що розвивається, і становлення ринкової економіки в українському суспільстві інтенсивно зростає злочинність, що динамічно пристосовується до нових соціально-економічних умов. За даними офіційної статистики МВС України, у першому півріччі 2010 року в Україні виявлено 256924 злочини, з яких лише 165608 злочинів розкрито, встановлено 115265 осіб, що вчинили злочин [1].

Процеси криміналізації суспільства мають об'єктивний характер, вони засновані на соціально-економічних чинниках, впливати на які правоохоронні органи не можуть. Зміни за останні роки соціальних, політичних і економічних умов не могли не позначитися на змісті діяльності правоохоронних органів, оскільки вони тісно пов'язані з його соціальними, правовими, етичними і духовними проблемами.

Держава поставила перед правоохоронними органами і їхніми співробітниками нові умови, не забезпечивши повною мірою необхідними засобами успішної протидії злочинності. З врахуванням цього стратегія правоохоронних органів з протидії злочинності повинна полягати в максимально ефективному використанні наявних сил і засобів, тоді як ці засоби на практиці часто використовуються безсистемно, без урахування особливостей і обставин конкретної ситуації [2, с. 11–12]. Саме тому наукові дослідження у сфері методології криміналістичної науки, зокрема методики розслідування окремих видів злочинів, є необхідними для розробки практичних рекомендацій для правоохоронних органів.

Стан дослідження. Дослідженню окремих проблем у теорії криміналістики було присвячено чимало наукових праць таких учених-криміналістів: Р.С. Белкін, А.Н. Васільєв, В.А. Волинський, С.А. Галунський, І.Ф. Герасимов, М.П. Гутерман, А.В. Дулов, В.А. Журавель, М.К. Камінський, В.Е. Коновалова, А.Н. Ларін, Н.Н. Лисов, І.М. Лузгин, В.А. Образцов, В.Ю. Шепітько, М.П. Яблоков І.А. Якубовіч та ін. Зокрема величезний внесок у розробку методології криміналістики зробив Р.С. Белкін, приділивши значну увагу вивченню суті та класифікації методів криміналістики. Зусиллями таких учених, як Г.К. Синілов, В.А. Лукашев, С.С. Овчинський, Н.П. Яблоков, А.І. Вінберг, створені основи теорії оперативно-розшукової діяльності, що сприяло створенню окремих методик розкриття злочинів і тактичних рекомендацій із провадження комплексів окремих слідчих дій і оперативно-тактичних комбінацій. Однак із урахуванням динаміки злочинності, розробки нових способів вчинення злочинів та їх приховування залишається актуальним питання наукового обґрунтування особливостей пізнання в окремих криміналістичних методиках.

Метою публікації є висвітлення теоретико-методологічних особливостей застосування окремих криміналістичних методик під час провадження кримінальних справ.

Виклад основних положень. Матеріалістична діалектика є загальною методологією, теоретичним фундаментом усіх галузей знання, у тому числі й юридичного, що включає і науку криміналістику. Діалектика як теорія пізнання виконує три основні функції: світоглядну, гносеологічну і методологічну.

Світоглядна функція передбачає розробку системи наукових поглядів на світ, наприклад, переконання, що в природі все взаємопов'язано, всі явища і факти доступні пізнанню, всілякий злочин за-

лишає сліди, які допомагають його розкрити та ін. Гносеологічна функція розкриває суть пізнавальної діяльності, закони, на основі яких вона здійснюється, і, отже, проектує їх на профілактичну пізнавальну діяльність взагалі та правоохоронну зокрема. Методологічна функція діалектики як теорії пізнання складається в орієнтації людей в їх діяльності. Будь-який суб'єкт в своїй пізнавальній діяльності так чи інакше перетворює, змінює дійсність.

Методологія є системою ідей, вченням про принципи побудови, формами і способами наукового пізнання. Вперше з криміналістів до діалектики як теорії пізнання звернувся професор С.М. Потапов. Учений зазначав, що діалектика ставить перед науковим дослідженням завдання, як зрозуміти і відображувати дійсність – реальний предмет в його реальних стосунках. Висловивши правильне теоретичне положення, С.М. Потапов звів усю методологію науки до методу ідентифікації як методології науки криміналістики [3, с.18].

На відміну від нього, Р.С. Белкін запропонував поняття загальної теорії науки криміналістики. Він довів, що методологія криміналістики є системою принципів, теоретичних концепцій, категорій і понять, методів і зв'язків, які застосовуються в криміналістиці. До її складу входять учення про механізм злочину, закономірності збору, дослідження, оцінки і використання доказів, а також окремі теорії, такі, як криміналістична ідентифікація, вчення про механізм слідоутворення, про спосіб скоєння злочину та ін. Одним із фундаментальних елементів загальної теорії є вчення про закони її розвитку [4]. Зокрема відзначається, що загальним методом є матеріалістична діалектика, суть якої полягає у вивченні предметів і явищ дійсності в русі, зміні, розвитку, взаємозв'язку і взаємообумовленості. Пізнання об'єкта, який рухається, змінюється і розвивається, є суттю методологічного підходу, що необхідно враховувати при дослідженні суспільних явищ, якими є злочини, таких спеціальних процесів, як наприклад, взаємодія і утворення слідів злочину, їх збереження в часі і т. д. Вивчення ідентифікаційних ознак об'єкта, який рухається і змінюється, є принципом формування ідентифікаційного комплексу ознак і оцінки його індивідуальності. Так загальне втілюється в конкретному, принципи діалектичного методу в конкретному науковому дослідженні – методиці криміналістичної ідентифікації.

Загальні або загальнонаукові методи – це методи, які використовуються у всіх науках або у всіх галузях практичної діяльності. Серед загальних методів виокремлюють: зіставлення, спостережен-

ня, опис, експеримент, вимір, математичні методи математики та кібернетики. Вони справді є загальними, оскільки використовуються у всіх науках, в тому числі і в криміналістиці. Водночас до загальнонаукових методів належать і логічні прийоми мислення, а саме: аналіз і синтез, аналогія і гіпотеза, індукція, закони і категорії діалектичної і формальної логіки, методи абстрагування та ідентифікації. Так, в основі розшуку злочинця за ознаками словесного портрета лежить абстракція ототожнення, тобто виокремлюються з різних джерел ознак і абстрагування їх в єдиний образ зовнішності розшукуваної особи. В процесі розшуку цей абстрагований образ може бути матеріалізований, наприклад, поданий у вигляді орієнтиру, намальований або зібраний з намальованих елементів за методом суб'єктивного портрета.

Спеціальні методи використовуються для пізнання і дослідження окремих явищ, подій, фактів, які є предметом дослідження конкретної науки. Тому такі методи називають відповідно до галузі знання – соціологічними, кримінологіями, криміналістичними і так далі. Криміналістичний метод – це окрема теорія, яка відображає об'єктивні закономірності, принципи і прийоми, які дозволяють визначати шляхи теоретичного і практичного дослідження джерел криміналістичної інформації. У структурному плані конкретний метод є не лише системою науково обґрунтованих прийомів і рекомендацій, окрім цього, він як теорія відображає об'єктивні закономірності, які пізнані, і містить за собою досліджень.

Вочевидь, кожне теоретичне положення у науці криміналістики, в тому числі і положення про методи, має значення лише тоді, коли вона має практичний «вихід» – можливість застосування теоретичних положень у практичній діяльності, зокрема під час розкриття та розслідування кримінальних справ.

Специфіка умов реалізації практичної діяльності від наукової полягає в її практичній спрямованості (у науковій діяльності ця спрямованість має опосередкований характер) і обмеженості в межах конкретно поставленого завдання. Коли об'єктом науки виступає певний зріз об'єктивної реальності, що вивчається нею, об'єктом практики є дійсність, що включає предмет багатьох галузей знання. Не можна трактувати це розмежування в буквальному розумінні, тому що наука і практика завжди будуть пов'язані за допомогою методологічних досліджень. У зв'язку з цим виникає необхідність у проведенні досліджень, спрямованих на створення відповідних методологічних засобів,

включаючи розвиток теорії об'єкта (криміналістичного, в тому числі і оперативно-розшукового забезпечення розкриття і розслідування економічних злочинів), розробку методики і техніки його аналізу, що враховують досягнення науки і техніки.

Практична діяльність і наукове пізнання здійснюється різними методами, які можна класифікувати за кількома підставами, у тому числі, – залежно від характеру виконуваної діяльності, стадій дослідження і так далі. Зміну економічної обстановки і законодавчої бази зумовило виникнення нових видів злочинів, для розслідування яких було потрібно розробляти нові методики.

У криміналістиці, як і в будь-якій іншій науці, висловлюються різні погляди щодо методів її пізнання. Наприклад, А.Н. Васільєв вважає, що не варто включати в число окремих методів криміналістики: спостереження, опис, вимір, обчислення, порівняння і експеримент [5, с. 14], а вважати їх загальнонауковими. І.Ф. Крилов, поряд із спостереженням, експериментом, виміром, описом і порівнянням, називає серед загальнонаукових методів, використовуваних у криміналістиці, також аналіз, синтез, дедукцію і індукцію [6, с. 13–15].

У зв'язку з можливістю використання багатьох методів і необхідністю вирішення нових проблем, які виникають (при появі нових складів злочинів), криміналісти, що вивчають методику розслідування окремих видів злочинів, не матимуть єдиної точки зору щодо цієї проблеми.

І.А. Возгрін відзначає, що «в методології характер використовуваних методів визначається, найперше, предметом пізнання» [7, с. 79]. Г.К. Синілов вказує на те, що необхідно використовувати «методологічний потенціал ситуаційного підходу в дослідженні проблем формування окремих методик розкриття злочинів» [8]. С.В. Великанов вказує на те, що слідча ситуація в процесі провадження у кримінальній справі на досудовому слідстві є одним із актуальних і важливих об'єктів дослідження в сучасній науці криміналістики [9, с. 146]. С.Н. Іванов відзначає, що «для сучасного етапу розробки методологічних питань характерна велика диференціація їх вмісту стосовно різних областей суспільної практики. Рівень загальнонаукової методології включає відповідні структурно-змістовні концепції і формальні теорії, що носять міждисциплінарний характер, але що не претендують на вирішення філософсько-світоглядних завдань» [10, с. 9]. Отже, можна зробити висновок, що методи, вживані в криміналістиці, повинні відповідати своїм предметам дослідження.

На перший погляд, загальний метод пізнання, з точки зору діалектики, жодним чином не пов'язаний з методологією стосовно процесу розкриття та розслідування злочинів, у сфері оперативно-розшукової діяльності, кримінального процесу, криміналістики і так далі. Проте він виконує основоположну роль у виробленні науково обґрунтованих рекомендацій з організації розслідування злочинів, виступає теоретичною підвалиною практичної діяльності слідчих, суддів. Цей метод вказує на загальний, спільний шлях пізнання в методиці розслідування окремих видів злочинів і є вихідним або базовим для всіх інших методів криміналістичної методики [11, с. 242–243].

Загальнонаукові методи пізнання, такі, як спостереження, моделювання, вимір, порівняння та ін., при розслідуванні злочинів набувають властивостей інструменту, за допомогою якого відбувається пізнання закономірностей процесу розкриття злочинів.

Раніше вважалося, що методологічну функцію в криміналістиці виконує лише її загальна теорія, але відповідно до міри розвитку криміналістики, її теоретичних досліджень у загальній теорії криміналістики нині абсолютно виразно простежується пласт власне методологічних досліджень.

Поряд із викладеним наголошується на тому, що системно-діяльнісний підхід, що є окремим проявом матеріалістичної діалектики в конкретній галузі наукових досліджень, вважається більшістю учених ефективним «інструментом» теоретико-криміналістичного аналізу. Тому у суть методології і розглядувані нею методологічні аспекти криміналістичного і оперативно-розшукового забезпечення розслідування економічних злочинів включають загальні та концептуальні положення теорії цього об'єкта, а також методи і технології його дослідження.

Методологія аналізу криміналістичного забезпечення розкриття і розслідування економічних злочинів об'єктивно обумовлена її структурою і змістом. Включаючи концептуальні і формальні (процедурні) начала, вона покликана сформулювати, підготувати і забезпечити перехід від загальних наукових досягнень фундаментальної науки за допомогою використання криміналістики, теорії ОРД, кримінології, кримінального процесу і різних методів дослідження в практичній діяльності органів внутрішніх справ із розкриття і розслідування злочинів. Отримані криміналістичні знання, практичні рекомендації можуть виявитися даремними (мертвими), якщо їх не опанують практичні працівники, яким вони адресовані. Для цього потрібно не лише інформувати широ-

ке коло слідчих, оперативних працівників і фахівців-криміналістів про нові наукові розробки, але і навчити їх, створити, запропонувати їм методичну базу для засвоєння цих теоретичних положень та відпрацювання практичних навичок застосування методичних рекомендацій з розслідування окремих видів злочинів.

Висновок. Історія розвитку методології пов'язана з різноманітністю методологічних поглядів, об'єктивних причин розвитку, що постійно змінюються під впливом суспільно-державних відносин. Тому розробка спеціального науково-методичного забезпечення, пізнання закономірностей організації і здійснення самого розслідування злочину є актуальною сферою дослідження окремих об'єктів, пов'язаних із ними процесами, їх узагальнення і встановлення основних тенденцій, типових і стійких зв'язків.

1. Статистика та структура злочинності у першому півріччі 2010 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mvs.gov.ua>.

2. Сокол В.Ю. Тактико-криміналістическое обеспечение раскрытия и расследования преступлений: дис... канд. юрид. наук / В.Ю. Сокол. – М., 1998. – 212 с.

3. Криміналістика: учебник / под ред. Е.П. Ищенко. – М.: Юристъ, 2000. – 751 с.

4. Белкин Р.С. Криміналістика: проблемы, тенденции, перспективы. Общая и частные теории / Р.С. Белкин. – М.: Юрид. лит., 1987. – 272 с.

5. Васильев А.Н. Предмет, система и теоретические основы криміналістики / А.Н. Васильев, Н.П. Яблоков. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 144 с.

6. Крылов И.Ф. В мире криміналістики / И.Ф. Крылов. – Л.: Издательство Ленинградского университета. 1975. – 188 с.

7. Возгрин И.А. Криміналістическая методика расследования преступлений / И.А. Возгрин. – Минск: Вышэйш. шк., 1983. – 215 с.

8. Синилов Г.К. Ситуационный подход в оперативно-розыскной деятельности / Г.К. Синилов // Оперативник (сыщик). – 2010. – № 1. – С. 52.

9. Веліканов С.В. Класифікація слідчих ситуацій в криміналістичні методиці: дис... канд. юрид. наук / С.В. Веліканов. – Харків, 2002. – 202 с.

10. Иванов С.Н. Основы организации оперативно-розыскного обеспечения раскрытия групповых преступлений / С.Н. Иванов. – М., 2006. – С. 9.

11. Белкин Р.С. Криміналістическая энциклопедия / Р.С. Белкин. – М.: БЕК, 1997. – 342 с.

Стаття надійшла 6 грудня 2010 р.

ЗАХИСНИК ЯК СУБ'ЄКТ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ДОКАЗУВАННЯ

Досліджується правовий статус і організація професійної діяльності захисника як суб'єкта доказування у кримінальному процесі.

Ключові слова: захисник, правовий статус, професійна діяльність, доказування.

Исследуется правовой статус и организация профессиональной деятельности защитника как субъекта доказывания в уголовном процессе.

Ключевые слова: защитник, правовой статус, профессиональная деятельность, доказывания.

The legal status and organization of professional activity of defender as a subject of proving in criminal procedure is considered in this article.

Key words: defender, legal status, professional activity, proof.

Постановка проблеми. Соціально-економічні перетворення останніх років і процес реформування кримінального судочинства зумовили необхідність дослідження важливих питань кримінально-процесуального доказування, зокрема ролі у ньому захисника.

Захисник бере участь у кримінальному провадженні не тільки для сприяння захисту прав учасників процесу, надання їм кваліфікованої юридичної допомоги, недопущення фальсифікації доказів тощо, а й для того, щоб виконати одну з функцій держави – захист законних прав і свобод своїх громадян.

Стан дослідження. У юридичній літературі основна роль захисника переважно розглядається у сприянні слідчому та суду в усуненні прогалин досудового та судового слідства і у подоланні обвинувального ухилу. Окремі аспекти участі захисника у кримінально-процесуальному доказуванні розглядали: О.Я. Баєв, Т.В. Варфоломєєва, Л.М. Васильєв, А.М. Ведерников, А.Я. Дубинський, З.З. Зінатуллін, Я.П. Зейкан, В.І. Галаган, Ю.М. Грошевий, О.В. Долгушин, А.В. Капустін, А.Ф. Коні, М.В. Костицький, В. С. Кузьмичов, О.М. Ларін, В.К. Лисиченко, Є.Д. Лук'янчиков, П.А. Лупинська, М.М. Михеєнко,

О.Д. Святоцький, М.І. Сірий, М.С. Строгович, С.М. Стахівський, В.Т. Нор, Л.Д. Удалова, Ф.Н. Фаткуллін, Т.В. Хорхін, О.Л. Ципкін, М.І. Чворткін, В.К. Шкарупа, О.Г. Яновська та ін.

Однак наукове дослідження процесуального становища захисника, організації та здійснення його професійної діяльності у кримінально-процесуальному доказуванні є недостатнім.

Виклад основних положень. Відомо, що суб'єктами доказування є ті учасники кримінально процесу, на яких покладається обов'язок встановлення об'єктивної істини. Доки вони у передбаченому законом порядку не доведуть вини особи у вчиненні злочину, що їй інкримінується, ця особа вважається невинною. Обвинувачена особа не зобов'язана доводити свою невинність. Так, у ст. 62 Конституції України закріплений принцип презумпції невинуватості: «Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину. Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь». Підозрюваний, обвинувачений, підсудний реалізує свої права на захист спільно з процесуальною діяльністю захисника. Захисник як суб'єкт доказування в кримінальному процесі сприяє цим особам більш повно реалізувати своє право на захист.

Обов'язок доказування всіх обставин справи закон покладає на орган дізнання, слідчого, прокурора та суд. Ці органи повинні дослідити всі обставини, які належать до предмета доказування згідно зі ст. 64 КПК України. Крім того, на них покладено обов'язок забезпечення підозрюваному, обвинуваченому і підсудному права на захист. У п. 2 ст. 63 Конституції України йдеться про те, що підозрюваний, обвинувачений і підсудний має право на захист. Згідно зі ст. 21 КПК України їм забезпечується право на захист. Особа, яка провадить дізнання, слідчий, прокурор суддя і суд зобов'язанні до першого допиту підозрюваного, обвинуваченого і підсудного роз'яснити їм право мати захисника і скласти про це протокол, а також надати підозрюваному, обвинуваченому і підсудному можливість захищатися встановленими законом засобами від пред'явленого обвинувачення та забезпечити охорону їх особистих і майнових прав. Крім того, у п. 3 ст. 29 Конституції України зазначено, що кожному заарештованому чи затриманому має бути невідкладно повідомлено про мотиви арешту чи затримання, роз'яснено його права та надано можливість з моменту затри-

мання захищати себе особисто та користуватися правовою допомогою захисника. Пленум Верховного Суду України в постанові «Про застосування законодавства, яке забезпечує право на захист у кримінальному судочинстві» від 24 жовтня 2003 р. № 8 роз'яснив, що судові рішення підлягають скасуванню у тих випадках, коли було позбавлено чи обмежено підозрюваного, обвинуваченого, підсудного або його захисника в здійсненні права на захист і це перешкодило чи могло перешкодити суду всебічно, повно та об'єктивно розглянути справу і винести законне та обгрунтоване рішення [1, с. 196].

Разом із тим забезпечення затриманого чи обвинуваченого адвокатом – це необхідна, але недостатня умова змагальності. Хоча в результаті кримінально-процесуальних новел останніми роками роль та можливості захисту на стадії досудового розслідування зросла, однак його протидія обвинуваченню не завжди досить адекватна, відтак не задовольняє підзахисних [2, с. 164].

Водночас, у доказуванні у кримінальній справі важлива роль належить захисникові. Специфіка процесуальної діяльності захисника як суб'єкта кримінально-процесуального доказування полягає «у запереченні обвинуваченню в цілому або окремих його частин» [3, с. 197–198]. Кримінально-процесуальна діяльність захисника реалізується в його суб'єктивних правах і обов'язках.

Захисник як суб'єкт кримінально-процесуального доказування згідно з ч. 1 ст. 48 КПК України зобов'язаний використовувати передбачені в КПК та інших законодавчих актах засоби захисту з метою з'ясування обставин, що спростовують підозру чи обвинувачення, пом'якшують чи виключають кримінальну відповідальність підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого та надавати їм необхідну юридичну допомогу.

Чинне законодавство (ст. 44, 45, 48 та ін. ст. КПК України) детально регламентує права й обов'язки захисника. Для участі в доказуванні захисник наділяється низкою способів та форм одержання інформації. Так, одним з важливих прав захисника є право збирати і представляти дані в інтересах підзахисного, котрі у встановленому законом порядку можуть бути залучені до матеріалів справи. У захисника немає процесуального обов'язку що-небудь доводити. «У протилежному випадку це призвело б до порушення принципу презумпції невинуватості, що поширюється не тільки на обвинувачуваного, а й на захисника» [4, с. 120].

Як зазначає Л.Д. Удалова, захисник має право збирати відомості про факти, які можуть бути використані як докази у справі, зокрема одержувати документи або їх копії від підприємств, установ, організацій, об'єднань, а від громадян – за їх згодою; ознайомлюватися на підприємствах, в установах і організаціях з необхідними документами та матеріалами, за винятком тих, таємниця яких охороняється законом; отримувати письмові висновки фахівців з питань, що потребують спеціальних знань [5, с. 67].

Наділивши захисника такими правами зі збирання доказової інформації, законодавець тим самим зробив значний крок на шляху реалізації в кримінальному процесі принципу змагальності сторін. При цьому захисникові надані лише найнеобхідніші права, а процесуальна форма їх реалізації законом не регламентована. Наприклад, захисник має право отримувати «документи». Їх вилучення обумовлює необхідність складання протоколу та вручення його копії особі, в якій проведено вилучення. Адже громадянин, який віддав документ, повинен мати можливість витребувати його назад після завершення процесу. Отже, вилучення документів захисником має, по суті, здійснюватися за правилами проведення виїмки.

Це пояснюється тим, що на боці захисника принцип презумпції невинуватості, згідно з яким діє правило: всі сумніви тлумачаться і розв'язуються на користь обвинуваченого. Внаслідок цього захиснику не обов'язково збирати неспростовні докази невинності свого підзахисного, а достатньо лише надати такі, які породжують сумніви у його винності.

Водночас, захисник зобов'язаний не перешкоджати встановленню істини в справі шляхом вчинення дій, спрямованих на те, щоб схилити свідка чи потерпілого до відмови від показань або до дачі завідомо неправдивих показань, схилити експерта до відмови від дачі чи завідомо неправдивого висновку, іншим чином сфальсифікувати докази у справі або затягнути розслідування чи судовий розгляд справи. Він також повинен дотримуватися встановленого порядку при розслідуванні та судовому розгляді справи (ст. 48 КПК України).

Проблеми реалізації функції захисту, з одного боку, викликали демократичні тенденції в розвитку процедур кримінального судочинства і посилення гарантій прав сторони, що захищається, а з іншого – стали основною причиною широкого обговорення вченими-юристами й практиками можливості проведення так званого «адвокатського

розслідування». Таку діяльність розуміють як «паралельні» з діями слідчого дії захисника стосовно виявлення обставин, котрі виправдовують чи пом'якшують відповідальність, з викладом захисником своїх висновків, котрі з іншими документами адвоката направляються до суду разом із кримінальною справою [6, с. 22]. Наведений радикальний метод підвищення ефективності захисної функції підтримали й інші вчені [7, с. 66–67]. Пропонується також закріпити в новому кримінально-процесуальному законодавстві право обох сторін, що беруть участь у змаганні, направляти до суду «власні» справи з обґрунтуванням висунутих ними версій обвинувачення чи захисту [8, с. 9].

Подібні привабливі, на перший погляд, ідеї лише зовні мають вигляд оптимальних з точки зору забезпечення прав особистості, але практично вони є «ілюзорними у своїй основі» та неприйнятними для вітчизняного кримінального процесу, тому що реалізувати їх можна, лише кардинально перебудувавши чинну систему кримінального процесу. Наявна в Україні модель кримінального судочинства є процесом змішаного типу [9, с. 102], на відміну від англо-американської моделі, котра створена й застосовується як обвинувальний тип процесу, що допускає одночасне («паралельне») досудове розслідування, яке здійснюють сторони. У зв'язку з цим прихильникам подібних нововведень науковці обґрунтовано заперечують: «штучне впровадження положень змагальності західного зразка в непристосовану для цього систему вітчизняного кримінального процесу здатне лише зруйнувати сформований порядок розслідування злочинів» [10, с. 224].

До цієї позиції приєднується В.М. Тертишник, який вважає, що «спроби винайти будь-яку спеціальну форму діяльності захисника зі збирання та дослідження доказів можуть призвести тільки до невиправданої ерозії існуючої та певною мірою апробованої процесуальної форми і закріплених у законі процесуальних гарантій» [11, с. 248].

Як варіант вирішення цієї проблеми вчений вважає, що захисникові має бути надане право самостійно здійснювати у встановленому законом порядку такі слідчі дії, як огляд предметів та документів на місці їх знаходження, а також допит свідків з їхньої згоди; клопотати про забезпечення безпеки свідку, який дає свідчення захисникові, відповідно до Закону України «Про забезпе-

чення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» від 23 грудня 1993 р. [11, с. 248].

Вирішення аналізованої проблеми, на нашу думку, полягає передусім у підвищенні кваліфікації й активності позиції захисників, а також у наданні сторонам рівних процесуальних прав за законом. Надання захисником (як, утім, і іншою стороною) отриманих відомостей і даних в якості доказів може здійснюватися, як і сьогодні, за допомогою заявленого клопотання перед слідчим під контролем суду. Але, як влучно підкреслили Л. Башкатов і Г. Ветрова, це стане можливим лише в разі, коли слідчий відійде від позиції обвинувачення [12, с. 9]. Звільнений від обвинувальних функцій слідчий не лише не нехтуватиме подібними клопотаннями, але й припинить негативно сприймати захисника, котрий нібито не зацікавлений у встановленні істини під час досудового розслідування. При цьому слід відзначити, що судова практика й сьогодні намагається зрівняти шанси сторін, які змагаються в доведенні обставин кримінальної справи в суді.

Висновок. Отже, захисник сприяє всебічному, повному та об'єктивному дослідженню кримінальної справи, що передбачає встановлення всіх обставин, які підлягають з'ясуванню при розслідуванні справи, зокрема тих обставин, що викривають, так і тих, що виправдовують підзахисного. Для цього захисник як суб'єкт кримінально-процесуального доказування: 1) з'ясовує обставини, що спростовують підозру чи обвинувачення, пом'якшують чи виключають кримінальну відповідальність підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого; 2) надає підзахисному необхідну юридичну допомогу; 3) захищає права та законні інтереси підозрюваного, обвинуваченого, підсудного. Використовуючи передбачені кримінально-процесуальним законом засоби, захисник бере участь у кримінально-процесуальному доказуванні, що забезпечує змагальність при судовому розгляді справи.

1. Постанови Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах (серія: «Кодекси і закони України»). – К.: Видавничий дім «Скіф», 2006. – 472 с.

2. Солдатенко О.А. Досудове слідство в Україні: становлення та перспективи розвитку: дис... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / О.А. Солдатенко; Запорізький юридичний ін-т МВС України. – К., 2006. – 239 с.

3. Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса: в 2 т. / М.С. Строгович. – М.: Наука, 1968. –Т. 1. – 459 с.

4. Гаврилов С.Н. Адвокатура в Российской Федерации / С.Н. Гаврилов. – М.: Юриспруденция, 2000. – 288 с.
5. Удалова Л.Д. Кримінальний процес України: Загальна частина: конспект лекцій для слухачів / Л.Д. Удалова. – К.: НАВС України, 2001. – 100 с.
6. Горя Н. Принцип состязательности и функции защиты в уголовном процессе / Н. Горя // Советская юстиция. – 1990. – № 7. – С. 22–33.
7. Шейфер С.А. О понятии и цели доказывания в уголовном процессе / С.А. Шейфер // Государство и право. – 1996. – № 9. – С. 66–68.
8. Савонюк Р.Ю. Слідчий як суб'єкт кримінально-процесуального доказування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Р.Ю. Савонюк; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2002. – 18 с.
9. Шадрин В.С. Обеспечение прав личности и предварительное расследование в уголовном процессе / В.С. Шадрин // Государство и право. – 1994. – № 4. – С. 102–105.
10. Ковтун Н.Н. Рецензия на книгу: Пастухов М.И. Реабилитация невиновных: основы правового института. – Минск, 1993 / Н.Н. Ковтун // Государство и право. – 1994. – № 8–9. – С. 224.
11. Тертишник В.М. Кримінально-процесуальне право України / В.М. Тертишник. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 536 с.
12. Башкатов Л. О состязательности / Л. Башкатов, Г. Ветрова // Росийская юстиции. – 1995. – № 5. – С. 7–9.

Стаття надійшла 15 листопада 2010 р.

УДК 343.236.1

Л.С. Щутяк

ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ ЗАМАХУ НА ЗЛОЧИН ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОМ УКРАЇНИ*

Аналізується поняття стадій вчинення злочину, замаху на злочин та його ознак. Розглядається сутність замаху як самостійного виду злочину та як стадії реалізації злочинного наміру.

Ключові слова: *стадії вчинення злочину, замах на злочин, злочинний намір.*

---

* В авторській редакції.

Анализируется понятия стадий совершения преступления, покушения на преступление и его признаков. Рассматривается сущность покушения как самостоятельного вида преступления и как стадии реализации преступного намерения.

Ключевые слова: *стадии совершения преступления, покушение на преступление, преступное намерение.*

The analysis of concept of the stages of commission of crime, encroaching upon a crime and his signs is conducted. Examined essence of attempt as an independent type of crime and as the stages of realization of criminal intent.

Key words: *the stages of commission of crime, encroaching upon a crime, criminal intent.*

Постановка проблеми. Хоча стадії вчинення злочину у кримінальному праві України є питанням на перший погляд більш менш дослідженим та розкритим, однак ретельний аналіз окремих положень свідчить протилежне. Поняття замаху на злочин у законодавчому визначенні є недосконалим, щодо ознак замаху на злочин, то у кримінальному праві є ряд протилежних позицій вчених, у правозастосовчій практиці спостерігається неоднотайність застосування інституту замаху на злочин, що породжує численні помилки у кримінально-правовій кваліфікації та призначенні покарань. Незважаючи на те, що за останні десятиліття відбулося удосконалення чинного законодавства про кримінальну відповідальність і здійснено ряд досліджень з питань незакінченого злочину та замаху на злочин зокрема, в теорії та на практиці сьогодні існує розбіжність думок щодо актуальних питань даного інституту кримінального права.

Стан дослідження. Стадії вчинення злочину були предметом наукових досліджень Н.Д. Дурманова, В.Ф. Караулова, Н.Ф. Кузнецова, Г.В. Назаренка, О.І. Ситникової, І.С. Тішкевича, А.Н. Трайніна та інших. На дисертаційному рівні серед українських вчених проблеми стадій вчинення злочину розглядалися М.Д. Дякур, А.В. Шевчуком, Н.В. Маслак. Питанням стадій вчинення злочину присвячено низку праць В.П. Тихого. Водночас, не зважаючи на викладене вважаємо, що питання кримінальної відповідальності за замах на злочин не можна вважати вирішеними. Багато спірних питань цієї проблематики і надалі залишаються невирішеними і потребують окремого дослідження з метою вироблення уніфікованого підходу щодо врахування замаху на злочин у правозастосовчій діяльності.

Виклад основних положень. Злочин, як особливий різновид людської діяльності, здійснюється в часі і просторі, проходячи певні стадії від початку до закінчення й має соціальну природу. Соціальна природа злочину проявляється не тільки в його вихідних першопричинах, але і у впливі злочину на оточуючу його дійсність, а також у юридичній характеристиці злочинних посягань. Вплив злочину на соціальне середовище лише негативний. Людина здатна свідомо ставити собі певну мету, підкорювати їй свою волю, спосіб і характер своєї поведінки. Ще до початку злочинної діяльності суб'єкт злочину уявляє собі вже її кінцевий результат, в свідомості відбувається процес обмірковування способів і шляхів реалізації злочинного наміру. Це визначає спосіб і характер його діяльності, спрямованої на реалізацію злочинного умислу.

Необхідність притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності виникає не тільки тоді, коли умисне суспільно-небезпечне діяння вже вчинене або, коли воно знаходиться безпосередньо в процесі здійснення, але й тоді, коли це діяння готується або безпосередньо вчиняється, однак не завершується з причин, що не залежать від волі винного. Такі дії є також суспільнонебезпечними і злочинними.

У житті нерідко трапляється, що через певні причини задуманий особою злочин реалізується не до кінця. Тому для суспільних відносин, які охороняються кримінальним законом, становлять небезпеку не лише закінчені, тобто цілком виконані чи доведені до кінця злочини, але й такі умисні дії, що створюють умови для подальшого вчинення злочину, а також безпосередньо спрямовані на вчинення злочину, але які не призвели до його закінчення через причини, що не залежали від волі винного [1, с. 95].

Умисна злочинна діяльність є одним із видів свідомої, цілеспрямованої діяльності людини, яка складається з певних етапів. У кримінальному праві психічний етап стосовно умисних злочинів називається формуванням умислу: виникнення у людини певного наміру, постановка конкретної мети. Цей внутрішній психічний стан не проявляється у поведінці особи, і перебуває поза кримінально-правовим регулюванням. Здійснюючи задумане, людина спочатку виконує підготовчі дії, а потім переходить до вчинення діяння і досягнення певної мети. Якщо діяння вчинене, мета досягнута, тоді мова йде про закінчений злочин. У разі ж якщо діяння не завершено через причини, які не залежать від волі винного, необхідно встановити і юридично оцінити цей етап (стадію), на якому злочинна діяльність була перервана.

У юридичній літературі замахом на злочин визнаються «виконання складу злочину» [2, с. 368], «виконання об'єктивної сторони посягання» [3, с. 310], або «виконання дій, які безпосередньо спрямовані на вчинення злочину» [4, с. 117].

А.П. Козлов вказував, що найбільш вдалим є розуміння замаху як винне виконання злочину від його початку до часткового настання суспільнонебезпечних наслідків [5, с. 267]. Саме така дефініція, як зазначає автор, дозволить: по-перше, виключити із поняття замаху термін «вчинення злочину», який носить невизначений характер; по-друге, розмежувати замах від готування завдяки терміну «виконання злочину»; по-третє, продемонструвати, що термін «виконання» охоплює як дію, так і бездіяльність; по-четверте, терміном «виконання злочину» більш тісно «прив'язати» незакінчений злочин до співучасті через співвиконавця і з законодавчим визначенням суб'єкта злочину; по-п'яте, визначити етапи вчинення злочину, на яких можливий замах; по-шосте, розробити поняття «початок виконання злочину», яке не менш важливе, ніж поняття «закінчений злочин», однак малодосліджене наукою кримінального права [5, с. 276].

А.І. Ситникова під замахом на злочин розуміє початок виконання умисних дій (бездіяльності), не доведених до кінця, або які не досягли суспільнонебезпечних наслідків через обставини, які не залежать від особи [6, с. 107].

М.П. Редін визначає замах як умисне створення особою умов для виконання злочину, яке пов'язане із умисними діями (бездіяльністю), які безпосередньо спрямованих на вчинення злочину, якщо при цьому злочин не було доведено до кінця через обставини, які не залежать від цієї особи [7, с. 60]. На думку М.П. Редіна, до основних ознак замаху необхідно віднести «умисне створення умов для вчинення злочину», оскільки дана ознака властива природі поняття замаху і відповідає сутності злочинів в залежності від ступеня їх закінченості.

Критикуючи дане визначення, А.П. Козлов, зазначає, що «не варто включати в поняття замаху створення умов...», оскільки: по-перше, не завжди підготовчі дії передують замаху на злочин; по-друге, як у теорії кримінального права, так і судовій практиці визначено, що кожна наступна стадія поглинає попередні етапи його вчинення, які не мають самостійного значення і не впливають на кваліфікацію [5, с. 266].

В.В. Кузнєцов, А.В. Савченко вважають, що замах – це «невдала спроба посягання на об’єкт, коли діяння винного не спричинили реальної шкоди об’єктові» [8, с. 97].

Для всіх вищеперерахованих визначень спільним є те, що замах на злочин – це початок його безпосереднього здійснення, самостійний етап його виконання. Іншими словами можна сказати, що замах – це розпочатий, але незакінчений злочин.

Усе вищевикладене дозволяє зробити висновок, що в сучасній кримінальній науці визначення поняття замаху на злочин є досить дискусійним та актуальним питанням.

Відповідно до ч. 1 ст. 15 Кримінального кодексу України (далі – КК України) замахом на злочин є вчинення особою з прямим умислом діяння (дії або бездіяльності), безпосередньо спрямованого на вчинення злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК України, якщо при цьому злочин не було доведено до кінця з причин, що не залежали від її волі.

Насамперед слід відзначити, що ознайомлення зі змістом ст. 15 КК України засвідчує різний підхід законодавця до формулювання назви аналізованого поняття – у назві ст. 15 КК України та ч. 1 цієї статті використовується термін «замах на злочин», у ч. 2, 3 ст. 15 КК України – «замах на вчинення злочину». Виникає питання: чи можна вважати ці терміни тотожними? Якщо ні, то який з них більш точний?

Проблема в тому, що невирішеним у кримінальному праві є питання, що таке замах – стадія вчинення злочину чи вид незакінченого злочину. Аналогічну ситуацію стосовно готування до злочину Н.В. Маслак пропонує вирішувати наступним чином «його слід розглядати в двох аспектах: як стадію вчинення умисного злочину та як самостійний вид злочину». Проте така позиція видається швидше вимушеною ніж обгрунтованою.

При вирішенні цього питання, на нашу думку слід звернутися насамперед до назви розділу КК України в якому міститься ст. 15, присвячена визначенню поняття замаху на злочин. Назву розділу сформульовано наступним чином «Злочин, його види та стадії». Така назва не може дати підстав для вирішення питання що таке замах на злочин: вид злочину чи його стадія.

В.П. Тихий, зазначає, що статті 13–17 КК України присвячені стадіям злочину, тому у назві розділу III Загальної частини КК України і застосовується термін «стадії злочину». КК України визнає злочинними та карними три стадії вчинення злочину: 1) готу-

вання до злочину (стаття 14 КК України); 2) замах на злочин (стаття 15 КК України); 3) закінчений злочин (частина перша статті 13 КК України) [9, с. 104–105].

У чинному КК України не розкривається зміст терміна «стадія злочину», натомість у ч. 2 ст. 13 КК України закріплено, що незакінченим злочином є готування до злочину та замах на злочин. На нашу думку, такий підхід не позбавлений недоліків, адже передбачивши терміни «стадії злочину» та «незакінчений злочин» і не розкривши їх зміст, як у теорії, так і на практиці виникає проблема розуміння їх суті та співвідношення.

Зауважимо, що термін «стадії вчинення злочину» поряд з іншими його найменуваннями – «етапи здійснення злочину», «ступені розвитку злочинної діяльності» досить широко використовувався в працях вчених-криміналістів. Традиційно в наукових дослідження незакінчена злочинна діяльність пов'язувалась із стадіями вчинення злочину і у більшості випадків ототожнювалася із готуванням до злочину, замахом на його вчинення і закінченим злочином, хоча існували й інші точки зору.

Однак значна частина вчених, характеризуючи стадії вчинення злочину, пропонували більш ширший обсяг цього поняття. Тому до стадій вчинення злочину відносили п'ять стадій: а) виникнення умислу, б) виявлення умислу, в) готування до злочину, г) замах на злочин і д) закінчений злочин [10, с. 15–16].

О.А. Герцензон, аналізуючи проблему стадій, перераховує чотири стадії: а) виникнення умислу (наміру), б) готування до злочину, в) саме злочинне діяння, г) злочинний наслідок. Критерієм такого розмежування, на його думку, є ступінь реалізації злочинного наміру. Пізніше О.А. Герцензон запропонував іншу схему стадій вчинення: а) виникнення умислу, б) виявлення умислу, в) готування до злочину, г) замах на вчинення злочину, д) закінчений злочин. Як видно, перелік був доповнений новою стадією – виявленням умислу, «саме злочинне діяння» замінено «замахом», «злочинний наслідок» замінено «закінченим злочином». Також, на думку вченого, критерієм розмежування стадій варто вважати близькість настання суспільно небезпечних наслідків. Зазначимо, що О.А. Герцензон вважав, що стадії вчинення злочину властиві тільки умисним злочинам із матеріальним складом [11, с. 346].

А.А. Піонтковський виключив із переліку стадію виникнення умислу, вважав, що першою стадією є виявлення умислу, другою –

готування до злочину, третьою – замах на злочин, четвертою – закінчений злочин [12, с. 403]. Заперечуючи наявність стадії виявлення умислу, на думку М.Д. Дурманова, першою стадією вчинення злочину є виникнення умислу, а далі в тій же послідовності, що й в інших авторів. Обґрунтовуючи свою позицію, М.Д. Дурманов зазначав, що стадія виявлення «голового» умислу не є етапом на шляху до реалізації умислу і не відрізняється від формування умислу [13, с. 21–25]. Такої позиції дотримувалися й інші вчені [14, с. 30; 15, с. 33]. Однак у більшій частині публікацій з проблем стадій вчинення злочину проводився аналіз тільки трьох стадій, які були зазначені в кримінальному законі: а) готування до злочину, б) замах на вчинення злочину, в) закінчений злочин.

Вищевикладене свідчить про відсутність у науці кримінального права єдності думок щодо проблеми стадій вчинення злочинів.

Дещо інша ситуація зі змістом вищезгаданого розділу КК України. В ньому про замах говориться лише як про вид незакінченого злочину (ч. 2 ст. 13 КК України). Проте, в ч. 3 ст. 31 КК України зазначено, що у разі добровільної відмови будь-кого із співучасників виконавець підлягає кримінальній відповідальності за готування до злочину або за замах на злочин, залежно від того, на якій із цих стадій його діяння було припинено. Це дає підстави вважати, що законодавець розглядає замах як стадію злочину. Тобто виходячи зі змісту статей розділу VI Загальної частини та ч. 3 ст. 31 КК України висновку, що ж таке замах (вид незакінченого злочину чи його стадія) зробити неможливо.

Разом з тим, аналіз статей розділу VI Загальної частини КК України дозволяє стверджувати, що використання терміну замах на злочин не узгоджується з визнанням замаху видом незакінченого злочину. Беззаперечним, на нашу думку, є те, що замахом визнається лише діяння яке є суспільно небезпечним, кримінально протиправним, винним, вчиненим суб'єктом злочину, а отже злочином. Відтак, якщо замах – це злочин, то в ч. 2 ст. 13 КК України, де сказано, що «незакінченим злочином є ... замах на злочин», по суті передбачено, що «незакінченим злочином» є «злочин», що зрозуміло є неприпустимим.

Окрім цього, якщо замах – це злочин, то використання термінологічної конструкції «замах на злочин» по суті має таке значення – «злочин на злочин», що також є неприйнятним.

Викладене дозволяє зробити висновок, що визнання замаху на злочин видом незакінченого злочину є необґрунтованим. Однак, тер-

мінологічно не зовсім точним є також підхід щодо розгляду замаху на злочин як стадії злочину, оскільки, як ми вже зазначали, замах, сам по собі, вже злочин.

Як варіант пропонується замах на злочин розглядати як стадію реалізації злочинного наміру. По-перше, такий термін в КК України вже вживається в ч. 2 ст. 32. По-друге, відповідно до законодавчого визначення критерієм розмежування закінченого та незакінченого замаху є «виконала (чи не виконала) особа усі дії, які вважала необхідними...», тобто чи реалізувала свій злочинний намір.

З врахуванням цього, положення про те, що замах на злочин, а відтак і готування до злочину, є видами незакінченого злочину доцільно з КК України виключити. Вказану юридичну конструкцію слід розглядати як злочинний замах та як вид злочину.

Сутність замаху на злочин полягає ще й в тому, що на цій стадії здійснюється реальне посягання на об'єкт злочину, частково виконується об'єктивна сторона конкретного складу злочину [16, с. 135].

Враховуючи вищевикладене, поняття замаху на злочин потребує конкретизації шляхом виділення та аналізу його ознак. Як нами вже вказувалось, замах на злочин слід розглядати як самостійний вид злочину та як стадію реалізації злочинного наміру. У свою чергу можна виділити ознаки замаху на злочин як виду злочину та як юридичної конструкції складу злочину.

Із законодавчого визначення злочину замахом визнається лише діяння, яке є суспільно небезпечним, кримінально протиправним, винним та вчиненим суб'єктом злочину, а отже злочином.

Таким чином, ознаками замаху як самостійного виду злочину є: суспільна небезпека, винність, караність, вчинення суб'єктом злочину.

Щодо законодавчого формулювання замаху на злочин у ч. 1 ст. 15 КК України та юридичної конструкції складу злочину, то можна визначити такі його об'єктивні ознаки:

1) виконуються дії (бездіяльність) безпосередньо направлені на вчинення злочину. Основний зміст цієї ознаки полягає в тому, що у ході замаху вчиняється діяння, описане у диспозиції статті Особливої частини, яке входить в об'єктивну сторону конкретного складу злочину;

2) злочин не завершено, тобто не доводиться до кінця. Не доведення злочину до кінця вказує на незавершеність об'єктивної сторони складу злочину. Особа або не виконує всіх дій, що становлять

об'єктивну сторону складу злочину, або ж не настають наслідки, зазначені у відповідній статті КК України;

3) злочин не доводиться до кінця з причин, що не залежать від волі винного (для злочинів із матеріальним складом). Тобто посягання припиняється всупереч бажанню того, хто посягає.

Для суб'єктивних ознак замаху характерно, що замах на злочин можливий тільки з прямим умислом. Якщо особа не бажала вчинення злочину, вона не може і здійснити замах на нього, тобто зробити спробу вчинити його. При замаху на злочин особа усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачає його суспільно небезпечні наслідки і хоче довести розпочатий нею злочин до кінця з настанням зазначених наслідків.

У законодавчому формулюванні замаху вказано, що діяння, які становлять собою замах, вчиняються лише з прямим умислом. Тим самим підкреслюється основна його суб'єктивна ознака. Про наявність замаху лише з прямим умислом вказує також п. 4 постанови Пленуму Верховного Суду України № 2 від 7 лютого 2003 року «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи», де зазначається, що замах на злочин може бути вчинено лише з прямим умислом (коли особа усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачає його суспільно небезпечні наслідки та бажає їх настання) [17, с. 38]. Враховуючи на законодавчу вказівку виду умислу при замаху на злочин, варто наголосити, що КК України 1960 року не вказував на вид умислу, а визнавав замахом на злочин умисну дію, безпосередньо спрямовану на вчинення злочину, якщо при цьому злочин не було доведено до кінця з причин, що не залежали від волі винного [18, с. 72].

Висновок. Проаналізувавши різноманітні погляди вчених, законодавче визначення поняття замаху на злочин та його ознаки, вважаємо за доцільне розуміти замах як злочинний замах. Замахом на злочин слід розуміти початок вчинення особою умисного діяння (дії або бездіяльності), яке є ознакою об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого Особливою частиною КК України, якщо при цьому злочин не було доведено до кінця з причин, які не залежали від її волі.

---

1. Шевчук А.В. Поняття та види стадій вчинення злочину / А.В. Шевчук // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Вип. 91: Правознавство. – Чернівці: Рута, 2000. – С. 95–98.

2. Курс уголовного права. Часть Общая: в 2 т. – М., 1999. – Т. 1. – 656 с.
3. Уголовное право Российской Федерации: учебник / отв. ред. В.П. Кашепов. – М.: «Былина», 1999. – 559 с.
4. Уголовное право Украины. Общая и Особенная части / под ред. Е.Л. Стрельцова. – Х.: Одиссей, 2002. – 672 с.
5. Козлов А.П. Учение о стадиях преступления / А.П. Козлов. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. – 353 с.
6. Назаренко Г.В. Неоконченное преступление и его виды: монография / Г.В. Назаренко, А.И. Ситникова. – М.: Ось-89, 2003. – 160 с.
7. Редин М. Понятие покушения на преступление в российском праве / М. Редин // Уголовное право. – 2002. – № 2 (апрель–июнь). – С. 57–60.
8. Теорія кваліфікації злочинів: підручник / В.В. Кузнецов, А.В. Савченко; за заг. ред. професорів Є.М. Мойсєєва та О.М. Джузи, наук. ред. к.ю.н., доц. І.А. Вартилицька. – К.: Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2006. – 300 с.
9. Тихий В. Закінчений та незакінчений злочин. Кримінальна відповідальність за незакінчений злочин (коментар до статей 13, 16 Кримінального кодексу України) / В.П. Тихий // Вісник Конституційного Суду України. – 2004. – № 2. – С. 104–109.
10. Козлов А.П. Стадии и неоконченное преступление / А.П. Козлов. – Красноярск: Изд-во КГУ, 1993. – 182 с.
11. Герцензон А.А. Уголовное право: Общая часть / А.А. Герцензон. – М.: РИО ВЮА, 1948. – 496 с.
12. Курс советского уголовного права: в 6 т. / А.А. Пионтковский. – М.: Изд-во: Наука, 1970. – Т. 2. Преступление. – 516 с.
13. Дурманов Н.Д. Стадии совершения преступления по советскому уголовному праву / Н.Д. Дурманов. – М., 1955. – 212 с.
14. Кузнецова Н.Ф. Ответственность за приготовление и покушение по советскому уголовному праву / Н.Ф. Кузнецова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1958. – 204 с.
15. Тишкевич И.С. Понятие и наказуемость покушения по советскому уголовному праву / И.С. Тишкевич // Ученые записки (Белорусский государственный университет). – 1957. – Вып. 32. – 125 с.
16. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / Ю.В. Александров, В.І. Антипов, М.В. Володько та ін. – Вид. 3-тє, переробл. та допов. / за ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка. – К.: Юридична думка, 2004. – 352 с.
17. Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003р. № 2 // Вісник Верховного Суду України. – 2003. – № 1. – С. 38.
18. Научно-практический комментарий Кримінального кодексу України / за ред. В.Ф. Бойка, Я.Ю. Кондратьева, С.С. Яценка. – К.: Юрінком, 1997. – 960 с.

Стаття надійшла 9 березня 2011 р.

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

ВІТАЄМО ЮВІЛЯРА

ПРОФЕСОР ВЯЧЕСЛАВ ОЛЕКСАНДРОВИЧ НАВРОЦЬКИЙ

У січні, в дні Різдвяних свят, вшановували ювілей доктора юридичних наук, професора, член-кореспондента Національної академії правових наук України Навроцького Вячеслава Олександровича.

Вячеслав Олександрович народився 20 січня 1956 р. у м. Любешові Волинської області в сім'ї вчителів. Після закінчення середньої школи був студентом денної форми навчання юридичного факультету Львівського державного університету імені Івана Франка, а з серпня до жовтня 1978 р. працював техніком криміналістичної лабораторії цього ж факультету.

З 1978 р. до 1981 р. навчався в аспірантурі Харківського юридичного інституту (на кафедрі кримінального права), а у квітні 1982 р. захистив кандидатську дисертацію.

З 1982 р. до 1985 р. працював асистентом кафедри кримінального права і процесу Львівського державного університету імені Івана Франка.

З 1985 р. до 1989 років був старшим викладачем Львівської спеціальної середньої школи міліції.

1989–2002 років працював у Львівському державному (згодом – національному) університеті імені Івана Франка на посадах доцента (1989–1998 рр.), директора Правничого коледжу (1998–1999 рр.), наукового співробітника (1999–2001 рр.), професора (2001–2002 рр.). У жовтні 2000 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук.

З листопада 2002 р. працює деканом юридичного факультету Львівського державного університету внутрішніх справ.

Праця у вищому навчальному закладі – не з легких. У напруженій веремії буднів на посаді декана юридичного факультету, в калейдоскопі лекційних занять у студентській аудиторії проходить більша частина його життя. Проте не обмежується Вячеслав Олександрович лише навчальним

процесом. Він постійно досліджує, підкоряє глибини і вершини своєї правової науки. Є автором понад 200 наукових праць. Серед них монографії, підручники та навчальні посібники, статті в періодичних виданнях та збірниках наукових праць.

Зазвичай, перед кожною людиною в житті відкриваються десятки доріг, а вона собі вибирає, може не найлегшу, але ту єдину, яка видається їй найщасливішою. Для В. Навроцького неповторним став шлях науки, зокрема кримінального права.

Життя не шкодувало для нього терпінь, переживань, і стежки не завжди були рівними і простими. Та ніщо не могло зламати його волі до перемоги, віри в життя, намагання вистояти.

Іноколи дивуєшся звершенням ученого. Яка причина цих здобутків? Відповідь проста: основою успіхів є праця, повсякденна і невсипуща, спрямована на те, щоб проростали зерна науки та правди. Вячеславу Олександровичу як справжньому вченому і Людині притаманні істинна доброта, надприродна працелюбність, обов'язковість, ретельність, скромність, великодушність, доброзичливість, здатність зрозуміти, сказати вчасно влучне слово, або просто помовчати. При цьому все це не є показово, а ширю.

Професор Навроцький зустрів свій ювілей у розквіті творчих і наукових сил. Вячеслав Олександрович заснував наукову школу, підготував не одну плеяду кандидатів юридичних наук, під його керівництвом захищено дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук. Вихованці професора Навроцького не тільки з вдячністю і любов'ю говорять про свого наукового керівника, але й гідно наслідують свого Вчителя.

Сьогодні Вячеслав Олександрович успішно продовжує працювати.

Хай же колоситься його наукова нива, нехай зростає коло учнів і послідовників, яких ювіляр благословляє в наукове життя.

Бажаємо Вам сили творити й тішити науковий світ новими досягненнями!

З роси і води! Хай Вам щастить!

Редколегія Наукового вісника

ЗАХИСТ ДИСЕРТАЦІЇ

3 лютого 2011 року на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 35.725.02 Львівського державного університету внутрішніх справ відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук **Пасекою Олексієм Федоровичем** «**Кримінальна відповідальність юридичних осіб: порівняльно-правове дослідження**» (спеціальність 12.00.08 – кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право). *Науковий керівник* – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України **Гришук Віктор Климович**, Львівський державний університет внутрішніх справ, перший проректор з навчальної та методичної роботи. *Офіційні опоненти*: доктор юридичних наук **Берзін Павло Сергійович**, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, доцент кафедри кримінального права та криминології; кандидат юридичних наук **Гацелюк Віталій Олександрович**, Апарат Верховної Ради України, головний консультант з питань юридично-наукового забезпечення Секретаріату Комітету Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності.

* * *

4 лютого 2011 року на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 35.725.02 Львівського державного університету внутрішніх справ відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук **Федорчук Іванною Миколаївною** «**Обставини, які обтяжують покарання за кримінальним правом України**» (спеціальність 12.00.08 – кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право). *Науковий керівник* – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України **Гришук Віктор Климович**, Львівський державний університет внутрішніх справ, перший проректор з навчальної та методичної роботи. *Офіційні опоненти*: доктор юридичних наук, професор **Фріс Павло Львович**, Прикарпатський юридичний інститут Львівського державного університету внутрішніх справ, професор кафедри кримінального права та криминології; кандидат юридичних наук, доцент **Нікіфорова Тетяна Іванівна**, Хмельницький університет управління та права, доцент кафедри кримінального права та процесу.

18 лютого 2011 року на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 35.725.03 Львівського державного університету внутрішніх справ відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук **Гаврильців Марією Теодорівною** «**Адміністративно-правові засади діяльності органів виконавчої влади у сфері забезпечення природоохоронної функції держави**» (спеціальність 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право). *Науковий керівник* – доктор юридичних наук, доцент **Тиндик Надія Петрівна**, Львівський державний університет внутрішніх справ, професор кафедри адміністративного права та адміністративного процесу. *Офіційні опоненти*: доктор юридичних наук, професор **Калюжний Ростислав Андрійович**, Національна академія внутрішніх справ, провідний науковий співробітник; кандидат юридичних наук **Личенко Ірина Олександрівна**, Львівський інститут Міжрегіональної Академії управління персоналом, завідувач кафедри права.

Редколегія Наукового вісника вітає О.Ф. Пасеку, І.М. Федорчук та М.Т. Гаврильців із успішним захистом дисертацій і бажає плідної науково-педагогічної діяльності!

РЕЦЕНЗІЯ

**АКТУАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ
ОСУДНОСТІ ТА НЕОСУДНОСТІ**

Проблеми, які стосуються суб'єкта злочину, завжди привертали до себе увагу вчених різних галузей наук. Певною мірою це обумовлюється комплексним характером цих проблем, які вимагають від дослідника не тільки знань у галузі юриспруденції, а й психіатрії, психології, соціології, медицини. Упродовж тривалого часу не припиняються дискусії щодо доцільності законодавчого закріплення ознак поняття осудності, диференціації причин неосудності, обґрунтування кримінальної відповідальності за злочини, вчинені в стані сп'яніння, підстав та форм примусового надання психіатричної допомоги. У зв'язку із закріпленням у ст. 20 КК України поняття обмеженої осудності та її кримінально-правового значення достатньо актуальна та гостра свого часу дискусія щодо цього явища активізувалася з новою силою, що обумовило необхідність узгодження, систематизації та аргументації нових та вже існуючих поглядів стосовно неї.

З огляду на сказане, заслуговує на увагу і схвалення вихід у світ монографії* В.М. Бурдіна, в якій автор, добре відомий науковій спільноті своїми численними, змістовними і цікавими працями із вказаної тематики, узагальнює існуючі проблеми, які стосуються осудності та неосудності, а також пропонує їх комплексне вирішення.

Треба відзначити, що монографія написана на високому науковому рівні з урахуванням загальноновизнаних у науці кримінального права методологічних позицій. План роботи складено вдало і дозволяє стверджувати, що автором послідовно та комплексно використано різні методи наукового дослідження. Не можна не підкреслити сміливу наукову позицію автора, його вміння аргументувати нові підходи до вирішення, здавалося б, традиційних питань, стосовно яких у науковій літературі вироблено усталені погляди.

---

* Бурдін В.М. Осудність та неосудність (кримінально-правове дослідження): монографія / В.М. Бурдін. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2010. – 780 с.

Так, фактично новим є обстоюваний автором підхід до поняття осудності. Науковець додатково аргументує думку про те, що поняття осудності є первинним щодо суперечливого йому і негативного за змістом поняття неосудності. Використання формально-логічних методів дозволило В.М. Бурдіну не тільки чітко вказати на істотні ознаки поняття осудності, які і мають бути відображені у кримінальному законі, а й водночас наповнити це поняття ознаками, які дозволяють показати його зв'язок із іншими явищами, тісно пов'язаними з ним. Погоджуючись із необхідністю законодавчого визначення поняття осудності та його формалізованими ознаками, дослідник переконливо обґрунтовує положення про те, що ознаки негативного за змістом поняття неосудності є вторинними і повинні виводитися шляхом заперечення ознак позитивного поняття осудності.

Поєднуючи формально-логічні методи з методами діалектичної логіки та загальнофілософськими методами наукового пізнання, автор монографії зробив оригінальний і новий висновок про багатофакторність впливів на інтелектуально-вольову діяльність людини і, відповідно, про необхідність диференціації причин неосудності.

Не можна не відзначити і детальний аналіз видового поняття обмеженої осудності. В.М. Бурдін вдало показує найбільш уразливі місця цього поняття та недосконалість його законодавчого закріплення. Також пропонує новий підхід щодо структурного розміщення ознак поняття обмеженої осудності у КК України.

У монографії її автор не оминає увагою і одне з найбільш злободенних питань – про кримінальну відповідальність за злочини, вчинені в стані сп'яніння. В цьому аспекті науковцем цілком обґрунтовано критикується існуючий законодавчий підхід до вирішення вказаного питання. Річ у тому, що цей підхід не забезпечує диференціацію кримінальної відповідальності залежно від конкретних обставин, за яких особа опинилася у стані сп'яніння, і фактично може бути передумовою об'єктивного ставлення у вину.

Незважаючи на те, що спірною видається позиція автора про виключення стану сп'яніння з переліку обставин, які обтяжують покарання, варто погодитися з В.М. Бурдіним стосовно того, що законодавча регламентація цього питання також не є досконалою. Адже не характер вчиненого злочину, як вказує законодавець, а обставини, за яких особа опинилася у стані сп'яніння, можуть свідчити про понижений чи, навпаки, підвищений ступінь суспільної небезпеки вчиненого злочину. Враховуючи критерії криміналізації, вважаю переконливим і

достатньою мірою аргументованим висновок автора про необхідність встановлення кримінальної відповідальності за сам факт керування особою транспортним засобом у стані сп'яніння.

Відзначається новизною підхід автора монографії щодо правової природи примусових заходів медичного характеру та примусового лікування. Звичайно, позиція В.М. Бурдіна є підґрунтям для подальшого наукового дослідження цих складних інститутів; цілком очевидно, що існуюча наразі їх законодавча регламентація потребує удосконалення, принаймні, з огляду на реформування адміністративного законодавства у цій сфері.

Отже, монографія В.М. Бурдіна є комплексною науковою працею, у якій розглядаються поняття осудності та неосудності, аналізуються їх кримінально-правове значення, показуються системні зв'язки з іншими кримінально-правовими поняттями. Науковець системно підійшов до аналізу порушених у монографії проблем. Це дало йому можливість висвітлити свій погляд на найбільш спірні їх аспекти.

Вважаю, що монографія В.М. Бурдіна є вагомим внеском у науку кримінального права і може слугувати потужною основою для наукових дискусій та подальших наукових розробок проблем суб'єкта злочину. А з огляду на доступність викладу матеріалу у монографії, вона може бути також рекомендована студентам для вивчення відповідних тем із курсу «Кримінальне право України. Загальна частина».

О.О. Дудоров,
доктор юридичних наук, професор

НАШІ АВТОРИ

- Батюк О.В.** доцент кафедри кримінального права і процесу Волинського національного університету імені Лесі Українки, кандидат юридичних наук, доцент.
- Бойко А.М.** декан юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка, доктор юридичних наук, доцент.
- Василинчук В.І.** професор кафедри оперативно-розшукової діяльності та спеціальної техніки навчально-наукового інституту підготовки кадрів кримінальної міліції Національної академії внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент.
- Вовк М.З.** аспірантка кафедри цивільно-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Ворона В.В.** старший оперуповноважений в ОВС СВБ ГУБОЗ МВС України.
- Гарасим П.С.** аспірант кафедри кримінального процесу та кримінології Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Гнатюк С.С.** доцент кафедри адміністративного права та адміністративного процесу Львівського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук.
- Гула Л.Ф.** доцент кафедри оперативно-розшукової діяльності Львівського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент.
- Данилюк М.І.** здобувач кафедри оперативно-розшукової діяльності Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Добкін М.М.** голова Харківської обласної державної адміністрації, кандидат юридичних наук.

- Керевич О.В.** заступник начальника УМВС України в Черкаській області, начальник слідчого управління, кандидат юридичних наук.
- Конопельський В.Я.** начальник кафедри кримінального права та кримінології Одеського державного університету внутрішніх справ кандидат політичних наук, доцент.
- Кривенко А.О.** здобувач Національної академії внутрішніх справ.
- Кривенко О.В.** заступник начальника штабу ГУВВ МВС України, кандидат юридичних наук.
- Ладика Ю.В.** аспірант Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Левицький А.О.** заступник начальника відділу криміналістичних досліджень НДЕКЦ при УМВС України в Миколаївській області, пошукач ДЮІ ЛДУВС.
- Легеза Є.О.** ад'юнкт кафедри адміністративної діяльності ОВС Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.
- Лещух А.Р.** начальник кафедри конституційного та міжнародного права, кандидат юридичних наук.
- Личенко І.О.** завідувач кафедри права Львівського інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом, кандидат юридичних наук.
- Лісіцина Ю.О.** викладач кафедри кримінально-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Луцик Г.Д.** здобувач кафедри кримінально-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Марко С.І.** доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики Львівського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук.
- Маринюк М.В.** здобувач кафедри адміністративного права та процесу Львівського державного університету внутрішніх справ

- Микулець В.Ю.** здобувач кафедри адміністративного права та адміністративного процесу Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Міхєєв М.В.** здобувач кафедри адміністративного права та організації адміністративної діяльності Академії управління МВС України.
- Нарійчук О.Д.** здобувач кафедри кримінального процесу Національної академії внутрішніх справ
- Перепелиця А.В.** заступник начальника відділу кадрового забезпечення Львівського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук.
- Письменський Є.О.** доцент кафедри кримінального права Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка.
- Пісна Н.В.** асистент кафедри кримінального права та кримінології Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Пічкуренко С.І.** доцент кафедри оперативно-пошукової роботи та документування факультету підготовки кадрів оперативної служби Київського національного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук.
- Полетило К.С.** аспірантка кафедри цивільного права і процесу Волинського національного університету імені Лесі Українки
- Романюк І.М.** аспірант кафедри кримінального права та кримінології Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Савченко В.А.** начальник кафедри кримінального процесу і криміналістики Прикарпатського юридичного інституту Львівського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук.
- Сергєєва К.В.** аспірант кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Волинського національного університету імені Лесі Українки.
- Скалозуб Л.П.** заслужений юрист України, кандидат юридичних наук.
- Соболь Є.Ю.** начальник кафедри тактико-спеціальної підготовки Кіровоградського юридичного інституту Хар-

- ківського національного університет внутрішніх справ, кандидат юридичних наук.
- Тимчишин А.М.** викладач кафедри кримінального процесу та криміналістики Прикарпатського юридичного інституту Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Ткаченко О.В.** доцент кафедри тактики внутрішніх військ та спеціальної підготовки навчально-наукового інституту підготовки кадрів громадської безпеки та психологічної служби Національної академії внутрішніх справ, кандидат юридичних наук.
- Турчин Ю.Б.** здобувач кафедри кримінального права та кримінології Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Франчук В.В.** ад'юнкт заочної форми навчання Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Цимбалюк В.І.** декан юридичного факультету МЕГУ імені академіка Степана Демянчука, кандидат юридичних наук, професор.
- Шаповал Р.В.** начальник Головного управління освіти і науки Харківської обласної державної адміністрації, кандидат педагогічних наук.
- Щур Б.В.** начальник ГУМВСУ у Львівській області, кандидат юридичних наук, доцент.
- Щутяк Л.С.** ад'юнкт кафедри кримінального права та кримінології Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Юсупов В.В.** начальник наукової лабораторії з проблем законодавчого вдосконалення діяльності органів внутрішніх справ Київського національного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник.
- Яремко Г.З.** викладач кафедри кримінально-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.

ЗМІСТ

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО ТА АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС. ФІНАНСОВЕ ПРАВО. ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Гнатюк С.С.

Процесуальний порядок застосування заходів
адміністративного примусу: постановка проблеми.....3

Добкін М.М.

Історико-правовий огляд створення та розвитку місцевих
державних адміністрацій в Україні.....10

Кривенко О.В., Кривенко А.О.

Нормативно-правове регулювання службового часу
і часу відпочинку військовослужбовців 17

Ладика Ю.В.

Порівняльний аналіз забезпечення та реалізації соціальних
гарантій працівників органів внутрішніх справ: зарубіжний
та національний досвід.....25

Легеца Є.О.

Класифікація адміністративних послуг, що надаються
міліцією громадської безпеки 35

Лещух А.Р.

Європейські та національні правові стандарти організації
діяльності органів місцевого самоврядування у сфері
профілактики адміністративних правопорушень: сутність
та загальна характеристика.....41

Личенко І.О.

Законні інтереси громадян України у сфері власності
та їх захист: історіографія питання.....50

Маринюк М.В.

Корупційні делікти в системі адміністративних
правопорушень та напрями їх запобігання.....63

Микулець В.Ю.

Інформаційні системи: поняття, види та особливості.....69

Міхєєв М.В.

Адміністративно-правові аспекти еволюції вимог до персоналу МВС України, який бере участь у міжнародних миротворчих операціях 73

Перепелиця А.В.

До питання про поняття та сутність адміністративної відповідальності працівників органів внутрішніх справ України.....86

Полетило К.С.

Інформаційні права і свободи людини та їх судовий захист у конституційних нормах Італії.....97

Сергєєва К.В.

Особливості оскарження в судовому порядку постанови працівника державтоінспекції України щодо порушення правил дорожнього руху 103

Соболь Є.Ю.

Адміністративно-правовий механізм реалізації соціального захисту населення.....111

Цимбалюк В.І.

Сутність адміністративного нагляду органів внутрішніх справ у сфері забезпечення громадського порядку і безпеки.....120

Шаповал Р.В.

Адміністративно-правове регулювання загальної середньої освіти в Україні 124

**КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ.
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО**

Бойко А.М.

Тіньова економіка в структурі детермінації корупції в Україні 134

Пічкуренко С.І., Ворона В.В.

Теоретично-правові засади протидії корупції та хабарництву
в органах внутрішніх справ 143

Вовк М.З.

Досягнення віку, з якого може наставати кримінальна
відповідальність (історичний аспект).....151

Конопельський В.Я.

Ступінь виправлення засуджених до позбавлення волі:
окремі аспекти законодавчого визначення 161

Лісіцина Ю.О.

До питання соціальної зумовленості кримінальної
відповідальності за незаконні дії щодо трансплантації
органів і тканин людини та донорства крові 171

Луцик Г.Д.

Санкції в системі кримінально-правових засобів охорони
трудова права людини 181

Марко С.І., Турчин Ю.Б.

Попередження контрабанди та незаконного обігу
підакцизних товарів заходами економічного характеру 192

Пісна Н.В.

Значення практики для встановлення оціночних понять
у кримінальному праві України 202

Романюк І.М.

Етапи становлення системи охорони права інтелектуальної
власності.....213

Скалозуб Л.П., Василичук В.І.

Проблеми визначення поняття економічної
злочинності.....223

Ткаченко О.В.

Питання ознак корупційного правопорушення.....234

Франчук В.В.

Поняття злочинів у сфері економіки
та їх класифікація 244

Яремко Г.З.

Досвід використання бланкетних диспозицій у чинному кримінальному законодавстві зарубіжних держав.....255

**КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА.
ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ**

Батюк О.В.

Профілактика злочинності у місцях позбавлення волі криміналістичними засобами 267

Гарасим П.С.

Використання спеціальних психологічних знань при розслідуванні злочинів, вчинених на ґрунті расової та національної ворожнечі 274

Гула Л.Ф.

Характеристика лідерів злочинного середовища 286

Данилюк М.І.

Подальший етап розслідування корупційних злочинів 293

Керевич О.В.

Психологічні основи взаємодії слідчого з органом дізнання на досудовому провадженні 300

Левицький А.О.

Виявлення знищених та пошкоджених маркувальних позначень на пломбі з наступною ідентифікацією пломбувальних лещат 307

Нарійчук О.Д.

Показання обвинуваченого як засіб захисту від обвинувачення 314

Письменський Є.О.

Закінчення строків давності виконання обвинувального вироку як підстава для звільнення особи від відбування покарання 320

Савченко В.А.

Інститут адвоката слідства у кримінальному судочинстві
в Україні та зарубіжний досвід 329

Тимчишин А.М.

Особливості взаємодії слідчого зі спеціалістами
при розслідуванні фальшивомонетництва.....336

Щур Б.В.

Теоретико-методологічні особливості криміналістичного
забезпечення розкриття злочинів.....344

Юсупов В.В.

Захисник як суб'єкт кримінально-процесуального
доказування 351

Щутяк Л.С.

Поняття та ознаки замаху на злочин за кримінальним
правом України.....357

НАУКОВЕ ЖИТТЯ 367

НАШІ АВТОРИ 374

ДО ВІДОМА АВТОРІВ

Редколегія розглядає і схвалює до друку наукові статті правознавчої тематики, які відповідають вимогам постанови Президії ВАК України від 15 січня 2003 р. (див.: Бюлетень ВАК України. – 2003. – № 1. – С. 2). Пропонована автором стаття має містити: а) постановку проблеми з переконливими доказами її актуальності та зв'язок з важливими чи практичними завданнями; б) обов'язковий аналіз публікацій (стан дослідження), пов'язаних з означеною тематикою; в) стисле формулювання мети і завдання; г) виклад основних положень (матеріалу дослідження), що розкривають наукові результати праці автора; г) аргументовані висновки, зроблені на основі викладеного.

Крім цих обов'язкових елементів, у структурі рукопису статті мають бути: індекс УДК, анотації та ключові слова (українською, російською та англійською мовами).

Текст рукопису подається літературною українською мовою, уважно вичитаний та підписаний автором, усі виправлення і уточнення зроблені чітко. Як виняток, статті зарубіжних авторів можуть публікуватися мовою оригіналу.

Обсяг статті – до 0,5 обл.-вид. аркуша (10–12 с. формату А-4), рецензій (3–5 с.), наукових повідомлень (2–3 с.). До роздруку слід додати дискету з текстовим файлом.

Разом з рукописом обов'язково і необхідно подати довідку про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце праці, посада (повні назви вишів, держустанов тощо), контактні телефони; також для докторів і кандидатів наук – витяг з протоколу засідань кафедр, наукових установ, на яких обговорювалася стаття й ухвалювалася рекомендація про її можливість опублікування у фаховому виданні; для аспірантів, ад'юнктів, здобувачів, крім згаданого витягу, – дві об'єктивні і ґрунтовні фахові рецензії – рекомендації (одна з них – наукового керівника), підписи авторів рецензій (мають бути зазначені їх науковий й учений статус, посада і т. д.) належно завірені.

Особливу увагу слід звернути на оформлення посилань на літературні, архівні й нормативні джерела, які у тексті зазначаються у квадратних дужках, наприклад, [5, с. 31], [8, арк. 4], [12], а у списку, яким завершується текст статті, розташовуються згідно з порядком першого згадування; бібліографічні описи цих джерел мають відповідати державним стандартам (див.: ДСТУ ГОСТ 7.1.2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання») та вимогам ВАК України (див.: форма 23, затверджена наказом ВАК від 29 травня 2007 р. № 342, від 3 грудня 2007 р. № 845, від 26 січня 2008 р. № 63).

Відповідальність за достовірність фактів, статистичних даних, точність викладених положень, цитування покладається на авторів та рецензентів.

Рукописи, в яких не дотримано зазначених вимог і допущено істотні мовностилістичні огріхи, до друку не схвалюються.

У разі необхідності зберігається право літературно-редакційного опрацювання рукописів та скорочення їх надмірного обсягу на стадії підготовки текстів до друку.

Телефон для довідок: (032) 258-65-72 (відділ організації наукової роботи),
(032) 233-61-95 (видавництво).

Редколегія

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВИЙ
ВІСНИК
ЛЬВІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Серія юридична

ВИПУСК № 1 (2)
(виходить з 1995 р.)

Редактор
А.С. Кузьмич

Редактор текстів англійською мовою
І.Ю. Сковронська

Комп'ютерний набір і верстка
Г.І. Пастушок

Друк
А.М. Ходачок

Здано до набору 04.01.2011 р. Підписано до друку 04.04.2011 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Умовн. друк арк. 22,32.
Тираж 100 прим. Зам. № 01(2)-11.

Видавництво Львівський державний університет внутрішніх справ
Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.